

Tarih Alanında Seçme Yazılar-II

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

ÖZGÜR
YAYINLARI

Tarih Alanında Seçme Yazılar- II

Editörler

Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Tarih Alanında Seçme Yazılar- II

Editor: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

Language: Turkish-English

Publication Date: 2023

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-975-447-584-5

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub70>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Tansü, Y. E., (2023). *Tarih Alanında Seçme Yazılar- II*.

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub70>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Türkler dünyanın dört bir köşesinde çeşitli medeniyetler kurmuş, maddî manevî en köklü tarihe sahip milletlerden biridir. Türklerin hakimiyet anlayışına bağlı olarak sürekli fetih hareketleri, farklı kültürlerle kaynaşmasına zemin oluşturmuş, buna rağmen kendi öz kültürlerini korumayı başarmışlardır. Buna bağlı olarak hemen hemen tüm coğrafyalarda atalarımızın kültürel izlerine rastlamak mümkündür. Bir millet maddî ve manevî kültürel kalıntılarını araştırıp, üzerinde analiz ve keşifler yaparak, kendi milletine ve dünya kamuoyuna takdim ederse o milletin ilim, sanat ve fikir hayatı hak ettiği konuma doğru yol alabilir.

Ulusal tarihin araştırılması ve öğretilmesi, Türk milli bilincinin oluşması bakımından büyük önem arz etmektedir. Bir ulusu, ulus yapan en önemli unsurlardan biri o ulusun tarihidir. Bir milletin en önemli kültür hazinesi, hafızasıdır. Toplumda ulus bilincini oluşturmak, uluslararası ilişkileri ve siyaseti belirlemek, toplumda millî birlik ve beraberliği sağlamak açısından ulusal ve uluslararası tarih çalışmaları önem arz etmektedir.

Ulusal tarih bilincine büyük önem veren Mustafa Kemal Atatürk, Türk Tarih Tezi başlıklı bir çalışma hazırladı. Daha sonra tarih çalışmalarının derinleştirilmesi, teoriden pratiğe geçirilmesi, Türk tarihi araştırmalarının metodolojik şekilde yapılması arzusuyla “Genel Türk Tarihi Kürsüsü”nü, İstanbul Darülfünun’da oluşturdu. Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi ve Mehmet Fuat Köprülü tarafından 20 Mayıs 1925 tarihinde Türkiye’ye davet edilen Zeki Veli Togan bu kuruluşun kürsü başkanı olarak seçildi. Daha sonra 1946 yılında Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümünde, Genel Türk Tarihi kürsüsü kuruldu. Bu kuruluşlar aracılığıyla birbirinden değerli tarih araştırmacıları yetişti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde modern tarihçiliğin doğuşuna katkı sağlandı.

Her ulus hafızasına sahip çıkarak, bulunduğu noktadan ufka doğru açılan, yakın ve uzak tarihini araştırmak zorundadır. Özellikle uluslararası ilişkilerde siyasi, ekonomik, kültürel siyasetin belirlenmesinde tarih ayna görevi üstlenmektedir. Mustafa Kemal Atatürk’ün dediği gibi: “Geçmişini

bilmeyen geleceğine yön veremez.” Tarih alışmaları bize geçmiş ile günümüz arasında köprü oluşturarak, aėdař dünya sorunlarını daha kolay yorumlayabilme özelliği kazandırır. Özellikle siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel, uluslararası siyasi olayların daha iyi kavranması açısından tarih çalışmaları ve tarih öğrenimi büyük önem arz etmektedir.

Tarih Alanında Seçme Yazılar -II- başlıklı kitabımızın yayınlanma aşamasında, bizden emek ve desteklerini esirgemeyen Sayın yazarlarımıza ve zgr Yayınlarına teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ

İçindekiler

Ön Söz

iii

Bölüm 1

-
- Antikçağda İki Deprem Karşılaştırması: Gediz (Hermos) Vadisi (MS 17)
ve Antakya (Antiokheia) Depremleri (MS 115)** 1
Muzaffer Demir

Bölüm 2

-
- Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Kültür** 19
Füsun Kara

Bölüm 3

-
- İran'da Yaşayan Halklar ile İlgili 20. Yüzyıl Başlarında Yapılan
Antropolojik Tespitler** 37
Zeynel Özlü
İsmail Hakkı Üzümlü

Bölüm 4

-
- Orta Farsça (Pehlevîce)** 57
Abmet Altunçök

Bölüm 5

-
- Mütareke Döneminde Batum** 81
Selçuk Ural
Mehtap Çınar

Bölüm 6

İzmir Suikastı ve İttihatçılar Davası Yargılamaları Hakkında Amerikalı Diplomatların Görüşleri	105
<i>Elçin Yılmaz</i>	

Bölüm 7

Bodrum'da Nüfus ve Göçmen İskânı	131
<i>Metin Menekşe</i>	

Bölüm 8

Muğla-Menteşe İlçesi'ne Mübadillerin İskânı Meselesi (1923-1930)	167
<i>Selher Akça</i>	

Bölüm 9

Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve Yugoslavya'dan Gelen Göçmenler (1950-1960)	179
<i>Muhsin Ertürk Budak</i>	

Bölüm 10

Muğlalı Bir Türk Milliyetçisi: Hamza Sadi Özbek	201
<i>Bayram Akça</i>	

Bölüm 11

Türkiye'nin Dünya Bankası'na Üyelik Sürecinde Yaşanan Politika Değişiklikleri	223
<i>Özlem Küçük</i>	

Bölüm 12

Millî Mücadele Dönemi Anadolu Basınında Makalelerin Dilinden Birinci İnönü Muharebesi	245
<i>Mesut Yavaş</i>	

Antikçağda İki Deprem Karşılaştırması: Gediz (Hermos) Vadisi (MS 17) ve Antakya (Antiokheia) Depremleri (MS 115)

Muzaffer Demir¹

Özet

MS 17 Hermos (Gediz) Vadisi ve MS 105 Antiokheia (Antakya) depremleri gerek şiddetleri ve gerekse yol açtıkları insan kaybı açısından Roma döneminin en büyük depremlerindendir. Bu sebeple antik dönem tarihçileri bu depremler hakkında daha detaylı bilgiler sunmaktadır. Tacitus MÖ 17 depreminin Hermos Nehri vadisi boyunca başta Sardeis (Manisa/Salihli) ve Magnesia (Manisa) olmak üzere en az on iki büyük kentin yıkımına yol açtığını ve deprem sonrasında Tiberius'un vergi muafiyeti de dâhil restore edilmeleri için depremden zarar gören bu kentlere yardımlarda bulunduğunu nispeten detaylı olarak aktarmaktadır. Plinius, Strabon, Cassius Dio, Seneca ve Velleius Paterculus gibi yazarlar da bu deprem hakkında kısa bilgiler sunmaktadır. Bu yazarların dışında deprem sonrası yardımlarından dolayı Tiberius'u onurlandıran yazıtlar ve nümizmatik kaynaklar ve inşaat faaliyetleriyle ilgili arkeolojik deliller de bulunmaktadır. Öte yandan MS 115 Antiokheia depremi de şiddetli olup başta Antiokheia olmak üzere çevre kentlerde çok büyük can ve mal kaybına sebep olmuştur. Her ne kadar bu depreme değinen antik yazar sayısı az olsa da, antik dönem yazarları içinde Cassius Dio bu depremin şiddeti, sebep olduğu can ve mal kayıpları, yol açtığı coğrafi değişimler ve topografik zararlar hakkında antik depremler içinde en canlı ve detaylı tanımlamayı yapmaktadır. Ioannes Malalas, Cassius Dio gibi muhtemelen deprem dönemine yakın yaşayan yerel bir kronik yazarından faydalanmıştır ve depremi kentte yaşamış olan Traianus'un deprem sonrasında Antiokheia'daki restorasyon çalışmalarını detaylandırmaktadır. Bu çalışmada bu iki depremin karşılaştırılmasının sebebi her iki depremin şiddeti ve yol açtığı siyasi ve sosyo-kültürel sonuçların benzer olmasıdır.

1 Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla. dmuzaffer68@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7270-2317>

Giriş

Yaşlı Plinius, MS 17'deki Hermos Vadisi depreminden Roma'nın Asia eyaletinin on iki büyük kentini yok eden, insanlık hafızasındaki “en büyük veya alternatif olarak en büyük” deprem olarak bahsetmektedir.² Cassius Dio da benzer şekilde MS 115 depreminin çok şiddetli olduğunu ve başta Antiokheia olmak üzere çevre kentlerinin tamamını yok ettiğini vurgulamaktadır.³ Bunra rağmen Roma'nın Asia eyaleti veya taşra mimarisi ve İmparatorluk kültürünün ikonografisi üzerine yapılan monografik akademik çalışmalarda bu depremlerin büyük bir ilgi odağı olmadığı görülmektedir.⁴ Bu depremler hakkında bize bilgi sağlayan belgeleri hazırlayan İmparatorluk yöneticileri ve bunlardan faydalanan yazarlar bu afetlerin büyüklüğüne ve hayırsever yardım programlarına odaklanmaktadır. Bunun sebebi afetlerin imparatorluk kültürünün gücünü tesis etmede birincil katalizör olarak kullanılması ve aynı zamanda depremden zarar gören kentlerin yeniden inşa programlarının Romalılaştırma konsepti üzerinden planlanmasıdır. Konuyla ilgili kaynakların da bu minval üzerine şekillendiği ve bu doğal afetlerin uzun vadedeki sosyo-kültürel etkilerinin arka planda bırakıldığı düşünülmektedir.⁵ Elimizdeki kaynaklar depremlerin ardından bölgesel Roma egemenliğinin kurumsallaşması üzerine odaklansa da, insan tepkileri açısından da bazı veriler sunulmaktadır; depremlerin zamanlaması sırasında mevcut olan ani panik ve uyumsuzluk, müteakip uzun süreli vergi muafiyetlerini de kapsayan yardım çabaları ve son olarak sosyal ve kültürel bağların yeniden örülmesi. Bu çalışmada bahsi geçen unsurlar da dikkate alınarak her iki deprem hakkında açıklamalarda bulunulacaktır.

Depremlerin Tanımlanması

MS I. yy. ortalarında yazan Plinius'un da bahsettiği üzere Tiberius'un iktidarının üçüncü yılında, yani MS 17 yılında Akdeniz dünyasının en büyük depremlerinden birisi gerçekleşmiştir. Depremden neredeyse yüz yıl sonra yazan Tacitus, bu depremi ve sonuçlarını nispeten detaylı bir şekilde tanımlamaktadır:

“Aynı yıl, Asia'nın on iki ünlü kenti geceleyin gerçekleşen bir depremle yıkıldı, öyle ki yıkım hepsinin ötesinde öngörülemez ve korkunçtu. Böylesine bir felaket karşısında doğal olarak açık araziye koşarak kaçmak da çözüm değildi;

2 Plin. nat. II.86.3-4 = *maximus terrae memoria mortalium exstitit motus.*

3 Cass. Dio LXVIII.24.1-2.

4 Ratte 1986, 45-68.

5 Keitel 2010, 331-352; Guidoboni 1994. Bu yöndeki yorumların yeniden uyarlanması gerektiği hakkında bkz. Oliver-Smith 1999, 18-34.

çünkü toprak açılarak orada anında insanları yutuyordu. Uçsuz bucaksız dağların yıkıldığına, düzlüklerin yükseldiğine ve harabelerin ortasında ateşlerin parladığına dair hikâyeler anlatılır. Sardeis sakinleri bu felaketten en ölümcül şekilde etkilendi ve bu sebeple en büyük sempati payını da onlar üzerlerine çekti. İmparator on milyon *sesterces* vaat etti ve beş yıl boyunca hazineye veya imparatorun kesesine ödediği her şeyden vazgeçti. [Sardeis'ten sonra] Sipylos Dağı eteklerindeki Magnesia kentinin kayıp ve ihtiyaç anlamında ikinci sırada geldiği düşünüldü. Hierocæsarea, Myrina, Cyme ve Tmolus kasabaları ile Temnus, Philadelphæia, Aegae, Apollonis kentleriyle birlikte Mostenialılar ve Hyrcania Macedonialıları olarak adlandırılanların aynı şekilde vergiden muaf tutulmalarına karar verildi. Gerçek durumlarını incelemek ve onları rahatlatmak için Senato'dan biri gönderilecekti. Eski bir *consul*un Asia valisi olması nedeniyle, eşit düzeydeki insanlar arasında rekabet olabileceği ve bunun sonucunda mahcubiyet oluşabileceğinden eski *prator*lardan biri olan Marcus Aletus seçildi".⁶

Tacitus, geceleyin gerçekleşen bir deprem sonucunda on iki meşhur (*celebres*) kentin yıkıldığını bildirerek (*duodecim celebres Asiae urbes conlapsae nocturno motu terrae*) depremin şiddetine ve geniş bir alanı kapsadığına vurgu yapmaktadır.⁷ Plinius da on iki kentin tek bir deprem sonucunda geceleyin yıkıldığını bildirmektedir.⁸ Benzer şekilde MS 65 yılı civarında yazan Seneca, "gece" ibaresine yer vermeden "Asia'da aynı anda on iki kent yıkıldı" demektedir.⁹ Bu aktarımlardan depremin Hermos Vadisi boyunca hemen hemen bütün kentleri etkileyecek şekilde geniş bir alanı kapsadığı ve dolayısıyla bu kentlerin kırsal alanlarında da ciddi yıkımlara yol açtığı görülmektedir.

Tacitus'un eserinin anlatım bütünlüğü, tarzı ve niteliği açısından depremden etkilenen yerleşimlerin tamamının ismini vermesi beklenemezdi. Tacitus depremden hasar gören büyük kentlerin isimlerini Sardeis, Magnesia, Hierocæsarea, Myrina, Cyme, Tmolus, Temnus, Philadelphæia, Aegae, Apollonis/Apollonidea, Mostenia/Mostene ve Hyrcania/Hyrcanis olarak vermektedir. Öte yandan yakın geçmişte Graham'ın yaptığı bir çalışmada bu kentlerin sayısı on bire indirilmekte ve depremden zarar gören bu on bir

6 Tac. *ann.* II.47.1-4.

7 Bu depremde yıkılan kentleri gösteren harita için bkz. Harita 1.

8 Plin. *nat.* II.86.3-4 = *XII urbibus Asiae una nocte prostratis*.

9 Sen. *QNat.* VI.1.13: *Asia duodecim urbes simul perdidit*. MS IV. yy.'da, yaklaşık 300 yıl sonra derlenen Eusebios'un *Chronikon* adlı eserinde Tiberius iktidarı döneminde Asia kentlerinde büyük hasara yol açan depreme kısaca atıfta bulunulmakta ve Tacitus'un bildirdiği on iki kente Ephesos da eklenmektedir. Bkz. Euseb. *chron. Hieron.* II, ed. Helm, s.172. Ephesos kenti muhtemelen aynı yıl bu sefer Maiandros (Menderes) Vadisi'nde gerçekleşen artçı depremler sonucunda yıkılmıştır. Depremle sarsılan yer kabuğunun öldürücü olması konusunda ayrıca bkz. Sen. *QNat.* VI.2.9.

kente diğer on iki İonia kenti (Ephesos, Miletos, Myous, Lebedos, Kolophon, Priene, Teos, Erythrai, Phokaia, Klazomenai yanında Khios ve Samos ada polisleri)¹⁰ ilave edilerek toplamda yirmi üç kentin depremden etkilendiği tezi savunulmaktadır.¹¹ Ancak Graham Mostenelileri Hyrcanialılardan göstererek Latince metni yanlış tercüme etmiştir; oysaki Mostene ve Hyrcanis'ten ayrı ayrı kentler olarak bahsedilmektedir. Bu sebeple Tacitus'un metninde depremden hasar gören kent sayısının on iki olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Ayrıca Strabon'un listelediği İonia kentleri Küçük ve Büyük Menderes havzaları üzerinde yer alırken, Tacitus'un kiler Hermos Vadisi boyunca ve bu vadinin çevresinde yer almakta, dolayısıyla bu vadi boyunca bir fay hattının kırıldığına işaret edilmektedir. Bunların yanında aşağıda da değineceğimiz üzere, Pozzuoli/Puteoli'de bulunan ve MÖ 30 yılına tarihlendirilen bir onur yazıtında Tiberius'un deprem sonucunda restore ettiği kentlerin sayısı on dörde çıkmaktadır.¹² Bu yazıtta ismi geçen kentlerden -Hyrcania da dahil- on ikisinin ismi Tacitus'unki ile birebir aynıdır. Sadece Ephesos ve Kıbyra eklenmiş olsa da, bu kentlerdeki yıkımın tek gecede gerçekleşen Hermos Vadisi depreminden farklı olarak artçı depremler sonucunda gerçekleşme ihtimali yüksektir.¹³ Öte yandan kentlere bağlı köylerin (*koimon*ların) de depremden etkilenmiş olması kaçınılmazdır; Sardeis yakınında Gökkaya ve Hierocæsarea'ya bağlı Choriani köylerinin depremden hasar gördüğüne ve bunların da Tiberius tarafından yeniden inşa edildiklerine dair Tiberius adına adak yazıtları bulunmaktadır.¹⁴

Tacitus biraz daha detay vererek depremi tanımlamakta; bu sismik olay esnasında yer kabuğunun ikiye yarıldığını (*diductis terris*), dağların çöktüğü (*sedisse immensos montis*) ve yıkıntıların alev aldığını (*ruinam ignis*) bildirmektedir. Tacitus'un bu sözlerini kendi yaşadığı dönemde gerçekleşen MS 115 Antiokheia depreminin şiddetinden etkilenerek ve esinlenerek kullandığı ve bu düşünceden hareket ederek de onun *Annales* eserini MS 113/114 yılında değil de MS 116 yılında tamamladığı ön görülmüştür.¹⁵

10 Strab. XIV.1.3-4.

11 Graham 2019, 9-10.

12 Weisser 2018, 132.

13 Graham 2019, 10 dn 35 (ILS I 156 = CIL X 1624). Yukarıda değindiğimiz üzere Eusebios da Ephesos'u eklemektedir. Yine imparator iktidarında Kıbyra'da da başka bir deprem gerçekleştiğinden bu deprem kaydı kaynaklara sonradan da eklenmiş olabilir.

14 Tac. *ann.* I.73; II.47; III.62; Graham 2019, 10 dn 37 ve 38 (IGRP 4. 1304 = KP 1.113; IGRP 4. 1348 = KP 1.13, nos. 22-24).

15 Graham 2019, 4-8. Öte yandan Tacitus'un Tiberius dönemi yıllıklarını Küçük Asia ve diğer yerlerde iken yazdığı ve MS 109 yılında *Historiae* adlı eserini tamamladıktan sonra MS 113/114 yılına kadar yazmaya devam ettiği ve aynı zamanda geriye Flavianus Dönemi'ne kadar giden şahsi notlarını kullandığı görüşü için bkz. Bowersock 1993.

Cassius Dio, Tacitus'a da esin kaynağı olduğu düşünülen MS 115 yılındaki Antiokheia depremini uzun bir pasajla tanımlamaktadır:

“[24.1] İmparator, kısa süreliğine Antiokheia’da ikamet ederken korkunç bir deprem oldu; birçok kent hasar aldı, ancak Antiokheia [kenti] hepsinden daha talihsizdi. Traianus kışı orada geçirdiğinden ve birçok asker ve her taraftan insanlar sivil davalar, elçilikler, iş veya gezi için oraya akın etmişti. [2] Zarar görmemiş hiçbir ulus yoktu ve böylece Antiokheia’da Roma egemenliği altındaki tüm dünya felakete uğradı. Pek çok fırtına ve uğursuz rüzgâr vuku bulmuştu ama hiç kimse onlarınkinden de çok kötülüğün sonuçlanacağını bekleliyordu. [3] Önce birdenbire büyük bir kükreme duyuldu ve bunu muazzam bir sarsıntı izledi. Toprak bütünüyle yükseldi ve binalar havaya sıçradı; bazıları yukarı kalkarak kaçınılmaz şekilde yıkıldı ve parçalandı, diğerleri ise sanki denizin kabarmasıyla bir o yana bir bu yana savruldu ve devrildi ve ortaya çıkan enkaz açık arazide bile büyük bir alana yayıldı. [4] Kiremit ve taşların ögütülmesiyle birlikte, parçalanan kerestelerin çarpma sesi çok korkunçtu ve akıl almaz miktarda toz bulutu yükseldi, öyle ki insanın bir şey görmesi, konuşması ya da tek bir kelime duyması imkânsızdı. İnsanlara gelince, evlerin dışında bulunan birçok kişi yaralandı, [5] yukarı fırlayıp şiddetle savruldu ve sonra uçurumdan düşüyormuş gibi yere savruldu; sakatlananların yanında ölenler de oldu. Bazı durumlarda kökleri ve her şeyiyle birlikte ağaçlar bile havaya sıçradı. Evlerde mahsur kalan ve hayatını kaybedenlerin sayısı öğrenilememişti; çünkü düşen enkazın gücüyle ve harabeler altında havasızlıktan çok sayıda insan öldü. [6] Vücutlarının bir kısmı taşların veya kerestelerin altına gömülü olarak yatanlar korkunç bir şekilde ıstırap çektiler, ne daha fazla yaşayabilme ne de aniden ölme fırsatı yakalayabildiler.

[25.1] Bununla birlikte, sayısız kalabalıklardan hepsinin ölmesi beklenemezdi, insanların birçoğu kurtarılsa bile bunların hepsi yaralandı. Birçoğu bacıklarını veya kollarını kaybetti, bazılarının kafaları yarıldı ve yine de diğerleri kan kustu; *Consul* Pedo da bunlardan biriydi ve hemen öldü. [2] Tek kelimeyle, o dönemde o insanlar her türlü şiddet deneyimini yaşadılar. Tanrı birkaç gün ve gece depremi sürdürürken, insanlar zor durumda ve çaresiz kaldılar, bazıları üzerlerine baskı yapan binaların ağırlığı altında ezilip yok oldular, [3] ve diğerleri kerestelerin bir boşluk bırakacak şekilde eğimli olduğu bir boşluğa veya tonozlu bir revak altına sığınarak canlı kalma şansı elde etseler de aklıktan öldüler. Musibet sonunda yatıştığında, harabeler üzerine tırmanmaya cesaret eden biri, hâlâ hayatta kalan bir kadın gördü. Yalnız değildi, bir de bebeği vardı; sütüyle hem kendisini hem de çocuğunu besleyerek hayatta kalmıştı. [4] Onu kazıp çıkardılar ve bebeğiyle birlikte yaşama döndürdüler ve bundan sonra diğer insan yığınlarını aramaya koyuldular, ancak ölmüş annesinin memesini emen bir çocuk dışında hala yaşayan kimseyi bulamadılar. Cesetleri dışarı çıkarırken, kendilerinin kaçarak kurtulabilmiş olmalarından bile artık zevk almıyorlardı. [5] Bu sırada Antiokheia’yı kaplayan felaketler çok

büyüktü. Traianus, kaldığı odanın penceresinden dışarı çıktı. İnsan boyundan daha büyük bir varlık yanına gelip onu ileri götürmüştü, böylelikle sadece birkaç hafif yarayla kurtulmuştu ve şoklar birkaç gün boyunca uzadıkça, hipodromda açık havada yaşadı. [6] Kasios Dağı bile o kadar sarsılmıştı ki, zirveleri eğilip kırılıyor ve kentin üzerine düşüyor gibiydi. Diğer tepeler de çökmüştü ve daha önce var olmayan suların çoğu gün yüzüne çıkarken birçok dere kayboldu¹⁶.

Cassius Dio, yerel kroniklerden Ioannes Ksiphilinus'un kayıtlarından faydalandığından anlatımı canlı ve detaylıdır ve hatta antik çağ deprem tanımlamalarının en iyilerinden birisidir. Hermos Vadisi depremiyle karşılaştırıldığında çok daha detaylı bilgi verilmektedir. Öncelikli olarak bu büyük felaketin Antiokheia ve çevresindeki halkların tamamını kapsadığı vurgulanmaktadır; dolayısıyla kent merkeziyle sınırlı kalmayıp çevre kentler ve kırsal alanda da büyük bir yıkıma yol açtığı anlaşılmaktadır: toprak büyük bir gürültüyle sallanmaya başlayarak artçı sarsıntılar günler ve geceler boyunca sürmüştür; yer yükselerek binaları havaya kaldırmış hatta havaya yükselerek parçalanmış binalar olmuş; yıkılan binalar birbirlerine toslamış ve tersine dönmüş, yıkıntılar açık alanlara yayılmış; yıkıntılara ait kereste, kiremit ve tuğlaların yol açtığı toz ve dumandan gözler görmez, kulaklar duymaz ve diller konuşamaz olmuş; ağaçlar bile köklerinden sökülmiş; açıkavada olanlar bile sarsıntıdan dolayı uçurumdan düşercesine yere çarpılarak ya sakatlanmış ya da ölmüşlerdir. Ayrıca yakındaki Casius Dağı'nın zirveleri sallanarak, dağdan kayalar kopmuş, tepeler çökmüş ve yeraltından yeni sular çıkarak mevcut dereler kaybolmuştur. Bölgeden geçen fay hatlarının yarılması sonucunda tepelerden kayaların düşmesi, yeraltı sularının yüzeye çıkarak yüzeyde sıvılaşmanın hatta göletleşmenin oluşması ve bu sebeple mevcut derelerin yok olması veya yataklarının değişmesi gibi durumlar 6 Şubat 2023 depremi sonrasında da gözlemlenmiştir. Bunlara ilaveten Cassius Dio'un metninde denizin kabarması, yani küçük çaplı olsa da tsunami örneğine yer verilmiş olması 6 Şubat depremi sonrası İskenderun Körfezi'nde gerçekleşen küçük çaplı tsunamiyi andırmaktadır.¹⁷

Sonuçta MS 115 Antiokheia depreminin ilk nasıl gerçekleştiğine dair veriler Tacitus'unkilerle tam anlamıyla örtüşmemektedir; önerilen beş benzerlikten¹⁸ sadece dağların yıkılması ve yerin yükselmesi birbirlerine

16 Cass. Dio LXVIII.24.1-25.6. Iuvenalis de bu depreme kısaca işaret etmektedir. Bkz. Iuv. VI.407-412. Ayrıca Eusebios (*chron. Hیرهون*. II, ed. Helm, s.197.9) Antiokheia'nın tamamının deprem tarafından yıkıldığını kısaca belirtmektedir.

17 MS 115 depremi tsunamisi hakkında bkz. Salamon ve diğerleri 2009/2010, 333.

18 Graham 2019, 4-5.

benzemektedir. Bu sebeple benzerlik iddiasından yola çıkarak Taitus'un eserini tamamladığı tarihi MS 116 olarak belirlemek tartışmaya açıktır. Bununla birlikte tek gecede gerçekleşen MS 17 Hermos Vadisi depreminin sadece on iki büyük kenti ve kırsalını kapsadığı ve muhtemelen Ephesos ve Kıbyra kentlerinin aynı yıl gerçekleşen artçı depremlerle hasar gördüğü anlaşılmaktadır.

Depremlerin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Etkileri

Tacitus, MS 17 depreminin geceleyin gerçekleşmiş olmasının insan kaybını artıran etkenlerden birisi olduğuna doğrudan vurgu yapmasa da depremin yol açtığı hasar ve terörü dramatize eden bir portre sunmaktadır. Deprem kurbanlarının ızdıraplarını; sismik olay esnasında yerin ikiye yarılmasıyla yutuldukları, dağların üzerlerine çöktüğü ve insanların yanarak ölmelerine yol açabilecek yıkıntıların alev aldığı sözleriyle derinleştirmektedir. Öte yandan Cassius Dio, depremden muzdarip olan insanların fecaatine çok daha geniş yer ayırmaktadır. Anlatımına göre deprem geceleyin insanlar evlerindeyken gerçekleşmişti ve imparator da kentte bulunduğu için kent merkezi çok kalabalıklaşmıştı. Bu sebeple MS 17 depremine kıyasla MS 115 depreminde ölenlerin sayısı muhtemelen çok daha fazla olmalıdır, hatta bu ölenler arasında *consules ordinarii*den M. (Popillius) Peditus Vergilianus bulunmaktadır.¹⁹ Armenia seferi sırasında Batnae ve Nisibis'i fethettikten sonra²⁰ kışı Antiocheia'da geçirmekte olan Traianus'un kendisinin de mucize eseri kurtulduğu aktarılmaktadır.²¹ Genel anlamda ölü sayısını tespit etmenin imkânsız olduğu belirtilerek düşen molozların çarpmasıyla ve yıkıntı altında boğularak çok sayıda insan ölmüştür. Kollarını ve bacaklarını kaybeden, kafalarını yaran ve kan kusan yaralıların çoğu kurtarılsa da, bazılarının hayatları yıkıntılar arasında can çekişerek son bulmuştur. Bebeğini emziren demprezede annenin kurtulması örneğinde olduğu depremin yol açtığı hazin durum ve bu durum karşısında beslenen sempati

19 Peditus'un görev yılı sayesinde depremin tarihi MS 115 olarak tespit edilebilmektedir. Aynı zamanda Roma'da *Fasti Ostienses* kayıtlarında bu yılda gerçekleşen deprem belirtilmektedir. Kaydın Latincesi için bkz. Traina 2017-2018, 419 dn 9. Yerel kroniklerden faydalandığı düşünülen geç dönem yazarlarından (MS VI. yy. ortaları) Ioannes Malalas tam ve doğru bir tarihlendirme yaparak kentin başına gelen üçüncü afet olan bu depremin Traianus'un Doğu seferinin ikinci yılında, yani ikinci sefer sezonunun sonunda, 13 Aralık 115 tarihinde gerçekleştiğini yazmaktadır. Bkz. Malal. *chron.* XI.8; Traina 2017-2018, 420; Lepper 1948, 95. Antiocheia'da MÖ 148 ve MS 37 yıllarında gerçekleşen depremler hakkında ayrıca bkz. Malal. *chron.* VIII.25; X.18.

20 Lightfoot 1990, 117.

21 İmparatora yakın bir personel, bir tıpçı tarafından daha detaylı kayda alınmış olması ihtimali önerilse de (Traina 2017-2018, 423), bu deprem imparatoru da etkilediğinden ve onun üzerinden bir mucize hikâyesi de yazıldığından onun yakınındaki bir din görevlisi tarafından da ilgili metin kaleme alınmış olabilir.

tanımlamasını depremlerle ilgili diğer antik tarihi kayıtlarda bulmak pek mümkün değildir. Tacitus'un depremden en çok zarar gören kentlere en fazla merhamet gösterildiğine dair açıklaması burada bireysel seviyeye indirgenmektedir.²²

Cassius Dio, MS 115 depreminde en çok Antiokheia'nın hasar gördüğünü belirtirken Tacitus MS 17 depreminde en çok hasar alan ve hatta bu sebeple en fazla merhamet beslenen kentin Sardeis (Salihli yakınlarında Sart-Mustafa Köyü) olduğunu aktarmaktadır. Depremin gerçekleştiği tarihte yaşlı ama hala hayatta olan Amascialı coğrafyacı Strabon da Sardeis'in büyük hasar aldığını, yakın zamanda vuku bulan "depremler" yüzünden yapılarının çoğunu kaybettiğini bildirmektedir.²³ Strabon ciddi hasar alan Sardeis ve pek çok yerde diğer en meşhur kentlerle birlikte Sipylos Dağı eteklerindeki Magnesia kentinin de depremlerle sarsıldığını ve yerle bir olduğunu aktarmaktadır.²⁴

Tiberius depremin haberini aldığı anda derhal *senatus*un bir üyesini felaketin büyüklüğünü rapor etmesi ve yardımların koordinasyonunu gerçekleştirmesi için bu bölgeye göndermiştir. Bu görev için eski bir *praetor* olan Marcus Ateius seçilmiş, yanına beş *lictor* verilmiş ve beraberinde götürmesi için yüklü miktarda para sağlanmıştır.²⁵ Strabon'un da belirttiği üzere Tiberius'un öngörüsü ve yardımseverliği ile Sardeis ve Magnesia başta olmak üzere depremden zarar gören kentlerinin aynı anda restorasyonu için büyük miktarda para yardımı sağlanmıştır;²⁶ imparatorun özel hazinesinden Sardeis 100, 000 *sertertii* (25, 000 *denarii*) ve Magnesia tam rakamı belirtilmeyen yüklü miktarda yardım almıştır.²⁷ Diğer kentlere verilen para miktarı hakkında herhangi bir veri sunulmamaktadır. Peşin para yardımı yanında kentlere beş yıllığına vergi muafiyeti getirilmiştir.²⁸ Bu kadar uzun süreliğine vergi muafiyetinde bulunulması ve bunun ilk örneği oluşturması depremin şiddetinin ve verdiği hasarın göstergesidir; bu uzun sürede sadece kentlerin

22 Deprem sonrası insan tepkileri hakkındaki çalışma için bkz. Hoffman 1999, 302-326.

23 Strab. XIII.4.8.

24 Strabon (XII.8.18) aynı zamanda Tiberius'un babası zamanında depremlerle yıkılan Tralleis ve Laodikeia kentlerinin de restore edildiğini bildirmektedir. Magnesia kentinin yakın zaman önce depremlerle sarsılması ve yıkılması konusunda ayrıca bkz. Strab. XIII.3.5. Strabon (XII.8.18) ayrıca deprem tanrısı Poseidon kültürünün Sardeis, Philadelphia ve Magnesia'da yaygın olması bu bölgedeki depremlerin sıklığına bağlamaktadır.

25 Tac. *ann.* II.47.4; Cass. Dio LVII.17.7.

26 Strab. XIII.4.8; XII.8.18.

27 Tac. *ann.* II.47.2; Cass. Dio LVII.17.7.

28 Tac. *ann.* II.47.3; Cass. Dio LVII.17.7. Tiberius, Phrygia'da doğrudan Roma valisi tarafından yönetilme statüsüne sahip Kibyra kentine de MS 27 depreminden sonra üç yıllık vergi muafiyeti bahşetmiştir (Tac. *ann.* IV.13.1).

yapılarının değil bölge ekonomisinin de bir an önce yeniden ayaklandırılarak canlanmasının yolu açılmıştır. Depremle çağdaş olan şair Bianor, neredeyse tamamen yıkılmış olan Sardeis kentinin çok daha geniş ölçekte inşa edildiğini rapor etmektedir.²⁹

Arkeolojik buluntular ve epigrafik belgeler de Tiberius'un kapsamlı bir yardım programı başlattığını ve bunun takipçisi olduğunu teyit etmektedir. Sardeis'te yapılan arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ana caddenin hasar aldığı ve su sistemi de dahıl büyük tamiratlardan geçtiği, deprem direnç metodlarının da uygulandığı yeni bir kent *gymnasion*unun bu depremden sonra inşa edildiği ve Claudius'un iktidarının son dönemlerine doğru MÖ 17 depreminde yıkıldığı düşünülen bir su kemerinin yeniden inşa edildiği görülmektedir.³⁰ Dolayısıyla deprem sonrası inşaat faaliyetleri Claudius dönemine kadar uzun bir zaman dilimine yayılmıştır; Claudius iktidarının son yılında Sardeis'e Tmolos Dağı'ndan taze su getiren su kemerinin resmi açılışı yapılmıştır.³¹ Bir diğer yazıt depremde hasar alan Iulia Lydia Tapınağı'nın tamir ve restore (hatta tamamen ayağa kaldırılmasını) edilmesini abideleştirmektedir.³² Aşağıda belirteceğimiz üzere Tiberius, Traianus'un Antiokheia'da yaptığı gibi, Sardeis kentini Roma kent planlaması ve mühendisliğine yakışır şekilde yeniden inşa ederek, kentte Roma itibarının (*auctoritas*ının) sağlanmasının ve kentin "Romalılaştırılması"nın önünü açmıştır; bu da bölgedeki diğer kentler açısından örnek teşkil edecektir.³³

Öte yandan Tacitus ile aynı dönemde yazan Suetonius Tiberius'un yardımından çok kısa bahsetmektedir. Tiberius'un sadece Asia'daki deprem sonucunda yıkılan kentleri rahatlatmak için cömert davranabildiğini ve hatta bunun dışında eyaletleri rahatlatmak için herhangi bir girişimi olmadığını iddia etmektedir.³⁴ Halbûki Suetonius'un imparatora karşı önyargısından ve büyük ihtimalle muhalif senatörlerin etkisinde kaldığından böyle bir açıklamada bulunduğu düşünülmektedir.³⁵ Diğer yandan Tiberius'un böylesine kapsamlı bir girişimde bulunması iç siyasi gelişmelerle de bağlantılandırılmaktadır.³⁶ İmparatorun sosyal düzeni yeniden sağlayarak

29 Bian. *Anth. Pal.* IX.423.

30 McCoy 2014, 34-35; Graham 2019, 13.

31 Weisser 2018, 129.

32 "Polemaios Pardalas'ın oğlu Sokrates tapınağı inşa etti ve onu Hera'ya adadı{vac.} Onun torunu Iulia Lydia, depremden sonra onu yeniden inşa etti (SEG 28:928)". Yazıtın Hellencesi ve İngilizce çevirisi için bkz. McCoy 2014, 35.

33 Weisser 2018, 129.

34 Suet. *Tib.* XLVIII.

35 Graham 2019, 13-14.

36 İmparatorun sadece Asia kentlerine yaptığı iddia edilen bu yardım projesini Hellenesver

bölgede güven kazanma arzusunun da bu girişiminde etkili olma ihtimali yüksek görülmektedir. Tacitus da deprem sonrası sağlanması gereken sosyal düzene vurgu yapmaktadır. Genelde Roma imparatorları imparatorluğun siyasi ve ekonomik istikrarını korumayı arzulamışlardır. Bu maksatlarını gerçekleştirme açısından vergileriyle hazineye epeyce para sağlayan Asia kentlerinin dayanma gücünü emin kılmak zorundaydılar. Bu sebeple doğal afetlerle yıkılan kentlerin bir an önce ayağa kaldırılması ve istikrarlı bir şekilde vergilerini yeniden ödeyebilmeleri gerekmektedir. Böylece normal hayat şartlarına kavuşacak olan kent yöneticileri tıpkı eskisi gibi para ve güce kavuşabilmek için imparatorun lütfunu kazanabilme rekabetine girecekler ve sadakatlerini pekiştireceklerdi. Bu bağlamda MS 17 depreminde büyük hasar alan Sardeis doğrudan eyalet valisi tarafından yönetilen ve onun mahkemelere baktığı, adaleti yönettiği ve yerel sivil olayları denetlediği özel statüdeki stratejik bir kentti.³⁷ Bu sebeple Tiberius'tan bu kentin restorasyonuna daha fazla destek vermesi beklenmekteydi ve imparatorun da bu yönde icraatta bulunduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Roma imparatorunun kültüyle bağlantılı tapınağa sahip ve savaşlarda Roma'ya destek vermiş *neokoroi* kentleri de özel statüdeydi. Bu kentler imparatorla özel bağları olan ve onun doğrudan sadık hizmetkârı olan imtiyazlı zenginler aracılığıyla yönetilmekteydi. Smyrna ve Sardeis'in MS 21 yılında Tiberius'tan bu statüyü alabilmek için rekabet ettikleri görülmektedir. Tiberius, Livia ve Senatus adına *neokoros* tapınağı inşa imtiyazını Smyrna kazanmış ve yine de Sardeis'e imparatorluk kültü için tapınak inşa etme hakkı tanınmıştır.³⁸ İmparatora sadık *neokoroi* kentleri de depremlerden sonra belki de daha fazla yardım almışlardır.

Yardım alan deprem kentlerinin imparatoru bir tanrı gibi “kurtarıcı” veya “kurucu” olarak ilan ettikleri bilinmektedir. Magnesia kenti Tiberius'a “kurucu” sıfatını vermiştir; Tiberius kent sikkeleri üzerinde Tyche (Şans Tanrıçası) ile tokalaşırken resmedilmektedir.³⁹ MS 17 depreminden etkilenen Mostene kentinde bulunan ve MS 31/2 yılına tarihlendirilen bir onur yazıtında Tiberius “aynı anda on iki kentin kurucusu” olarak anılmaktadır.⁴⁰

olmasına bağlama yönündeki görüşün zayıf kaldığı ve onun MS 17 yılının başına kadar iç siyasette muhaliflerine karşı sert bir politika izlediği ve bu tarihten itibaren Roma'da popülerlik kazanmak için siyasi gösterişinin bir parçası olarak bu yardımlarda bulunduğu düşünülmektedir (Graham 201, 14-15).

37 McCoy 2014, 78.

38 Weisser 2018, 134; McCoy 2014, 79-80.

39 Weisser 2018, 131.

40 Graham 2019, 16 dn 67 (ILS II².8785). MS 23 depreminde Kıbrıs'a vergi muafiyeti ve inşa desteklerinden dolayı “kurtarıcı ve kurucu” (Weisser 2018, 131) ilan edilmiştir. Daha önce Tralleis'in MÖ 27 yılında gerçekleşen depremden sonra yeniden inşa edilmesi için

Yine MS 17 depremiyle ilgili olarak Mostene kentindekine benzer birisi Latince üç yazıt Aegae ve Kibyra kentlerinde bulunmuştur.⁴¹ Deprem sonrasında imparatorluk yardımı alan on dört kent isimlerini de “Caesarea” veya “Neocaesarea” olarak değiştirerek Tiberius’u onurlandırmıştır. Nümizmatik deliller Sardeis, Cyme, Mostene ve Hierocaesarae kentlerinin “Caesarea”, Philadelphia kentinin ise “Neocaesarea” ismini aldığını doğrulamaktadır.⁴²

Deprem sonrasında Tiberius adına sadece Küçük Asia kentlerinde değil Roma’da da onur yazıtları dikilmiştir. Sardeislilerin kent meclislerinde Tiberius’a minnettarlıklarını bildirme kararı aldığı ve bu kararı bildirmek için Mostene, Kibyra, Magnesia, Apollonis, Hyrkanis, Myrina ve Temnus kentlerinden oluşan bir temsil heyetiyle Roma’ya gittikleri görülmektedir.⁴³ Bu kapsamda Tiberius adına Roma’da da bir onur yazıtı dikilmesi kararlaştırılmıştır. Tralleisli (Aydınlı) Phlegon, yazar Apollonios’un da “meşhur Asia kentlerini ve diğer birçok [kenti] havaya kaldırarak yerle bir eden depremi” yazdığını ve bu kentlerin Tiberius’un maddi yardımlarıyla inşa edildiğini, buna karşılık olarak da Roma *agorasındaki* (Forum Iulium’daki) Aphrodite Tapınağı’nın yanına Tiberius’un devasa heykelini diktiklerini ve bu devasa heykelin etrafını kentlerden her birinin kendi heykelleriyle donattıklarını” bildirmektedir.⁴⁴ Yukarıda da belirtildiği üzere daha sonra İtalya’da Pozzuoli kentinde de bu onur yapıtının bir kopyası dikilmiştir; Tiberius’un heykeli kayboldu da yapıtın on dört kenti simgeleştiren temel kaidesi rölyefler halinde günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁵

Velleius Paterculus, Tiberius tarafından yardım çabalarına onun maddi desteği ve cömertliğine vurgu yaparak depremden sonra eyaletin kurtarıcısı ve yeniden kurucusu olarak selamlandığına içten ve gerçek bir şekilde dikkat çekmektedir. “Asia kentleri restore edildi ve eyaletler *magistrates*lerin baskısından özgür kılındı” diyerek restore edilen kent sayısının çok olduğuna, dolayısıyla depremin şiddetine ve geniş bir alanı kapsadığına vurgu

yardımlarından dolayı Augustus “kurucu” sıfatıyla anılmıştır (McCoy 2014, 81-82). Laodikeia ve Thiatyra yanında Khios Adası’nı da etkilediği söylenen MÖ 27 depremi hakkında bkz. Strab. XII.8.18. Tiberius bu kentler adına *senatustan* yardım talebi konuşmasında bulunmuştur (Suet. Tib. 8). Ayrıca bkz. Lewick 1971, 478-479.

41 Graham 2019, 17 dn 68 ve 69 (CIL 3.7096, Aegae; IGR 4.914, 915, Kibyra).

42 Murray 2005, 153. Weisser (2018, 130-131) nümizmatik verilerden kent konseyinin resmi onayıyla Sardeis *agorasında* Tiberius adına bir onur yazıtı dikilmiş olabileceğini düşünmektedir.

43 Weisser 2018, 131.

44 Metnin Türkçe çevirisi için bkz. Öntürk 2020, 68-69 (*FGr Hist.* II B 1182, 257 F 36 XIII = Phlegon, *de Mirabilia*, XIII). Ayrıca bkz. Edwards 2003, 146.

45 Kentlere ait rölyeflerin ek delillerle ayrı ayrı yorumlanması hakkında bkz. Weisser 2018, 132 *vd.*

yapmaktadır.⁴⁶ Bu sözleriyle Paternus'un Tiberius'un deprem sonrasında yozlaşmış yerel Hellen yetkilileri iktidar konumlarından uzaklaştırmasını övdüğü görülmektedir.⁴⁷ Benzer şekilde Hermos Vadisi depremi de eyalet yöneticilerinin itibarını azaltmış ve teveccühü imparatora yönlendirmiştir.⁴⁸ Aynı zamanda Bianor, bu depremin Doğu'nun özerkliğini sona erdirdiğine ve afet sonrası sosyal inşalarda Roma İmparatorluğu'na boyun eğme ihtiyacını öncellediğine inanmaktadır.⁴⁹

Diğer yandan MS 115 depremi sonrasındaki Roma'nın yardımları hakkında nispeten daha az delil bulunmaktadır. Deprem sonrasında hayatta kalan Anitokheialılar şükür amaçlı olarak Daphnae'de bir tapınak inşa etmişler ve bunun inşasını da "Kurtarıcı Zeus"a adanmışlardır.⁵⁰ Ioannes Malalas uzun bir pasajında Traianus'un da kentte pek çok bina inşası ve kamu işi başlattığını bildirmektedir:

"Dindarların en dindarı Traianos, Büyük Antiokheia'da binalar dikti; ilk olarak şimdi Makellon olarak bilinen yere çok yakın, Parmenios su akıntısının aşağıya doğru şiddetle aktığı yerdeki Ares Tapınağı yakınında Orta Kapı olarak bilinen yapının inşasıyla işe başladı; yapının Roma'ya ait olarak bilinmesi için üzerine Romos ve Remos'u emen dişi-kurt heykelini oydu. Tanrıya kefaretle ve kentin arınması için orada gelin töreni düzenlettirerek Kalliope adlı Antiokheialı güzel bir bakire kızı adak olarak adadı. Aynı zamanda iki büyük sırasütunları hemen restore ettirdi ve Antiokhos kentinde, kamu hamamı ve Daphne pınarlarından akan suyu Agriai olarak bilinen yere çevirtilerek yapılan bir su kemeri de dahil olmak üzere, pek çok yapı inşa etti. Hem hamama hem de su kemerine kendi ismini verdirdi. Bitirilmeden duran Antiokhos tiyatrosunu tamamlattı ve adak olarak adanmış olduğu kızın altın kaplamalı bronzdan heykelini buraya yerleştirdi. Heykel *proskenion*da *nymphaion*un ortasındaki dört kolonun üstünde durmaktadır; Orontes Nehri'nin üstüne oturtulmuştur ve kentin şans tanrıçası kılığında imparatorlar Seleukos ve Antiokhos tarafından taçlandırılmaktadır."⁵¹

Cassius Dio'nun yukarıda aktardığımız metninde de belirtildiği üzere Antiokheia'ya her kesimden insan uğramaktaydı, dolayısıyla kent bölgenin imparatorluk merkezlerinden birisiydi. İmparatorun itibarı ve güven

46 Tiberius'un maddi desteği ve cömertliği konusunda ayrıca bkz. Tac. *ann.* II.47-48; Cass. Dio LVII.17.7-8.

47 Vell. II.126.4-5.

48 Ando 2000; Price 1984.

49 *Anth. Pal.* IX.423.

50 Malal. *chron.* XI.8.

51 Malal. *chron.* XI.9.

sağlaması açısından tıpkı Sardeis gibi bu stratejik kentin de yeniden inşa edilmesi elzemdi. Kentin imparator tarafından inşasıyla ilgili Malalas'ın anlatımını arkeolojik deliller de doğrulamaktadır. Bu deliller Traianus'un emriyle çok büyük yeniden inşa girişimleri olduğuna ve bunların çok görkemli bir şekilde ketin portikolarını yeniden tanımlatan Antoninus Pius tarafından bitirildiğine işaret etmektedir.⁵² Traianus kefaret ayinlerini de devam ettirmiştir. Deprem sonrasında, tanrıların düzenini bozduğu düşünülen ve katledilen Hristiyanlar arasında Antiokheialı Aziz Ignatius da bulunmaktadır.⁵³ Ioannes Malalas Hristiyan bakış açısından eserini yazdığından depremi Hristiyanların katledilmesinden dolayı Tanrı'nın gönderdiği bir ceza olarak görmektedir. Bu sebeple bir bakire kızın canlı canlı adandığına dair Roma döneminde pek görülmeyen bir ritüeli Traianus'u kötümek için kendi kafasında kurguladığı ve metne eklediği düşünülmektedir.⁵⁴

SONUÇ

MS 17 ve MS 115 yıllarında gerçekleşen her iki deprem de çok geniş bir alanda etkisini göstermiştir. MS 17 depremi Hermos Vadisi boyunca fay hattının kırıldığı ve bu fay hattı boyunca kentler ve kırsalında, MS 115 Antiokheia depremi günümüzde K. Maraş ve Antakya üzerinden geçen fay hattının kırıldığı ve bu fay hattı üzerindeki ve çevresindeki kentlerin büyük bir yıkıma uğradığını göstermektedir. Her iki deprem de geceleyin meydana geldiğinden ve nüfusu yoğun kent bölgelerinde gerçekleştiğinden çok fazla insan ölmüştür. Depremlerin nasıl gerçekleştiğine dair tanımlamalar günümüz depremlerinden farklı değildir: büyük bir gürültüyle yerin sarsılması, yerin ikiye yarılması, dağların ve tepelerin sarsılarak kayaların düşmesi, bölge volkanik olduğundan MS 17 depreminde yeraltından da alevlerin çıkması, yüzey sularının ortaya çıkması, dere yataklarının değişmesi ve hatta MS 115 depreminde küçük çaplı tsunami olduğu iması. Her iki depremin insan ölümü boyutunu dramatize etmek için küçük çaplı da olsa bazı abartılı anlatımlar söz konusudur: MS 17 yılı depremi örneğinde yarılan yerin açık alandaki insanları yutması ve MS 115 depreminde açık alandaki insanların dahi yer sarsıntısıyla havaya zıplayarak yere çarpılıp ölmeleri. Bunların dışında özellikle MS 115 depreminin bebeğini emziren annenin kurtarılması örneğinin verildiği ve insanların harabeler arasında nasıl öldüğü ve can çekiştiğine dair tanımlamaları canlı ve gerçekçidir. Öte yandan depremlerin yerel yöneticilere olan güveni sarstığı görülmektedir.

52 Traina 2017-2018, 425.

53 Aziz Ignatius'un MS 116 yılı Haziran ayında katledildiği önerisi hakkında bkz. Étienne 2008.

54 Traina 2017-2018, 427.

Roma imparatorları Tiberius ve Traianus yeniden güven sağlamanın uzun vadede imparatorluğun çıkarına olduğunu bildiklerinden depremden zarar gören kentleri yeniden inşa ettirmişler ve vergilerden uzun süre muaf tutarak ekonomilerinin yeniden canlanmasının önünü açmışlardır. Bu sayede onların sadakatini sağlamışlar ve kentler de tıpkı eskisi gibi imparatorlara olan bağlılıklarını onur yazıtlarıyla abideleştirmişlerdir. Roma imparatorları aynı zamanda deprem sonrası inşa projelerinde Roma mimari öğelerini öne çıkarttırarak kültürel anlamda da bu kentler aracılığıyla Roma nüfuzunu yerelde daha baskın hale getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynakça

Bian. *Anth. Pal.* (= Bianor, *Anthologia Palatina*)

<https://topostext.org/work/534>

Iuv. (= Decimus Junius Juvenalis, *Satires*)

https://en.wikisource.org/wiki/The_Satires_of_Juvenal

Plin. *nat.* (Plinius, *Historia Naturalis*)

The Natural History. Pliny the Elder. With an English Translation by J. Bostock - H. T. Riley, London 1855.

Sen. *QNat.* (= Lucius Annaeus Seneca, *Naturales quaestiones*)

Natural Questions. With an English Translation by H. M. Hine. Chicago/London 2010.

Strab. (= Strabon, *Geographika*)

Strabo. The Geography of Strabo. With an English Translation by H. L. Jones I-VIII. London/New York 1917-1932.

Cass. Dio (= Lucius Cassius Dio, *Rhomaika*)

Roman History. With an English Translation by E. Carry I-IX. London 1914-1927.

Malal. *chron.* (= Ioannes Malalas, *Chronographia*)

The Chronicle of John Malalas. With an English Translation by E. Jeffreys-M. Jeffreys- R. Scott. Leiden/Boston 2017.

Euseb. *chron.* (= Eusebios, *Chronicorum*)

Die Chronik des Hieronymus, Eusebius Werke, Band VII. Edited by R. Helm. Berlin 1956.

Suet. *Tib.* (= C. Suetonius Tranquillus, *De Vitae Caesarum, Tiberius*)

Suetonius: The Lives of the Twelve Caesars. With An English Translation and Edition by J. E. Reed. Philadelphia 1889.

Tac. *ann.* (= Tacitus, *Annales*)

Complete Works of Tacitus. Tacitus. With An English Translation by A. J. Church - W. J. Brodribb - S. Bryant. New York 1942 (reprinted).

Vell. (= Velleius Paterculus, *Historia Romana*)

Roman History. With An English Translation by F. Shipley. London 1924.

Modern Kaynakça

Ando, C., *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley 2000.

Bowersock, G. W., "Tacitus and the Province of Asia", Eds.: T. J. Luce-A. J. Woodman. *Tacitus and the Tacitean Tradition.* Princeton 1993, 3-10.

- Decrept, É., “Circonstances et interprétations du voyage d’Ignace d’Antioche”, *Revue Des Sciences Religieuses* 82.3, 2008, 389-399.
- Edwards, R., *Divus Augustus Pater: Tiberius and Charisma of Augustus (Phd Thesis)*, Indiana University 2003.
- Graham, D., “Tacitus, Tiberius, and the CE17 Earthquake in the Roman Province of Asia”, *New England Classical Journal* 46.1, 2019, 1-20.
- Guidoboni, E., *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Rome 1994.
- Hoffman, S. M., “After Atlas Shrugs: Cultural Change or Persistence after a Disaster”, Eds.: A. Oliver-Smith-S. M. Hoffman. *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. New York 1999, 302-326.
- Keitel, E., “The Art of Losing: Tacitus and the Disaster Narrative”, Eds.: C. S. Kraus-J. Marincola-C. Pelling. *Ancient Historiography and Its Contexts: Studies in Honour of A.J. Woodman*. Oxford 2010, 331-352.
- Lepper, F. A., *Trajan’s Parthian War*, London 1948.
- Lewick, B., “The Beginning of Tiberius’ Career”, *Classical Quarterly* 21.2, 1971, 478-486.
- Lightfoot, C. S., “Trajan’s Parthian War and the Fourth-Century Perspective”, *Journal of Roman Studies* 80, 1990, 115-126.
- McCoy, M. T., *The Responses of the Roman Imperial Government to Natural Disasters (29 BCE 180 CE) (Phd Thesis)*, University of Arkansas 2014.
- Murray, J. S., “The Urban Earthquake Imagery and Divine Judgement in John’s *Apocalypse*,” *Novum Testamentum* 47.2, 2005, 142-161.
- Oliver-Smith, A., “What is a Disaster?”, Eds.: A. Oliver-Smith-S. M. Hoffman. *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. New York 1999, 18-34.
- Öntürk, M., *Roma Dönemi’nde Batı Anadolu’da (Asia Eyaleti’nde) Meydana Gelen Depremler (Yüksek Lisans Tezi)*, Antalya 2020.
- Price, S. R. F., *Rituals and Power: The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.
- Ratte, C. ve diğerleri, “An Early imperial Pseudodipteral Temple at Sardis”, *American Journal of Archaeology* 90.1, 1986, 45-68.
- Salamon, A. ve diğerleri, “A critical evaluation of tsunami records reported for the Levant Coast from the second millennium bce to the present”, *Israel Journal of Earth Sciences* 58, 2009/2010, 327-354.
- Traina, G., “Trajan and the Earthquake of 115 (AD)”, *Revue Des Études Tardo-Antiques* 7.5, 2017-2018, 417-428.
- Weisser, B., “Earthquakes in Asia Minor, the Cura Provinciae of Tiberius and the Cities”, Eds.; N. T. Elkins-J. D. Evans. *Concordia Disciplinarum: Essays on Ancient Coinage, History and Archaeology in Honour of William E. Metcalf*, Numismatic Studies 38, New York 2018, 127-144.

Harita 1. MS 17 Depremi'nde Hasar Alan Kentler (Weisser 2018, 128).

Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Kültür

Füsun Kara¹

Özet

Çarlık Rusya hükümeti, Türkistan’da yaşayan Türklere medeniyet getirme bahanesiyle eğitim-öğretim alanında Ruslaştırma politikası uygulamıştır. Bu amaçla kurulan Rus Tuzem okullarında yerli halka Rus kültürünü aşılacak, öğrenciler yetiştirilmesi hedeflenmişti. Sovyet döneminin başlamasından sonra Türkistan Cumhuriyeti Sovyet Halk Komiserliği’nin bütün emekçilerin milliyetine, yaşına ve dinine bakmaksızın eğitim alma hakkı ile ilgili karar çıkarıldı. Kırgızistan ve bütün Orta Asya’da yaşatılmakta olan Türklüğün parçalanması üzere eğitim politikaları inşa edildi. İlk Sovyet öğretmenlerinin görevi sadece ders vermekle sınırlı değildi. Bu eğitim politikasına göre öğretmenler toplumun hayatına aktif katılarak, halka Sovyet iktidarının politikasını benimsetmek ile görevlendirilmişti. Ekim devriminden sonra oluşturulan, Rusya federasyonu halklarının cehaletini yok etme kararıyla, eğitim politikalarında büyük rol oynadı. Buna göre yeni Sovyet hükümetinin ihtiyaçları doğrultusunda eğitim politikası belirlendi. Türkistan Cumhuriyeti Halk Sovyet Komitesinin, “halk arasında cahilliği yok etme kararıyla” kararıyla bütün halkın eğitimi için yürütülen kampanya güçlendirildi. Parti ve Sovyet çalışanları için kısa süreli kurslar açıldı. Kırgızistan’ın tarihinde 1920’li yıllar eğitim şeklini arama ve propaganda çalışmaları ile geçti. Kırgız devletinin kuruluşu ve eğitim çalışmalarının artırılması, Kırgız kültürünün gelişmesinde önemli rol oynadı. Kırgız dilinde okul kitapları, gazeteler, dergiler çıkmaya başladı. Kütüphane ve sinema sayısı çoğaldı. Fakat öğretmen yetersizliği, ana dilde okul kitabının yokluğu ve okul saatlerinin bir düzene konmaması gibi ciddi problemler yaşandı. 1930 yılında cehaleti yok etmek için toplumsal kültür seferberliği başladı. 1931 yılında eğitim programlı bir şekilde hazırlanarak, ilköğretim zorunluluğu getirildi.

Bu çalışmada Kırgızistan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyeti’nde eğitim, edebiyat, sanat ve dil politikalarının uygulanışı ve gelişim süreci incelenecektir.

1 Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Elazığ.
Eposta: fkara@firat.edu.tr, Orcid:0000-0002-2100-1785

GİRİŞ

Çar Hükümeti Türkistan Türklerini Ruslaştırma politikasını bu topraklara medeniyet götürme, onlara dünyayı tanıtmaya maskesi altında yürütmüştür. Ruslaştırma siyasetini yüksek dereceli resmi Rus memurları açıkça söylüyorlardı. Örneğin, Milli Eğitim Bakanı D.A.Tolstoy XIX. asırda talimatlarının birinde şöyle yazmıştı: “Bizim yerimizde yaşayan bütün inorodtsileri eğitim sonucu tartışmasız Ruslaştırmalı ve Rus halkı ile birleştirmeliyiz”². Bir başka Rus Milli Eğitim Bakanının düşüncesine göre ise amaç, devletin içindeki bütün Rus olmayan halkı ancak eğitim yolu ile Ruslaştırmanın mümkün olabileceği yolunda idi³. Kırgızların Rus eğitimi alma istekleri hükümet tarafından başka amaçlarla kullanılıyordu. Türkistan bölgesinin yöneticileri, yerli halkı Ruslaştırmada Rus Tüzem okullarına büyük bir ehemmiyet vermiştir. En büyük amaçları ise sömürü bölgesinde hükümete o bölge ile ilgili tercüme yapacak elemanlar yetiştirmektir. Bunlar bu okullarda eğitim göreceklerdi. Rus Tüzem okullarının kurulma amacı yerli halkta Rus etkisini yaymak ve çarlığın Ruslaştırma politikasının aracı olarak vazife yapmaktır⁴.

1860 tarihinde ise Türkistan’da eğitimi düzenlemek için oluşan özel komisyon, Genel Valinin talimatı ile “ bölgede milli eğitimin esası bir tek Rus çıkarı yönünde olmalı” kararını aldı⁵. Kırgızistan’da ilk Rus ilk okulu 1870 yılında Tokmak’ta açıldı. Buna benzer okullar 1874 yılında Karakol’da, 1879’da Pişpek’te, 1880’de Aksu’da, 1882 ‘de Karabalta ve Sokuluk’ta ve 1888’de Dmitrievka’da (şimdiki Talas) açıldı. Kırgızistan’ın güneyinde Oş şehrinde ise ilk Rus okulu 1878 de açıldı⁶.

Eğitim-Öğretim için elzem olan kitapların yanı sıra eğitim formasyonundan yoksun olan öğretmenlerin olmaması yüzünden bu okulların ilk adımları oldukça başarısız oldu. Sıkıcı çevirme metodu ve derslerin verilme yöntemi dolayısı ile çocuklar 6-7 yıl okumalarına rağmen Rus dilini öğrenememişlerdir.⁷. Çarlık hâkimiyeti döneminde dil alanında çok sıkı tedbirler alınmamasının neticesi olumsuz olmuştur. Her volostun

2 R.B. Suuleymanov, H.i. Beysenov., *Sotsialistiçeskiy Put Kulturnogo Progressa Otstalıh Narodov*, Alma-Ata,1967,s.63.

3 T.T. Tadcibaev, *Razvitiye Prosveşeniya i Pedagogičeskoj Musli v Kazakhstane vo Vtoroy Polovine XIX. veka*, Alma ata,1958,s.79.

4 S.S. Daniyarov, *Stanovlenie Kirgizskoy Sovetskoy Kulturi (1917-1924)*, Frunze,1983,s.33-35.

5 S.M.Gramenitskiy, *Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae*, Taşkent 1986, s.4-5.

6 Daniyarov, *a.g.e.*, ,s.30.

7 S.M. Gramenitskiy,*Polojenie Narodnogo Obrazovaniya v Sır-darinkiyoy Oblasti*, Taşkent,1916, s.91.

belirli sayıda erkek çocuğu yeni açılan okullara verme zorunluluğu vardı ve genellikle iyi durumdakilerin çocuklarının gitmeleri gerekiyordu. Ancak ilk başlarda yerli zenginler çok nadir de olsa yetim ve fakir çocuklarını gönderiyorlardı⁸.

1.Kırgızistan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyetinde Eğitim

Sovyet döneminin başlamasından sonra, Rusya Federasyonu Sovyet Halk Komitesi'nin kilisenin devletten ve okulun kiliseden ayrılması (1918 Ocak), Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Halk Eğitime 1918 yılı Mart ayında oluşturulan Halk Eğitimi Komiserliği başkanlık yapmaya başladı⁹.

14 Mayıs 1918 yılında ise Türkistan Cumhuriyeti Sovyet Halk Komiserliğinin, bütün emekçilerin milliyetine, yaşına ve dinine bakmaksızın eğitim alma hakkı ile ilgili karar çıktı. Kararda bundan sonra Türkistan Sovyet cumhuriyetinin herhangi bir okulunda okumak için sadece okuma isteği gerekiyor denilmekte ve Türkistan'ın bütün okullarında öğrenim 1918 yılından itibaren bedava olacağı beyan ediliyordu. İlk olarak, Oş uezdinde 13 okul 939 öğrenci kontenjanıyla faaliyete geçti. Sovyet okulları Pokrovka köyünde, Taşabadda, Kızıl kıyada ve diğer yerlerde açılmaya başladı. Türkistan Cumhuriyeti Merkezi icra Komitesi kararıyla (Ağustos 1918), okullarda öğrenim anadilde yapılmaya başlandı¹⁰. 1918 yılında okul reformu tam olarak faaliyete geçti. Sovyet eğitim sistemi “Camiyatı İslamiya”, “Müslüman Kültür Toplumu” ve diğer dini müesseselerle mücadele etmeye başladı¹¹. Onlar gençlere dini eğitim vermeye çalışıyorlardı ve sadece Bazar Korgon'da 143 dini okul vardı ve 2087 çocuk eğitim görmekte idi¹².

1918 yılının ortalarında basmacılar ilk darbelerini komünizm fikrinin kaynağı olan Sovyet okullarına karşı yaptılar¹³. Din adamları bütün güçleriyle “çocuklarınızı Sovyetlerin tanrıya ters okullarına göndermeyin” diye propaganda yaparken¹⁴ basmacılar ise Sovyet okullarına ayrılan binaları yıktılar¹⁵. Lenin 1918de, “şimdi biz partiye, onun fikirlerine sıkı sıkıya bağlı, kendilerine kitleleri çekebilen, komünizmi yayabilen yeni öğretmen ordusunu

8 *Turkestanakaya Tuzemnaya Gazetesi*,1892.no.9.

9 N.S. Tünteev, *Krasme Kavaleristi Kırgızstana*, Bişkek,1994,s.57.

10 A.İ.Kunin, *Yujnaya Kırgızıya v Period Grajdanskoy Vöym (1918-1920)*, Frunze 1981, s.35-36.

11 Tamara Ölçekçi,*Kırgızların I.ve II. Dünya Savaşları Arasında Sosyo- Kültürel, Durumları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004, s.212.

12 Ölçekçi, *a.g.t.*, s.215.

13 Ölçekçi, *a.g.t.*, s..217.

14 V. Bilik, “na zare kulturnoy revolyutsii” *Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsia i Grajdanskaya Vöyna v Turkestan. Sbornik Vospominaniy*, Taşkent1957, s.515-516.

15 Kunin,a.g.e.,s.72.

hazırlamamız gerekiyor” diyerek¹⁶ yeni Sovyet öğretmenlerinin eğitimi meselesini gündeme alarak komünizmi kavramış yeni eğitim kadrolarının hazırlanmasını partinin en öncelikli görevlerinden biri ilan etmiştir¹⁷.

İlk Sovyet öğretmenlerinin görevi sadece ders vermekle sınırlandırılmamıştı. Aynı zamanda toplum hayatına aktif katılmaları, halka Sovyet iktidarının politikasını anlatmaları ve propaganda yapmaları görevini de üstlenmişlerdi¹⁸.

En önemli meselelerden birisi de açlıktan ve hastalıktan ölmekte olan yetim çocukları yetiştirmektir. 1918’in mart ayında Pişpek’te 300 Kırgız çocuğuna yetimhane açıldı¹⁹. Pişpek Sovyet mebuslarının kararında milleti yok olmaktan kurtarmak için acilen Kırgız ve bütün Müslüman çocuklarına yetimhaneler organize edilsin” deniyordu²⁰. Yaşı uygun çocuklar okula başladılar²¹. 1920 yılında Oşta ²² 100 kişilik, Sülüktü’de²³ 200 kişilik yetimhane açıldı. Yetimhanede büyüyen çocuklar sonraları Sovyet kadrosunu oluşturdular. Pişpek uezd komitesi 11 Eylül 1918 de 7 yaşını dolduran bütün çocukların din, millet ve cinsiyetine bakmadan zorunlu okuması hakkında karar aldı²⁴. Eğitimdeki ataklarla birlikte Sovyet iktidarı yavaş yavaş kendi kadrosunu hazırlarken, parti Rus ve Kırgızların ilişkilerini düzene sokmak için çok dikkat ediyordu²⁵.

Ekim devriminden sonra eğitim kampanyasını yürütmede Rusya federasyonu halklarının cehaletini yok etme kararnamesi büyük rol oynadı. Yeni Sovyet devletinin ihtiyaç duyduğu yeni kadrolar için devletin eğitim politikası belirlendi. Bu halk eğitiminin devamlılığı fikrini ihtiva ettiği için önce cahilliği yok etme, sonra ilköğrenim geliyordu. Bir sonraki basamak orta öğrenimdi. Bunların yanında uzman hazırlama öngörülüyordu²⁶.

16 Ölçekçi, *a.g.t.*, s.139.

17 Daniyarov, *a.g.e.*, s.314.

18 S. Uzbekov, *Severnaya Kırgızıya v Period Grajdanskoy Voynı*, Frunze,1973,, s.98.

19 A.G.Zima, *Pobeda Oktyabrskoy Revolyutsii v Kırgızii*, Frunze,1966, s.399.

20 T.Ölçekçi, *a.g.t* s.211.

21 T.Ölçekçi, *a.g.t.*, s.215.

22 T.Ölçekçi, *a.g.t* s.222.

23 T. Ölçekçi, *a.g.t.*, s.224.

24 T.Ölçekçi, *a.g.t.* s.226.

25 S. B. Cantaurov, “Grajdanskaya Voyna Semireçye” *Literaturniy Kırgızstan Dergisi*,No.4, Frunze, 1957 , s.114.

26 U. Çotonov, *İstoriya Kırgızstana: XX Vék*, Bişkek,1998,s.78.

Türkistan Cumhuriyeti Halk Sovyet Komitesinin “halk arasında cahilliği yok etme kararı”²⁷kararıyla bütün halkın eğitimi için yürütülen kampanya güçlendi. Parti ve Sovyet çalışanları için kısa süreli kurslar açıldı. Bunun dışında onlara ders veriliyor ve çeşitli konularda konuşuluyordu²⁸. Büyüklerin cehaletini kaldırma okulları ilk olarak 1 Aralık 1920 de Pişpek’te²⁹, Tokmok’ta ve Boroldoy’da açıldı³⁰. Bunları sonra Karakol ve Oş’ta açılan okullar izledi³¹. Kırgızistan’ın tarihinde 1920’li yıllar eğitim şeklini arama, propaganda çalışmaları ile geçti 1930 lu yılların başında ise ancak harekete geçilebildi.

Kırgızlar Orta Asya’nın bölünmesiyle, 1924 yılı itibariyle farklı bölgelerde yaşıyor, göçebe ve yarı göçebe hayat sürdürüyorlardı. Güney Kırgızları ile Kuzey Kırgızları arasında bağlantı zor kuruluyordu. 1916 isyanından sonra ekonomik durumları çok kötüye gitmişti³². Kırgızistanda büyük olmayan beş şehir mevcuttu: Pişpek, Tokmok, Oş, Calal Abad ve Karakol. Kırgızistanın genelinde millî eğitim zor durumda idi³³. 1923 yılında 225 okulda eğitim ana dilde yapılmıyordu. Kırgız yazı dilinin olmaması nedeniyle kuzey Kırgızlarına ait okullarda Tatar ve Kazak dilinde eğitim veriyor, Güney Kırgızistanda ise Tatar ve Özbek dilinde eğitim yürütülüyordu³⁴. 1924 yılında Kırgızistan’da 243 birinci derecede okul, 83 likbez* ve 4 kütüphane vardı³⁵. Bunların yanı sıra teknik meslek okulları da açılmaya başlamıştı. Bunlardan ilki 1918’de Pişpek’te açılan meslek ve ziraat okulu idi. 1923’te Kızıl kıyada üç bölümlü fabrika okulu açıldı. 1924 de Isık göl’deki eski manastırda 10 yıllık ziraat okulu açıldı ve sonraları veteriner teknik okulu olarak yenilendi. İlk başlarda bu okulda yetim ve fakir çocukları olan 120 öğrenci bulunuyordu. Bu okuldan Kırgızların tanınmış yazar ve şairleri Mukay Elbaev, Cusup Turusbekov, Moldogazi Tokobaev gibi isimler mezun oldu³⁶.

Kırgız devletinin kuruluşu ve eğitim çalışmalarının arttırılması Kırgız kültürünün gelişmesine yol açtı. Kırgız dilinde okul kitapları, gazeteler,

27 A.İ. Yujnaya, *Kırgızıya v Period Grajdanskoj Voymı (1918-1920gg)*, Frunze, 1981, s.112-113.

28 B. Çokuşov, *Klassovaya Borba v Kırgızskih Ailah v Pervne Godı Sotsialistışekih Preobrazovanıy (1918-1924 gg)*, Frunze, 1970, s.153.

29 *Pravda Gazetesi*, 8 aralık 1920.

30 T. Ölçekçi, a.g.t., s.29.

31 Çokuşov, *Klassovaya Borba v Kırgızskih*, s.158.

32 A.Cumanaliyev,, *Politişekoe Razvıtıe Kırgıztana*, Bişkek, 1994, s.17-18.

33 Daniyarov, *Stanovlenie Kırgızskoy*, s.128.

34 Malabaev, *Ukreplenie Sovetov v Kırgızii V Period Stroitelstva sotsializma (1917-1937)*, Frunze, 1939, s.224-225. *likbez, cehaleti yok etme merkezi.

35 T.Ölçekçi, a.g.t., 201.

36 B.Çokuşov, *a.g.e.*, s.157-158.

dergiler çıkmaya başladı³⁷. Kütüphane ve sinema sayısı çoğaldı. 1929 yılında pedagoji okulu ilk mezunlarını verdi. 1914 de halk eğitim komiserliği “Kara Kırgız, tarançı ve diğer halkların kendi dillerinde Sovyet edebiyatının yokluğundan dolayı okul kitaplarının çıkarılması” kararını aldı³⁸.

Kırgızistan’da Sovyet iktidarının ilk yıllarında yeni okulları ve Sovyet öğretmenlerini hazırlamak için yapılan büyük çalışmalarla yeni Sovyet sistemi eğitime sokulmuş oldu. Fakat öğretmen yetersizliği, ana dilde okul kitabının yokluğu ve okul saatlerinin bir düzene konmaması gibi ciddi problemler bulunuyordu. Bu dönemde yeni okul sayısı geniş çapta büyüdü, ama bunların kalitesi çok düşüktü. Eğitim öğretimin teorisi ve pratiği işlenmemişti. Eski çarlık döneminin okullarını lağvettikleri için Rusya Federasyonu Halk Eğitim Komiserliği aşırıya kaçıyor ve yanlış kararlar alıyordu. Öğrenciler bilimlerini değerlendirmek için puan sistemini yok ettiler, veli temsilcilerini okuldan uzak tuttular, ders zamanlarında tarlada öğrencileri çalıştırma gibi uygulamalar başlatıldı³⁹.

Kırgızistan’da kültür açısından göçebe ve yarı göçebe hayat tarzını sürdürenler yerleşik halka oranla geride kalıyorlardı. 1925-1926 da dağlık bölge halkında okuma yazma bilmeyenler nüfusun %95-97 sini oluşturuyorlardı Kültür kadroları yok denecek kadar azdı. Göçebe bölgelerinde mollaların ders verdiği eski okullar muhafaza edilmişti. 1925-1926 da Oş bölgesinin Alay boşluğunda bir tek okulun durumu şöyle anlatılıyor: “ okul binası olarak değerlendirilen binalar, çamurdan acele ile inşa edilmiş ve sonraları yıkılmıştı. Devlet bu kalan duvarların üzerini çam ağaçlarının dalları ve kamışlarla kapatarak sıvıtmıştı. Binanın içi karanlık, okul sıraları yok, toz içinde, birkaç masa var ve okul kitapları yok. Öğretmen sadece ilkokulu bitirmiş”⁴⁰.

İlk başlarda cehaleti kaldırma çalışmaları için devlet bütçesinden çok az para ayrılıyordu. Örneğin, 1927’de 484 okulun sadece 300’ünün eğitime uygun sayılabilecek binası bulunuyordu. Okul kitapları yetersizdi. Özbek, Tatar, Kazak okul kitaplarını kullanıyorlardı. Öğretmenlerin eğitimi de yetersizdi. Onların çoğu ilkokul bitirmiş ya da kısa bir kurs görmüşlerdi. Kırgızistan’da okulların çoğu küçüktü ve bir öğretmeni bulunuyordu. Kırgızistan’ın bir yıl içindeki eğitim süresi diğer komşu ülkelere nazaran kısaydı.

37 Malabaev, *Kırgız mamleketinin*, s.150.

38 *Turkestanskaya Pravda gazetesi*, 21 ocak 1924.

39 A.E.. İsmailov, *Oçerki po İstorii Sovetskoy Şkoli v Kırgızii za 40 let (1917-1957gg)*, Frunze 1957,s.110.

40 S.M.Abramzon, *Kırgız i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturune Sıyazi*, Frunze1990, s.75.

Kırgız halkının okul çağındaki çocuklarının ancak %39 u okula gidiyordu. Kırgızların özellikle çok çocuklu fakir ailelerini okula çekmek için farklı metotlar kullanılıyordu. 1927de ilkokul öğrencilerine 5 ruble, yedi yıllık okulların öğrencilerine 10 ruble veriliyordu. Bu işe yaradı ve maddi durumu zor ailelerin çocuklarının daha çok gelmesi sağlandı.

Kırgızistan'da 1920'li yılların sonunda çeşitli okul tipleri bulunuyordu: ilkokul, birinci ve ikinci derecedeki okullar, yedi yıllık ve dokuz yıllık okullar. Dokuz yıllık okullar Rusların yaşadığı yerlerde mevcuttu. Devlet bütçesinden eğitime ayrılan payın yetersizliğinden dolayı okulların inşaatı, tamiri, öğretmenlerin maaşı halktan para toplanarak yapılıyordu. Öğretmen yersizliğinden dolayı okuma, yazma ve biraz aritmetik komisyonları tarafından okula gönderiliyordu. O zamanların en popüler sloganı “eğitilmiş ol eğitimsizi okut” idi.

1930 yazında cehaleti yok etmek için toplumsal kültür seferberliği başladı. Eğitimin farklı şekilleri bulunmuştu⁴¹. Cehaleti yok etme okulları ve noktaları, okuma evleri, kadın kulüpleri, kızıl çadırları, kızıl çayhaneleri, işçi kulüpleri vs. cehaleti kaldırma çalışmaları sayesinde 1926-1927 de Kırgızistan'da sadece 500 kişinin cehaletine son verilirken, 1929-1930 da bu sayı 70 bin insana ulaştı⁴². 1931 de 200 bin insan okumayı öğreniyordu, 1932 de ise rakam 257 bindi⁴³.

Kırgızistan'da I. Beş Yıllık Planlamada 16-40 yaş arası 248 bin insana eğitim verme ve bu insanları şehirde %100, köy yerlerinde %72 eğitilmiş yapma hedefi belirlenmişti. Bu işleri yönetmesi için 1925'de cehaleti kaldırma olağanüstü komisyonları kuruldu. Kırgızistan'da büyükler için özel alfabe kitabı çıkarıldı; “Kızıl Kırgızistan” ve “Leninçil Çaş” gazeteleri ise cahil insanlara özel köşe hazırladılar⁴⁴.

Kırgızistan'da çocukları okula alma yaşı bölgelere göre çok farklılık gösteriyordu. 1929-1930'da Aksuz'da okul yaşındaki çocukların %98, Frunze bölgesinde %83, Alamedin'de %72, Çüy'de %65, Isık Göl'de %58, Talas'ta %45 Kirov'da %21, Aravan'da %21, Calal Abad'da %18, Kızıl Car'da %16 sı okullara çekilebilmişti⁴⁵. Eğitim çalışmalarında Kırgızistan'ın güneyi kuzeyinden geride kalıyordu.

41 *Kırgızistan Tarih, I. Kitap*, Frunze, 1973, s. 49.

42 *Sovetskaya k, Kırgızıya gazetesi*, 7 ekim 1931.

43 *Sovetskaya Kırgızıya gazetesi*, 16 ocak 1933.

44 İzmailov, a.g.e., s.127.

45 İzmailov, a.g.e., s.153-156.

1931 de eğitim programlı bir şekilde yapılmaya başlandı. Herkese ilkokul zorunluluğu getirildi⁴⁶. Kırgızistan hükümeti tarafından 1930-1932 yılları arasında ülke içinde 8-14 yaş arası çocuklar zorunlu eğitime tabi tutuldu ve ilköğretimi gerçekleştirme kararı alındı⁴⁷. Kolhoz çiftçilerin özel mülkiyetini, topraklarını sınırlamış ve her çiftçiye küçük bir parça toprak verilmişti. Çiftçinin emeği verimliliğini kaybederek, ihtiyaçlarını karşılayamayıp yarı sefil duruma düşürdüğü için artık o küçük parça toprağı işletmek için çocuklarının yardımı gerekmiyordu. Bu yüzden çocukları okuldan alıkoymaya gerek kalmamıştı. Diğer taraftan da zaten kolhoz her çocuğun ilkokula gidişini katı bir şekilde kontrol edebiliyordu.

Hızlı sanayileşme için eğitilmiş insanlar gerekiyordu. Bu yüzden eğitimin herkese açık ve mecburi olması özellikle isteniyordu⁴⁸. Herkese ilkokul öğrenimi mecburiyeti okul inşaatı ve öğretmen kadrosu ihtiyacını doğurdu. 1929-1930da milli eğitim için 2.34 milyon ruble sarf edildi. 1931 de Frunze Pedagoji Enstitüsünü açma kararı alındı. Öğretmen hazırlamak için kısa süreli kurslar açıldı⁴⁹ ama kadın kadroların yetersizliği devam ediyordu. Bu problemi çözmek için kadınlara özel okullar oluşturuldu.

Çocukların ilkokula alınmasında önemli ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, halkın çoğu halen ya ilkokul mezunu idi, ya da okur yazarlığı yoktu. 1950 li yıllarda bile cahillerin sayısı az değildi⁵⁰. 1936 yılı içerisinde eğitimi iyileştirmek amaçlı ard arda kararlar alındı. Ancak ümit gibi olmadı. Eğitim – öğretimde yaşanan zorluklar halkın büyük oranda üretimle meşgul olmasından kaynaklanıyordu. Okul kitabı, defter, kalem ve okul binasındaki büyük eksiklikler devam ediyordu. Okul kitabındaki yazarlara bir de kitapların arasında “düşman” arama eklendi. Samançinov’un alfabe kitabı, Namatovun okuma kitabı, Bagdanov’un çözüm kitabı kullanımdan çıkarılan kitaplar arasında idi. Bazen hile kullanıldığı da oldu. Örneğin, Tınıstanovun “sentaks”ı okullarda 1938-1940 tarihlerinde kullanıldı, ama yazarın adı dikkatlice karalandı⁵¹. Eğitim gören öğretmenlerin bir çoğu sınıf veya ideolojik yönden uygun bulunmayarak öğretmenlikten uzaklaştırıldı.

46 *Kırgızistan Tarihi*, Frunze,1973,s.68.

47 Malabaev, *Kırgız Mamlketinin*, s.150.

48 B. Dcigitekov, *Naşe Proşloe Nastoyaşee Buduşee*, Bişkek, 1993, .86.

49 A.Cumanaliev, *a.g.e.*, s.51.

50 L. A.Gordon ve E.V.Klopov, *Çto Eto Bilo? Razmışleniya o Predposilkah i İtoğalı Togo, Çto Sluçilos s Nami v 30-40 e Godı*, Moskva,1989, s.97.

51 B.Dcigitekov, *a.g.e.*, s.83.

Türkistan bölgesinde kadınları bağımsızlaştırmak için 1919'da Kadın Bölümü oluşturuldu⁵². 1919-1920 de Karakol, Oş, Aksu'da kadın bölümleri açıldı⁵³. 1929 da Suusamır'da Göçebe kadınların I. Kurultayı gerçekleştirildi. Sonraları ise göçebelerin yerleşik hayata geçmesi ve çalışma zorunluluğuna sokulması ile kadınların arasında eğitim yükseldi. Sovyet insanlarının 1920-1930'lu yıllardaki gelişmesinin hem olumlu hem olumsuz yönleri vardı. Pozitif yönleri cehaleti kaldırma, işsizliği yok etme idi⁵⁴. İşsizliği yok etmekle beraber kadınları üretime, çalışmaya çekmek başarılı oldu. Kadınlar hem iş yerinde, hem evde, hem çocukların eğitimi ve bakımı ile uğraşarak sınırlanıp kalmaktan kurtularak gelişmeye açıldılar⁵⁵.

2. Kırgızistan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyetinde Dil

Sovyetlerin kurulmasından çok önce, çar yönetimi Orta Asya'da boy esasına dayalı etnik milliyetçileri desteklemişti. Amaç kuşkusuz bağımsızlığı desteklemek değil, en önemli tehdit gibi görünen Panislamizm ile Pantürkizm'in sentezini baltalamaktı. Çünkü bu sentez bir dış tehlikeye, yani Osmanlı İmparatorluğuna bağlanıyordu. Kırgızlar için Kırgızlık gibi etkin özgünlükler teşvik edilirken, Kırgızistan ve bütün Orta Asya'da yaşatılmakta olan Türklüğün parçalanışı hesap edilmişti. Bu amaçla 23 Ağustos 1918'de Türkistan TSİK'i bölgedeki bütün milliyetlerin dillerinin eşitliği hakkında kanun çıkardı⁵⁶. Türk dillerinin uzaklaşmasını sağlayan, halkın diline dayalı modern bir yazılı dili geliştirilmeye çalışıldı⁵⁷. Oysa Orta Asyada kabileciliği ve boyculuğu aşabilmiş milliyetçiler ve din adamları ortak dil istiyorlardı⁵⁸

Kazak Sovyet yönetici ve aydını Rıskulov konuşmalarında dil konusundaki eksiklikler neler yapılabileceğinden şöyle bahsediyor: "Halkı aydınlatmak lazım. Bu nasıl yapılır? Birinciden dil meselesini geliştirmekle. Yerli halk sadece kendi dilinde çok çabuk eğitimde adım atabilir. Eğer biz dile önem vermezsek veya ikinci plana atarsak amacımıza ulaşamayız. Fakat bu konuda çok sayıda hata görüyoruz. Biz çok sayıda Rus dilinde literatür hatta okul kitapları görmekteyiz. Bu tabii Rus halkı için iyidir. Bunlar lazım, fakat bazen ölçüyü kaçırmıyorlar. Çok büyük paralar Rus okullarına gitmekte. Rus dilinde eğitim yürütülen üniversiteler açılmakta. Oralara Rus okulundan

52 Çokuşov, *Klassovaya Borba i Upruçenie*, s.73,74.

53 G.S. Tatıbekova, *Raskrepaşenie Jensem-Kırgızski Velikoy OKtyabrskoy Sotsiyalistiçeskoj Revolyutsiev*, Frunze,1963, s.47.

54 *Kırgız SSR Tarihü,I. Kitap*, Frunze,1973,s.32.

55 Gordon ve Klopov, *a.g.e.*, s.84-85.

56 T.Ölçekçi, a.g.t., s.128.

57 O.Roy, *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul,2000, s.75.

58 İzmailov,a.g.e., s.60.

mezun olanlar girebilmekte. Yerli dillerin imkanı yok. Ne maddiyat, ne kitap. Rus dilinde birkaç gazete var. Yerli halkın dilinde ise çok az böyle yaklaşım yanlış⁵⁹.

1917-1941 yılları arasında Kırgız halkının eğitimi farklı alfabelerde yürütüldü⁶⁰. Eskiden Arap alfabesi ile Çağatay Türkçesinde yazı yazıyorlardı. 100-150 yıl önce bazı diğer Türk halkları gibi Kırgızlar kendi dil özelliklerini Arap alfabesine uygun hale getiremedikleri için, başka Türk halklarının imlasına uyararak yazıyorlardı. Bazı Kırgızlar komşu halkların dillerinin özelliklerine göre okuyup yazı yazmayı öğrendiler. Ama yine de , Kırgızlar kendi yazdıkları eserlerine Kırgız dilinin özelliklerini katmayı başardılar⁶¹ bazı belgelerde ise arap alfabesi ile Kırgızca yazdılar.

Dilci İ.A.Batmanov bu durumu şöyle özetliyor: “Ekim Devrimi öncesi Orta Asya halklarında bir taraftan ortak özellikler taşıyan Türkmen, Kazak, Özbek, Kara Kalpak, Kırgızların anlamasına ve yazmasına temel oluşturan yazı dili vardı. Diğer taraftan ise kendi ana dillerinin özelliklerine göre okuyorlardı.⁶²

Türk halklarının birçoğu gibi, Kırgızlar da 20. Yüzyıla kadar Arap alfabesi ile Çağatayca yazıp ama okurken kendi dillerine göre okudular. 1920 den 1928 e kadar Arap alfabesi kullanıldı. 1924 de Latin alfabesine geçiş aniden olmadı. Çünkü yeni alfabeğe geçmek için kadro, matbaa, alfabenin ilmi açıdan araştırılmış projesi henüz ortada yoktu. 1928 e kadar eğitim ve yazışma işleri arap alfabesinde yürütüldü. Sadece 1927 de çıkan “ Kızıl Kırgızistan gazetesinin haberleri, makale isimleri Latin harfleriyle verildi. 1926 da Bakü de Türkoloji kurultayı gerçekleştirildi. 3 Haziran 1927 de çıkan Kızıl Kırgızistan gazetesinin haberleri,makale isimleri Latin harfleriyle verildi.

1926 da Bakü de Türkoloji kurultayı gerçekleştirildi. 3 Haziran 1927 de yapılan Bakü kurultayının en önemli kararlarından birisi, bütün Türk halkları için ortak alfabenin kabul edilmesiydi. Aralık 1927 de Kırgız hükümeti yeni Latin alfabesini devlet alfabesi olarak kabul etti⁶³. 1930 da RSFSR Sovyet Halk Komiserliğinin “Kırgız Özerk Cumhuriyetinin ekonomi, kültür ve

59 İzmailov,a.g.e.,s.60.

60 T.Riskulov, *İzbrannıe Trudi*, Alma-Ata 1984,s.81.

61 Bkz.H.K., “Kırgız Orfografyasının Tarihınan” *Türkolojiçeskiye İsledovaniya*, Frunze, 1970, s. 73-100.

62 Z. Akılbekova, “Ob Arabskih Zaimstvovaniyah v Kirgizskom Zazıke”, *Materialı Po Obsey Türkologii Dunganovedeniya*, Frunze,1964,s.37.

63 İzmailov, a.g.e.,s. 130.

perspektif gelişmesi”⁶⁴. SSCB de 1934 yılında 104 dilin eğitime tabi olması üzerine milli organların genel federasyon sistemi iptal edildi. Zamanla bu sayı azaldı. Örneğin artık Kıpçak dili öğretilmiyordu. 1988 yılında okullarda ancak 37 dil okutuluyordu⁶⁵.

5 Temmuz 1929’dan itibaren Kırgız dilinde sözlükler, okul kitapları, matbaa, çeviri işleri gelişmeye başladı. Ocak 1930da Kırgızistan hükümeti Arap alfabesini tamamen yasakladı. Ancak Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişin ardından henüz kısa bir süre geçmişken, SSCB hükümetinin emriyle bu kez de Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçişin⁶⁶1940 ın yaz aylarında gerçekleşmesi kararlaştırıldı. Yerel iktidarlara ise bunu hatasız uygulamaktan başka çare bırakılmıyordu. Okullar 1940-1941 öğretim yılında rus alfabesini öğrenmekle başladılar.

Kırgız halk eğitim komiserliği 1940da birinci sınıflar ve büyükler için Rus alfabe kitabını çıkardı. Yeni alfabenin öğrenilmesi için kurslar açtı. Ocak 1941 de Kırgız Yüksek Şurası Rus alfabesine geçme kararı aldı⁶⁷. Diğer taraftan Rusların Türk halklarının diline, geleneklerine ne kadar önem verdiğini, yerel dilleri öğrenmek için çaba harcıyıp harcamadıklarını sorgulayan Abdırhmanov, Kırgızistan’da izlenen dil politikası hakkındaki gözlemlerini bizzat şahit olduğu olaylara dayanarak şöyle anlatıyor: “çok ilginç şeyler yaşanmakta bir sürü bölgede Rus halkı bulunmamakla birlikte, bu bölgelerin yönetici organlarında Ruslar oturuyorlar. Bu Ruslar Kırgızca’yı benim Çin dilini bildiğim kadar biliyorlar. Bu memurların yüzünden bölgedeki işler Rus dilinde yapılıyor. O zaman organlar halk için değil, bu memurlar için varlığını sürdürmüş oluyor. Millileştirme tersine yapılıyor diyebiliriz”⁶⁸.

1924 yılına kadar Kırgızlar matbaa yokluğundan akraba dillerinden çıkan Özbek, Tatar, Uygur, Kazak yayınlarından yararlanıyorlardı. Örneğin, Kazak dilinde “Kedey Erki” (Fakirin Özgürlüğü), “Kömek” (Yardım) “Akcol” (Ak Yol), “Tilşi” (Muhabir), “Ayel Tendigi” (Kadın Eşitliği), “Uçkun” (Işıltı), Uygur dilinde “Kembergerler Avazi”⁶⁹ gibi yayınlar Kırgızlar tarafından takip ediliyordu. Özellikle “kömek gazetesi” çok popülerdi. 7 kasım 1924te Kırgız dilinde çıkan bu gazete sayesinde, emekçiler arasında siyasi çalışmalar

64 Cumanaliev, *a.g.e.*, s.45.

65 *Kıps i Sovetskoe Pravitetstvo o Sovetskom Kırgızstane*, Frunze 1974, s.14-195.

66 C. Abdırhmanov, *a.g.e.*, s.77.

67 S.l. Toktogonov, *Stanovlenie i Razvıtie Sotsialistiçeskoj Kulturi Sovetskogo Kırgızstana (1918-1958gg)*, Frunze 1972, s.63.

68 C. Abdırhmanov, “Kırgızdardın 1916-cıdagı Kötörülüşü Cönündö” *Kırgızdar*, Bişkek1991., s. 153.

69 Tamara, Ölçekçi, *a.g.t.*, 67.

kolaylaştı. Erkin too gazetesi okullar için rehber ve danışma kitabı görevi yapmaya başladı⁷⁰.

3. Kırgızistan Sovyet Sosyalist Halk Cumhuriyetinde Edebiyat ve Sanat

Ekim devrimine kadar Kırgız edebiyatı genel olarak geleneksel ağızdan sözlü olarak gelmiştir. Kırgız profesyonel edebiyatının oluşması Aalı Tokombaev, Kasımalı Bayalınov, Mukay Elebaev, Coomart Bökönbaev, Kasımalı Cantöşev, Cusup Tırusbekov, Kubanıçbek Malikov gibi isimlerin çalışmaları ile mümkün olmuştur. Kırgız profesyonel edebiyatı zengin Kırgız geleneksel sözlü sanatın temelinde yaratılmıştır.

Ekim devrimine kadar Orta Asyada yaygın olan Çağatay Türkçesinde Kırgızlar tarafından bazı kitaplar yayınlanmıştı: Moldo Kılıç “Kıssa Zilzala” (Kazan 1911), Osmanalı Sıdıkov “Muhtasır Tarih Kırgızıye” (Ufa 1913), “Tarih Kırgız Şabdaniya” (Ufa 1914). 1924 de ise Kırgız dilinin özelliklerine göre Arap alfabesi reforma tabi tutuldu⁷¹. Kırgız milli yazı dilinin oluşmasıyla birlikte “Erkin Too gazetesi” çıkmaya başladı. Kırgız milli yazısıyla çıkarılan gazetede halk şairi Aalı Tokombaev, bilim adamı ve dilbilimci Hüseyin Karasaev, yazar Sadık Karaçev çalışmaya başladılar. 1927 de erkin too gazetesinin redaksiyonunda “Kızıl Uçkun” edebiyat derneği açıldı. Bu derneğin katılımcılarının çoğu tanınmış şair ve yazarlardı: M. Elebaev, C. Bököbaev, K. Malikov, C. Tırusbekov vd. 1920 de Yedisu bölgesinde yerli halkın sanat eserlerini toplamak için kurulan özel komisyona İ. Arabaev başkanlık yapıyordu. Böyle komisyonlar sonra uездlerde oluşturuldu⁷²

Manas Gümbezi, Burana Kulesi, Özgön Mimarisi gibi tarihi eserlerle birlikte Kırgız halkının tarih ve kültürü araştırılmaya başlandı. 1922 den itibaren Kırgız halk destanı manas yazılıp anılmaya başlandı. Kırgızların zengin folklorunu İbray Abdırähmanov ve Kayum Miftahov toplamaya başlayarak büyük katkıda bulundular. 1922’de İbray Abdırähmanov Kırgızların halk sanatı “Manas” ı Sağınbay Orozbakov’un hastalığından dolayı bu iş durduruldu. Bu sürede Manas destanının üç kitaptan oluşan eserin birincisi olan Kahraman Manas hakkında 1.800.378 satırdan oluşan 260 sayfalık şiir yazıldı.

Sağınbay Orazbekov’un Manas Destanını anlatışındaki görkemlilik ve stil bugüne kadarkilerin en değerlisi sayılmaktadır. Kırgız İlimler Akademisi

70 Malabaev, *a.g.e.*, s.112.

71 Çotonov vd.*a.g.e.*, s.88-91.

72 Daniyarov, *a.g.e.*, s.197.

Saginbay Orazbekov'un Manas varyantını dört kitap olarak yayımladı. Manas destanının toplayıcısı İbray Abdırâhmanov'un emeğine şair Togolok Moldo çok değer vermişti. K. Miftakov 1922 den başlayarak Narın, Atbaşı Isık Göl , Talas ve diğer bölgelerden halk sanatının örnekleri olan destan, ata sözleri, lirik şarkılar, bazı epik şiirlerden parçaları (Manas, Semetey, Kurmanbek, Ak Möör vd) yazıp aldı.

Sovyet Devrimi Toktogul Satılğanov, Togolok Moldo Abdırâhmanov, İsak Şaybekov, Korgool Dosuev, Barpı Akılovların saltanatını yüceltti. Buna karşılık Alimkul Üsönbaev, Kalık Akiev, Osmonkul Bölöbalaev, Abılkasım Cutakeev Toktoralı Talkanbaev gibi şairler, Sayakbay Karalaev, Moldobasan Musulmankulov gibi Manascılar Sovyet iktidarını sanatlarını yansıttılar⁷³. 1920'li yılların sonunda edebiyatta yeni nesir ve drama usulü meydana geldi. Kırgız nesrinin başlangıcına KAsımalı Bayalinov 1927 de yayınlanan "Acar" Hikayesi ile imzasını attı⁷⁴.

1934'te Kırgızistan yazarlarının I. Kurultayı yapıldı. Başkanlığına A. Tokombaev seçildi. Tasfiyelere rağmen edebiyat gelişmesine devam etti. 1930 lu yıllarda Kırgız edebiyatçıları edebiyatın bütün usullerinde, roman, hikaye, şiir ve piyeslerde başarılı özgün eserler ürettiler. Profesyonel şairlerle birlikte Kırgız halk şairleri Togolok Moldo, Kalık Akiev, Osmonkul Bölöbalaev, İsak Şaybekov, Alimkul Üsönbaev, Sayakbay Karalaev ve diğerleri Kırgız şiirlerine katkıda bulundular. Bu halk şairlerinden folklorun olağanüstü örnekleri olan "manas", "kurmanbek", "töştük", "kocacaş", "kedaykan", "sarıncıbököy" "canış bayış", "er tabıldı" "olcobay menen kişimcan" gibi ölümsüz eserler Kırgızcaya çevrildi⁷⁵.

1926 da profesyonel artistleri hazırlamak üzere Kırgız müzik drama stüdyosu açıldı. 1930 da bu stüdyo Kırgız devlet tiyatrosuna dönüştürüldü. Bununla birlikte Frunze'de müzik okulu açıldı. 1944 de Kırgız devlet tasviri sanatlar müzesi açıldı⁷⁶. Tiyatroya tanınmış Kırgız halk sanat uzmanları Ş.Termeçikov, K. Akiev, A. Baybatırov, manasçı S.Karalaev, M.K. Orozov, I. Tumanov, O. Bölöbalaev, A. Ogonobaev, M. Baetova gibi isimler davet edildi.1935 de Rus drama tiyatrosu açıldı. 1936 da Kırgız flarmonisi açıldı. 1938 de ilk kez v. Vlasov, A. Maldıbaev, V. Fere, C. Turusbekov, C. Bökönbaev ve K. Malikovun librettosuyla "ay çürök" Kırgız epik lirik operası gösterildi⁷⁷.

73 Çokuşov, B.*Klassovaya Borba v Kırgızskib*, .s.163-164.

74 Çotonov . vd. a.g.e. s.85.

75 İzmailov, a.g.e., s.110-112.

76 B.Ö. Oruzbaeva vd, *Frunze ensiklopediya*, Frunze,1986, s.156.

77 İzmailov,a.g.e.,s.112.

1940 da ilk Kırgız balesi “ anarın galası yapıldı. Ekim devrimine kadar Kırgızların zengin halk dekoratif tatbiki sanatı mevcuttu. Ama profesyonel tasviri sanatı yoktu. 1934 te Kırgızistan’da doğup büyüme Rus Çuykov’un insiyatifi ile Kırgız ressamlar birliği kuruldu. Kırgızistan’da profesyonel mimari çalışmaları 1936 da Frunzeye gelen Macar mimar Mesaroşla başladı. Sovyet döneminde manas destanının ilk araştırmacılarından biri olan Muhtar Auezov, 1935 de “Kırgız halkının kahramanlık destanı manas” ve “ manas destanını Rusçaya çevirmenin prensipleri” adlı çalışmalarını bitirdi. Dilci Yudahin 1940 da Kırgız-rus sözlüğünü yayınladı⁷⁸. 1930-40 lı yıllarda sağlık, kültür hizmetleri, kitap fiyatları, sinema, müze ve diğer eğlence yerlerinin biletlerinin düşük olması ya da bedava olması politikası uygulanıyordu. Bu ortamda büyüyen bir bir şairin dediği gibi ekonomi açısından mantıksız olsada, kitap tütün ve ekmekten ucuza satılıyordu.

Sonuç

Sovyet Rusya, başlangıçta Latin, daha sonra Kiril alfabetini uygulayarak Türkistanı farklı boylara ayırdılar. Türkler üzerinde başlangıçta Latin, daha sonra Kiril alfabetini uygulayarak Türkistan’ı boy esasına göre ayırmak suretiyle farklı uluslarmış gibi gösterdi. Kiril alfabetini esas tutmalarının en büyük sebebi Türkiye’deki Türkler arasında birliği önlemek idi. Türkistan’daki Türk aydınlar arasında Türk birliğini savununlar acımasızca tasfiye edildiler. Sovyet Cumhuriyetleri yüksek okullarında 1957-1958 öğretim yılından itibaren Rusça eğitime geçildiği gibi Rus olmayan cumhuriyetlerde ilk okulların ikinci sınıfından başlayarak Rusça okutulması şart koşuldu.

Kırgız Türkleri arasında çağdaş eğitim yine XX.yüzyılın ortalarına rastlar. Ancak tam anlamı ile bir eğim sisteminden bahsetmek mümkün değildir. Aksaklıkların düzelmesi çok zaman almıştır. Çok eski çağlardan beri resim, heykel, değişik el sanatlarında mahir insanlar, çeşitli müzik aletleri kullanıp bunların eşliğinde çalıp söylemesini de sevmişlerdir. Sözlü edebiyatın temeli olan destan ve halk hikayeleri bütün türk dünyasındaki gibi Kırgızistanda’da fazlaca rağbet görmüştür. Kırgızlarda halk şiiri en üst düzeydedir. Bu yüzden halk ozanı durumundaki yırçılara sanatlarını göstermek için fırsatlar doğmuştur.. Onların toplum içinde itibarlı olmalarının bir sebebi de, bilhassa eskiden varlıklı kimseler ve beylerin hoşça vakit geçirmelerini sağlamaları ve herkesin önünde onları övmeleri, etraflarında bu türden kişilerin olmasını sevmelerinden kaynaklanmakta idi.

Sovyet Rusya’nın uygulamış olduğu kültürel alanda tüm asimilasyon politikalarına rağmen Kırgızların manas adlı destanları günümüze kadar

78 Çotonov vd. a.g.e., s.84.

söylene gelmiştir. Destan tamamen er manasının kahramanlık hikâyesidir. Bu destanı ilk defa batı alemine Çokan Velihanov Rus coğrafya cemiyetinin yayınları arasında tanıttı. İkinci dünya savaşından sonra hızlı bir şekilde uygulanan Ruslaştırma politikası, Kırgızistanda aydınlara zor anlar yaşatmıştır. Baskı ve zulümlere dayanamayan bazı yazarlar, her şeye rağmen onlara karşı mücadeleyi sürdürdüler. 20 ve 21. Yüzyılda Kırgız edebiyatçılarından Tölögön Kasımbek ve Cengiz Aytmatov dünyaca büyük üne sahip oldular.

KAYNAKLAR

- Abramzon, S.M., *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnie Sryazi*, Frunze 1990, s.75.
- Akılbekova, Z., “Ob Arabskih Zaimstvovaniyah v Kırgızskom Yazıke”, *Materialı po obşey Türkologii Dunganovedeniyu*, Frunze, 1964.
- Bilik, V. “Na Zare Kulturınoy Revolyutsii”, *Oktyabrskaya Sotsialistiçeskaya Revolyutsia i Grajdanskaya Voyna v Turkestana. Sbornik Vospominaniy*, Taşkent 1957, s.515-516.
- Cantaurov, S.B. “Grajdanskaya Voyna Semireçye” *Literaturniy Kırgızstan Dergisi*, No.4, Frunze, 1957, s.114.
- B. Dcigitekov, *Naşe Proşloe Nastoyaşee Buduşee*, Bışkek, 1993, .86.
- Çokuşov, B., *Klassovaya Borba v Kırkızskih Ailah v Pervie Godı Sotsialistiçeskıh Preobrazovaniy (1918-1924 gg)*, Frunze 1970.
- Çotonov, U. Vd., *İstoriya Kırgızstana: XXvek*, Bışkek, 1998.
- Daniyarov, S.S., *Stanovlenie Kırgızskoy Sovetskoy Kulturı (1917-1924)*, Frunze, 1983.
- Dcigitekov, B. *Naşe Proşloe Nastoyaşee Buduşee*, Bışkek, 1993,
- Gordon L.A., Klopov E.V., *Çto Eto Bilo? Razmışleniya o Predposulkah i İtogah Togo, Çto Sluçilos s Nami v 30-40-e Godı*, Moskva, 1989.
- Gramenitskiy, S.M. *Polojenie Narodnogo Obrazovaniya v Sur-Darinkiyoy Oblasti*, Taşkent, 1916, s.91.
- Gramenitskiy, S.M., *Oçerk Razvitiya Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Krae*, Taşkent 1986.
- İzmailov, A.E., *Oçerki po İstorii Sovetskoy Şkoli v Kırgızii za 40 let (1917-1957 gg)*, Frunze, 1957.
- İzvestiya Gazetesi, Organ TSİK Respubliki, No.33.6 Mart 1920.*
- Kırgız SSR Tarihı, I. Kitap*, Frunze, 1973.
- Kıps i Sovetskoe Pravitestvo o Sovetskom Kırgızstane*, Frunze 1974,
- Kunin, A.İ., *Yuıjnaya Kırgızıya v Period Grajdonsky Voynı (1918-1920 gg)*, Frunze, 1981.
- Malabaev, C.M., *Kırgız Mamleketinin Tarihı*, Bışkek, 1999.
- Oruzbaeva, B.Ö. vd, *Frunze ensiklopediya*, Frunze, 1986, s.156.
- Ölçekçi, T. *Kırgızların I.ve II. Dünya Savaşları Arasında Sosyo- Kültürel Durumları*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Rıskulov, T. *Izbrannıe Trudı*, Alma-Ata 1984.
- Roy, O., *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, İstanbul, 2000, s.75.

Sovetskaya kirgiziya gazetesi, 7 ekim 1931.

Sovetskaya kirgiziya gazetesi, 16 ocak 1933.

Suuleymanov, R.B., H.İ. Beysenov., *Sotsialistiçeskiy Put Kulturnogo Progressa Ots-taluh Narodov*, Alma-Ata, 1967.

Toktogonov, S.I., *Stanovlenie i Razvitie Sotsialistiçeskoj Kulturi Sovetskogo Kirgizs-tana (1918-1958gg)*, Frunze 1972.

Turkestarskaya Tuzemnaya gazetesi, 1892.no.9.

Tünteev, N.S., *Krasnie Kavaleristi Kirgizstana*, Bişkek, 1994.

Uzbekov, S. *Severnaya Kirgiziya v Period Grajdanskoy Voym*, Funze, 1973.

Yujnaya, A.İ. *Kirgiziya v Period Grajdanskoy Voym (1918-1920gg)*, Frunze, 1986.

Zevelev, A.İ. Polyakov, Y.A. Çugunov A.İ. *Basmaçestvo: Vozniknovenie, Suşnost ,Kreb*, Moskva, 1981.

Zima, A.G. *Soveti v kirgizii v 1917 godu. İzdalstvo Kirgiz SSR*, Frunze, 1962.

Zima, A.G., *Pobeda Oktyabrskoy Revolyutsii v Kirgizii*, Frunze, 1966.

İran'da Yaşayan Halklar ile İlgili 20. Yüzyıl Başlarında Yapılan Antropolojik Tespitler

Zeynel Özlü¹

İsmail Hakkı Üzüm²

Özet

İran, Ortadoğu'nun önemli bir noktasında yer almaktadır. İran, büyük imparatorlukların kurulduğu, farklı etnik unsurların bir arada yaşadığı, siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal açıdan zengin bir coğrafyaya sahiptir. Modern dünyada bu önemini korumaktadır. Tarihin erken devirlerinde İran bölgesinde Ahamenişler, Pers ve Sasani gibi imparatorluklar kurulmuştur. Ardından bölgede İslamiyet'in yayılması ve doğu-batı arasında kültürel etkileşimin yoğun olması İran'a özgü bir kimliğin oluşumuna katkı sağlamıştır.

İran'ın Basra Körfezi'nden Hazar Denizi, Anadolu'nun doğusundan Hindistan'ın batısına kadar uzanan bir alanda bulunmasının doğal sonucu olarak bölge üzerinde birçok etnik unsur yaşamıştır. Türk göçlerinin İran üzerinden gerçekleşmesi, Arapların ve Kafkas topluluklarının geçiş yolunun İran olması dolayısıyla İran'da birbirinden farklı milletler tarih boyunca yaşamını sürdürmüştür. Yine İran'ın arazi koşulları, yaşama elverişli alanları göç eden toplulukların İran coğrafyasına yerleşmelerine imkân vermiştir. Ayrıca İran coğrafyası bu toplulukların kendi kimliklerini korumalarını da sağlamıştır. Bu çalışmada, İran'da mevcut halklar hakkında ve bu halkaların genel karakteristik yapıları hakkında bilgilendirmelere yer verilmiştir.

Giriş

Dünya üzerinde yaşayan tüm insan ırkı ne kendi içerisinde ne de kendi dışında birbirlerine tamamen benzemektedir. Her kavmin, her insan kitlesinin, her bölge yaşayanlarının birbirlerine tamamen benzemeyen bazı

-
- 1 Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi GAZİANTEP/ zeynelozlu@hotmail.com; zozlu@gantep.edu.tr
 - 2 Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. ismailhakkiuzum@gmail.com

nitelikleri bulunmakta ve medeniyetler arasında maddi ve manevi açıdan belirgin farklar görülmektedir. Şöyle ki dünya üzerinde yaşayan insanlarda, bedensel farklılıklar (beyaz ten, esmer ten, uzun boy, kısa bacak, çukuk göz vs.) farklı hissiyat ve ahlaki görüşler, alışkanlıklar, sosyal yapılanma, inanç ve mezhep gibi tüm unsurlar arasında farklılıklar vardır. Medeniyetler arasında bu kadar çok farklılık bulunması, bu durum hakkında bilgilerin yetersiz olması ve çalışmaların yeterince geçmişe dayandırılmaması³, hızlı bir şekilde yeni keşfedilen yerlerin olması ve bu bölgelerdeki insanların kültürlerinin bilinmek istenmesi, sömürgeleştirme politikası, misyonerlerin faaliyetleri, yeni halkların ve onların tanıdık olmayan geleneklerini keşfetme arzusu⁴ gibi birçok unsur modern bir araştırma disiplininin ihtiyacını doğurmuştur. Bu modern disiplin medeniyetlerin, kavimlerin özelliklerini ve yapısını ortaya çıkarmalı, onların lisanını öğrenip kendi dilleri ile çalışmalar yapmalı ve söylenen, yazılan tüm unsurları tetkik etmelidir. Bu konuda özellikle antropoloji (Anthropologie), Etnografya (Ethnographie) ve Etnoloji (Ethnologie) disiplinleri medeniyetlerin, kavimlerin, insan ırkının, kültürlerin vs. birçok yönünü araştırmaktadır⁵.

Antropoloji, oldukça eski bir alan olarak görünse de bir disiplin olarak sınırlandırıldığında geçmişini bazı araştırmacılar 18. yüzyıla kadar götürmüştür. Bununla beraber 1850 tarihinden itibaren antropolojinin geliştiğini ayrıca I. Dünya Savaşı ile beraber araştırmaların başladığını belirtenler olmuştur⁶. Genç bir bilim olarak sayılan ve kurucusu Edward Burnett Tylor (özellikle kültür antropolojisi ile özdeşleşmiştir) olarak kabul edilen antropoloji, sözlükte şu şekilde ifade edilmektedir:

- 1-En geniş anlamıyla insanın ya da insanlığın bilimi
- 2-İnsan fizyolojisi ve psikolojisini kapsamak üzere insan doğasının bilimi
- 3-Bir canlı olarak insanın en erken dönem tarihçesini inceleyen bilim dalı⁷

Antropoloji sözcüğü köken olarak iki kavramın birleşiminden ortaya çıkmıştır: Grekçe “insan” anlamına gelen “anthropos” ile “bilim, inceleme, söylem” anlamına gelen “logos” kavramlarıdır ve antropolojinin konusu da

3 M. Sâti', *Etnografya -İlm-i Akvam- Akval-i Umumiye-i Beşer, Akval-i Umumiye-i Akvam, Akval-i Hususiye-i Akvam*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330, s.5-6.

4 Michael G. Kenny, Kirsten Smillie, *Antropolojiye Giriş Kültür ve Mekân Hikayeleri*, Çev. Soner Torlak, 2015, s.9.

5 M. Sâti', a.g.e., s.5-6.

6 Thomas Hylland Eriksen, Finn Sivert Nielsen, *A History of Anthropology*, Çev. Aksu Bora, İstanbul 2011, s.9.

7 Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara 2009, s.46.

esasinda insanı inceleyen bilimdir⁸. Antropoloji, insanı, kültürü, toplumları inceleyen tek bilim değildir. Konusu insan olan birçok bilim bulunmaktadır. Örneğin biyoloji, anatomi, tarih, sosyoloji gibi birçok bilim dalı “insan”ı incelemektedir. Antropolojinin esas ayrımı ise insanı inceleyen tüm bilim dallarını birleştirmesi özelliğinden kaynaklanmaktadır. Antropoloji, insanın araştırılması, diğer yandan toplumun bir üyesi olarak insanın davranışlarının araştırmasını yaparken kendisini belli bir dönem ile sınırlandırmaz ve en erken yaşayan insanı ve davranışlarını, bugünün insanını bir bütün halinde ve diğer disiplinlerden de faydalanarak inceler⁹.

Antropoloji, kendi içerisinde farklı dallara ayrılmıştır. Bunlar, kültürel ve fiziksel antropoloji olmak üzere iki temel disiplindir¹⁰. Fiziksel antropoloji, diğer adıyla biyolojik antropoloji, insanı biyolojik bir organizma olarak ele alır. Biyolojik antropologlar genel olarak insanın evrimi, primatlar, büyüme, gelişim ve davranışları üzerine odaklanır¹¹. Kültürel antropoloji ise genel olarak “etnoloji” nin eş anlamı olarak kullanılmış¹² ve etnografya ile de iç içe olmuştur¹³. Genel olarak “sosyal antropoloji” tabiri kullanılsa da “kültür antropolojisi” ifadesi daha geniş bir anlam tutmaktadır. Söz konusu disiplin, maddi olsun olmasın bütün kültürün, medeniyetin, insanın sosyal ve ruhî hayatı ile ilgilenmektedir¹⁴. Ayrıca kültürler arası etkileşimi ve kültürden kaynaklanan sorunları, en eski toplumlardan günümüz modern toplumlarına uzanan tarihsel bir süreç içerisinde ele alır. Sosyoloji disiplini ile benzerlikler taşımaktadır. Aralarındaki temel fark ise sosyologların kentsel ve sanayi toplumları gibi büyük toplumlarda ve belli bir konu hakkında yazılı kaynakları, verileri, istatistikî bilgileri belirli yöntem ve tekniklerle incelerken¹⁵; kültürel antropolojide, siyasal ve ekonomik yapısı nispeten basit, söz gelimi yazılı kanunlara dayalı fakat istikrarlı bir devlet yapılanması bulunmayan, sınırlı bir teknolojik malzeme ve imkan alanı içerisinde faaliyet gösteren kırsal, dar ve küçük toplumlardan büyük toplumlara kadar yayılan insanları, toplumları incelemesidir¹⁶.

8 Sibel Özbudun, Gülfem Uysal, *50 Soruda Antropoloji*, İstanbul 2012, s.10.

9 Ralph Leon Beals, Harry Hoijer, “Antropolojinin Konusu ve Alanı”, Çev. Gürbüz Erginer, *AÜDTC Antropoloji Dergisi*, S.2, 1991, s.11-12.

10 Emiroğlu, Aydın, a.g.e., s. 53.

11 William A. Haviland, (vd.), *Kültürel Antropoloji*, Çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu, İstanbul 2008, s.60.

12 Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul 1969, s.23.

13 John Monaghan, Peter Just, *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Çev. Hakan Gür, Ankara 2007, s.24.

14 Ülken, a.g.e., s.22-23.

15 Hasan Bostan, “Antropoloji, Kültür ve Güvenlik”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, S.5, 2016, s.7

16 Ladislav Holy, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Çev. Çağlar Enneli, Ankara 2016, s.12.

Kültürel antropoloji niteliği taşıyan bu çalışma, tarihi süreç içerisinde İran'da yaşayan bazı topluluklar ile ilgili antropolojik, sosyal, ekonomik, dini, kültürel bazı bilgiler vermektedir. Çalışmanın esas kaynakları ise M. Satı'nın "Etnoğrafya -İlm-i Akvam- Ahval-i Umumiye-i Beşer, Ahval-i Umumiye-i Akvam, Ahval-i Hususiye-i Akvam" isimli eseri ile K. Smirnov'un yazmış olduğu "İranlılar -İran'ın Etnogrâfi Vaziyeti, Akvam ve Kabâili- 1917" isimli eserleridir. Söz konusu eserler Osmanlı döneminde yazılmış olup İran'da yer alan bazı topluluklar hakkında genel bilgiler içermektedir. Çalışmada, bu eserler incelenerek İran'da yaşayan farklı ve benzer topluluklar tespit edilip bunların antropolojik özellikleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. İran'da, bu çalışma dışında da birçok kavim ve kültür bulunmaktadır; ancak bunun sınırlandırılması söz konusu eserler üzerinden yapıldığı için kısıtlanmıştır. Bu çalışmanın esas amacı ise İran'da yer alan toplulukların hem ırkla ilgili özelliklerine hem de sosyo-kültürel özelliklerine yer verilerek bu alanda yapılacak çalışmalara yardımcı olması amaçlanmıştır.

İraniler

İraniler, İran yaylası ile etrafında özellikle Doğu bölgesinde yoğun olarak bulunmaktadır. Asıl İraniler, Acem, Afgan, Beluci, Kürt ve Ermenilerden oluşmakta olup akvam-i İraniye adıyla anılmaktadırlar. Genellikle konuştukları lisanlar Hint-Avrupa dil grubuna ait olup İraniye şubesindedir. Bu kavimler esasen "Şipeturi" ırkına mensuptur. Bu ırk, Osmanlı Devleti ve İran'daki Türk ırkı, Afganistan'da "Ene'd" ve "Afgan" ırkı ile Belucistan'ın güneyindeki Arap ve zenci ırkları ile karışmışlardır.

Resim 1-Afğanlı bir savaşı

Eski İranilere ait en eski eser Avesta isimindeki kitaptır. Bu kitap Zend dilinde yazıldığı için genellikle Zend-Avesta ismi ile zikredilmiştir. Zend-Avesta, Mazdeizm mezhebinin kutsal kitabı olarak görülmüştür. Bu mezhep inancına göre kitap, tanrı Hürmüz tarafından Zoroaster (Zerdüşt) isimindeki bir peygambere muhtevi kılınmıştır.

Bu mezhebe göre birçok ilah mevcuttur. Bu ilahların bir kısmı hayır, diğer kısmı şer ilahlardır. Hayır ilahının en büyüğü Hürmüz iyilik tanrısı iken şer ilahının en büyüğü Ehrimen kötülük ve karanlığın tanrısıdır. Bu ilahlar arasında daimî bir surette savaş yaşanmaktadır. Söz konusu inanca göre Hürmüz ve ona inananların yapmış oldukları iyilikler, Ehrimen ve tabi olanları tarafından sürekli bozulmaktadır. Ancak bu savaşın bir gün Hürmüz tarafından kazanılıp son bulacağı ve bununla Zoroaster'ın vasıtasıyla Hürmüz'e inanan insanlar sayesinde olacağına dair inançlar yer almıştır. Zoroaster mezhebi, tarih boyunca birçok değişikliğe uğramış ve

kendi içerisinde bölünmeler yaşamıştır. Bilinen en eski mezhepte ateşe ve toprağa karşı kutsallık atfedilmiştir. Ateşperestlik, Mazdeizm'in bir şekli olmakla beraber tarla açmak, toprağı işlemek de Mazdeizm'e göre bir ibadet ve günahlardan arınma olarak görülmüştür¹⁷.

Resim 2- İran'da Yaşayan Bir Küirt

17 M. Sâti', a.g.e., s.351-353.

İran'da Yaşayan Bazı Kavimler

Sami Menşeli Irklar

Hebrolar: İran'da toplam 12 bin Hebro nüfusu kalmıştır. Hebro-“Kibru” kelimesi “Gabriyel” kelimesinden bozulmuş olup “Allah adamı ve Kavli”manasına gelir. Kibru ve gavur (yani dinsiz) kelimelerinin bir arada bulunması ise dikkate değerdir.

Hebroların kendilerine has bir lehçe ve jargonları olup buna “derki” adını verirler. Bu lisan eski ve yeni kelimelerden oluşmaktadır ve bu lisanın alfabesi dolayısıyla yazı dili bulunmamaktadır.

İran'da kalmış olan Hebro dini bazı değişimlere uğramıştır. Hebrolar Müslümanlardan pek çok usul ve yöntem almışlarsa da özünü korumuştur. Zoroaster mezhebinin İran'da salikleri kalmamıştır. Hebrolar, Safevi Devleti döneminde idareyi alan hükümdarlara göre bazen iyi bir şekilde bazen de baskıcı bir yönetim ile karşılaşmışlardır. Örneğin İran hükümdarı Şah Abbas döneminde cesaretlendirilen Hebrolar Şiraz, Yezd ve Kirman'dan İsfahan şehrine nakledilmişlerdir. II. Abbas ise Hebrolar hakkında baskı ve zulüm uygulamıştır. Bu dönemlerde (Nasreddin Şah döneminden önce) Hebrolar kendilerine ait mülk edinme hakkına sahip değillerdi. Ayrıca temiz elbise giyemez ve binek hayvanlarına binemezlerdi. Yağmur yağdığına da evlerinden çıkmamaya mecbur bırakılmışlardır.

Hebrolar, şehirde serbest bir şekilde hayat sürdüremezlerdi. Bazı dönemler İslamiyet'i kabul edenler bulunmuştur. Hebrolar, atalarından gördükleri kadarıyla genelde ziraat ile uğraşmışlar ve son dönemlerde hebrolar arasında tüccar ve faizci kimseler de çoğalmaya başlamıştır. Hebrolar genelde %24'ten %36'ya kadar faiz almışlardır ve karşılığında da ipotek olarak taşınmaz malları kullanmışlardır. Bunun için ise sözleşme ve kontrat yapılmıştır.

Hebroların adet ve gelenek yapıları Müslümanlardan pek farklı olmamıştır. Örneğin kaşıkla yenilmeyecek yiyecekleri elleriyle tüketirler. Çünkü dinleri el ile yenilmesini emretmektedir. Yemek sırasında yere otururlar, kadınları bir taşa oturarak madeni, cam veya toprak kaplar içinde aileden ayrı olarak yemek yerler. Tahran'da Hebro erkeklerinin diğer ahaliden kıyafet hususunda bir farkı bulunmamaktadır. Yalnız kadınları eski köylü kıyafetinde, kırmızı, beyaz, mavi renklerde yünlü kumaşlardan elbise giyerler ve başlarını tamamen örterler. Diğer yandan güzel kadınlar kendilerini Müslümanların nazarlarından korumak için gizlerler. 19. yüzyıla gelindiğinde bazı kadınlar yüzlerini kapatmazlar, Avrupalıların yanlarında hizmetçi olarak çalışırlar.

Hebrolar ayrı mahallelerde ikamet etmektedirler. Zengin tabakaya mensup olmayanları bahçıvan ve çiftçi olarak gündelikle çalışırlar ve pek sadık ve kanaatkârdırlar. Hebrolar kesinlikle tütün içmez ve afyon kullanmazlar. İran Hebroları, Hindistan'daki dindaşlarından birçok açıdan geri kalmışlardır¹⁸.

Yahudiler: Yahudiler İran'da Babil esareti zamanından beri bulunmaktaydılar. Yahudilerin İran'da en eski eser ve abidelerinden biri Tahran civarında "Demavend" köyünde bulunan sinagog ve mezarlık harabeleridir. Tahran köylerindeki Yahudilerin atası bu köyden çıkmıştır. İran'da Yahudiler en büyüğü Fars ve Irak-ı Acem'de olmak üzere Azerbaycan ve Basra sahil kesimlerinde, Tahran'da, İsfahan'da, Meşhed'de, Şiraz'da, Hemedan'da, Kirman'da, Yezid'de Keşan'da, Kirmanşah'da bulunmaktadır.

Bütün İran Yahudileri Farsi lisanını konuşurlar; fakat Yahudi harfleri ile yazarlar. İran Yahudileri "Sefarad" mezhebine mensupturlar. Yahudilerin başlıca sanat ve meşguliyetleri, Avrupa ile ticaret olmuştur. Mücevher alım-satımı, kuyumculuk, faizcilik, çalgıcılık, meyhanecilik, komisyonculuk (özellikle halı ticaretinde) ve antika eşya ticareti yapmışlardır. Bunların dışında Yahudilerin bir mesleği de tıp bilimi olmuştur. Hatta saray doktorlarının başı dahi Yahudi doktordan oluşmuştur.

İran'ın bazı şehirlerinde Yahudiler açıkça İslamiyet'i kabul etmiş gibi görünseler de gizli olarak kendi dinlerinde ibadetlerine de devam etmişlerdir. Bunlar ayrı bir cemiyet halinde bulunmuşlardır. Örneğin Meşhed'deki Yahudiler bu şekilde yaşamıştır.

Son zamanlarda Tahran Yahudileri karşılıklı etkileşim için bir cemiyet tesis etmişler ve buna "Hebra" adını vermişlerdir.

İran Yahudileri hiçbir zaman dini konuda gözle görünür bir şekilde aşırıya kaçmamışlardır. "Sadık" denilen ve Yahudilikle Hristiyanlık arasında anlaşmazlığı kızıştıran kimseler olmamıştır. Yine İslamiyet'ten önce de İraniler ile Yahudiler arasında olumsuz neticeler yaşanmamıştır. Bu durumun Mazdeizmden kaynaklandığı tahmin edilmiştir.

İran'da yaşayan Yahudilerin bazı dönemleri zorluk ve baskı içerisinde geçmiştir. Öyle ki Yahudiler, Müslümanlar gibi kuşak bağlama yerine bellerine sicim bağlamışlardır. Örneğin Kürt bölgelerinde yaşayan Yahudiler elbiselerine kırmızı bir parça dikmek zorunda kalmışlardır. Binek hayvanlarına binmeleri yasaklanmıştır. Yahudi evlerinin kapılarının yüksek olması yasaklanmış olduğundan bu kapılar alçak ve küçük olarak inşa edilmiştir. Yahudilerin yağmur yağdığı zaman sokağa çıkmaları (suyu kirletmemeleri

18 K. Smirnov, *İranlılar -İran'ın Etnografisi Vaziyeti, Akları ve Kabâli 1917-*, Çev. Emekli Kaymakam Nazmi, İstanbul Askeri Matbaası, 1928, s. 24-27.

için) yasaklanmıştır. Zira kendi ayaklarına temas eden suyun Müslümanların su içtikleri kanala akması muhtemel olduğundan dolayı Yahudilerin sokağa çıkmalarına müsaade edilmemiştir¹⁹.

Nestûriler (Keldaniler): Başka din ve ırktan olup takriben Ermeni ve Yahudilere yakın bir nüfusta bulunan “Nestûriler”, “Keldaniler”, Nestûrî mezhebine bağlılardır. Zamanla mezhep birliğini kaybeden Nestûriler parça parça Slav, Katolik, Protestan gibi büyük kiliselere bağlanmışlardır. Nestûriler, İran halkı arasında Hristiyanlığa bağlı bir şekilde uzun zaman önceden beri varlığını korumuş ve genel görünüm itibarıyla Türkiye sınırında oldukça kuvvetli bir halde kalmışlardır.

Nestûrî mezhebi eski niteliğini koruyamamış ve bozulmuştur. Keldaniler birden fazla kiliseye bağlı bulunmuşlardır. Özellikle kendi menfaatleri açısından uygun olan kiliseleri seçmişler ve daha önce bağlı buldukları kiliselerden de kopmamışlardır. Keldaniler arasında Müslümanlığı seçen olmamıştır.

İran başkentinde Keldanilerin herhangi bir siyasi rolü bulunmamıştır. Bunlar arasında tüccarlar yer alsa da büyük ticarethane sahibi de olmamıştır. Keldanilerin geneli hizmetçilik ve bakıcılık yapmışlar, özellikle Katolik Keldani kadınları küçük çocuklara güzel bakmaları ile şöhret kazanmışlardır. Keldani erkekleri ise kadınlarını çalışmak üzere İran’da bırakarak genelde Rusya’ya gitmişlerdir. Tahran’da bulunan Keldanilerin tamamı dış bölgelerden gelmişler ve bundan dolayı birbirlerini fazlasıyla korumuş ve güçlü, iktidar sahibi Keldanilerin yanlarında bulunmuşlardır. Keldaniler kendilerince meşhur olan salma pilavını pişirip eğlence tertip etmişlerdir.

Keldanilerin hali hazırda ve gelecekte herhangi bir siyasi ehemmiyetleri görülmemiş ve tahmin edilmemiştir. Ancak bu etnoğrafik grubun misyonerler ile münasebetleri dolayısıyla “arkalarında himaye edicileri vardır” düşüncesi yer almıştır. Ancak İran’ın sınır dağlarında Nastûriler, serbest ve müstakil bir şekilde yaşamakta ve kendilerini himaye edebilmektedirler. Hatta yabancı himayesinde ve bu bölgelerde yaşayan Keldaniler İran’ın asıl halkından daha iyi yaşam sürmektedirler²⁰.

Hint-İran Menşeli Irklar

Çingenciler: Hemen her yerde ama ender bir durumda bulunurlar. Çingenciler genel olarak İran’ın Esterâbâd, Şahreved bölgelerinde ve hususiyile Belucistan’da bulunmaktadır. Çingencilerin birkaç tipi vardır:

19 K. Smirnov, a.g.e., s.40-42.

20 K. Smirnov, a.g.e., s.44-45.

“subbera hersefal” kısa kafatasına sahip olup bunlara “Luli” Çingenele adı verilmiştir. Bunlar Belucistan'da küçük parçalar halinde dolaşırlar. Bununla beraber “subdali hefsefal” uzun kafataslı olanları da vardır. Yine “Varvar” adı verilen düzensiz topluluklar vardır ki bazı araştırmacılar bunları da çingene ırkından saymışlardır. Bazı araştırmacılar ise bu düzensiz topluluğu Afgan sınırındaki “Hezara” adı verilen kavimden olduğunu iddia etmişlerdir²¹.

Ermeniler: Ermeniler, Van Gölü ile Ağrı Dağı'nın etrafında toplu olarak bulunmaktadır. Asya'nın, Kafkasya'nın güneybatısında, Rusya'nın güneyinde ve Galıçya ve Transilvanya bölgelerinde dahi bulunmaktadır²². Farklı bir din ve ırk içerisinde en fazla rolü Ermeni grubu oluşturmaktadır. Ermenilerin İran'da yoğun bir şekilde bulunması 1603-1604 tarihlerinde Şah Abbas'ın Türkiye'den fethettiği şehirlerdeki Ermenileri İran'a getirmesiyle oluşmuştur. İsfahan civarında bulunan “Cuğa” mevkiine 12 binden fazla aile yerleştirilmiştir.

Şah Abbas (1571-1629), Ermenilere her türlü vatandaşlık hukukunu uygulamış ve her türlü himaye ve muaveneti göstermiştir. Ancak sonraki dönemlerde din erkanının da tesiriyle Ermeniler üzerine baskı artmıştır. Özellikle Şah Sultan Hüseyin (1668-1726) döneminde baskılar yoğunlaşmış ve hayvan üzerinde gezmek, yeni elbise giymek, yağmurda hanesinden çıkmak gibi yasaklar getirilmiştir. Ayrıca idam edilenleri ailelerinin alamaması, çıplak ayakla balçıklı çamuru çiğnemek gibi cezalar da verilmesi Ermenilerin göç etmesine neden olmuştur. Daha sonra Feth Ali Şah döneminde kiliseler hakkında bazı yardımlarda bulunulmuş ve göç eden Ermenilerin tekrar getirilmesi hatta memuriyet ve askeri görevler verilmesi sağlanmıştır.

İran'da bulunan Ermenilerin %80-90'ı ziraat ile meşgul olmuşlardır. Biri Tahran'da diğeri İsfahan'da olmak üzere Ermenilere ait patriklik tarafından iki tane baş piskoposluk kurulmuştur. Dinlerini daha özgür yaşamaları sağlanmıştır. Müslüman memleketlerinde olduğu gibi Ermeniler İran'ın bütün şehirlerinde hususi bir grup teşkil etmişler ve şehirde yaşayanların büyük kısmı ticaret ile uğraşmışlardır. Fakat İran'da asıl ahali kitlesinin ticaretle meşgul oldukları bölgelerde Ermeniler büyük tüccar vaziyetinde olmamışlardır. Ermeni köylerindeki evler İran köylerinin evleriyle benzer nitelikte yapılmıştır²³.

Kürtler: Kürtlerin lisanları Farsî'ye yakın olup, İrani'dir. Irki özellikleri de Acemlerinkine benzemektedir. Kafatasları uzun ve orta arasındadır.

21 K. Smirnov, a.g.e., s.46.

22 M. Sâti', a.g.e., s.355-356.

23 K. Smirnov, a.g.e., s.33-35.

Belgedeki ifadesi ile “karine-i ra’siyeleri 775’dir²⁴”. Boyları ortalamanın üzerinde 1,68 cm’dir. Burunları dışa bükümlüdür.

Kürtler en fazla Anadolu ile İran sınırında toplu olarak meskundur. Fakat bundan başka İran’ın kuzeyinde Türkmen steplerinden Anadolu’nun ortasındaki Tuz Gölü’ne kadar çeşitli yerlerde dağınık bir vaziyette bulunmaktadır²⁵.

Bahtiyariler: Bahtiyarilerin şöhret ve cesaretleri tarih boyunca yerini korumuştur. Zira Bahtiyariler İran ordularının seferlerine katıldıklarından dolayı ordunun daima en mükemmel askerleri olarak görülmüş ve birçok kez vatanın kurtarılmasında mühim rol oynamışlardır. İran sultanlarının da askeri korumalığını yine Bahtiyariler yapmıştır. Özellikle Nadir Şah döneminde ordunun en kalabalık kesimini Bahtiyariler oluşturmuştur.

Bahtiyariler din ve diyanet hususu bakımından kayıtsızdırlar. Mescit veya herhangi bir ibadetgahları yoktur. Ancak diğer mezheplerde olduğu gibi kendi pirlarına veya saygı duydukları büyüklerine karşı hürmet göstermek Bahtiyarilerin adet ve tabiatlarında yer almıştır. Dışardan bakıldığında Bahtiyari, pek güzel bir tesir husule getirir. Uzun boylu, yakışıklı, mütenasip endam, yüz güzelliği gibi unsurlara sahiptir. Elbise ve kıyafetlerine özen gösterirler ki bunların büyük beyaz keçe külahları kendilerini diğer topluluklardan ayırt edici bir unsur olmuştur. Ayrıca kendilerini edepli ve münevver bir insan saflığı şeklinde yetiştirmeye dikkat etmişlerdir²⁶.

Lurlar: Tahran’a gelen ve 40-50 atlıdan oluşan Lurlar, “Saltanat-ı âbad” ve yakın bölgelerin muhafazasını sağlamışlarsa da kendilerini gösterecek başarıyı sağlayamamışlardır. Dış kıyafet itibariyle Lurlar, “çcharlenk” Bahtiyarilerine fazlasıyla benzemektedirler. Hatta çoğu kişi bunlar arasındaki farkı görememiş ve benzer olduklarını belirtmişlerdir.

Selahorlar: Bahtiyari mıntıkası ile Luristan arasında yer alan bir bölgedeki kabiledir. Süvariler anlamında Bahtiyariler nasıl üstün bir durumda bulunuyor ise piyadeler arasında da Selahorlar beyaz serpuşları ile aynı vaziyette bulunmuşlardır. Selahorlar, ordu içerisinde kuvvet ve cesaretlerini göstermişler ve bundan dolayı yöneticilerin de önemli askeri unsuru olarak yer almışlardır. Selahorların komutanları iyi görünümlü ve mütenasip kişiler olup talim ve terbiye hususunda da uygun olmuşlardır. Bu kişiler orduda neferlikten yetişmiş olup Türklerin örnek olarak gösterdikleri komutan özelliklerine benzemişlerdir.

24 Eserde herhangi bir ölçü birimi belirtilmemiştir.

25 M. Sâti, a.g.e., s.354-355.

26 K. Smirnov, a.g.e., s.69-71.

Din ve mezhep hususunda Selahorların fikirleri karışıktır. Aralarında pek az miktarda olan ve okuyup yazmayı bilenlere “mala” adını vermişlerdir. Muharrem ayında Selahorlar vücutlarına yaptıkları uygulamalar ve davranışları ile Acemlerin çok fazla dikkatini çekmişlerdir. Öyle ki Selahorlar Muharrem ayının 10. gününde yapılacak dini merasim ve ayinleri daha ilk gündün başlatırlar ki o da hançerlerle kendilerini yaralamaları ile başlar. Bunu bilhassa ağır şartlar altında icra etmişlerdir. Bu merasim esnasında Selahorlar, kollarını ve bacaklarını sıvayarak kar, yağmur altında ve çamur içinde koşarak, heyecanla kama ve bıçaklarla kendi kendilerini yaralarlar ve bu sırada “ey matemimizde bulunan insanlar Allah sizi muhafaza buyursun” diye tekrar ederler.

Selahorların en büyük noksanlıkları ve kabahatleri çapulculuğa olan meyilleridir. Örneğin Tahran'da buldukları müddetçe imkân buldukça rastladıkları bütün ağaçları gerek odun için ve gerekse satmak için katletmişlerdir²⁷.

Sevad Kuhiler: Mütenasip vücuda sahip sakin tabiatlı ve doğru kişilerdir. Muhafaza ve karakol hizmetlerinde fazlasıyla sadakatli olmuşlardır. Savaş için uygun bir topluluk olmasalar da savaşa gönderileceklerini duyduklarında bunu reddettileri görülmemiştir. İran'daki diğer serbazlara (korkusuz, yiğit) nispetle bunların kıyafetleri daha mükemmeldir. Muharrem matemi esnasında Selahorlar ile Sevad Kuhiler farklı olmuştur. Selahorlar, şamata ve gürültü ile dini ayin ve matem icra ederken; Sevad Kuhiler büyük bir daire teşkil ederek toplanırlar. Ellerini birbirlerinin omuzlarına koyarak telaş etmeden, sükûnetle ve bir ahenk ile sağa-sola doğru meyledip, birer adım atarak açık olan göğüslerine vurmakta ve bu sırada alayın sancığı ile beraber dairenin ortasında bir Türk davulu ile hareket etmektedirler²⁸.

Acemler: Acemler üç kısma ayrılırlar: Tacikler, Acemler ve Farisilerdir. İran'da Esterâbâd'dan Yezd'e ve oradan Kirman'a çekilecek bir sınırın doğu tarafı Tacikler ile batı tarafı, İsfahan'a kadar olan kısım Acemler ile Basra Körfezi'ne kadar olan kısım da Farisiler ile meskundur. Tacikler, İran'ın dışında Afganistan'ın batısına, Belucistan'ın kuzeyine hatta Türkistan'ın Afgan ve Rusya yakınlarına dahi yerleşmişlerdir. Taciklerinkafataslarının çapları “94,9” ve boyları ortalamadan fazla olup 1,69'dur. Taciklerin Türk ırkı ile kan bağları gayet açıktır.

27 K. Smirnov, a.g.e., s.72-74.

28 K. Smirnov, a.g.e., s.75.

Acemlerin kafataslarının uzunluğu (karine-i ra'siyeleri)77,9 dur. Ortalama boyları 1,65 olup, bunların da Asuri, Hint ve Afgan ırkları ile benzerlikleri bulunmaktadır.

Farisilerin kafatasları ise 82 olarak tespit edilmiştir. Ortalama boydadırlar. Kendilerinde Asuri, Hint ve Afgan ırkları ile benzerlikler bulunmaktadır. Hazar Denizi sahilindeki Acemlere “Mazenderani” ismi de verilir. Farisiler, Sani Devleti'nin yıkılıp parçalanmasından sonra Hindistan'a göç ettiklerinden dolayı İran'da oldukça az sayıda kalmışlardır. Hindistan'daki Farisi cemiyeti oldukça zengin olup sarraflık işleriyle uğraşmışlardır. Farisiler, eski Zoroaster mezhebini korumuş olduklarından dolayı bunlara Mecusi ismi de verilmiştir.

İran Halkının Ahlak ve Karakteri

İran halkının (göçebeler dahil), boy uzunlukları ortalama 167,8 cm'den uzun oldukları görülmüştür. Gövdeleri muntazam ve birbiriyle orantılı, göğüs ve omuzları belirgin, kol ve bacak boyları da gövde boylarına oranla daha uzundur. Güney İran bölge halkının içerisinde ortalamadan daha kısa boyda olanlar ve renk itibarıyla daha esmer olanlar bulunmaktadır. Göğsün ortalama çevresi 86,2'dir. En güzel endam ve geniş göğüslü olanlar Azerbaycan'a yakın bölgede görülür. Gündelik işler yapan işçi sınıfı iyi gelişmiş ve sağlam yapılıdır. Bunlardan %24'ü zayıf, %2,6'sı ise şişmandır.

İranlılardan yalnız %55,1'inin dişleri tamam ve sağlamdır. Bu durum halk arasında diş rahatsızlığına sebep olan iskorbüt hastalığının deniz seviyesinden çok yüksekte bulunmalarından dolayı (1500 m yükseklikte) meydana geldiğini göstermektedir.

İranlılarda ortalama nabız atışları ağır bir haldedir. 1500 m yükseklikte nabız atışı 68, 2000 m'de 83'tür. Bundan dolayı diğer milletlere nazaran ciğerleri büyüktür (3600 cm) Azerbaycanlıların ciğer hacimleri İran halkı içerisinde en büyük ciğere sahip iken Kürtlerin ciğerleri en küçük olandır. İran tipinin fizyolojik sınırları doktor “Danilof”un incelemeleri neticesinde şu şekilde belirtilmiştir:

İran halkının önemli bir unsuru olan Acemler, çok çabuk yorulmaktadır. Bunlar genellikle az ama sık sık beslenirler. Eğer bunlar yemek yemeyi erteleyecek olurlar ise kuvvetleri azalır ve bununla beraber baş ağrıları başlar. Keza uykusuz veya tütünsüz kalmaları da aynı durumu meydana getirebilir.

Acemler, her zaman 12 saatte bir defa ve geceleyin fazlasıyla yemek tüketirler. Gündüz vakitlerinde ufak bardaklarda çay tüketirler. Mazenderan halkı pirinç yemeye alışkın olduklarından dolayı ekmeği başlangıçta güçlükle

tüketmişlerdir. Hatta Tahran'da askerler arasında bulunan Mazenderanlıların ekmeğe alışmamış olduklarından dolayı hastalandıkları beyan edilmiştir. Bu beyanatın ekmeğe dayandırılması her ne kadar gerçek gibi görünme de İranlının hiç alışkın olmadığı bir yemeği kolay kolay tüketmeyeceğinin bilinmesi bunu doğrular niteliktedir. Acemlerin genelinin midesinde rahatsızlık bulunmaktadır. Çünkü küçük yaşlarda tüketilen baharatlı, ekşili ve sirkeli besinlerin yoğun bir şekilde tüketilmesi bunun sebebi olarak görülmüştür. Bir doktorun gözlemlerine göre İran'da insanlara önemli miktarda müshil verilmesi ve Avrupa'da bunun ender olduğu belirtilmiştir. Hatta halk arasında müshil almak bir adet haline gelmiştir.

Acemler genelde az tuz kullanmakta ve tatlıyı da kanı kızdırdığı için sevmemektedirler. Birçok Avrupalının gözlemlerine göre genel olarak İranlilerin kuvvetleri ("İlyat" aşireti hariç) orta derecede bulunmaktadır. Bu durum yetersiz beslenmeden ve sağlık kuruluşlarına gitmeyi önemsememelerinden kaynaklanmaktadır. Ancak bazı Acemler yetenekli olmakla beraber kuvvetleri de oldukça fazladır. Bunlar asla yorulmak nedir bilmezler. Örneğin çobanlar ve oduncular fevkalade bir çeviklik ve hafiflik ile süratle en sarp kayalıklara, dağlara çıkar ve dinlenmek için pek az vakit harcarlar. Yine hamallar sırtlarında ağır yükler taşıyabilirler. "Tabankeşler" (başlarında eşya taşıyan hamallar) ahşaptan kapları, tepsileri vs. pek ağır eşyaları taşıyabilirler.

Acemler hayvan üzerinde oldukları surette asla yorulmazlar. Çocuklar, binek hayvanlar üzerinde durmaya alışkındırlar. Öyle ki 10-12 yaşlarındaki çocuklar dahi uzun süre hayvanla mesafe kat etseler dahi ertesi gün yorgunluk hissetmeden okullarına devam edebilirler. Bununla beraber İranlılar alışkın olmadıkları bir uğraştan çok çabuk yorulurlar. Örneğin asker talimleri bazı İranlıları çok çabuk yorar ve uzun müddet ayakta kalmaya tahammül edemezler.

Acemler bazen kirli suları içerler ve vücut temizlikleri ile pek alakaları yoktur. Her ne kadar vücut temizliğine dikkat etmeye çalışsalar da yıkandıkları sular temiz değildir. Bu durum doğal olarak bazı hastalıklara yol açmaktadır. Ancak diğer yönden ırsi olarak İranlının vücudu zor koşullara dayanıklı olduğundan dolayı bir Avrupalı veya bir Türk'ün tabiiyeti kadar hassas değildir.

Acemler genel olarak hastalıklara karşı dayanıklı olmuşlardır. Örneğin mahalli bir çiçek hastalığı Avrupa'ya sirayet etse ciddi hasarlar bırakabilir. Ancak İran halkı için bu durum hafif atlatılır. Aynı şekilde sifilis hastalığı da Avrupalıya kıyasla İran halkında daha hafif yaşanır. İran'da frengiye yakalanan insanlarda ya eklem iltihabı ya da körlük gözlenmiştir. Yine

kızamık çocuklarda hafif ve genellikle iltihap oluşmadan geçer ve çocuklar iki hafta dinlendikten sonra okula devam edebilirler. Acemler rüzgârlı havaya çocukluklarından alışkın oldukları için pek etkilenmezler ki İranlılar rutubeti fazlasıyla severler ve serinlemek için her zaman buldukları yeri sularlar.

Acemler soğuğa pek hassas iseler de genelde az soğuk alırlar. Öyle ki uzun süreler hararetli soba önünde oturduktan veya ayaklarını kömürde, mangalda ısıttıktan sonra dışarı çıkmalarına rağmen pek azı soğuk alır. Fakat diğer yönden ağrı ve sızılardan dolayı Acemler oldukça müteessir olurlar. Adi bir çıbanın delinmesi veya temizlenmesi halinde genelde baygınlık geçirirler ki bu durum onların sinirli ve gergin olmasına neden olur. Ayrıca kan görmekten aynı şekilde etkilenirler. Bir ameliyat geçirmek, kan görmek hatta bunları tasvir etmek Acemlerin fazlasıyla sinirine dokunur.

İran'da sağlık ve tıp skolastik bir tarzda cereyan etmiştir. İran halkı zamanla Avrupalı doktorlara itimat etmeye başlamışlardır. Avrupa'da tıp eğitimi alan her İranlı doktor, modern tıp bilimine duyulan ihtiyacı İran'da gidermeye çalışmış, eski Acem tıp bilimi yerine modern tıp bilimini kullanmışlardır. Çünkü eski Acem tıp ve ilaçlarının çoğu sağlık açısından yetersiz görülmüştür²⁹.

Sonuç

Bugün antropoloji olarak bilinen disiplin dünya üzerinde yer alan toplumların, kültürlerin, medeniyetlerin yapılarının bilinmesinin merak edilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu merak etmeye sebep olan unsurlar, coğrafi keşiflerin yapılması, sömürgeci yayılımların gerçekleştirilme arzusu, yeni topraklara, yeni pazarlara, yeni iş gücü insanlara ulaşma arzusu, ulusal devlet kurma düşünceleri, dini yayma faaliyetleri ve 19. yüzyılda sosyal bilimlerin alanında gerçekleştirilen önemli fikirler ve akademik alanda hızlı bir atılım gösteren gelişmeler. Tüm bu faktörler insanı, toplumu, kültürü anlamaya yönelik merakı gidermeye çalışmış ve antropoloji bilimini doğurmuştur.

Antropoloji bilimi her ne kadar insanı, kültürü tanımaya yönelik yararlılıklar göstermişse de bazı dönemlerde toplumları rahatsız etmiş ve her zaman popüler olmasını engellemiştir. Dünyadaki hiçbir insanın tamamen benzer özelliklere sahip olduğu söylenemez. Birçok açıdan insanlar arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum tarihte birçok olumsuz olaya sebebiyet vermiştir. Özellikle faşist topluluklar ve devlet adamları, antropoloji bilimini kendi ideolojilerine göre kullanmış ve antropoloji biliminden yararlanıp

29 K. Smirnov, a.g.e., s.46-49.

kendilerini üstün bir ırk olarak görmüşlerdir. Tarihte birçok kez bu durum bazı ırkların katledilmesi ile sonuçlanmıştır. Günümüzde dahi ırksal problemler, ırkçı söylemler dünyanın birçok bölgesinde yaşanmakta ve küresel bir sorun olarak görülmektedir.

Antropolojinin önemli bir dalı olan kültürel antropoloji, insanların oluşturduğu toplumların kültürel, sosyal yapısını inceler. Bu çalışma, İran coğrafyasında yaşayan bazı kavimlerin, ırkların hem antropolojik hem de etnografik yönleri hakkında yapılmıştır. Söz konusu çalışmada, Sami ırkına mensup toplumlar, İrani ırka mensup toplumlar, Ermeniler, Çingeneler ve İran'ın yerli birçok topluluğu hakkında genel bazı özelliklere yer verilmiştir. İran halkının İslamiyet ile tanışmadan önce hangi dine mensup olduğu ve bu dinin özellikleri hakkında, İran'da yaşayan Yahudiler ve Hıristiyanlar hakkında, yaşadıkları coğrafi bölgeler, giyim kuşamları, yaşanan toplumsal baskılar, meslekleri ve ırki özellikleri hakkında bilgiler yer almıştır.

Yapılan çalışmada İran halkları içerisinde birçok açıdan farklılık gösteren topluluklar yer almıştır. Bunlar içerisinde bir kısmının cesaret ve güçlü bedensel yapılarından dolayı ordu içerisinde önemli bir unsur olması, bir kısmının dini ayinlerinin şiddetli geçmesi, meşgul oldukları işler, yaptıkları ticaret, diğer bir kısmının dini farklılıklardan dolayı sosyal hayat içerisinde yaşadığı ayrımcılık gibi birçok hususa değinilmiştir. Yine İran'da yaşayan halkların ilk dini inançları, fiziki yapıları, yaşadıkları coğrafyanın da etkisi ile hastalıklara karşı direnç sağladıkları ve Avrupa'ya nazaran birçok hastalığı da daha hafif geçirdikleri ancak sağlık yapılanmasının gelişmemiş olduğu ve sağlıklarına pek dikkat etmemeleri de belirtilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Kayıtları

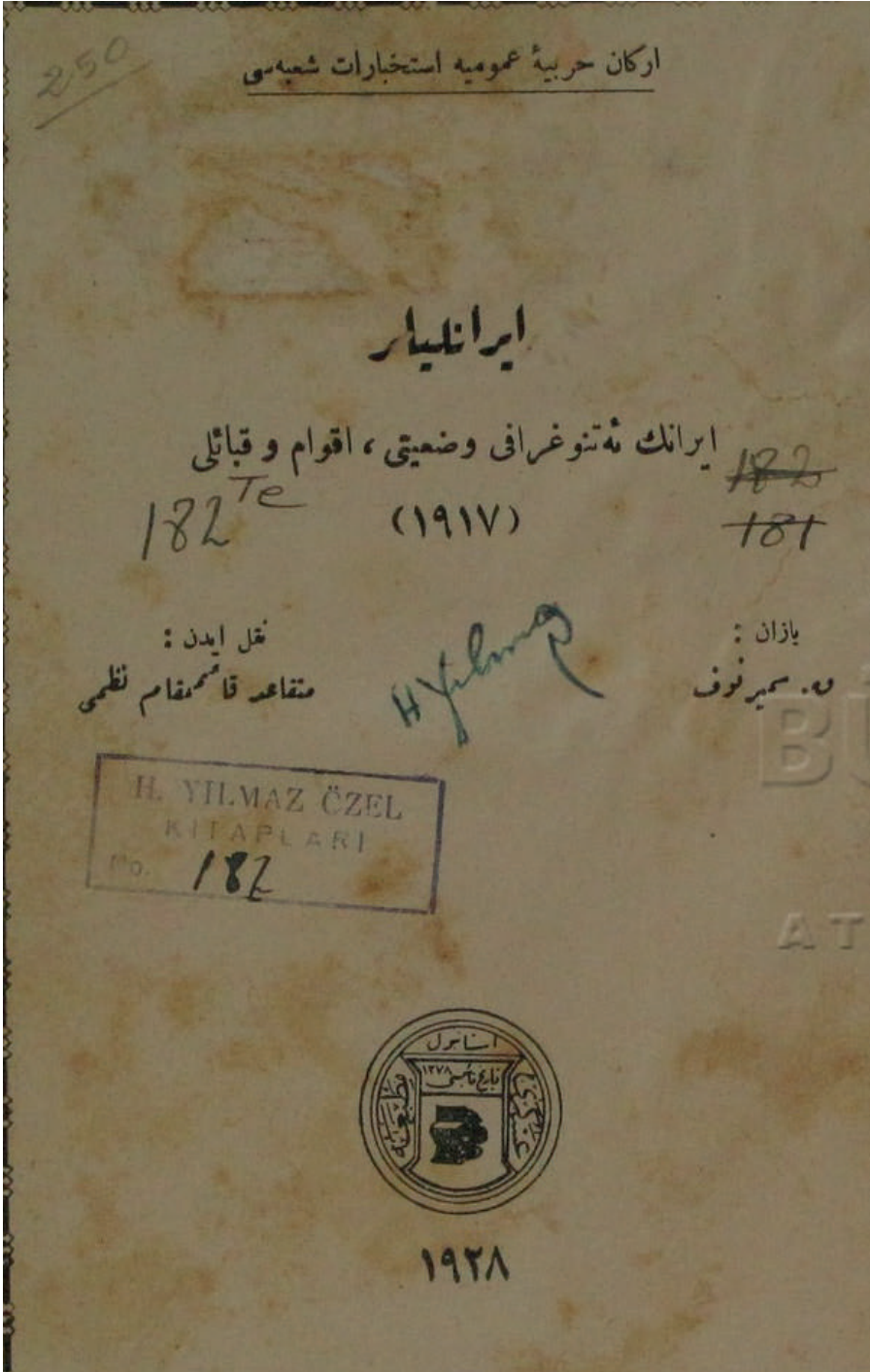
- K. Smirnov, İranlılar -İran'ın Etnogrâfi Vaziyeti, Akvam ve Kabâili- 1917, Çev. Emekli Kaymakam Nazmi, İstanbul Askeri Matbaası, 1928.
- M. Sâti', Etnoğrafya -İlm-i Akvam- Ahval-i Umumiye-i Beşer, Ahval-i Umumiye-i Akvam, Ahval-i Hususiye-i Akvam, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330.

Araştırma Eserler

- Bostan, Hasan, "Antropoloji, Kültür ve Güvenlik", *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, S.5, 2016, s.1-31.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, İstanbul 1969.
- Monaghan, John, Just, Peter, *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Çev. Hakan Gür, Ankara 2007.
- Emiroğlu, Kudret, Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara 2009.
- Holy, Ladislav, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Çev. Çağlar Enneli, Ankara 2016.
- Kenny, Michael G., Smillie, Kirsten, *Antropolojiye Giriş Kültür ve Mekân Hikayeleri*, Çev. Soner Torlak, 2015.
- Beals, Ralph Leon, Hoijer, Harry, "Antropolojinin Konusu ve Alanı", Çev. Gürbüz Erginer, *AÜDTC Antropoloji Dergisi*, Sayı:2, 1991, s.9-34.
- Özbudun, Sibel, Uysal, Gülfem, *50 Soruda Antropoloji*, İstanbul 2012.
- Eriksen, Thomas Hylland, Finn, Sivert Nielsen, *A History of Anthropology*, Çev. Aksu Bora, İstanbul 2011.
- Haviland, William A., (vd.), *Kültürel Antropoloji*, Çev. İnan Deniz Erguvan Sarıoğlu, İstanbul 2008.

Resim 3- M. Sâti', "Etnoğrafya -İlm-i Akvam- Ahval-i Umumiye-i Beşer, Ahval-i Umumiye-i Akvam, Ahval-i Hususiye-i Akvam" eseri.

Resim 4- K. Smirnov, "İranlılar - İran'ın Etnografî Vaziyeti, Akvam ve Kabâili- 1917" eseri.

Orta Farsça (Pehlevîce) 8

Ahmet Altungök¹

Özet

Ülkemizde Geç Antik Çağ Ön Asya tarihi araştırmaları çok yetersiz kalmaktadır. Hâlbuki Türklerden bahseden en eski kayıtlar Geç Antik Çağ İran kaynaklarıdır. Türk tarihiyle ilgili yapılacak araştırmalarda Pehlevîce bilmek elzem bir hale gelmiştir. Türk tarihçiliği bu konuda batılı doğubilimcilerin yaptığı çalışmalarla iktifa etmektedir. Bu çalışmalarda ise Türk tarihiyle alakalı önemli bilgiler atlanmaktadır. Bundan dolayı kadim Türk tarihi araştırmaları için Pehlevîce öğrenimi bir mecburiyet haline gelmiştir. Dolayısıyla bu bölümde günümüze kadar ulaşılmış olan Pehlevîceye ait yazı çeşitleri hakkında derli toplu bilgi sunmak amaçlanmıştır.

Sâsânîlerden günümüze kadar ulaşan tarihi metinlerde yedi farklı yazı çeşidinin kullanıldığı görülmektedir. Temelde Ârâm alfabesinin kaynak olarak alındığı bu yazı çeşitlerinden iki tanesi harf karakteri olarak birbirine çok yakındır. Diğer dört yazı karakteri Ârâm alfabesinin harf karakterlerinden oldukça uzaklaşmıştır. Bu yazı çeşitlerinden biri olan Parth yazısı Sâsânîler döneminde de kullanılmıştır. Sâsânîler dönemi alfabesi Parthlar döneminde Ârâm alfabesi örnek alınarak oluşturulan alfabenin benzeridir. Süryânî alfabesiyle yazılan Mani yazılarının haricindeki bütün metinler bu alfabenin değişik türevleriyle yazılmışlardır. Bu yazılar kullanıldığı yerlere göre Parth Pehlevîcesi (Chaldeo Pahlavi), Kitâbe Pehlevîcesi (Inscriptional Pahlavi), Kitâbî Pehlevîce (Modern Pehlevîce/Book Pahlavi), Mezmûrlar Pehlevîcesi (Psalter Pahlavi), Pazând Pehlevîce ve Huzvariş (Zürvariş) şeklinde adlandırılmıştır. İslâm sonrası dönemde ibnu'l-Mukaffâ'dan naklen İran dili ve yazısıyla ilgili bilgi veren ibnü'n-Nedîm, Sâsânîler döneminde çok farklı yazı çeşitlerinin kullanıldığını rivayet etmiştir. İslam sonrası kaynakların bahsettikleri bu yazı çeşitlerinden bazılarının günümüze kadar ulaşmadıkları anlaşılmaktadır.

1 Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Orcid: 0000-0003-3777-239X, ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Giriş

Orta Farsça için kullanılan *Pehlevî* tabirinin eski İran yazıtlarına *Parsava* şeklinde geçen bir sözcükten türediği ve bu kavramın kuzey doğu İran coğrafyası için kullanıldığı tahmin edilir². Makedon istilasından sonra Yunanlıların bu tabiri *Parthawa* şeklinde ifade ettikleri bilinmektedir. Yunanlıların kullandıkları *Parthawa* tabirinin yerel İranlılar tarafından *Pahlavaya* dönüştürülme ihtimali yüksektir. Bu dönem yazıtları Pehlevîce için *Pahlavanig* tabirini kullanırlar. Bu tabirin Sâsânîler döneminde kullanılmaya devam etmesi Parthlar döneminde kullanılan alfabeden kaynaklanmaktadır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi ile Parthlar dönemi Pehlevîcesi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi konuşma dili olarak Güney İran dili olan ve adına *Parsig* denilen dildir³. Kullanılan yazı çeşidi ise Parthlar dönemi Pehlevîcesi olan Kuzey İran dili *Pahlavanig*'in yazıldığı alfabenin Sâsânîler dönemine uyarlanmış şeklidir. Sâsânîler dönemi edebî metinlerinde bu dönem dili için *Parsig* tabiri de kullanılır. Günümüzde hem Parthların kullandıkları Pehlevîce ve hem de Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi için “Orta Farsça” tabiri genel kabul görmüştür⁴. S. Nefisî ise batılı tarihçilerin Parthça dedikleri dilin *Derî* Farsçası olduğunu, Parsig adı verilen güney İran dilinin de Pehlevîce olduğunu ifade ederek *Parthça* ve *Parsig* tanımlarına karşı çıkarak her iki dilin de bazı farklılıklarına rağmen genel olarak aynı dil olduğunu savunur⁵. İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Mukaffa' İran coğrafyası üzerinde Pehlevî, Derî, Farsî, Huzî ve Süryânî dillerinin konuşulduğunu naklederek bu dillerin farklı yazım şekillerinin olduğunu söylerler.

Her iki dönemde kullanılan alfabe Ârâm alfabesinden kaynağını almaktadır. Parthça için kullanılan alfabe Ârâm alfabesinden esinlenerek düzenlenmiştir. Sâsânîler dönemi alfabeti de Parthça için kullanılan alfabe örnek alınarak yeniden düzenlenmiştir. Bundan dolayı her üç dile ait yazılar arasında büyük farklılıklar bulunmakla beraber yazı karakterleri genelde birbirini andırmaktadır. Batılı tarihçiler Parthlar dönemi yazı dili için kullanıldığı alfabeden dolayı *Chaldaeo Pahlawi* (Aramaik Pehlevîce) tabirini kullanmayı tercih ederler⁶. Bu bölümde İngilizce sözcüklerin haricinde

2 Parvîz Nâtel Hânlerî, *Tarih-i Zebân Fârsî*, c. I, Neşr-i Nov, Tehrân, 1365, s. 203, 204.

3 Örnek olarak bkz. Ernst Herzfeld, *Memoirs of the Archaeological Survey of India; Kushano-Sasanian Coins*, n. 38, Government of India Central Publication Branch, Calcutta, 1930, s. 42.

4 John A. Moyné, “Sasanian Pahlavi Inscriptions: A concordance”, *Computers and the Humanities*, vol. 8, No. 1 (January), Published by: Springer, 1974, s. 27.

5 Sa'îd Nefisî, *Tarih-i Tamaddon-i İrân-i Sâsânî*, Şirkete Muţâla'âte Neşre Ketâbe Parsa, Tehrân, 1388(hş), s. 319.

6 Martin Haug, *The Parsis Essays on their Sacred Language Writings and Religion*, vol. 60, Cosmo Publications, New Delhi, 1987, s. 86.

Parthlar dönemi Pehlevîcesi için Parthça, Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi için Pehlevîce tabirleri kullanılacaktır. Her üç dilin yazıldığı alfabeyle ilgili olarak mukayese yapılabilmesi amacıyla tablo 1'de *Ârâmîce* ve *Aramaik* (Chaldaeo) *Pehlevîce* harf karakterlerinin verilmesi uygun görülmüştür.

Tablo 1. Ârâm Alfabeti ve Parthça (Aramaik Pehlevîce) yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim. Ayrıca bkz. MacKenzie, 1986: s. xi; Thomas, 1868: 25).

	a	b	g	d	h	w	z	h	k	l	m	n	s	p	c,ç	r	ş	t	y	'r	q
ÂRÂM ALFABESİ	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
PARTH ALFABESİ	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴

Sâsânî Pehlevîcesi

Parthlar döneminde şekillenen Pehlevî alfabesine Sâsânîler döneminde birtakım sesler ilave edilmiştir. Parthça Ârâm alfabetini doğrudan örnek aldığı için Ârâm alfabetinde olduğu gibi 22 temel harften meydana gelmektedir. Sâsânîler dönemi yazıtlarında ve sikkelerde genel olarak bu dile ait 20 karakter göze çarpmaktadır. Bu karakterlerden bazıları birkaç ses için ortak olarak kullanılmıştır. Sâsânîler döneminde yazı dilindeki ünlü seslerin kullanımı Parthlar dönemine göre kısmen çözülmüştür. Sanskritçeden Pehlevîceye geçişte yaşanan *h* ve *s* ses değişimi aynı şekilde Parthçadan Sâsânî Pehlevîcesine geçişte de kendisini göstermektedir. Mesela Parthça *das* olarak ifade edilen 10 sayısının Sâsânî Pehlevîcesinde *dah* şeklinde ifade edildiği görülür. Parthçada “balık” için kullanılan *masē* sözcüğü Sâsânî Pehlevîcesinde *mahī* şekline dönüşmüştür. Parthça “demir” sözcüğünü ifade etmek için kullanılan *āsen* sözcüğü Pehlevîcede *āhen* şekline dönüşmüştür.

Sâsânîler dönemine ait kitâbelerin IV. yüzyıla kadar olanlarının genel olarak Pehlevîce, Parthça ve Yunanca yazıldığı görülmektedir⁷. IV. yüzyıldan itibaren Sâsânî yazıtlarında Parthçaya rastlanmamaktadır. Parthlar döneminde uzun bir süre yazıtlarda Yunanca kullanıldığı için bu dönemden günümüze ulaşan Parthça yazıtların sayısı iki dil arasında mukayese yapmayı zorlaştıracak kadar azdır⁸. Günümüze kadar ulaşmış olan Sâsânîler dönemine ait Parthça ve Yunanca yazıtlar Parthlar dönemine göre daha fazladır. Hem arkeolojik ve

7 Ahmad Tafadzoli, *Tarih-i Edebiyat-ı İrân piş ez İslâm*, haz. J. Âmüzgâr, Suhen, Tehrân, 1376(hş), s. 86.

8 Mary Boyce, “Parthian Writing and Literature”, *Cambridge History of Iran*, vol. 3(2), ed. E. Yarshater, chp. 31, Cambridge, 1983, p. 1153.

hem de kitâbî Pehlevîce Süryânîce veya İbrânîcede olduğu gibi ünlü harflerin noktalama işaretleriyle sağlandığı fonetik bir yapıdan ziyade ünlü seslerin ayrı harflerle yazıldığı Yunancaya benzeyen bir formata sahiptir⁹. Bu durum Pehlevîce üzerindeki Helen etkisini açık bir şekilde göstermektedir. Helen etkisi Pehlevîceden koparak kendi özgün yazısını ortaya koyan Ermenî yazısında da etkisini aynı şekilde göstermiştir.

Sâsânîler döneminden günümüze kadar ulaşan arkeolojik vesikalar ve yazılı edebî metinler nazara alındığında, bu dönemde Pehlevîcenin farklı yazım türlerinin bulunduğu görülür. Sâsânîler dönemi yazı dili günümüze kitâbe, sikke, madenî eşyalar, parşömenler ve Avestâ'nın derlemeleri sayesinde ulaşmıştır. Bu tarihi kalıntılar içerisinde en büyük pay dinî metinlere aittir. Dolayısıyla bu dil varlığını genel anlamda Avestâ'ya borçludur. Dinî metinlerde *avastāg* (Phl. **p(y)st*^{k10}*) olarak kendisinden bahsedilen Avestâ'da görülen yazı çeşidi ve dil ise kitâbe ve sikkelerde görülen yazı çeşidinden farklılık göstermektedir. Bu durum İslâm sonrası dönemde yazılan kitapların da dikkatini çekmiştir. İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Sâsânîler dönemi Pehlevîcesinin yedi yazım şeklinin olduğunu ifade eder¹¹. Gerçekte de günümüze kadar ulaşmış olan Sâsânîler dönemine ait kitâbe, sikke, parşömen, metal eşyalar, edebî ve dinî metinler göz önünde bulundurulduğunda bu döneme ait yedi yazı çeşidinin olduğu görülür. İbnü'n-Nedîm, İranlıların ferman ve mektuplarında kullanılan yazı çeşidi için *ferverde defire*; dini metinlerde kullanılan yazı çeşidi için *din defire* tabirini kullandıklarını ifade eder. Bununla beraber sikke, mühür, hükümdar elbiseleri ve kitâbeler üzerindeki yazılar için 28 harften oluşan *hatt-ı gested* adını verdikleri bir yazı çeşidinin kullanıldığını rivayet etmişlerdir¹². Bu yazı aynı zamanda tıp, felsefe, astronomi gibi bilimsel konuların yazımında da kullanılmaktaydı. Toplamda bu yedi dilin hepsi için *hâm debîre* tabiri kullanılmıştır. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi MS. III. yüzyılın başlarından MS. X. yüzyıla kadar Ön Asya'da yazı ve konuşma dilinde varlığını devam ettirmiştir.

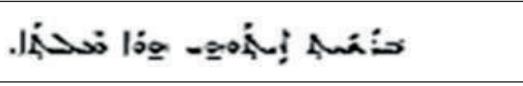
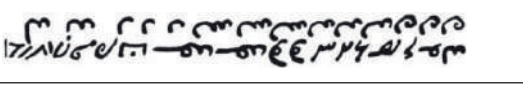
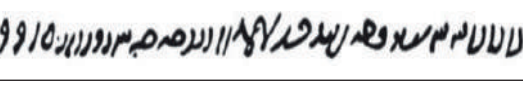
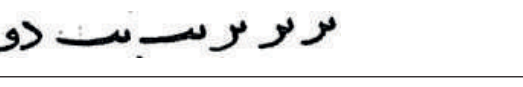

9 Almut Hintze, "The Avesta in the Parthian Period", *Historia: The Arsacid Empire; Sources and Documentation*, ed. J. Wieshöfer, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, p. 156.

10 Almut Hintze, "Avestan Literature", *A History of Persian Literature XVII*, E. Yarshater (G. Ed.). *The Literature Pre-Islamic Iran I*. R. E. Emmerick, M. Macuch (Ed.), I. B. Tauris. London and New York, 2009, p. 1.

11 Muhammed ibn İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, trc. M. Redâ Teceddüd, İntişârât-ı Esâtir, Tehrân, 1381, s. 32.

12 Bkz. Hânlerî, 1356(hş), s. 244-247.

Tablo 2. İbnü'n-Nedîm'in el-Fihrist adlı eserinde ibnü'l-Mukâffâ'dan naklen Pehlîvî yazısı için vermiş olduğu örnekler (Kaynak: İbnü'n-Nedîm, çev. Şeşen, s. 50-56).

İbnü'n-Nedîm'de Süryânîce	
İbnü'n-Nedîm'e göre Geşték Yazısı	
İbnü'n-Nedîm'e göre Nîm Geşték Yazısı	
İbnü'n-Nedîm'e göre Hâm Debîre yazısı	
İbnü'n-Nedîm'de Huzvarîş yazı örneği	

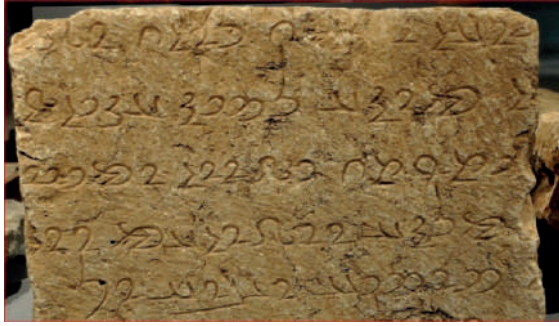
Kitâbe Pehlevîcesi

Pehlevîceye ait bu yazı çeşidi Parthçada da görülmektedir. Bu yazı şekli Sâsânîler dönemine ait yazılar içerisinde Parthçaya en yakın olanıdır. Bu yazı şeklinde Parthçada olduğu gibi harfler bitişik olarak yazılmamaktadır. Pehlevîcenin bu şekline “Kitâbe Pehlevîcesi” adı verilir. Bu yazı çeşidi tablo 4’te ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Kitâbe Pehlevîcesi Sâsânîlerin erken dönem İran yazısını teşkil etmektedir. Erken döneme ait kitâbe, sikke, metal eşya ve parşömenlerde bu yazı çeşidi görülmektedir¹³. Sâsânî hükümdarları, devlet adamları ve memurlar tarafından yazılan ve günümüze kadar ulaşan toplamda 19 adet kraliyet kitâbesinde bu yazı çeşidine rastlanır. Özellikle V. yüzyıla kadar yazılan bütün kraliyet yazıtlarında Parthça ve Yunanca satırlar hariç sadece bu yazı tipi görülür¹⁴. Bu yazı çeşidinin 20 harften oluştuğu görülmektedir. Bu yazı çeşidinde uzun â, î ve û seslerinin haricinde kısa ünlüler harflerle gösterilmemişlerdir. Bu yazı çeşidi klasik İslam tarihi kaynaklarının *geşték debîre* veya *hatt-ı debîre* adını verdikleri yazı çeşididir¹⁵.

13 Örnek olarak bkz. Christopher J. Brunner, “Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware”, *Metropolitan Museum Journal*, vol. 9, The University of Chicago Press, 1974, pp. 109-121; Hodge M. Malek, “Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Melli Iran”, *The Numismatic Chronicle (1966-)*, vol. 173, Royal Numismatic Society, London, 2013, pp. 457-499.

14 Aleksander Engeskaug, “Quantifying Middle Persian Inscription: A New Approach to the Epigraphic Culture of Sasanian Iran”, *Methods and Models in Ancient History Essays in Honor of Jørgen Christian Meyer*, vol. 9, ed. I. B. Mæhle, P. B. Ravnå, E. H. Seland, Norwegian Institute at Athens, 2020, p. 176.

15 İbnü'n-Nedîm, s. 33.

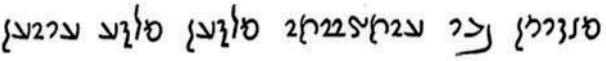

Şekil 1. Nersi'ye (293-303) ait günümüze Irak topraklarında bulunan Paikuli Kitabesi üzerindeki Pehlevîce karakterler okunaklı bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. (Görselin Kaynağı: <https://www.slemanimuseum.org/News.aspx?id=95&MapID=3>)

Şekil 2. Sikkenin üzerindeki yazının transliterasyonu: (1) *mzd'sn bg'* (2) *'rtštštr' mlk'n mlk'*, Pehlevîce okunuşu: (1) *Mazd'sn bagī* (2) *Artahšatr mulkān mulkā*. Çevirisi: (1) *Mazda'ya inanan efendi* (2) *Erdeşir krallar kralı* (Sikkenin Kaynağı: <https://www.cleanpng.com/png-gold-coin-half-guinea-coin-collecting-6769609/>).

Tablo 3. Şekil 2'deki sikkenin üzerindeki yazının her iki Pehlevîceyle yazılış şekli. (Kaynak: Özçizim).

Modern Pehlevîce	
Kitabe Pehlevîcesi	

Tablo 4. Bu tabloda verilen Pehlevîce karakterler; Sâsânîler dönemi kitâbe ve sikkelerinde kullanılan yazı çeşidine aittir (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Örnek Kelime	Pehlevîce Harfler	Ses Karşılığı	Günümüz Farsçası
özgür	azātan	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ā	آ
dışarı	bilūnī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	b - w	ب
höyük	çitāk	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ç - j	چژ
mazda	mazdāšn	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	d	د
ilâhî	bagī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	g	غ
bir ok	hatīa	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	h	خ
önce	lūmī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ī - y	ای
uçmak	vayāk	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	k	ک
yazmak	katab	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	Kat	کات
biz	lane	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	l - r	رل
gaybî	minū	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	m	م
el(i)	yade(h)	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	h	ح
yezdân	yazatān	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	n	ن
biz de	āpan	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	f - p	فپ
dürüst	(r)lāstī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	s	س
o da	āpaş	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ş	ش
Atmak	(r)lamītun	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	ta - t	طت
bu(nu)	ūle(h)	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	v - ū - r	واور
Gitmek	vazlūnī	𐭀𐭃𐭅𐭆𐭇	𐭀	z	ز

Kitâbî (Modern) Pehlevîce

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesine ait bir diğer yazım şekli bitişik harflerle yazılan yazı çeşididir. Bu yazı genel olarak Sâsânîler dönemi edebî metinlerinde görülen yazı şeklidir. Bu yazı şekline “Kitâbî Pehlevîce” veya “Modern Pehlevîce” adı verilir. Bu yazıyla birlikte kitâbe ve sikkeler üzerinde görülen harfler bitişik yazılmaya başlanmış ve bu karakterlerin birçoğu birleştirilerek sessiz harflerin sayısı 14’e indirilmiştir. Bazı karakterler birkaç ses için ortak kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu harfler arasındaki farkları birbirinden ayırmak için Arapçada olduğu gibi harekelerden istifade edilmiştir. Sâsânîler dönemine ait kraliyet yazıtlarının haricinde yazılmış özel yazıtlarda bitişik olarak yazılan modern Pehlevîceye rastlamak mümkündür. Bu tür özel yazıtlar genelde Sâsânîlerin son dönemlerine tarihlenir. Estâhr, İklîd, Kelât Behmen, Teng-i Hûşk ve Bag-ı Lerdî yazıtlarında bitişik yazılan modern Pehlevîceye rastlanmaktadır¹⁶. Bu yazı şekli aşağıdaki tabloda ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

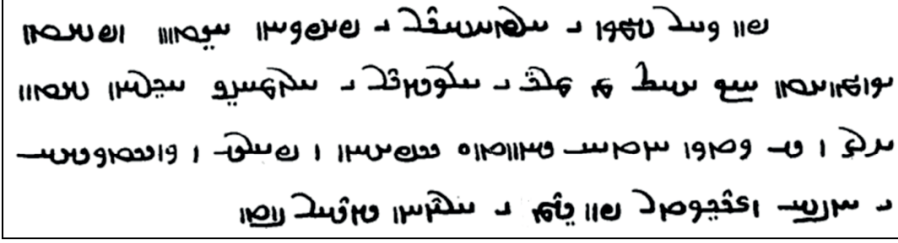
16 Ferhâd Solat, *A Geographical Handbook of Pahlavi Inscriptions of Fars Province*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehrân, 2019, s. 163, 193, 199, 204, 213.

Tablo 5. Bu tabloda verilen Pehlevîce harfler genel olarak edebi metinlerin yazımında kullanılan harflerdir. Bu yazı çeşidine Modern Pehlevîce veya Kitâbî Pehlevîce adı verilir (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Örnek Kelime	Pehlevîce Harfler	Ses Karşılığı	Günümüz Farsçası
Gökyüzü	asmān	اسمان	𐭀𐭃𐭅	ā, a	آ
günahkâr	bazakkar	بازاکار	𐭀𐭃𐭅𐭀	b, w	ب
sonra	pas	پاس	𐭀𐭃𐭅	th (s)	ث
kaç, birkaç	čand	چاند	𐭀𐭃𐭅𐭀	č, j, z	چژ
adalet	dātī	دات	𐭀𐭃𐭅𐭀	d	د
dünya	gētīy	گیت	𐭀𐭃𐭅𐭀	g, y, ĵ	غجی
hayırsever	hučāšm	حوشم	𐭀𐭃𐭅𐭀	ḥ	خ
bir özel isim	Isadwāstar	اسادواستار	𐭀𐭃𐭅𐭀	ı, ī, e, ē	ای
iş, meslek	kār	کار	𐭀𐭃𐭅𐭀	g - k - gh	گیغ
cömert	lātī	لات	𐭀𐭃𐭅𐭀	l - r	لر
halk	mardōm	ماردوم	𐭀𐭃𐭅𐭀	m	م
mühür	hatīmān	حاتیمان	𐭀𐭃𐭅𐭀	mān - h	مانح
zaman	odna	ودنا	𐭀𐭃𐭅𐭀	u, ū, o, ō	او
kötü	wattar	واتار	𐭀𐭃𐭅𐭀	n, w, r	ن
birinci	fradom	فرادوم	𐭀𐭃𐭅𐭀	p - f	پف
yıldız	stārag	ستارگ	𐭀𐭃𐭅𐭀	s	س
ülke, toprak	šahr	شهر	𐭀𐭃𐭅𐭀	š	ش
çalışkan	tuhšāk	توشاک	𐭀𐭃𐭅𐭀	t	ت
çocuk	waččag	واچچگ	𐭀𐭃𐭅𐭀	w - ū - r	راوو
Cevher	gühār	گوهار	𐭀𐭃𐭅𐭀	h	ه
Yaşlı	zarmān	زارمان	𐭀𐭃𐭅𐭀	z	ز

Modern Pehlevîce Yazı Örneği

Tablo 6. I. Erdeşir (224-240) tarafından yazdırılan Karnâmak adlı edebi metnin giriş kısmı. Bu metindeki yazı Modern Pehlevîceyle yazılmıştır (Kaynak: Nosherwan, 1896: 17; Sanjana 1896: 1).

Transliterasyonu

pwn k'l šmk' zy 'lthšdl zy p'pk'n' 'ytw'n npšt'
 yk'ymwn't' 'yk 'hl mn mlg zy 'lksndl zy hlwm'yk 'yl'n štr'
 200 w 40 ktk' hwty' yḥwwnt' sph'n' w p'ls w kwstkyh'
 zy 'wbš nzdyktl pwn ydh zy 'ldw'n srd'l bwt'.

Okunuşu

Pat kār-nāmak i Artahšēr i Pāpakān ētōn nipišt
ēstāt kū pas hac marg i Alaksandar i hrōmāyīk ērān šahr
240 katak- h^matāi būt. Spāhān u Pārs u kustakihā
i aviš nazdīktar pat dast i Ardavān sardār būt.

Anlamı

Erdeşir Babegan'ın kitabında şöyle yazılıdır.
 Hromayaklı İskender'in ölümünden sonra İran'da
 240 kethüda (melik) vardı. İsfahan, Fars ve civarı
 Baş kral Erdevân'ın elinde bulunuyordu.

Pâzand Pehlevîce (Avestâ Yazısı)

Avestâ'da kullanılan yazı çeşidi ve dil için *Pâzand* tabiri kullanılmıştır. Bu yazı çeşidi sadece din adamlarının okuyabildiği özel bir yazı çeşididir. Asyalı iranistler batılı iranistlerin aksine Avestâ için kullanılan *Zend* tabirini kabul etmediklerinden dolayı bu alfabe için *Pâzand* tabirini kullanmazlar. Kullanılan dil için "Pehlevîce", yazı için ise "Avestâ yazısı" tabirini kullanırlar.

Özel kullanıma sahip olan bu kitâbî dil, modern Pehlevîceye yeni aksanlar eklemek suretiyle oluşturulmuş bir yazı dilidir¹⁷. Bu alfabe 46 harften meydana gelmektedir¹⁸. Temelde aynı iki dil olan Pehlevîce ve Pâzand, yazım ve bazı yabancı sözcüklerin telaffuzu noktasında birbirinden farklılık gösterir¹⁹. Birûnî'nin de Avestâ'dan hareketle belirttiği gibi harf sayısı diğer Pehlevîce yazıların hepsinden fazladır²⁰.

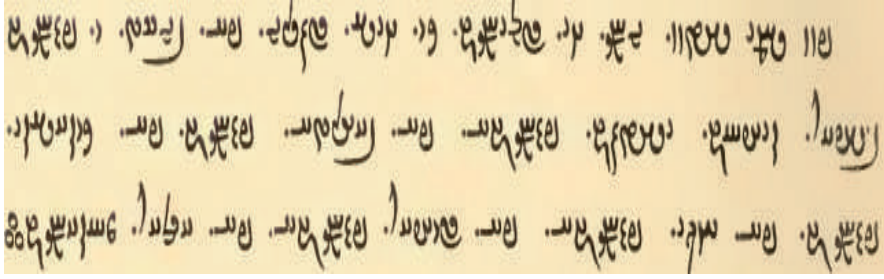
Tablo 7. Pâzand Pehlevîceye ait yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim. Ayrıca bkz. Moein 2012: s. v, vi, vii).

PAZAND PEHLEVİCE	a	b	ç	d	f	g	h	j	k	l	m	n	ñ	ŋ	ņ	p	r	s	š	t	ț	v	y	z
(Sessiz Harfler)	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅	𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍	𐬎	𐬏	𐬐	𐬑	𐬒	𐬓	𐬔	𐬕	𐬖	𐬗

PAZAND PEHLEVİCE	ā	â	e	ē	o	ō	ī	i	u	ū	ə	ə	ą	θ	ð	β	ý	ş	ś	ž	x	x'	šc	št
(Sesli Harfler ve Heceler)	𐬀	𐬁	𐬂	𐬃	𐬄	𐬅	𐬆	𐬇	𐬈	𐬉	𐬊	𐬋	𐬌	𐬍	𐬎	𐬏	𐬐	𐬑	𐬒	𐬓	𐬔	𐬕	𐬖	𐬗

Pâzand yazısına dini metinlerin yazımına ek olarak Sâsânîlerin son dönemlerinden itibaren çanak, çömlek, sikke ve kitâbelerde kısmen de olsa rastlamak mümkündür. Kitâbî Pehlevîcede olduğu gibi bu yazı şeklinde de hareketlerden istifade edilmeye devam edilmiştir. Ayrıca hem sessiz ve hem de sesli harflerin sayısı arttırılmıştır. Uzun seslilerin yanında kısa sesliler de harflerle ifade edilmiştir. Bu yazı şekli daha düzgün ve yumuşak formatıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Pâzend alfabesiyle yazılan Avestâ'ya ait nüshaların İslam sonrası dönemde Arapça etkisinde gelişen yeni Farsça, yeni Sanskritçe ve Gucerat dillerine çevirisi yapılmıştır²¹. Klasik İslam tarihi kitaplarının Sâsânîler dönemine ait yazı çeşitlerinden *din debîre* adını verdikleri yazı çeşidinin Pâzand yazısı olduğu tahmin edilir. Çünkü bu yazı sadece dini metinlerin yazımında kullanılmıştır. İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Mukaffâ İranlıların Avestâ'yı *din debîre* adını verdikleri yazıyla yazdıklarını rivayet ederler²².

- 17 A. V. Williams Jackson, *The Avestan Alphabet and its Transcription*, W. Kohlhammer Press, Stuttgart, 1890, s. 5,7; Hintze, 1998, 156.
- 18 Mary Boyce, "Middle Persian Literature", *Handbuch der Orientalistik*, Abt.1. Bd.4. Abs.2: Literature, Lief.1, Leiden, 1968, p. 33, 34.
- 19 E. S. Dadabhai Bharucha, *Lessons in Pahlavi-Pâzend I*, Printed ad the Fort Printing Press, Bombay, 1908, s. 19, 20.
- 20 Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye* (Maziden Kalanlar), çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 175.
- 21 Haug, 1987, 93.
- 22 İbnü'n-Nedîm, 32.

Şekil 3. Jamaspi'de yer alan Pâzand yazı örneği (Modi, 1903, s. 79).

Pehlevîce Mezmûrlar (Pahlavi Psalter) Yazısı

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesinin bir diğer çeşidi ise batılı iranistlerin “Pahlavi Psalter” adını verdikleri yazıdır. Süryânîceden Pehlevîceye çevrilmiş olan *mezmûrların* yazıldığı yazı şeklidir. Bu yazı çeşidi adını Davûd peygambere ait olan *Zebûr* kitabından almaktadır. Bu kitabın Pehlevîceye çevrilmiş olan nüshasına ait bazı parşömenler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yazı çeşidine ait tek örnek bu parşömenlerdir. Bu yazı çeşidinin İran’da yaşayan Hıristiyanlar tarafından kendi dini metinlerini yazmak amacıyla kullanıldığına inanılır. Bu yazı için kullanılan harflerden bazıları *Kitâbî Pehlevîceden* ve bir kısmı da *Kitâbe Pehlevîcesinden* alınmıştır. Bazı harflerin formatı ise asıl şeklinden uzaklaşarak bu alfabeyle has hale gelmiştir. Pehlevîce Mezmûrlar da Pâzand ve Kitâbî Pehlevîce gibi bitişik yazılan bir yazı çeşididir. Bu alfabe temel olarak 21 harften meydana gelmektedir. Diğer Pehlevîce yazılarda olduğu gibi ünlü sesler aynı harflerle ifade edilirken bunlardan farklı olarak alfabeyle yedi hece eklenmiştir.

Tablo 8. Pehlevîce Mezmûrlar yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim).

PEHLEVÎ PSALTER (MEZMURLAR)	a	b	g	d	h	w	z	h,ḥ	t	y, j	k	l	m	n	s	s	'	p	c,ç	r	ş
ALFABESİ	𐭠	𐭡	𐭢	𐭣	𐭤	𐭥	𐭦	𐭧	𐭨	𐭩	𐭪	𐭫	𐭬	𐭭	𐭮	𐭯	𐭰	𐭱	𐭲	𐭳	𐭴

Tablo 9. Pehlevîce Mezmûrlara ait bir yazı örneği ve transliterasyonu (Kaynak: Everson and Pournader, 2011: s. 17)

1 : PWN 'sm'nc L' 3 'prydgI PWN
2 : zmyke lywyh plsh 'y YHWWN myyhm[']n
3 : 'L knšyy ZYm hw 'mwk

Pehlevîce Mezmûrlardan günümüze 12 adet parşömen ulaşmıştır. Bu parşömenlerin haricinde Pehlevîce Mezmûrların yazı tipine ait örneklerin yokluğu, Mezmûrlarda geçen bazı kelimelerin çözülememesine neden olmuştur. Bu parşömenlerin MS VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra İran kilisesine mensup din adamları tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Eldeki parşömenler Pehlevî yazısına ait bilinen en eski nüshalar olması açısından da önem arz eder.

Mani Yazısı

Yine Sâsânîler döneminde ortaya çıkan **Mani** yazısı Pehlevîcenin Süryânî alfabesiyle yazılmış şeklini oluşturur²³. Bu yazı çeşidinin Mani'nin kendisi tarafından Pehlevîceye uyarlandığı söylene de daha eskiye dayandığını iddia edenler de vardır. Bu yazı çeşidi Pehlevîceye ek olarak Parthça, Yeni Farsça, Sogdca, Toharca ve Uygurca metinlerin yazımında da kullanılmıştır²⁴.

Tablo 10. Mani Alfabesine ait yazı karakterleri (Kaynak: Özçizim).

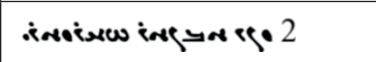
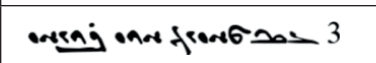
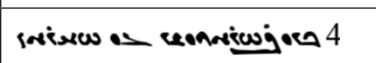
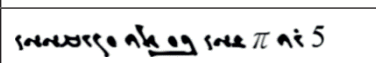
Mani Alfabesi		' a	b-β	g	j-ġ	d	đ	h-ĥ-ĥ	w-u	z-ž	ț	y	
		𐭠	𐭡	𐭢	𐭣	𐭤	𐭥	𐭦	𐭧	𐭨	𐭩	𐭪	
		𐭫	𐭬	𐭭	𐭮	𐭯	𐭰	𐭱	𐭲	𐭳	𐭴	𐭵	
k	l	m	n	s	ș-c	s	'	p-f	č	q	r	š	t
𐭶	𐭷	𐭸	𐭹	𐭺	𐭻	𐭼	𐭽	𐭾	𐭿	𐮀	𐮁	𐮂	𐮃
𐮄	𐮅	𐮆	𐮇	𐮈	𐮉	𐮊	𐮋	𐮌	𐮍	𐮎	𐮏	𐮐	𐮑

Mani Alfabesinin Pehlevîce için kullanılan yazı karakterleri bu alfabenin diğer dillerin yazımında kullanılan karakterleriyle bazı farklılıklar gösterir. Temel olarak 24 harften oluşan bu alfabe sonradan eklenen konsonant ve hecelerle beraber 36'ya kadar çıkarılmıştır. Pâzand alfabesinde olduğu gibi bu alfabede de Arap alfabesindeki gibi hareketlerden istifade edilmiştir. Aynı şekilde Arap Alfabesinde olduğu gibi harflerin başta, ortada ve sonda yazılış şekillerinde farklılıklar görülmektedir. Mani yazısı varlığını MS. X. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

23 Prods Oktor Skjærvo, *Introduction to Pahlavi*, May 4, 2008, Cambridge, 2007, s. 4.

24 Konuyla ilgili derli toplu bir çalışma olması açısından bkz. Betül Özbay, *The Paleographical Analysis of the Manichaean Script for Middle Iranian and Old Uyghur Texts*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016, s. 26vd.

Tablo 11. Mani Alfabesiyle yazılmış bir yazı örneği ve transliterasyonu (Lieu, 2019: s. 21).

	1
	2
	3
	4
	5
1/ 'wd 'pwrym 'w 'wy	
2/ yzd 'bz'r šhry'r	
3/ 'st'ydg 'wd xwd'y	
4/ pdyxšr'wynd 'y šhr'n	
5/ rwšn'n ky tw yzdm'{' }n	

Pehlevî Huzvariş Dili

Sâsânîler döneminde Mezopotamya'da daha yaygın bir şekilde konuşulan **Huzvariş** dili Ârâm alfabesiyle yazılır fakat okunurken Pehlevîce karşılığı söylenirdi²⁵. Bu yazı için kullanılan alfabe Ârâm alfabesi, kullanılan dil ise Sâmî kökenli Kalde dilidir. Bu durum Sâsânî Pehlevîcesinin sözcük dağarcığı bakımından yoğun bir şekilde Kalde dilinin etkisi altında kalmasının en büyük nedeni olmalıdır²⁶. Pehlevî dilinde karşılığı olmayan Sâmî kökenli sözcüklerin Pehlevîce telaffuzuyla olduğu gibi yazılmalarından dolayı bu sözcükler zamanla Pehlevîceye yerleşmişlerdir. Sâsânîler döneminin ilk yüzyılına ait kitâbe ve sikkelerde Kalde etkisi yoğun olarak görülmektedir. İslam sonrası dönemde Arap dilinin etkisinde kalarak çok sayıda Arapça kelimenin geçtiği Yeni Farsçanın aksine Sâsânî Pehlevîcesindeki sözcüklerin tamamı Kalde dilinden alınmış Sâmî kökenli sözcüklerdir. Bu sözcüklerin bir kısmı günümüz Arapçasında da bulunan sözcüklerdir. Özellikle rakamların yazılışında Sâmî kökenli sözcüklerin varlığı görülmektedir.

25 Edward W. West, "Sassanian Inscriptions Explained by the Pahlavi of the Pârsis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 4, No. 2, Cambridge University Press, 1870, p. 358.

26 Bkz. Edward Thomas, *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins*, Trubner and Co., London, 1868, p. 12.

Pehlevîceye yerleşen Sâmi kökenli bu sözcükler ilerleyen dönemlerde Kitâbî Pehlevîce ve Pâzand Pehlevîce metinlerde de yazılmaya devam etti. Bu dile Huzvariş adının verilmesi de Sâmi kökenli topluluklarla alakalı olmalıdır²⁷. Bu dönemde İranlılar Mezopotamya ve Batı İran'da yaşayan Sâmi kökenli topluluklar için *Huzî* tabirini kullanmaktaydılar. Bu kelime sonraki dönemlerde sadece Arapları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Günümüzde İran'ın batısında yer alan Huzistan bölgesi ve buranın merkezi olan Ahvaz'ın isimleri *Huzî* sözcüğüyle alakalıdır. İbnü'n-Nedîm, bu dilin yazıldığı yazı için *şâh debîre* veya *hâm debîre* tabirini kullanmıştır. Kendisi bu yazı türünün saraya has olduğunu ve hükümdarların yazılanları başkası okuyup anlamasını diye Keldânî alfabesiyle yazarak onu Pehlevîce okuduklarını rivayet eder²⁸. Sadece saray işlerinde kullanılan bu yazı çeşidi doğal olarak günümüze kadar ulaşmadı fakat İbnü'n-Nedîm'e itimat etmemiz gerekirse kendisinin bu yazı tipine verdiği örnek kitâbî pehlevîceye işaret etmektedir. Dolayısıyla *Huzvariş* veya *Zürvariş* adı verilen dilin kitâbî Pehlevîceyle yazıldığını söyleyebiliriz²⁹.

27 Behramjee Sanjana, *A Grammar of the Pahlavi Language and a Glossary*, Printed at the Duftur Ashkara Press, Bombay, 1871, p. 13vd.

28 İbnü'n-Nedîm, s. 34.

29 Bunun için Tablo 2'de İbnü'n-Nedîm'den naklen verilen Huzvariş yazı örneğine bakılabilir.

Pehlevîce Sayı Sistemi

Tablo 12. Pehlevîce Sayı Tablosu (Kaynak: Özçizim).

Sayılar	Okunuşu	Yazıyla	Rakamla
1 (Bir)	ayūkī	𐭠𐭣𐭥𐭥	𐭠
2 (İki)	talīn	𐭠𐭣𐭥	𐭠𐭠
3 (Üç)	talta	𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠
4 (Dört)	albā, arbā	𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠
5 (Beş)	hōmasā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
6 (Altı)	satā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
7 (Yedi)	šabā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
8 (Sekiz)	tōmanā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
9 (Dokuz)	tasā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
10 (On)	ašarā	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠
20 (Yirmi)	wyst	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠
30 (Otuz)	syh	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠
40 (Kırk)	čehal	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠
50 (Elli)	panjah	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
60 (Altmış)	šast	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
70 (Yetmiş)	haptad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
80 (Seksen)	haštad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
90 (Doksan)	nawad	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
100 (Yüz)	Sat	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠
1000 (Bin)	Alpīn	𐭠𐭣𐭥𐭠𐭣𐭥𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠

Sayma sisteminde 100'e kadar 20'den sonraki rakamlar 10 ve 20 rakamlarının yan yana getirilmesiyle yapılır. Mesela iki tane 20 (𐭪) ve bir tane 10 (𐭫) yan yana yazıldığında bu 50 (𐭫 𐭪 𐭪) rakamını verir. Bin ve yüz rakamlarının kaçar tane olduğunu ifade etmek için de birli, onlu ve yirmili rakamlar kullanılır 1000 (𐭫) sayısının başına 4 (𐭫𐭫) rakamı gelmişse bu o sayının 4000 olduğunu gösterir.

Şekil 4. ŞKZ yazıtının 16. satırında yer alan yukarıdaki rakamın sayısal değeri 6798'dir³⁰.

Şekil 4'teki sayının sağdan sola doğru transliterasyonu: 111111 1000 + 1111111 100 + 20 20 20 20 10 + 11111111 = 6798.

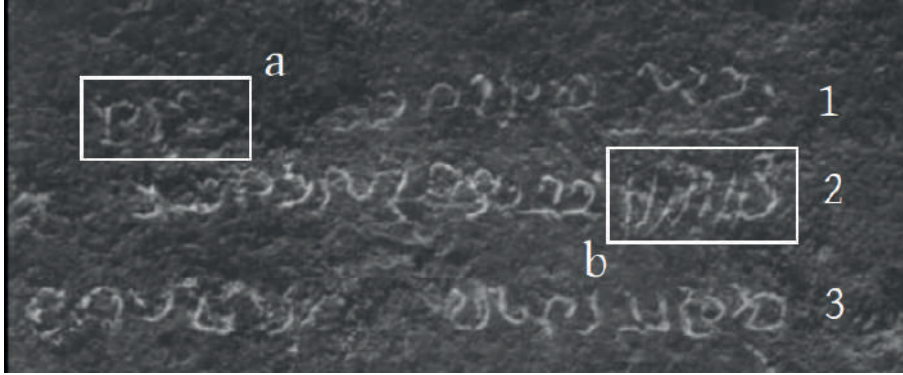
Tablo 13. Pehlevîce Sayıların Yazılışı (Kaynak: Özçizim).

Dokuz	9	2 + 3 + 4	𐭫 𐭫 𐭫𐭫
Yetmiş bir	71	1 + 10 + 20 + 20 + 20	𐭫 𐭫 𐭪 𐭪 𐭪
Altmış bin	60 000	20 + 20 + 20 + 1000	𐭫 𐭪 𐭪 𐭪
Bin yüz otuz üç	1 133	1.1000 + 1. 100 + 20 + 10 + 3	𐭫𐭫 𐭫 𐭪 𐭫 𐭫 𐭫
Yetmiş bin	70 000	20 + 20 + 20 + 10 alpîn	𐭫𐭫 𐭫 𐭪 𐭪 𐭪
Üç bin iki yüz otuz	3 230	3.1000 + 2.100 + 20 + 10	𐭫 𐭪 𐭫 𐭫 𐭫 𐭫
Beş yüz bin	500.000	5 . 100 alpîn	𐭫𐭫 𐭫 𐭫 𐭫 𐭫

II. Şâpûr dönemi devlet adamlarından Nersî tarafından yazılan Meşgin Abâd yazıtında, yazıtın II. Şâpûr'un iktidarının 27. yılında Mihr ayında yazıldığı belirtilir. 1. satırın sonunda "sene" anlamında *šnt* ibaresi bulunur. 2. satırın başında da 27 rakamı Pehlevîce sayma sistemine göre yazılmıştır (bkz. Tablo 12). Kitâbede verilen tarihten hareketle bu kitâbenin dikiliş tarihinin milâdî 336 yılına tekabül ettiği görülmektedir.

30 Richard N. Frye, "Sasanian Numbers and Silver Weights", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, Published by Cambridge University Press, 1973, p. 4.

Tablo 14. 1 (a) *šnt* (*šanat=sene*). 2 (b) *𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠* (1 1 1 1 1 1 1 20 =27) (Kaynak: ŠMŠ L. 1, 2, 3; Nyberg, 1970, 146; Frye and Skjærvø 1996, 56).

Kitâbenin Transliterasyonu

1. br'h mtr' 'pl šnt
2. 𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠 šhp'hr' mlk'n
3. mlk' zy 'whrmzd' 'mt

Kitâbenin Transkripsiyonu

1. barīh mithrī āpal šanat
2. 𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠 šahpūhrī mulkān
3. mulkā zī āuharmazdī āmat

Metnin Tercümesi

1. Mihr ayının sene
2. 27'sinde Şâpûr, krallar
3. kralı Hürmüz'ün oğlu geldiğinde

Tablo 15. Hükümdar İsimlerinin Transliterasyonları (Kaynak: Özçizim).

Türkçe Okunuşu	Transliterasyonu	Kitâbe Pehlevîcesinde Yazılışı	Modern Pehlevîcede Yazılışı	Farsça Karşılığı
Bâbek	p'pky	𐭯𐭥𐭥𐭥	𐭯𐭥𐭥𐭥	بابک
Erdeşîr	'rthštr	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	اردشیر
Şâpûr	šhpwšly	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	شاپور
Hürmüz	'whrmzdy	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	هرمز
Behrâm	wlhl'n	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	بهرام
Kavâd	kw't	𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠	کواد
Hüsrev	hwslyw	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	خسرو
Yezdegerd	yzdkly	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	یزدگرد
Firûz	pylwy	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	فیروز
Câmâsb	y'msp	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	جاماسب
Bestâm	wsthm	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	بستام
Bûrândoht	bwl'ndwšty	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	بوراندخت
Âzermîdoht	'clmykdwhšt	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	آزرمیدخت

Tablo 16. Günümüzdeki bazı istihlamların Pehlevîce Kökenleri (Kaynak: Özçizim).

Anlamı	Okunuşu	Kitâbe Pehlevîcesinde Yazılışı	Modern Pehlevîcede Yazılışı	Transliterasyonu
padişahlık	pātahšatrī	𐭯𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭯𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	p'thš'tr'
yazmak	nipištī	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	npšt'
melik	mulkā	𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠	mlk'
İran	aīrān	𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠	'īr'n
cennet	vahīštī	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	vh'st'
cehennem	dūšhū	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	dwšh'w'
mektup	nāmak	𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠	n'mk
din	dīnū	𐭠𐭠	𐭠𐭠	d'nw
persia	pārsī	𐭯𐭠𐭠𐭠	𐭯𐭠𐭠	p'rs'
yakarmak	yekaritun	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	ykr'tn
ferman	parmāt	𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠	prm't
Romalı	arūmāyāk	𐭠𐭠𐭠𐭠𐭠	𐭠𐭠𐭠𐭠	'rwm'y'k

Sonuç

Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi Parthlar dönemi Pehlevîcesiyle beraber orta Farsçayı oluşturur. Sâsânîler dönemi Pehlevîcesi Parthlar dönemi Pehlevîcesini olduğu gibi miras olarak almıştır. Her iki döneme ait dilin yazımında Ârâm alfabeti kullanılmıştır. Fakat hem Parthça ve hem de Pehlevîce için kullanılan alfabe Ârâmîceden oldukça uzaklaşmış ve kendine has alfabeler haline gelmiştir. Sâsânîler döneminde kitâbe ve sikkelerin üzerinde kullanılan Parthça ve Pehlevîce yazısı Ârâmîceye daha yakındır. Fakat edebî ve dinî metinlerin yazımında kullanılan alfabe tamamen Ârâm alfabetinden farklı kendine özgün bir yazı şeklini almıştır. Bu metinlerin yazımında kullanılan yazı kaynak olarak Ârâm alfabetinden türetildiği için temelde Ârâm alfabetinin farklı türevleri olarak kabul edilebilir. Sâsânîlerden günümüze kadar ulaşan yazılı kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda bu döneme ait en az yedi yazı çeşidinin varlığından söz edebiliriz. İbnü'n-Nedîm, İbnü'l-Mukaffâ'dan naklen Sâsânîler döneminde daha fazla yazı çeşidinin kullanıldığını rivayet eder. Fakat örnek olarak verdiği yazı çeşitlerinden hareketle bunların temelde yedi ayrı yazı çeşidinden oluştuğu görülür. Sadece Manî yazılarındaki Pehlevîce için Süryânî afabeti kullanılmıştır. Diğer yazılar temelde Ârâm alfabetiyle yazılmışlardır. Sâsânîler dönemindeki kitâbe Pehlevîcesi Parthlardan miras olarak alındığı halde kısmen değişime uğramıştır. Fakat kitâbî Pehlevîce, Mezmûrlar Pehlevîcesi ve Pâzand Pehlevîce yazıları temel olarak harf sayılarının farklılığına rağmen yazı karakteri olarak birbirine en yakın olanlardır. Böylece Sâsânîler döneminde Parthça, kitâbe Pehlevîcesi, kitâbî Pehlevîce, Mezmûrlar Pehlevîcesi, Pâzand Pehlevîce, Manî Pehlevîcesi ve Huzvariş olmak üzere yedi ayrı yazı çeşidinin olduğu görülmektedir.

Kısaltmalar:

ŠKZ: Šâpûr Kâ'be-yi Zerdüşt Yazıtı

ŠMŠ: Šâpûr Meşginşehr Yazıtı.

Kaynakça

- Bharucha, E. S. D., *Lessons in Pahlavi-Pāzend I*, Printed ad the Fort Printing Press, Bombay, 1908.
- Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye* (Maziden Kalanlar), çev. A. Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Boyce, M., "Middle Persian Literature", *Handbuch der Orientalistik*, Abt.I. Bd.4. Abs.2: Literature, Lief.1, Leiden, 1968, pp. 31-66.
- Boyce, M., "Parthian Writing and Literature", *Cambridge History of Iran*, vol. 3(2), edt. E. Yarshater, chp. 31, Cambridge, 1983, pp. 1151-1165.
- Brunner, C. J., "Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware", *Metropolitan Museum Journal*, vol. 9, The University of Chicago Press, 1974, pp. 109-121.
- Engeskaug, A., "Quantifying Middle Persian Inscription: A New Approach to the Epigraphic Culture of Sasanian Iran", *Methods and Models in Ancient History Essays in Honor of Jørgen Christian Meyer*, vol. 9, ed. I. B. Mæhle, P. B. Ravnå, E. H. Seland, Norwegian Institute at Athens, 2020, pp. 173-202.
- Everson, M. and Pournader, R., "Proposal for encoding the Psalter Pahlavi script in the SMP of the UCS", Working Group Document, (Universal Multiple-Octet Coded Character Set International Organization for Standardization, 2011-05-06,ISO/IEC JTC1/SC2/WG2 N4040L2/11-147).
- Frye, R. N., "Sasanian Numbers and Silver Weights", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1, Published by Cambridge University Press, 1973, pp. 2-11.
- Frye, R. N and P. O. Skjærvø, "The Middle Persian Inscription from Meshkins-hahr", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, vol. 10, Studies in Honor of Vladimir A. Livshits, Published by Bulletin of the Asia Institute, 1996, pp. 53-61.
- Hânlerî, P. N., *Tarih-i Zebân Fârsî*, c. I, Neşr-i Nov, Tehrân, 1365(hş).
- Haug, M., *The Parsis Essays on their Sacred Language Writings and Religion*, vol. 60, Cosmo Publications, New Delhi, 1987.
- Herzfeld, E., *Memoirs of the Archaeological Survey of India; Kushano-Sasanian Coins*, n. 38, Government of India Central Publication Branch, Calcuta, 1930,
- Hintze, A., "The Avesta in the Parthian Period", *Historia: The Arsacid Empire; Sources and Documentation*, edt. J. Wiesehöfer, f. 122, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, pp. 147-161.
- Hintze, A., "Avestan Literature", *A History of Persian Literature XVII*, E. Yarshater (G. Ed.). *The Literature Pre-Islamic Iran I*. R. E. Emmerick, M. Macuch (Ed.), I. B. Tauris. London, New York, 2009, pp. 1-71.

- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fibrîst*, trc. M. Redâ Teceddüd, İntişârât-ı Esâtir, Tehrân, 1381; Türkçe çevirisi: *El-Fibrîst*, çev. R. Şeşen, ed. A. Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2019.
- Jackson, A. V. W., *The Avestan Alphabet and its Transcription*, W. Kohlhammer Press, Stuttgart, 1890.
- Kârnâme î Artakhsbir î Pâpakân*, by Darab Dastur Peshotan Sanjana, Education Society's Steam Press, Bombay, 1896; Bir diğer neşri: *Kârnâmak-î Artakhsbir-î Pâpakân*, by Kaikobâd Adarbâd Dastûr Noshervan, Education Society's Steam Press, Bombay, 1896.
- Lieu, S., "A Selection of Manichaean Texts in the Manichaean Script", *Database of Manichaean Texts I*, ed. W. B. Henning, Cambridge, 2019.
- MacKenzi, D. N., *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press, London, 1986.
- Malek, H. M., "Late Sasanian Coinage and the Collection in the Muzeh Melli Iran", *The Numismatic Chronicle (1966-)*, vol. 173, Royal Numismatic Society, London, 2013, pp. 457-499.
- Modi, J. J., *Jâmâspi: Pahlavi, Pâzend and Persian Texts*, Bombay Education Society's Press, Bombay, 1903.
- Moein, H., *On-Pâzand: Philological Comparison With Pahlavi*, A Thesis in the Special Individualized Program Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts at Concordia University, Montreal, 2012.
- Moyne, J. A., "Sasanian Pahlavi Inscriptions: A concordance", *Computers and the Humanities*, vol. 8, No. 1 (January), Published by: Springer, 1974, pp. 27-39.
- Nefisî, S., *Tarih-i Tamaddon-i Îrân-ı Sâsânî*, Şirkete Muâla'ât-e Neşr-e Ketâb-e Parsa, Tehrân, 1388(hş).
- Nyberg, H. S., "The Pahlavi Inscription at Mishkîn", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 33, No. 1, In Honour of Sir Harold Bailey, Published by: Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies, University of London, 1970, pp. 144-153.
- Özbay, B., *The Paleographical Analysis of the Manichaean Script for Middle Iranian and Old Uyghur Texts*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2016.
- Skjærvø, P. O., *Introduction to Pahlavi*, May 4, 2008, Cambridge, 2007.
- Solat, F., *A Geographical Handbook of Pahlavi Inscriptions of Fars Province*, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehrân, 2019.
- Sanjana, B., *A Grammar of the Pahlavi Language and a Glossary*, Printed at the Duftur Ashkara Press, Bombay, 1871.
- Tafađdolî, A., *Tarih-i Edebiyât-ı Îrân piş ez İslâm*, haz. J. Âmûzgâr, Suhen, Tehrân, 1376(hş).

Thomas, E., *Early Sassanian Inscriptions, Seals and Coins*, Trubner and Co., London, 1868.

West, E. W., "Sassanian Inscriptions Explained by the Pahlavi of the Pârsís", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 4, No. 2, Cambridge University Press, 1870, pp. 357-405.

İnternet Kaynakları

<https://www.slemanimuseum.org/News.aspx?id=95&MapID=3> [Erişim Tarihi: 26.02.2023]

<https://www.cleanpng.com/png-gold-coin-half-guinea-coin-collecting-6769609/> [Erişim Tarihi: 26.02.2023]

Mütareke Döneminde Batum ⚔

Selçuk Ural¹

Mehtap Çınar²

Özet

Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı topraklarına katılan Batum dört yüz yıllık Türk hâkimiyetinin ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus-Savaşı'nda Çarlık Rusya'nın eline geçti. Batum kırk yıl boyunca işgal altında kalırken bölgede önemli bir askeri üsse dönüştürüldü. Birinci Dünya Savaşı başladığında Batum, Doğu Karadeniz'in işgalinde önemli bir rol oynadı.

1917'de Sovyet İhtilali'ni takiben iktidara gelen Sovyet hükümeti savaştan çekilme kararı aldı. Rusya ile ittifak devletleri arasında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandı. Antlaşma Batum'un içinde yer aldığı Elviye-i Selase'nin askeri ve siyasi durumunu değiştirecek mahiyeteydi. Türk ordusu müzakereler devam ederken harekete geçerek Batum'u kurtardı ve kırk yıllık işgale son verdi.

Osmanlı Devleti savaştan mağlup çıkınca Batum'un geleceği tartışmalı bir hal aldı. Zira Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi Batum, Kars ve Ardahan'ın işgaline kapı açıyordu. Nitekim İngilizler 11 Kasım 1918'de mütarekeye dayanarak Elviye-i Selase'nin tahliyesini isterken Batum'un işgaline öncelik verdiler. Bu maksatla iki savaş gemisini Batum limanına gönderdi.

Batum, Gümrü ile birlikte Gürcistan ve Azerbaycan'ın tahliyesinde birlikler için toplanma ve tahliye merkezi tayin edildi. Batum coğrafyası, limanı, menzil teşkilatı, erzak temini ve mevsim şartları itibarıyla Anadolu'ya geçiş için uygun şartlara sahipti. Fakat İngilizler 24 Aralık 1918'de şehri işgal edince Türk ordusunun terhis ve tahliye faaliyetleri sekteye uğradı. Öyle ki, İngiliz İşgal Komutanlığı Batum'daki Türk kuvvetlerini kara yolunu kullanmaya zorlayarak ağır silahların ve cephanenin nakline engel oldular. Birliklerin götüremediği silah ve cephaneye el koydular. Bununla da yetinmeyerek

1 Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-9206-6661, sural25@hotmail.com

2 Uzm., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0001-5297-5908, mhtpcinar36@outlook.com

Osmanlı kuvvetlerine ait depoları emri vaki usullerle kontrol altına alarak bunları Gürcü ve Ermeni kuvvetlerine dağıtacaklardı. İngiliz komutanlığı ilerleyen günlerde Batum'daki Osmanlı mülki idaresine son vererek gerek yerli halkın gerekse muhacirlerin barınma ve işe sorunlarının ağırlaşmasına neden oldular. Buna nakil bekleyen askerler de eklenince sorunlar daha ağır ve karşılık hale geldi.

GİRİŞ

Batum ve çevresi 1461'de Osmanlı hâkimiyetine girdi. Batum'un idari yapısı zamana ve ihtiyaca göre şekillenirken Yavuz Sultan Selim döneminde Trabzon'a bağlı sancak haline getirildi. 1568-1588 yılları arasında Erzurum beylerbeyliğine bağlanırken 1588'den itibaren müstakil beylerbeyliğine dönüştürüldü. 1632'de yeniden Trabzon beylerbeyliğine bağlandı³.

Rusya 1801'de Gürcistan'ı işgal ve ilhak ederken Osmanlı Devleti ile doğrudan sınır komşusu oldu. 1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşı'nı takiben imzalanan Edirne Anlaşması'nın gereği Anapa'dan Batum'a kadar olan Karadeniz'in batı kıyıları ile Ahıska ve Ahılkelek Ruslara bırakıldı. Böylece Batum yeni sınırı teşkil ederken Rus tehdidinde de açık hale geldi⁴.

1829 savaşının şartları altında idari yapısı şekillenen Batum, 1844-1845 yıllarında Gönye'ye bağlı bir nahiye durumunda iken 1846'da yapılan düzenlemeyle Trabzon vilayetinin sancağı haline getirildi. 1852'de Batum Sancağı'nın adı Lazistan olarak değiştirilirken sancak merkezi Rize'ye taşındı⁵. 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'na kadar Batum merkezli Acara bölgesi Osmanlı yönetiminde kalırken bölgenin kaderi bu savaşla değişecekti⁶.

Brest-Litovsk'tan Mondros Mütarekesi'ne Batum'un Durumu

Batum, 1877-1878 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda Kars ve Ardahan'la beraber işgale uğradı. Rusya, Batum'u Doğu Karadeniz'e ilerlemek üzere kıymetli bir askeri üsse dönüştürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Batum üzerinden ilerleyen Rus kuvvetleri Rize, Trabzon ve Giresun'u işgal etti. Bu durum 1917'de Sovyet İhtilali'nin patlak vermesiyle değişti. İhtilal Rusya'da iktidarın el değiştirmesine neden olurken cephe hattında ise Osmanlı Devleti lehine bir durum meydana getirdi. Zira Sovyet hükümeti, ülke içinde istikrarı temin için ilhaksız ve tazminatsız barış teklif etti. Bu teklif Almanya

3 Sibel Orhankazi, "Osmanlı Devleti İdaresinde Gönye (Gonio) Sancağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Serander Yayınları, Trabzon, Sayı: 31, Güz/2021, s. 172,173. (171-187)

4 Sibel Orhankazi, "Rusya'nın Karadeniz Faaliyetleri ve Batum'da İskele İnşası Girişimi", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*Sayı: 24, Sonbahar 2019, s.698. (697-707)

5 Orhankazi, "Osmanlı Devleti İdaresinde Gönye (Gonio) Sancağı", s. 174.

6 Orhankazi, "Rusya'nın Karadeniz Faaliyetleri ve Batum'da İskele İnşası Girişimi", s. 198.

ve müttefikleri tarafından olumlu karşılandı. Brest-Litovsk'ta başlayan görüşmeler 15 Aralık 1917'de mütareke, 3 Mart 1918'de barış antlaşmasıyla sonuçlandı. Brest-Litovsk Antlaşması'nın dördüncü maddesine göre Rusya, işgal ettiği doğu vilayetlerini tahliye etmenin yanı sıra 1878'den beri elinde tuttuğu Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selase) iade etmeyi kabul etti. Bu suretle Batum'un siyaseten ve hukuken geri alınmasının yolu açılmış oldu⁷.

Osmanlı hükümeti, Rus kuvvetlerinin tahliyeyi ağırdan alması ve Ermeni kuvvetlerinin Türk-islam ahaliyi katletmesi karşısında 12 Şubat 1918'de 3. Orduya harekât emri verince Türk kuvvetleri bir ay içinde 1914 sınırına ulaştı⁸. Osmanlı hükümeti, Erzurum'un kurtarılmasının ardından Elviye-i Selâse üzerindeki haklarının tanınması karşılığında Tiflis merkezli Maverayi Kafkas Komiserliği'nin barış teklifini kabul etti⁹. Maverayi Kafkas Heyeti 14 Mart 1918'de Trabzon'da başlayan görüşmelerde Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayarak süreci çıkmaza soktu¹⁰. Lakin Türk kuvvetleri Elviye-i Selâse topraklarına girdiğinde Kafkas heyetinin itiraz ve taleplerinin bir anlamı kalmadı. Osmanlı heyeti, Kafkas heyetinden fiili durumu dikkate almasını talep etmese de bu mümkün olmayınca görüşmelere ara verildi¹¹.

Trabzon'da konferansın ikinci safhası 29 Mart'ta başladı. Osmanlı heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınmasını, Komiserliğin bağımsızlığını ilan etmesini ve Ermeni özerklik talebinden vazgeçmesini isterken Kafkas heyeti önceki görüşlerinde ısrarını sürdürdü. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey Kafkas heyetine bir nota vererek Brest-Litovsk'u tanımamasını, aksi halde harekâtın sonuçlarına katlanacakları uyarısında bulundu¹². Kafkas heyeti Kars yöresinde bazı tavizler vermeyi önerse de bu yeterli görülmedi. Türk ordusu Enver Paşa'nın "*...Batum, Kars ve Ardahan'ı fiilen ele geçirmek hükümetin*

7 Selami Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, Dergah Yayınları, 1998, s.346-351.

8 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s.466-467.

9 *Geçekçori'nin teklifi 19 Şubat 1918 tarihidir. Bu tarihte Osmanlı Hükümeti, Brest-Litovsk görüşmeleri henüz bir sonuca ulaşmadığı için Maverayi Kafkas Hükümeti ile Doğu Anadolu'nun geleceği hakkında herhangi bir görüşme yapma taraftarı değildi. Kaldı ki askeri harekât henüz başlamış ve askeri hedeflere ulaşmak için kat edilecek daha çok yol vardı. Dokumentü i Metarialü po Vneşney Politik Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919 s.86.*

10 *Maverayi Kafkas Komiserliği karşı teklif olarak Türk harekâtının durdurulması ve 1914 sınırları temelinde Osmanlı topraklarında mühtar Ermenistan kurulmasını talep edecekti.* Enis Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı* ", Trabzon Tarihi Sempozyumu, (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s.500.

11 Enis Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı*", s.506-515

12 Şahin, "*Türkiye-Maverayi Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı* ", s.520-521.

görevidir” emri doğrultusunda 5 Nisan’da Sarıkamış’a girdi¹³. Kafkas heyeti durumun ciddiyetini kavrayarak Brest-Litovsk’u kabul etme kararı aldı. Osmanlı heyeti Batum’un teslimini ve Maveraya-yı Kafkasya Komiserliği’nin bağımsızlığını ilanını tekrar talep etmesi Tiflis’te sert tartışmalara neden oldu. Kafkas Hükümeti Meclisi 13/14 Nisan gecesi savaş ilanı ve Kafkas heyetini geri çekme kararı aldı¹⁴. Buna rağmen Türk kuvvetleri 14 Nisan’da Batum’a, 25 Nisan’da Kars’a girdi. Böylece Elviye-i Selâse 40 yıl aradan sonra anavatana katılırken bölgede Osmanlı hükümetinin üstünlüğünde yeni bir dönem başlıyordu¹⁵.

Batum kurtuluşunu takiben Osmanlı Devleti ile Maveraya-yı Kafkas Komiserliği arasında yaşanan ikinci konferansa ev sahipliği yaptı. Zira Türk ordusunun Arpaçay’ı aşması karşısında Tiflis hükümeti Brest-Litovsk barışını yeniden görüşmek zorunda kaldı. Taraflar 11 Mayıs’ta Batum’da toplanırken Kafkas Komiserliği bağımsızlığını ilan ederek “Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti” adını aldı¹⁶. Osmanlı heyeti bölgedeki kuvvet dengesini kendi lehine ilerletmek için Brest-Litovsk’un dışında kalmasına rağmen Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek’in teslimini istedi¹⁷. Bu şartlar altında varlığını devam ettiremeyeceğini gören Kafkas hükümeti meclisi 26 Mayıs 1918’de fesih kararı aldı. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs’ta Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek Osmanlı heyetiyle ayrı ayrı barış antlaşmaları imzaladılar. Bu sayede Batum Konferansı Osmanlı Devleti için siyasi zafere dönüştü. Bölgede ortaya çıkan yeni devletler Rusya’nın daha kuzeye atılmasını sağlarken Elviye-i Selâse’ye yönelik tehditlerin tamamı ortadan kalktı¹⁸.

13 Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1993, s.479; Kazım Karabekir, *Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum, Erzurum Ticaret Odası, 1990, s.251-252.

14 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.472.

15 Şahin, “*Türkiye-Maveraya-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı*”, s.523; Karabekir, *Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, s.327; *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II*, s.501; W.E.D. Allen ve Ölü Paul Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, Gnkur. Basımevi, 1976, s.434-435; Mustafa Gül, “*Elviye-i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar*” *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 15 (1995), s.370-371.

16 Erol Kürkçüoğlu, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri 1918-1920*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Doktora Tezi), Erzurum, 1994, s.119.

17 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.474; *Söz Konusu Toprakların Osmanlı Heyetinin Gündemine Alınması Hususunda* Bkz: Akdes Nimet Kurat, “*Üç Sancak: Kars, Batum, Ardaban*”, *Türk Yurdu*, Sayı: VII/3. (1970), s.26; *Osmanlı Heyeti Toprak Talebi Dışında Demiryollarına İlişkin Talepleri İçin* Bkz: Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.435-436.

18 Allen ve Muratoff, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.436; Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.477; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1949, s.530. İsmail Berkuk, “*Büyük Harpte Şimali Kafkasya’daki Faaliyetimiz ve 15. Ferka’nın Harekâtı ve Muharebeleri*”, *Askeri Mecmua*, Sayı: 35, (1934), s.4-5.

Mondros Mütarekesi'nde Batum

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'ne doğru giderken Kafkas cephesinde Türk kuvvetlerinin bir ayağı Elviye-i Selâse'de, diğer ayağı Kafkasya coğrafyasında bulunuyordu¹⁹. Mondros Mütarekesinin beşinci, on birinci, on beşinci ve yirincinci maddeleri Türk ordusunun Kafkas cephesindeki üstünlüğüne son vermeyi amaçlıyordu²⁰. İngilizler Türk ordusunun Kafkasya'daki ilerleyişini Türkçülüğün ihyası olarak değerlendirdiklerinden Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, İran ve hatta Elviye-i Selâse'nin tahliyesini zorunlu görüyorlardı²¹. İngiltere tahliye edilen arazileri Gürcistan ve Ermenistan'a vermekten yana bir politika izleyerek adı geçen devletleri yanına çekmeyi ve Sovyet Rusya'dan koparmaya çalışıyordu²².

Batum'un içinde bulunduğu Elviye-i Selâse'nin tahliyesi 11. Madde'nin hükmü dâhilindeydi. Müzakereler sırasında Rauf Bey, Elviye-i Selâse'nin Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne bırakıldığını, bunun dışında kalan Kuzeybatı İran ve Güney Kafkasya arazisinin boşaltılacağını ifade etti. Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin istenmesinin ise bölgede huzursuzluğa ve anarşiye yol açacağını iddia etti. Bu hal İtilaf devletlerinden ziyade Sovyet Rusya'nın işine yarayacaktı²³. Reşat Hikmet Bey ise Gürcülerin mevcut

-
- 19 9. Ordu birlikleri Üç Sancak/Kars, Ardahan, Batum başta olmak üzere Güney Kafkasya'nun önemli merkezlerini elinde tutarken Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslâm Ordusu 5.ve 15. Tümenlerden müteşekkil bir halde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da bulunuyordu. Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesinde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar" **Bellekten**, Sayı: XXI/84, (Ankara 1957), s.571.
- 20 Müzakereler için bkz: Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, I, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.108-109. Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948, s.34-41; Rauf Orbay, **Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz I**, İstanbul, Vatan Gazetesi Yayınları, 1962, s.304-305. "Madde 5-Hudutların muhafazası ve asayışı dahilinin idamesi için lüzum görülecek kuvayı askeriyeden maadasının derhal terhisi (iş bu kuvayı askeriyenin miktar ve vaziyetleri İtilaf hükümeti tarafından Devleti Aliye ile müzakere edildikten sonra takarrür ettirilecektir. Madde 11-İran'ın şimali garbi kısmındaki kuvayı Osmanîye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evvelce kuvayı Osmanîye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttelikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir. Madde 15-Bilcümle hututu hadidiyeye itilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyânında eylevm Hükümeti Osmanîyenin tabtı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksamı dabilirdir, işbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilâf memurlarının tabtı idaresine vaziedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dabilirdir. Hükümeti Osmanîye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır. Madde 20-Beşinci madde mucibince terhis edilecek kuvayı Osmanîye'ye ait tehzizat, esliha, cephane ve vesaiti nakliyenin tarzı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır". **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 340524; Selahattin Tânsel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar Cilt I**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1991, s.51
- 21 Kaya Tüncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", **AAMD**, Sayı: 41 1998, s.518.
- 22 Kaya Tüncer Çağlayan, "Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere", **AAMD**, Sayı: 44, 1999, s.522.
- 23 **Rauf Bey, İngilizlerin Kafkasya İle İlgili Ciddi Şartlar İleri Süreceklarını Bildiğinden Resmî**

durumdan yana olduğunu öne sürerek İngiliz Hükümeti'nin Kafkasya'nın tahliyesini isterken bu hususu göz önünde tutmasını talep etti. Amiral Calthorpe, Osmanlı heyetinin itirazlarına hak verir gibi görünerek Elviye-ı Selâse'nin müttetiklerle müzakere edildikten sonra tahliyesini uygun bularak maddeyi buna göre tashih etti. Buna göre Batum'un Kars ve Ardahan'la birlikte Osmanlı hakimiyetinde kalacaktı²⁴.

Taslağın 15. Maddesi İngilizlerin Batum konusunda farklı düşündüklerini ortaya çıkardı. Madde Kafkasya demiryollarının İtilaf devletlerinin kontrolüne girmesini isterken Batum ve Bakü'nün işgaline yönelik özel husus içeriyordu. Osmanlı ordusu Güney Kafkasya'yı tahliye ettikten sonra herhangi bir tasarruf hakkı bulunmayacağı bilindiği halde İngiliz hükümeti bu sayede Azerbaycan'ı ve Gürcistan'ı kontrol altına almak istiyordu. Batum'un işgali ise Türk ve Alman nüfuzunu ortadan kaldırarak Gürcistan'ı Osmanlı Devleti karşısında konumlandırmaya yönelikti. Zira İngiliz amirali Almanların Kafkasya'ya sızmasını önlemeye çalıştıklarını iddia ederken Batum'un Osmanlı hakimiyetinde bulunduğunu görmezden geliyordu²⁵. Batum'un işgalinin Osmanlı mülki idaresine tehdit oluşturmayacağı garanti edilse dahi bunun doğru olmadığı kısa süre sonra ortaya çıkacaktı²⁶.

Ahmet İzzet Paşa, Elviye-i Selâse'yi elde tutmak üzere Arpaçay'ın doğusunda kalan Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü başta olmak üzere Azerbaycan ve Dağıstan'daki birliklerin geri çekilmesine karar vermişti. Bu karar mütarekeden önce alınmış ve 21 Ekim 1918'de birliklere ulaştırılmıştı. Mütareke müzakereleri başladığında İngiliz heyeti İran ve Kafkasya'nın boşaltılmasında ısrar edince Ahmet İzzet Paşa 29 Ekim'de Brest-Litovsk Antlaşması dışında kalan arazinin tahliyesi için altı hafta zaman biçerek cephe ve erzağın biran evvel naklini emretti²⁷.

Mütarekenin tatbikatı kapsamında Batum, Gümrü ile birlikte Gürcistan ve Azerbaycan coğrafyasından gelen birlikler için toplanma ve tahliye merkezi

Müzakereler Başlamadan Önce, Amiral ile Yaptığı Görüşmede Güney Kafkasya'daki Duruma Değinerik Rusya'da Bolşevik İdaresi Hakim İken Türkiye'de Huzur ve Sukunun Korunmasını Önemli Olduğuna Temas Etti. Kafkaslarda Federasyon Şeklinde Kurulacak Müstakil Bir İdarenin İngilizlerce Takip Edilen Şark Siyaseti Bakımından Büyük Faydalar Sağlayacağını Belirtti. Bkz: Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, İstanbul, Emre Yayınları, 1993, s.108-109.

24 Orbay, Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz, I, s.304-305; Ali Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1948, s.41, 58.

25 Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s.111-112 Hızr: Osman Selim Kocahanoğlu, Rauf Orbay'ın **Hatıraları**, İstanbul, Temel Yayınları, 2005, s.305-306; Türkgeldi, **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s.42-43.

26 Orbay, **Cehennem Değirmeni I**, s.132.

27 **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, s.630.

tayin edildi. Batum coğrafyası, limanı, menzil teşkilatı, erzak temini ve mevsim şartları itibarıyla Anadolu'ya geçişte diğer yerlere göre daha uygun şartlara sahipti. Karayollarının yetersizliği karşısında Batum ve Batum limanı uygun bir seçenek durumundaydı. Fakat gemi ve kömür tedarikinde yaşanan sorunlar limanda ve şehirde aşırı yığılmaya neden olurken İngilizlerin şehri işgalinden sonra askeri malzemenin de naklinde sıkıntılar yaşanacaktı.

Tahliye öncesi Batum ve çevresinde 10. Kafkas Tümeni 32. Piyade Alayıyla birlikte sevkiyatı bekliyordu. 3. Kafkas Tümeni karargâhıyla beraber Ahıska'da bulunmakla beraber Ahılkelek'ten başlayarak Ahıska-Batum hattını tutuyordu. Esas kuvvetini 117. Piyade Alayı'nın meydana getirdiği Rumeli müfrezesi Çürüksu civarında bulunuyordu. Birliklerin dışında bir de Batum Müstahkem Mevki Komutanlığı bulunuyordu. Ayrıca Batum'da Kars, Gümrü, Beyazıt ve Tebriz'de olduğu gibi bir seyyar telsiz-telgraf istasyonu hizmet veriyordu²⁸.

Azerbaycan'da görev yapan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, 5 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'nin tahliye emrini alınca 11 Kasım'da 15. Piyade Tümeni'ni süratle Batum'a hareket ettirdi²⁹. Fakat lokomotif ve vagon temininde ciddi sorunlar yaşanıyordu. Bu yetmezmiş gibi Gürcü hükümeti bir yandan tren seferlerini engellerken diğer yandan askeri malzeme ve erzağın bir kısmına el koyuyordu. Bütün bunlar tahliyenin belirlenen sürede tamamlanmasını imkânsız hale getireceği için sevkiyatı hızlandırmak maksadıyla Azerbaycan'dan vagonlar gönderildi³⁰.

Kuzey Kafkasya'da bulunan 5. Kafkas Tümeni 24 Kasım'a kadar Bakü'ye nakledildi. Miralay Mürsel Bey ile General Thomson arasında varılan anlaşma mucibince 15 ve 5. Tümenler Kasım sonunda Azerbaycan'ı terk ederek Batum'a ulaştı³¹.

Elviye-i Selâse'nin Tahliyesi

Müzakereler sırasında Elviye-i Selâse'nin işgali şarta bağlandığı için Osmanlı Hükümeti gerekli önlemleri almadığı takdirde İtilaf devletleri işgal hakkını kullanabilecekti. Bu hüküm bölgeyi oldukça hassas hale getirmekteydi. 9. Ordu birliklerinin Güney Kafkasya'yı tahliyesi devam

28 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.626-627.

29 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.638.

30 ATASE, İSH, K.1, G.107, B.107-3.

31 İsmail Berkuk, *Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, İstanbul, Askeri Matbaa, 1934, s.95-96.

ederken İngiliz hükümeti mütarekenin 11. Maddesi gereği Elviye-i Selase'nin tahliyesini içeren notayı 11 Kasım 1918'de Osmanlı Hükümeti'ne bildirdi³². İngiliz hükümeti Türk ordusunun 1914 sınırına çekilmesini isterken esasında müzakereler sırasında kabul ettiği hususu kendi eliyle yok sayarak herhangi bir incelemeye gerek görmeden ve hukuki gerekçe sunmadan tahliyeyi talep ediyordu.

İngilizlerin notası tepkiyle karşılandı. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Sadarete gönderdiği yazıda İngilizlerin Azerbaycan'ın tahliyesine Elviye-i Selâse'yi de dâhil ettiklerini, tahliyenin kış mevsiminde yapılmasının zorlukları olduğunu ve tahliye geriye bırakılmadığı takdirde büyük sıkıntıların doğacağını belirtti³³. 9. Ordu Komutanlığı'na ise tahliyenin geciktirilmesi için talepte bulduklarını, fakat talebin kabulünün şüpheli olduğunu belirterek tahliyeye her an başlayacak şekilde hazırlıkların tamamlanmasını emretti³⁴. Genelkurmay şüphelerinde kısa süre sonra haklı çıktı. İngiliz Komutanlığı, 24 Kasım 1918'de verdiği cevapta Elviye-i Selâse'nin tahliyesinin İtilaf kuvvetlerinin kararı ve mütarekenin özel hususu olduğunu beyan etti³⁵.

32 “İngiliz Başkomutanlığından abz eylediğim ber-vechi ati telgraf-ı buzur-ı samülerime arz etmekle kesb-ı şeref eylerim. Mütarekenâmenin 11. Maddesi'ne müteallik olmak üzere barbden evvelki Osmanlı-Rus hududunun gerisine tabaşşüd edilmiş olan bilcümle Osmanlı kıtaat ve anasır-ı sairenin kâmilten tabliyesini emir buyurmaklığımızı istirham için İngiliz Hükümeti'nden emir telakki eyledim. Mezkûr kıtaat veya anasırdan herhangi birinin Azerbaycan'da ikası hiçbir vehile tevcih edilemez. İşbu tahliye keyfiyetinin tamam olması için Halil Paşa, Nuri Paşa, Enver'in Ahmed ile beraber İslam Ordusunda herhangi bir hizmet için gönderilmiş Osmanlı zabitan ve efradının da çekilmesi icab eder. İngiliz Hükümeti, ancak hususât-ı infazın icrası tamamıyla tayin ettiği zaman mütarekenâmenin madde-ı mezkuresi abkâmının ifa edilmiş olduğuna... edeceklerini tekayyüd etmeğimizi emir ediyoruz. Bu husus hakkında emir ita edildiği ve kezalik tahliye hitama erdiği zaman işar-ı keyfiyet buyurmanızı istirham ederim”. ATASE, İŞH, K.5, G.117, B.117-1.

33 “İngilizlerin gösterdikleri en büyük asabiyet başlıca Azerbaycan'ın tahliyesine itina etmek iken bu protestoyu Elviye-i Selâse'de teşmil eylediği görülüyor. Elviye-i Selâse'den gayri, meşgul toprağı bilakaydu şart ve Elviye-i Selâse'yi de bir şarta malik olarak tahliye edeceğüz. Birincisini yapı geldiğimizi 26 Teşrin-i Sani Sene 334 ve 9380/11221 numrolu tezkire ile Hariciye Nezaret-i Celilesine arz etmiş ve ikincisi içinde şart-ı mukavelenin infazını 30 Teşrin-i Sani Sene 334 ve 9877/11263 numrolu tezkire-i âcize ile makam-ı devletlerinden istirham eylemiş idim... İngilizler işbu protestolarıyla Elviye-i Selâse'de makasid edinmişler ise böyle bir kasıt insaniyete yarışmadığı kadar buna gösterilmiş iddia da askerce değıl ve çünkü Osmanlı ordusu vaktiyle yazın ilerlemiş ve bulunduğunu ve artırabildiğini de kış için yine bulduğu yerde biriktirmiştir. Şimdi ise kışın ricat edecek ve vech-i ricatı ise yiyeceksiz bir muntaka olacaktır. Binaenaleyh bu nuktatın İngilizlerle cereyan edecek seri muhaberede bulunulmasını irade buyurmalarını pek temenniler eylerim. İhtimal İngilizler yine taleb-i cebrilerinde ve pek şüphesiz mütarekenâmeyi çijnemek üzere musır kalabilirler ve bittabi o zaman orduya da tahliye için emir veririm. Ancak böyle bir tahliyenin pek feci ve daba elim neticeler doğuracağını İngilizlerinde pek samimane isaline delalet-i fehimanelerini niyaz eylerim”. ATASE, İŞH, K.5, G.134, B.134-2.

34 ATASE, İŞH, K.5, G.121, B.121-1.

35 ATASE, İŞH, K.5, G.119, B.119-1.

Yakup Şevki Paşa 9 Aralık 1918'de aldığı emre binaen ertesi gün Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlandığını bildirdi³⁶. 10 Aralık'ta yürürlüğü konulan tahliyenin ayrıntıları hakkında ise şu bilgileri veriyordu:

"1-...*Hükümetimiz İtilaf Devletleri'ne elviye-i mülhakatın dahi tahliyesine başlanmış olduğunu beyan ve tebliğ edebilir. Çünkü Brest-Litovsk hududunun şarkında kalanların tahliyesini ikmal ettikten sonra kutaatımız garba doğru hareketine devam etmektedirler. Yalnız 12. ve 3. Firkalar hatt-ı hududu tarassud etmektedirler. 9. Firka Kağızman ile Sarıkamış arasında, 36. Firka Kars ile Sarıkamış arasında hal-ı harekettedirler.*

"2- *Azerbaycan'dan peyderpey Batum'a nakl olunan 15. ve 5. Firkalar vapur geldikçe nakledilmektedir. 15. Firka'nın sahil tarafından karadan sevkine çalışılmaktadır.*

"3- *36. Firka'yı Sarıkamış'ta tevkif ve cem ederek lağvedeceğim. 9. Fırkanın nakline devam edeceğim. 12. Firka cephede bulunduğu için bu firka tahliyenin nihayetinde ve en sonra nakl ve sevk olunacaktır....*"³⁷.

Telgraftan anlaşıldığı üzere Elviye-i Selase topraklarında bulunan 6 tümen den ikisi Batum'da nakledilmeyi bekliyordu. 5. Tümen denizyoluyla, 15. Tümen ise gemi, kömür ve zaman sıkıntısı yüzünden karadan hareket ettirilecekti. Diğer tümenler ise bölgede kalacakları düşünülerek Ardahan ve Kars sancakları dahilinde toplanmıştı. Fakat şimdi demiryolu ve karayolu kullanılarak Erzurum vilayetine nakledileceklerdi.

36 ATASE, İSH, K.76, G.127, B.127-1,2.

37 Telgraftın devamında terhis erleri, silah, cephan ve erzak nakline dair şu hususlar yer alıyordu: "... 4- Fakat kutaatın nakl ve sevkinden evvel terhis emri verilmiş ve terhis edilmiş olup, misafirhanelerde ve konaklama ve muntikalarda yığılmış kalmış olan binlerce efrad ve zabitanın nakl ve sevkine çalışmak zaruridir. Bu sebeple kutaatın nakliyatı büyük tehirata dışar olacaktır.

"5- Emr-i devletlerinde bir fırkanın Erzurum'a nakliyatına ve diğer kutaatında anı müteakip edeceği irade buyuruluyor. Eğer tahliye işi tekmil kutaatın silah omza ederek şarktan garba doğru hareketinden ibaret olması gibi tasvir ve arzu buyuruluyorsa bu tarz-ı hareket gayr-ı mümkündür. Terhis edilen asker ve zabitanın kutaatdan evvel sevk zaruridir. Zaten kutaatın ve terhis sebebiyle fazla kalmış esliha ve mühimmat ve eşya vesairenin önce şimendüferle sevk ve sonra kutaatın tabriki maktezidir. Tabrik olunacak kutaatın Kars'tan Erzurum'a kadar olan sahada işlerini temin için evvelce şimendüferle külli miktar mevad nakliyatı yapmak lazımdır. Soğanlı dağları karla kapanmış ve 3 gündür çalışıldığı halde açmak ve şimendüferi işletmek henüz kabil olanamış bulunduğu ve evvel emirde bunun ve şosenin açılması zaruridir. Birinci kez bir metre, ikinci kez yine böyle yağarsa Soğanlı dağlarından nakliyat ve sevk iyat imkanı kalmaz.

"6- Elyevm mülhakatın tahliyesini bana emir buyuran hükümetin bu ordunun ne ile işe olacağını emir ve irade buyurmasını kemali suretle istirham ederim. Eğer hükümetim bu işi de bana terk ediyorsa benim yapabileceğim şey olan elde bulunan 10 milyon kilo bububatu nakletmek ve baade kutaatı tabrik ve sevk etmektir. Eğer bu şekil hareketime müsaade edilmeyecek ve bana kâfi zaman verilmeyecek ise daha bugünden onbeş derece ve bir metre kar içinde bulunan bir muntkada binlerce mahlûkatı tahrik ederek yollarda öldürmek ve dondurmak ve hududun gerisine çekildikten sonra aklıktan ve her türlü sefaletten ordunun ihtilal etmesine ve mahv ve harab olmasına sebep olmak cinayetini icra edemeyeceğimi tekrar arz ederim." ATASE, İSH, K.5, G.142, B.142-1,2,3.

İngiliz hükümeti Kafkasya'nın ve bilahare Elviye-i Selase'nin tahliyesini Osmanlı Devleti'nin zayıflatılması üzerine bina ettirmişti. Bu sebeple birliklerin 1914 sınırına çekilmesi Elviye-i Selâse'de siyasi ve demografik yapının değişmesi anlamına geliyordu. Askerlerin çekilişini kısa süre sonra mülki idarenin ve nihayetinde Türk-İslam unsurların ayrılışı takip edecekti. Böylece bölgede Gürcülerin ve Ermenilerin ağırlığı artmış olacaktı.

Birliklerin Batum'a Sevki

Erkân-ı Harbiye, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'ın tahliyesi için Batum'u demiryolu, karayolu ve denizyolu bağlantıları sebebiyle toplanma ve nakil merkezi tayin etmişti. Dolayısıyla 5, 15, 36. Kafkas Tümenleri ile 15. Piyade Tümeninin İstanbul'a ve Anadolu'nun muhtelif yerlerine sevk edilmek üzere Batum'da toplanması planlanmıştı. Fakat daha sonra gerek nakil vasıtalarının yetersizliği, gerekse Anadolu'da iâşe ve asayiş gibi sorunlar birliklerin toplanma ve sevk aşamalarında nihai konuş merkezleri konusunda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden oldu. Öncelikle 36. Tümen'in de 9. Ordu emrinde kalması uygun görülürken 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeninin İstanbul'a naklinden vazgeçildi³⁸. Bu kapsamda birliklerin yakın merkez olarak Trabzon'a nakilleri gündeme gelirken Yakup Şevki Paşa, Trabzon'daki iâşe sıkıntısına ek olarak Rumların Samsun'da çıkarmaya başladıkları olayları göz önüne alarak tümenlerin Samsun'a sevkini teklif etti. Nitekim Erkân-ı Harbiye teklifi dikkate alarak 15. Kafkas Tümeni İstanbul'a, 5. Kafkas Tümeni ve 15. Piyade Tümeni Samsun'a, Batum Müstahkem Mevki Kıtaatı ve 1. Sahra Obüs Alayı'nın Trabzon'a nakledilmesini uygun buldu³⁹.

Aralık 1918 tarihi itibarıyla Batum'da toplanan birliklerin mevcudu 21 bini aşılıyordu. Buna göre; 15. Kafkas Tümeni 9.000; 5. Kafkas Tümeni 8.000; 3. Tümen Topçu Alayı 800; Batum Müstahkem Mevki Karargâhı 300; Batum Menzil Müfettişliği 3.000 civarındaydı⁴⁰.

Batum işgalden yeni kurtulmuş ve mülki teşkilatlanmasını henüz tamamlayamadığı için ciddi şekilde iâşe ve barınma sorunu yaşıyordu. Buna nakil bekleyen askerler de eklenince iş daha karmaşık bir hal alıyordu. Yakup Şevki Paşa, durumun ciddiyetini göz önüne alarak iâşeden kaynaklı bir güvenlik sorununa meydan vermemek için acilen iâşe talep etti. Erkân-ı Harbiye 11 Aralık'ta Levazımat-ı Umumiye Riyaseti ve Menzil Müfettişliğine gönderdiği yazılarda Batum'a mevsim şartlarından ötürü

38 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-5.

39 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-6.

40 ATASE, İSH, K.7, G.26, B.26-1.

Kars ve Ardahan'dan iaşe nakledilemediğini, Elviye-i Selâse'nin tahliyesine öncelikle Batum'un tahliyesiyle başlanacağı için zahirenin en kısa sürede şehre ulaştırılmasını emretti⁴¹. Levazımat-ı Umumiye Riyaseti, 15 Aralık'ta verdiği cevapta, askerlerin iaşesi için birliklerin mevcudunun yanı sıra hayvanat miktarının bildirilmesini istedi⁴². Verilen cevapta Batum'a 10.000 kişi ve 3.000 hayvana yetecek kadar iaşenin ivedilikle gönderilmesi emredildi⁴³.

Batum'un iaşe talebi karşılanmaya çalışılırken 5. Kafkas Tümeni'nin Batum'dan deniz yoluyla Trabzon'a, oradan da kara yoluyla Sivas'a sevki gündeme geldi. Fakat Yakup Şevki Paşa, 11 Aralık'ta Trabzon'da iaşe sıkıntısı had safhaya ulaştığından 5. Kafkas Tümeni'nin Trabzon yerine doğrudan Samsun'a gönderilmesini teklif etti. Çünkü Samsun, Amasya ve Tokat sancaklarının 4 milyon kilodan fazla hububata sahip olması Paşa'nın fikrini desteklemekteydi. Birliklerin yerleşecekleri yerler süreç içinde tam olarak ortaya çıkarken 15. Piyade Tümeni'ne bağlı taburlar tahliyenin ilk gününden itibaren Samsun'a doğru yola çıkarıldı. Tümenin bir alayı ise Trabzon'da konuşlandırılacaktı⁴⁴.

İngilizler, birliklerin naklinde ağır davranıldığını gerekçe göstererek bu durumu şikâyet ederken Batum Mevki Komutanı Cemal Paşa verdiği cevapta; Karadeniz limanlarında nakil için istenilen nitelikte vapur bulunmaması hasebiyle İstanbul'dan vapur beklediklerini belirtti. Terhis erleri sayısının da artması tahliyeyi zorluyordu. Zira bunların sayısı 11.000 civarındaydı⁴⁵. İngilizler Türk tarafının öne sürdüğü hususları dikkate almazken öbür yandan Karadeniz'deki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmeye çalışıyorlardı. Zira İngiliz Deniz Subayı R. Chilatt imzasıyla Batum Müstahkem Mevki Komutanlığı'na 18 Aralık'ta gönderilen yazıda Trabzon'daki torpilleri temizlemek amacıyla 3 İngiliz gemisinin geleceği bildirildi. Mevki Komutanı Mirliya Cemal Paşa aynı gün verdiği cevapta Trabzon'daki askeri ve mülki erkânın gelecek olan gemilere her türlü kolaylığı sağlayacağını ifade ediyordu. Esasında bunun Batum'un işgaline yönelik öncü hazırlık olduğu kısa süre sonra ortaya çıkacaktı⁴⁶.

41 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-4,8, 9.

42 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-3.

43 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-2.

44 ATASE, İSH, K.32, G.32, B.32-5.

45 ATASE, İSH, K.267, G.11, B.11-1.

46 ATASE, İSH, K.267, G.14, B.14-12.

Batum'un İşgali

Batum'un işgali Mondros Mütarekesi'nin 15. Maddesi'nde yer almakla birlikte gerek görüşmelerde gerekse mütareke metninde herhangi bir tarih belirlenmemiştir. İşgal tarihinin ucu açık tutulmasının sebebi İngilizlerin hazırlıklarını daha rahat yapmaları ve siyasi ve askeri gelişmelerden azami derecede yararlanarak kendilerine göre en uygun zamanda işgali gerçekleştirmektir.

Osmanlı hükümeti, Kafkasya'nın tahliyesi kapsamında Batum'u merkez tayin edince tahliye edilen birlikler, terhis edilen askerler ve silah-cephane Batum limanına yığıldı. Diğer yandan mevsim şartları, gemi, kömür tedarikinde yaşanan sorunlar ile İngilizlerin kontrolleri artırmaları Anadolu'ya geçişleri zora sokmaktaydı. İngilizlerin Batum'un işgali için harekete geçmeleri durumunda tahliyeyi ve silah-cephane sevkinin içinden çıkılmaz bir hale getirecekti. İngilizlerin erken vakitte harekete geçecekleri bilinseydi Harbiye Nezareti Batum'u toplanma merkezi yapmaz ve devlet için paha biçilmez değer olan silah-cephane ve askeri malzemeyi İngilizlere bırakmazdı.

İngiliz Hükümeti'nin 11 Kasım 1918'de Elviye-i Selâse'nin tahliyesini talep etmesi işgalin ayak sesi olarak kabul edilebilir. İngilizler işgal hazırlığı kapsamında 7 Aralık'ta Liverpool, 18 Aralık'ta ise Thescus adında iki savaş gemisini Batum limanına gönderdi. 19 Aralık'ta General Walker'ın emriyle General G. Forastier, Kaptan Harzost'u Liman İşleri Müdürü (Liman Umur Müdürü) ve Komodor Dorük'i Liman Başkanı (Liman Reisi) tayin etti. Osmanlı makamlarına herhangi bilgi vermeden tek yanlı yapılan atamaların sonucunda limana giriş-çıkış yapan bütün sivil ve askeri gemiler İngilizler tarafından kontrol edilmeye başlandı. İngiliz yetkilileri kendilerinden vesika almadan gemilerin limana giriş-çıkış yapamayacaklarını bildirdiler. Yakup Şevki Paşa 21 Aralık'ta Harbiye Nezareti'ne gelişmeleri aktarırken bu durumu Batum'un işgalinin ilk adımı olarak değerlendiriyordu⁴⁷.

Limanın kontrolüyle başlayan işgal hazırlığı 24 Aralık'ta resmîyet kazandı. 7.000 kişilik İngiliz tugayı karaya çıkararak şehri işgal etti. İngiliz İşgal Komutanı General Walker 24/25 Aralık gecesini Batum Müstahkem Mevki Komutanı Cemal Paşa'ya gönderdiği notada; Batum'u işgal ettiklerini, hükümet binalarına İngiliz bayrağı çekeceklerinden bu gecedan itibaren Osmanlı bayraklarının indirilmesini istedi⁴⁸. Yakup Şevki Paşa, 25 Aralık'ta Harbiye Nezareti'ne şehirdeki gelişmeleri aktararak işgali protesto etti.

47 ATASE, İŞH, K.7, G.67, B.67-1.

48 ATASE, İŞH, K.3, G.112, B.112-12.

Telgrafta Osmanlı mülki yönetiminin ve birliklerinin bulunduğu bir ortamda İngilizlerin Batum'a çıkması ve Osmanlı yönetiminin alametifarıkası olan bayrağın indirilmesi karşısında nasıl hareket edeceklerini sordu. Aynı telgrafta İngiliz birliğinin mevcudu hakkında bilgi veren Yakup Şevki Paşa, İngiliz komutanının askerleri için kendisinden bina istediğini, mümkün olanların verildiğini, fakat bunu yeterli görmeyerek Osmanlı birliklerine ait binaları istediğini belirtti⁴⁹.

Batum'da yaşananlar İngilizlerin Osmanlı tarafını dikkate almadan, Osmanlı hükümetini ve ordusunu zor duruma düşürecek şekilde mütarekeyi kendi çıkarlarına göre tatbik ettiklerini gösteriyordu. İngilizler mütarekeyi tatbik etmek adı altında işini zorlaştırmaktaydı.

General Walker, 26 Aralık'ta Cemal Paşa'ya ikinci notayı göndererek mülki yönetimin 48 saat içinde kendilerine teslimini istedi. Notada yeni idare hakkında bilgi de veriliyordu. Buna göre; General Walker'ın atayacağı bir askeri valinin idaresinde Batum-Rus Cemiyeti Reisi Maslof'un başkanlığında Batum'daki etnik kesimleri temsil eden üyelerden bir meclis teşkil edilerek şehir yönetilecekti. Yeni yönetimin tesisi için Osmanlı memurları bir hafta boyunca yeni tayin edilen memurlara yardımcı olacaktı. General Walker bu uygulamanın Batum'la sınırlı kalmayacağı, kısa süre içerisinde Kars ve Ardahan'da da tatbik edileceğini beyan ediyordu⁵⁰.

İngilizlerin, Osmanlı yönetimine son vermek istemeleri Hariciye Nezareti'nin görüşüyle taban tabana zıttı. Çünkü Hariciye Nezareti, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 26 Aralık tarihli tezkirede Batum'daki mülki idarenin tahliye sonrasında varlığını ve faaliyetlerini sürdürceğini belirtmişti. İngilizler, Batum'un işgalini takiben mülki idareye son vermek istemelerinin arkasında işgal kuvvetlerini kullanarak Elviye-i Selâse'nin tahliyesini hızlandırmak ve sınır gerisine taşınmaya çalışılan silah, cephaneye, teçhizat ve iaşenin nakline engel olmaktadır. Ayrıca İttihatçı liderlerin bölgedeki faaliyetlerinin önünü kesebileceklerini düşünüyorlardı⁵¹.

Mütarekede yeri olmayan bu düzenlemeyle İngilizler, Osmanlı yönetimine son vermeye ve işgali kalıcı hale getirmeye çalışıyorlardı. Bir sonraki adımda Gürcü ve Ermenileri söz sahibi yaparak şartlar uygun hale geldiğinde yönetimi onlara devredebileceklerdi. İngilizlerin Bakü-Batum ekseninde Güney Kafkasya'nın askeri ve ekonomik kontrolünü fiilen ele

49 ATASE, İSH, K.5, G.164, B.164-6.

50 ATASE, İSH, K.5, G.171, B.171-3.

51 Kaya Tuncer Çağlayan, *British Policy Towards Transcaucasia*, İstanbul, Isis Yayınevi, 2004, s.216.

geçirmiş oluyorlardı. Böylece Almanya'nın savaş sırasında kurmaya çalıştığı fakat başarılı olamadığı sömürü düzeni kurabileceklerini düşünüyorlardı.

İngilizlerin taleplerinin bina ve mülki idareyle sınırlı kalmayacağı kısa süre sonra anlaşıldı. General Walker, 26 Aralık'ta Batum Mevki Komutanı Cemal Paşa'ya mütarekenin gereği olarak telsiz-telgraf merkezini işgal edeceklerini, buna mukabil Türk tarafının merkezden faydalanabileceğini beyan etti. Fakat merkez el değiştirince Batum ile Tiflis arasındaki sivil ve askeri haberleşmeyi kestirdi. Benzer durum Bakü'den getirilen otomobillerle el konulmasıyla yaşandı. Ruslardan satın alınan 100 otomobil Anadolu'ya sevk edilmek üzere Batum'a getirilmişken İngiliz komutanı satın alınmadığını iddia ederek iade edilmesini, aksi takdirde Türk kuvvetlerinin Anadolu'ya sevklerini engelleyeceğini tehdidinde bulundu⁵². Başka bir notada askeri ve iaşe malzemelerin tutulduğu ambarların teslimi talep edildi. Yakup Şevki Paşa İngiliz tugayının kullanması için birkaç ambarı teslim etmişti. Fakat İngilizler bununla yetinmeyerek Türk tarafının rızası ve ihtiyaçlarını göz ardı ederek Osmanlı kuvvetlerine ait depoları çeşitli bahanelerle açtırarak malzemeleri yağmalamaya başladı⁵³.

Anlaşıldığı üzere İngilizler mütarekenin arkasına saklanarak isteklerini tehditkâr tavırla dile getiriyor ve çoğu zaman Türk tarafının açıklamasını beklemeden harekete geçiyorlardı. Bu hareket tarzı her vasıta ve imkân kullanarak Osmanlı devletini zayıflatmaya ve orduyu etkisiz hale getirmeye çalıştıklarını gösteriyordu.

General Walker, 27 Aralık'ta Cemal Paşa'yı ziyaret ederek şimdiye kadar bütün askerlerin Batum'u terk etmesi gerektiğini, gecikmeye daha fazla tahammülleri kalmadığını beyanla birliklerin karadan yürütülerek sınır gerisine çekilmesini ve bunu yaparken askeri malzeme ve erzağın da Batum'da bırakılmasını istedi⁵⁴.

Yakup Şevki Paşa İngilizlerin bir hafta içerisinde Batum'da kontrolü ele almalarına karşı hareket tarzını belirlemek için 1 Ocak 1919'da Harbiye Nezareti'ne müracaatta bulundu. Telgrafında İngilizlerin el koydukları silah, mühimmat, eşya vs. malzemeyi onlara bırakıp bırakmayacaklarını sorarak keyfi uygulamalara son verebilmek için hükümet nezdinde tarafların bir

52 ATASE, İSH, K.3, G.112, B.112-8.

53 *Durum o kadar rahatsızlık verici boyuta ulaşmıştır ki Şevki Paşa 27 Aralık 1918 tarihli yazıda; bu hususta Hariciye Nezareti'nden girişimde bulunmasını, aksi takdirde taraflar arasında silahlı çatışmanın çıkmasını kuvvetle muhtemel olduğunu belirtmekteydi.* ATASE, İSH, K.3, G.112, B.112-9.

54 ATASE, İSH, K.3, G.112, B.112-1.

araya gelmelerini, tahliyenin nasıl yapılacağı üzerinde anlaşmaya varmalarını ve kararların ivedilikle bildirilmesini istedi⁵⁵.

Harbiye Nezareti, İngiliz taleplerinin karşısında durarak Hariciye Nezareti nezinde girişimde bulundu. Trabzon ile Batum arasında yeterli menzil teşkilatı bulunmadığından yaklaşık 15.000 civarındaki askerin karadan yürütülmesine imkan bulunmadığını, sırf tahliye yapılsın diye bu yola başvurulursa binlerce askerin soğuktan ve açlıktan öleceği uyarısında bulundu. Önceden planlandığı gibi sınırlı sayıda askerin karadan yürütüleceğini, geriye kalanların ise peyderpey vapurla Anadolu'ya sevk edileceğini bildirdi. Harbiye Nezareti bu hususlarda İngilizlerin bilgilendirilmesini ve depoların el tutulmasını isteyerek, aksi takdirde ordunun işe sorunu yaşayan Anadolu'da perişan olacağı uyarısında bulundu⁵⁶. Harbiye Nezareti bununla yetinmeyerek İngilizlerin haksız ve yersiz taleplerini Mütareke Komisyonun gündemine getirdi. Görüşmede İngiliz temsilcisi General Dides, Batum'daki İngiliz komutanıyla görüşerek Türk tarafına kolaylık sağlama sözü verdi⁵⁷. Sözün Fakat bu sözün de diğerleri gibi anlamsız olduğu devam eden uygulamalarla belli olacaktı.

Batum'un tahliyesi kaçınılmaz hale geldikçe vapur tedariki de önemli bir soruna dönüşüyordu. İngilizlerin baskıları yetmezmiş gibi Batum'a yeterli sayıda vapur gönderilmemesi, gelenlerin ise emirlere itaat etmemesi tahliyeyi zorlaştırıyordu. Yakup Şevki Paşa 28 Aralık tarihli telgrafında İngilizlerin Batum'un tahliyesi için Müstahkem Mevki Komutanına devamlı surette baskı yaptıklarını, eşya ve teçhizatı Batum'da bırakmayı teklif ettiklerini belirttikten sonra konuyu vapur meselesine getirerek "... *Bu vaziyete nazaran Batum'da bulunan Ümid Vapurunun mevcudundan istifade Batum ile Trabzon arasında sık sık seferler yapılarak eşya vesairemizi süratle Trabzon'a sevkini Batum Müstahkem Mevki Kumandanına emir buyurmuşsam da vapur kaptanı izinsiz olarak İstanbul'a yola çıkmıştır*" sözleriyle tahliyenin zora girdiğini bunu çare olmak üzere Batum'a gelecek vapurların sayısının artırılmasını ve kaptanların Menzil Müfettişliğinin emrine göre hareket etmesini talep etti⁵⁸. Harbiye Nezareti, Yakup Şevki Paşa'nın ısrarları karşısında 19 Ocak 1919'da Şam, Giresun ve Gülcemal vapurlarını Batum'un tahliyesine tahsis etti⁵⁹.

55 ATASE, İSH, K.7, G.31, B.31-4.

56 ATASE, İSH, K.5, G.171, B.171-2.

57 ATASE, İSH, K.7, G.31, B.31-1.

58 "... İşe kuthü, asker fazlalığı ve İngiliz tazyiki karşısında Batum'a gelecek vapurların buraca vazife tertibi lazım gelmekte ve kaptanların Menzil Müfettişliği'nin emirlerine merbut halde olmaları muktezidir" ATASE, İSH, K.3, G.112, B.112-2,3.

59 ATASE, İSH, K.10, G.13, B.13-1,2.

Tahliye için kasım ayından beri talep edilen gemilerin ocak ayında tahsis edilmesi nezaretler arasında iletişimsizlik, kömür sıkıntısı ve boğazlardaki İngiliz kontrolü ve müdahalelerinden kaynaklıydı⁶⁰. Dolayısıyla asker nakli bir yana silah, cephane ve erzakın naklinde değerli zamanlar kaybedildi ve sevkiyatlar istenilen seviyede yapılamadı. Üstelik İngiliz İşgal Komutanlığı, üstlerinin vaatlerine rağmen vapurların mühimmat ve erzak taşımasına izin vermek niyetinde değildi. Böyle yaparak Türk birliklerini daha yorucu ve zahmetli olan kara yolunu kullanmaya zorluyordu. Kara yoluna mecbur kalan birlikler daha az mühimmat ve erzak taşıyabilecekti. İngiliz komutanı Cemal Paşa'yı ziyaretinde bu düşüncesini açıkça dile getirdi. Batum'daki Türk askerinin sayısı hakkında bilgi aldıktan sonra -Azerbaycan'dan gelenlerle birlikte toplam sayısının 24.000'e çıktığı belirtiliyordu- tahliyenin kara yoluyla yapılmasını istedi. Askeri ve iaşe malzemelerinin ise Batum'da bırakılması talebini yineledi⁶¹.

Batum'daki Askeri Malzemelerin Teslimi

İngilizlerin Batum'u işgali ve ardından başlayan müdahaleleri Batum'daki birliklerin sevkini ve Batum'un tahliyesini içinden çıkılmaz bir hale sokuyordu. İngiliz İşgal Komutanlığı, mütareke hükümlerine uygun olduğu iddiasıyla Osmanlı kuvvetlerine ait depolara el koyarak askeri ve iaşe malzemelerinin sevkini engellemeye çalışıyordu.

Yakup Şevki Paşa, Batum'daki emri vakilerden duyduğu rahatsızlığı her vesileyle dile getirdi ve yaşananları protesto etti. Harbiye Nezareti gerek İngiliz Genel Karargâhı, gerekse Mütareke Komisyonu nezdinde girişimde bulunarak müdahaleleri durdurmaya çalışsa da Mütareke Komisyonu üyesi General Deedes'in verdiği sözlerin aldatmaca olduğu Batum'da herhangi bir şeyin değişmemesinden anlaşıyordu.

İngilizlerin silahların teslimine dair talepleri ilk defa 31 Aralık'ta gündeme geldi. İngiliz komutanı, Batum Müstahkem Mevki Komutanı Cemal Paşa'ya gönderdiği notada "*Mütareke şeraiti mucibince terhis olunacak Osmanlı ordusunun fazla silah ve mühimmatı verilecek talimata göre muamele edilecektir. Binaenaleyh ben fazla esliha ve mühimmatı alacağım. Bundan başka Osmanlı ordusu yalnız asayiş için lüzumlu olduğu kadar kalacak. Batum'daki tekmil Osmanlı kıtaatının ellerindeki esliha ve mühimmatı da alacağım. Osmanlı askeri silahsız olarak Batum'dan çıkacaktır*" demekteydi. Yakup Şevki Paşa talebi mantıksız ve mütarekeye aykırı bularak Harbiye Nezareti'nden İngilizlere

60 ATASE, İSH, K.30, G.119, B.119-1.

61 ATASE, İSH, K.7, G.5, B.5-5.

nelerin bırakılıp, bırakılmayacağı hakkında İstanbul'da acilen karar alınmasını ve kendilerine tebliğini istedi⁶².

İngiliz Komutanı 5 Ocak'a kadar Batum'un tahliyesini isterken kara yoluyla gidecek askerlerin tüfek ve makineli tüfekleri yanlarında götürebileceklerini, fakat denizden silah nakline izin vermeyeceklerini, topların ise kesinlikle Batum'da kalması gerektiğini bildirdi. Bunu karşılık Yakup Şevki Paşa, Cemal Paşa vasıtasıyla dört maddelik teklifte bulundu. Buna göre; kendileri yollardaki birliklerin sevkine çalışırken İngilizlerden de vapurlarıyla Türk askerinin sevkine yardımcı olmasını istedi. Bütün silahlar denizden Trabzon'a nakledilirken buna karşılık 5. Kafkas Tümeni ve geriden gelecek birlikler karadan Trabzon'a sevk edilecekti. İaşe ve barınma sorunlarından ötürü her gün bir tabur asker yola çıkarılacaktı. Son olarak bu hususların dışında kalan konularda ortak bir program yapılmasını önerdi. İngiliz komutanlığı teklif karşısında tahliyenin hızlandırılmasına ve 5. Kafkas Tümeni'nin karadan nakline sıcak bakarken, bütün silahların Trabzon'a sevkine itiraz etti⁶³.

Silah ve cephane vs. askeri malzemeyi kaybettiğinde 9. Ordu mevcut durumuyla ne doğu vilayetlerinde asayişini teminde ve sınır boylarında yaşanacak bir saldırıyı önlemekte zorluk çekecekti. Harbiye Nezareti bu hususları göz önüne alarak İngiliz Genel Karargâhı nezdinde girişimde bulundu. Taraflar arasında 6 Ocak 1919'da varılan mutabakata göre Batum'daki birliklerin silah, makineli tüfek ve toplarını sevk etmelerine, yalnız terhis edilen askerlere ait silahların Batum'da depolanmasına karar verildi. Ayrıca tüfeklere ait sürgü kollarının sökülerek İstanbul'a gönderilmesi hususunda anlaşmaya varıldı⁶⁴.

9. Ordu Komutanlığı anlaşmaya uygun hazırlıklarını sürdürürken İngilizlerin cephesinde yaşanan bir gelişme nakliyatın seyrini değiştirdi. Batum İşgal Komutanı General Molke, İngiliz Genel Karargâhından aldığı emir uyarınca 12 Ocak 1919'da Mevki Komutanı Cemal Paşa'ya topların Batum'dan çıkarılmasına izin vermeyeceğini bildirdi. Yakup Şevki Paşa bu gelişmeye binaen Harbiye Nezareti'nden İngiliz generalinin 6 Ocak tarihli anlaşmadan haberdar edilmesini istedi⁶⁵. Harbiye Nezareti, 13 Ocak'ta General Wilson'a gönderdiği yazıda; Batum'daki İngiliz komutanının 6

62 ATASE, İSH, K.5, G.175, B.175-1.

63 "1- Biz yollardaki kıtaatın sevkine çalışacağız. Siz de vapurlarımızla askerimizin sevkine yardımcı olunuz. 2- Bütün silahları denizden Trabzon'a nakledeceğiz. Buna karşılık gerek 5. Kafkas Tümeni'ni ve gerekse geriden gelecek birlikleri karadan Trabzon'a sevk edelim. 3- İaşe ve ikamet sıkıntısı sebebiyle her gün bir tabur sevk edelim. 4- Diğer hususlar için de ortak bir program yapalım" ATASE, İSH, K.7, G.9, B.9-2,3.

64 ATASE, İSH, K.7, G.29, B.29-2.

65 ATASE, İSH, K.7, G.31, B.31-3.

Ocak tarihli mutabakata uygun hareket etmesinin sağlanmasını talep etti⁶⁶. General Milne'nin imzasıyla verilen cevapta; "*Osmanlı Ordusu fırkalarında top olarak ne derecede esliha bırakılacağı hakkında bir karar verilinceye kadar Batum'daki Türk toplarının hareket ettirilmemesi zımında Batum'da 27. Fırka komutanına telgrafta emir verdiğimi size tebliğ ile şerefyabım...*"⁶⁷ denilerek topların Batum'dan çıkarılmayacağı beyan edildi. Harbiye Nezareti bu cevap karşısında 13 Ocak'ta Batum Müstahkem Mevki Komutanlığı'na gönderdiği emirde gemilerle sadece askerlerin ve hafif silahların sevk edilmesi gerektiğini bildirdi⁶⁸.

Tümenlerdeki topların cins ve miktarı Batum'un tahliyesinden sonra karara bağlanıp uygulanabilir ve miktarlar belirlenince buldukları yerlerde devre dışı bırakılabilirdi. Fakat İngilizler bir kere sevk edilen tümenleri topsuz bırakmaya karar vermişlerdi ve bunu mütarekenin ilgili maddesine dayandırarak yapmak istiyorlardı. İngilizleri bu kararı almaya iten neden Osmanlı makamlarının ileride kendilerine zorluk çıkaracağı endişesinin yanı sıra Yakup Şevki Paşa'ya duyulan ve yavaş yavaş kendini göstermeye başlayan öfkeydi. Zira General Milne, "*9. Ordu Komutanı asker naklinden ziyade erzak ve silah nakline ağırlık vermektedir*" demek suretiyle Paşa'ya hedef alan tepkisini açıkça dile getirmekteydi⁶⁹.

Harbiye Nezareti istemeden de olsa topların Batum'da kalmasına razı olurken küçük bir müfrezenin depolara nezaret etmesini İngilizlere kabul ettirdi⁷⁰. Askeri silah ve malzeme kısmen koruma altına alınırken müfreze 2 subay ve 20 erden oluşacaktı⁷¹.

Nitekim varılan zoraki mutabakat sonucu İngilizlere teslim edilen malzemeler şunlardı: Top 48; Piyade tüfeği 4.965; Piyade tüfeği mermisi 13.000 sandık; top mermisi 13.000; cephanе arabası 27; şarapnel 537; nakliye arabası 30; otomobil 2; benzin 400 teneke; mavzer yağı 450 teneke; asitfenik 300⁷².

İngilizler korumakla yükümlü oldukları malzemeyi birkaç ay içinde çeşitli bahanelerle tahrip etmeye başladı. Yakup Şevki Paşa bu yönde kendisine

66 ATASE, İSH, K.7, G.32, B.32-9.

67 ATASE, İSH, K.7, G.32, B.32-1.

68 ATASE, İSH, K.10, G.13, B.13-2.

69 ATASE, İSH, K.7, G.32, B.32-1.

70 ATASE, İSH, K.7, G.35, B.35-1.

71 ATASE, İSH, K.32, G.31, B.31-4.

72 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.635; ATASE, İSH, K.403, G.103, B.103-2.

ulaşan bilgileri 7 Nisan 1919'da Harbiye Nezareti ile paylaşarak yakın zamanda doğacak tehlikeye dikkat çekti:

"1- Batum'da terk ve muhafız kıtamızın nezaretine tevdi etmiş olduğumuz esliha mühimmatımızdan döküm halinde bulunan 1,5 (birbuçuk milyon) milyon kadar piyade mermisini ve bir miktar top mermisiyle sandıklar dırurununda bulunan bomba ve makineli tüfenk edevatı (nı) İngilizler denize atmaya başlamışlar ve esbabı soruldukta bunların kıymet ve ehemmiyeti olmayacağını ve bu halde bunların bir kaza vukuuna meydan vereceği cevabını vermişlerdir.

"2- İngilizlerin vaz'iyed ettikleri silah ve mühimmat ve malzememizi tedricen mahv ve ikta ederek ve erzaksız bizi tamamıyla vesaitsiz bırakacaklarına şu misal ile hüküm eylemek icab eder.

"3- Bundan sonra bir tek fişengi bile ne bizim imal etmeğimizi ne de başka taraftan mübayaa eylemeğimizi mümkün olamayacağından mevcutları da hemen mahv ettirirsek biz harici ve dahili anasır-ı İslamiye'yi mahv ve izale eylemek isteyen düşmanlara karşı müdafaa-ı nefis bile mukteditir olamayacağımız muhakkak ve maruzdur"⁷³.

İngilizler silah ve mühimmatı korumadıkları gibi, bozulmuş veya patlama tehlikesi bulunduğu iddiasıyla büyük miktarda cephane ve silahı denize dökmüşlerdi. Bunları doğru kabul etmek ve iyi niyetle karşılamak doğru olmayacağı gibi İngilizlerin Osmanlı devletini ve ordusunu zayıflatarak içte ve dışta meydana gelebilecek olaylara müdahale edemeyecek bir hale getirmek istedikleri anlaşılıyordu.

Tahliyede Son Durum

Elviye-i Selâse'nin tahliyesine başlandığında, Batum'da 5. ve 10. Kafkas Tümenleri ile 15. Piyade Tümeni'ne bağlı birlikler vardı. İngilizlerin Batum'u işgaliyle zorlaşan sevkiyata bir de şehrin tahliyesi eklendi. İngilizler gemi tedarikinden, kömür teminine kadar pek çok engel ve müdahalelerde bulunarak Türk kuvvetlerinin Anadolu'ya intikallerini zorlaştırdı. Bu sebeple sevkiyat ve tahliye 1919 yılı Ocak ayı sonunda tamamlanabildi.

Batum'un işgalinden önce 10. Kafkas Tümeni'nin 30 ve 31. Alayları ile tümen karargâhı 3 Ocak'ta Gülcemal vapuruyla İstanbul'a sevk edilirken 32. Alay karayoluyla Trabzon'a yola çıkarıldı⁷⁴. Samsun'a gönderilmesi kararlaştırılan 15. Piyade Tümeni'nin 45. Alayı'na ait 1 ve 2. taburlar Aralık

73 ATASE, İSH, K.10, G.86, B.86-1.

74 Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II, s.636.

başında Ümid Vapuruyla⁷⁵, tümenin diğer iki alayı da (38 ve 59. Alaylar) karayoluyla Aralık ortasında yola çıkarıldı. Tümen ocak ayı sonunda Samsun, Çarşamba, Bafra ve Havza mıntıkasında dağınık halde bulunuyordu⁷⁶.

5. Kafkas Tümeninin bazı birlikleri hâlâ Azerbaycan'da olsa da Batum'da bulunan aksamı 18 Ocak 1919'dan itibaren kara yürüyüşüyle sınır gerisine çekilmeye başlandı⁷⁷. Batum Müstahkem Mevki Komutanı Cemal Paşa 23 Ocak'ta Trabzon'a hareket etti. Müstahkem Mevki Komutanlığı'nın diğer kısımlarının nakli Menzil Müfettişliği'nin sorumluluğuna bırakıldı⁷⁸. Böylelikle Ocak ayı sonunda Osmanlı birlikleri Batum'u tahliye etmiş oldular.

SONUÇ

Batum, Rusya'nın Gürcistan'ı işgalinin ardından ele geçirmek istediği hedef bölgelerinden biri haline geldi. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Anapa'dan Batum'a kadar Karadeniz'in doğu kıyıları ile Ahıska ve Ahılkelek Ruslara bırakılınca Batum Rus tehdidine açık hale geldi. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Batum, Kars ve Ardahan ile beraber işgal edildiğinde Anadolu'nun siyasi ve coğrafi bütünlüğü parçalandı.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti Batum'u ve diğer sancakları geri almak için büyük bir harekât düzenlese de başarılı olamadı. Buna mukabil Rusya üç yıl içinde Erzincan'a kadar ilerledi. 1917 Sovyet devrimi Türk-Rus mücadelesini kökünden değiştirdi. Sovyet hükümeti savaştan çekilme kararı alırken boşluğu Osmanlı ordusu doldurdu. Brest-Litovsk Antlaşması'nın da kendisine sağladığı avantajları kullanarak Batum'u ve diğer sancakları geri aldı. Osmanlı hükümeti askeri başarıyı siyasi istikrara dönüştürmek üzere Tiflis merkezli Maveray-ı Kafkas Hükümeti ile Trabzon ve Batum konferanslarına katıldı. Gürcistan ve Ermenistan ile imzaladığı antlaşmalarla Batum, Kars ve Ardahan sancaklarının kendi topağı olduğunu kabul ettirdi.

Mondros Mütarekesi'nin Kafkasya'yı hedef alan maddeleri Osmanlı ordularını geri çekilmeye zorladı. Batum tahliye merkezi tayin edilince Azerbaycan ve Gürcistan'dan çekilen kuvvetler şehirde ciddi bir yığınak oluşturdu. İngilizler 11 Kasım'da Elviye-i Selase'nin boşaltılmasını istediler.

75 TİH, I, s.238.

76 ATASE, İSH, K.40, G.28, B.28-1.

77 *Tümenin Azerbaycan'daki birlikleri ise 30 Ocak'ta ülkeden ayrılabilirdi.* ATASE, İSH, K.7, G.5, B.5-6.

78 TİH, I, s.239.

Bundan kısa süre sonra Batum'u işgal ederek tahliye ve terhis sürecini çıkmaza soktular.

İngilizler tahliyeyi zora sokan tedbirler alarak Osmanlı kuvvetlerinin erzakın yanı sıra ağır silah ve cephaneyi Batum'da bırakmalarına neden oldu. Osmanlı anbarları İngilizlere teslim edilse de malzemeler kısa süre sonra Gürcülere ve Ermenilere teslim edildi. İngilizlerin engellemeleri sonucu tahliye ve sevkiyat 1919 yılının Ocak ayında tamamlanabildi. Batum'daki birlikler dağınık bir halde Samsun, Çarşamba, Bafra, Canik ve Havza mıntıklarına yerleştirildi.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Ali Evrak Odası (BOA, BEO).

Telif Eserler

ALLEN, W.E.D. ve MURATOFF, P. (1976). **Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Gnkur. Basımevi, Ankara.

Bellekten, (1957). XXI/84, Ankara.

BERKUK, İ. (1934). **Büyük Harpte Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri**, Askeri Matbaa, İstanbul.

ÇAĞLAYAN, K. T. (1998). "*Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere*", **AAMD**, Sayı/41.

ÇAĞLAYAN, K. T. (1999). "*Büyük Ermenistan Projesi ve İngiltere*", **AAMD**, Sayı/44

ÇAĞLAYAN, K. T. (2004). **British Policy Towards Transcaucasia**, Isis Yayınevi, İstanbul.

Dokümanı i Metarialı po Vneşney Politik Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, (1919).

Genelkurmay Başkanlığı, (1993). **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt II**, Genel Kurmay Basımevi, Ankara.

GÜL, M. (1995). "*Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar*" **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı/15.

KARABEKİR, K. (1990). **Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kuruluşu**, Erzurum Ticaret Odası, Erzurum.

KARAL, E. Z. (1949). **Osmanlı Tarihi, IX**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KILIÇ, S. (1998). **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, Dergah Yayınları, İstanbul.

KOCAHANOĞLU, O.S. (2005). **Rauf Orbay'ın Hatıraları** Temel Yayınları, İstanbul.

KURAT, A. N. (1990). **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

KURAT, A. N. (1970). "*Üç Sancak: Kars, Batum, Ardahan*", **Türk Yurdu**, Sayı: VII/3.

KÜRKÇÜOĞLU, E. (1994). **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, 1918-1920 Türkiye Azerbaycan İlişkileri Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Doktora Tezi)**, Erzurum.

ORBAY, R. (1962). **Rauf Orbay'ın Hatıraları Yakın Tarihimiz I**, Vatan Gazetesi Yayınları, İstanbul.

- ORBAY, R. (1993). **Cehennem Değirmeni, I**, Emre Yayınları, İstanbul.
- ORHANKAZI, S. (2019). “*Rusya’nın Karadeniz Faaliyetleri ve Batum’da İskele İnşası Girişimi*”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı/24.
- ORHANKAZI, S. (2021). “*Osmanlı Devleti İdaresinde Gönnye (Gonio) Sancağı*”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Serander Yayınları, Trabzon.
- ŞAHİN, E. (1998). “*Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı* ”, Trabzon Tarihi Sempozyumu, Trabzon.
- TANSEL, S. (1991). **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar Cilt I**, İstanbul.
- TÜRKGELDİ, A. (1948). **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Ankara.

İzmir Suikastı ve İttihatçılar Davası Yargılamaları Hakkında Amerikalı Diplomatların Görüşleri

Elçin Yılmaz¹

Özet

Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya 14 Haziran 1926 tarihinde tertip edilmesi planlanan suikastın Giritli Şevki'nin ihbarı sonrası ortaya çıkmasıyla, Gazi, İzmir'e olan seyahatini tehir etmiş bu esnada İzmir polisi tutuklamalara ve olayı derinlemesine soruşturmaya başlamıştır. Bu soruşturma sonucunda olayın siyasi bağlantıları ortaya çıkarılmış, İstanbul ve Ankara'da TPCF üyeleri ile birlikte Milli Mücadelenin kazanılmasında büyük rol oynamış paşalar da sorgulanmak üzere tutuklanmıştır. İstiklal Mahkemesi üyeleri yargılamaları başlatmak üzere İzmir'e hareket etmişlerdir. 27 Haziran'da başlayan İzmir Suikastı davası 13 Temmuz 1926 tarihinde sona ermiş, idama mahkum edilen 15 sanığın infazı 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece gerçekleştirilmiştir. İzmir suikastı davası tamamlandıktan sonra bazı sanıkların dava dosyası Ankara İstiklal Mahkemesine taşınmıştır. İttihatçılar davası olarak da bilinen davada suç nedeni artık suikastı planlamak veya suikaste iştirak değil rejimi devirmeye yönelik bir siyasal girişim olarak tanımlanmıştır. Çalışmamızda her iki dava ile ilgili olarak tarihsel sürecin nasıl ilerlediği genel bir çerçevede aktarılmış, Amerikalı diplomatların davanın seyri ve mahkemenin çalışma usulü hakkındaki görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarda öncelikli olarak Amerikan ulusal arşivlerindeki belgeler incelenmiş, diplomatların olayları ve süreci nasıl yorumladıkları belge analizi yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet arşivindeki ilgili belgeler, çalıştığımız konuyla ilgili ulusal gazete haberleri, tarihsel sürece tanıklık eden kişilerin anıları ve çalışmamız esnasında İngiliz Ulusal Arşivi'ndeki (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office – F.O.) belgelerinde yer alan konuyla ilgili önemli gördüğümüz bazı açıklamalar ele alınmıştır.

1 Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Ekonomi Üniversitesi, elcin.yilmaz@ieu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6385-8504

GİRİŞ

1925- 1926 yılı Türkiye Cumhuriyeti devletinde önemli olayların yaşandığı bir yıl olmuştur. Memleketin doğusunda büyük bir isyan ortaya çıkmış, bunun üzerine Fethi Okyar hükümeti yerini İsmet Paşa hükümetine bırakmış ve Takrir-i Sükûn Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun çerçevesinde çalışmaya başlayan İstiklal Mahkemeleri gerçekleştirdiği soruşturma ve yargılamalar sonrası hükümlerini vermiş, ölüm cezaları memleketin havasını gerginleştirmiştir. Diğer taraftan tekkeler kapatılmış, medeni başlık olarak kabul edilen şapka kanunlaştırılmış ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının (TPCF) çalışmaları doğu isyanının bir nedeni görülerek mahkeme kararı ile kapatılmıştır. Diğer bir taraftan eski takvim değiştirilmiş, yerine miladi takvim kabul edilmiş, uluslararası saat uygulamasına geçilmiştir. Bir taraftan irtica diğer taraftan inkılap hareketleri sürerken 1926 yılı böyle bir hava içinde başlamıştır. 1926 yılının ilk ayları İsviçre Medeni Kanununun Türk Medeni Kanunu olarak, İtalya Ceza Kanununun Türk Ceza Kanunu olarak kabulü ve Batı prensiplerinden ilham alınarak girilen diğer değişikliklerle geçmiştir. (Aydemir, 1969: 268) Reform hareketlerinin halk üzerindeki etkisini ölçmek ve yeni girişilecek reformların uygulanabilme derecesini saptamak amacıyla 1926 Haziran'ında Gazi Mustafa Kemal Paşa bir yurt gezisine çıkmaya karar vermiş, 7 Mayıs 1926 tarihinde Ankara'dan sessiz sedasız ayrılmıştır. (Aybars, 1988:423) Afyon, Konya, Adana, Tarsus, Mersin, Silifke derken Haziran'ın ilk günlerinde Marmara kıyılarına varmış, 14 Haziran'da Bursa'ya hareket etmiştir. Daha sonra Gazi'nin Balıkesir'den İzmir'e hareket edeceği sırada İzmir Valisi Kazım (Dirik) Paşa'dan bir yıldırım telgrafı gelmiştir. Telgrafa göre İzmir'de kendisine bir suikast tertip edileceği anlaşılmış ve bunun üzerine ilk suçlular yakalanmıştır. Dolayısıyla kendisinden İzmir'e olan yolculuğunu tehir etmesi istenmiştir. (Arı, 1991: 248-250)

Bu ve bundan sonraki olaylar, olaya tanık olan veya daha sonradan süreci inceleyen araştırmacılar ve tarihçiler tarafından birçok kez tüm ayrıntılarıyla kaleme alınmıştır. Bu nedenle biz bu çalışmamızda İzmir suikastı olayını, soruşturma sürecini, yargulamaları genel bir çerçevede olayın izah edilmesi açısından aktaracağız. Çalışmamızın amacı dava safhalarını tekrar etmek değil, İzmir Suikastı ve bu olaya bağlı yargulamaları Amerikan diplomatlarının nasıl yansıttığını ve İstiklal Mahkemelerinin yargı ve hükümlerini nasıl açıkladıklarını ortaya koymaktır. Bu nedenle konuyla ilgili kaynaklarda öncelikli olarak Amerikan ulusal arşivlerindeki belgeler incelenmiş, diplomatların olayları ve süreci nasıl yorumladıkları belge analizi yapılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bunun yansısı Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet arşivindeki ilgili belgeler, çalıştığımız konuyla ilgili ulusal gazete haberleri, tarihsel sürece tanıklık eden kişilerin anıları ve çalışmamız esnasında İngiliz

Ulusal Arşivi'ndeki (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office – F.O.) belgelerinde yer alan konuyla ilgili önemli gördüğümüz bazı açıklamaları ele aldık.

İzmir Suikastı Ve Sonrasında Yaşanan Gelişmelerin Genel İzahı

Suikast girişimi 14 Haziran'da suikastçıları motorla Yunan adalarına kaçırmak için anlaşmış olan Giritli Şevki'nin durumu İzmir Valisi'ne haber vermesiyle ortaya çıkmıştır. Tertipçi Ziya Hurşit ilk tutuklanan kişi olmuştur. Bulunduğu otelde tutuklanan Ziya Hurşit'in yatağının altında silah ve bombalar ele geçirilmiştir. Aynı zamanda aynı otelde kalan Çopur İsmail, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf da yakalanmıştır. Ziya Hurşit yakalanınca suçunu itiraf etmiştir, fakat tertibin Sarı Efe Edip ve İzmir Mebusu Şükrü Bey gibi başka ortakları da bulunmaktadır. (Aydemir, 1969:270, Turgut, 2005:464-471) İlk yapılan sorgulardan sonra İzmir'deki suikast girişiminin aslında daha önce Ankara'da planlandığı tespit edilmiş ve bu nedenden dolayı İstanbul ve Ankara'da da tutuklamalar başlatılmıştır. Şükrü Bey ile Sarı Efe ve yakınları İstanbul'da yakalanarak İzmir'e getirilmiştir. 18 Haziran 1926 tarihli Cumhuriyet gazetesi İstiklal Mahkemelerinin İzmir'de göreve başladığını ve ilk olarak suikast tertipçilerinin tutuklandığını kamuoyuyla paylaşmıştır. (Cumhuriyet, 18 Haziran 1926: 1) Millî Mücadele muharrirlerinden ve Mustafa Kemal'in yakınlarından Eskişehir mebusu Albay Arif Bey ile bazı yakınları da Ankara'da tutuklanmıştır. (Cumhuriyet, 19 Haziran 1926:2) Bu tutuklamalar ile şüpheler siyasi gruplara sıçramış, Ankara ve İstanbul'da eski TPCF kurucuları ve öncülerinden şüphelenilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Caffer Tayyar Paşa şüpheli bulunarak tutuklanmıştır.² Aynı zamanda İstanbul'da eski İttihat ve Terakki'nin önde gelen mensupları, Eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Eski Milletvekili İsmail Canbolat Bey, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski mensuplarından

2 Kazım Karabekir Paşa'nın Ankara'da tutuklanması üzerine İsmet Paşa bu duruma müdahale etmiş ve Kazım Karabekir Paşa'yı serbest bıraktırmıştır. İsmet Paşa'nın başbakan olarak İstiklal Mahkemesinin kararına engel olmaya yetkisinin olmadığına karar veren mahkeme karara engel olan başbakanı tutuklayıp hakkında işlem yapmaya ve durumu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bildirmeyi ve ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın yeniden tutuklanmasına karar vermiştir. Durumu Kılıç Ali Bey'den öğrenen Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da bulunan İsmet Paşa'ya davranışının İstiklal Mahkemeleri Kanununa aykırı olduğunu ve durumu yerinden tetkik etmek üzere İzmir'e gelmesi gerekliliğini bildirmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa İzmir'e hareket etmiş, burada Mustafa Kemal ve İstiklal Mahkemesi üyeleriyle görüşen mahkeme soruşturmasını izleyen İsmet Paşa 22 Haziran 1926 tarihli yazıyla meclis tarafından İstiklal Mahkemesine verilmiş olan yetkilerin yerinde olduğunu anladığını, vatan ve cumhuriyet için yaptıkları çalışmaların Türk milleti için hayırlı ve adalet örneği olacağına inandığını belirtmiştir. (Aydemir, 1969:270, Aybars, 1988: 433, Goloğlu, 2011: 214-215, Milliyet, Yakın Tarihimiz Fasikül 29: 457, Hakimiyet-i Milliye, 21 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 26 Haziran 1926:1, Hakimiyet-i Milliye, 26 Haziran 1926:1, Akın, 2019:290)

ve kurucularından Dr. Nazım Bey, Nail Bey, Halis Turgut, Abidin Beyler tutuklananlar arasında olmuştur. 16-17 Haziran günleri ilk soruşturmalar, yakalamalar ve tutuklamalar ile geçmiş, Mustafa Kemal bu gelişmelerin ilk kısmını Balıkesir'den takip etmiş ve buradan malumat almış, 16 Haziran'da ise İzmir'e gelmiştir. (Aydemir, 1969:271, Aydoğan, 2017:173-174, Arı, 1991: 250)

İzmir valisi Kazım Bey'den “Şahs-ı devletlerine karşı tertip edildiği anlaşılan mel'unane bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarılmış olduğundan lütfen hareketlerinin tehirini rica eden” bir telgraf alan Mustafa Kemal Paşa, geziyi tehir etmiş ve Kazım Bey'den ayrıntılı bir malumat almıştır. (Hakimiyet-i Milliye, 16 Haziran 1926:1, Özkaya, 1991: 67) Alınan malumat karşısında olayın sadece birkaç kişinin tertip ettiği bir olay olmadığı, çok daha derin boyutlarının olduğu anlaşılmıştır. Bu malumatın yurt ölçüsünde yaratacağı tepkinin boyutları tam olarak bilinmediğinden olay bir süre gizli tutulmuştur. (Aybars, 1988:424) 16 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal İzmir'e gelmiştir. Gazi'nin İzmir'e gelişi halk tarafından büyük bir coşku ve sevgi seli içinde gerçekleşmiştir. (Aybars, 1988:425, Ahenk, 17 Haziran 1926:1, Arı, 1991: 252-253)

Hükümet 18 Haziran 1926 günü bir resmi tebliğ ile Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik suikast girişimini duyurmuştur. Tebliğ, Gazi'nin seyahatinin devam ettiği bir sırada kendisine suikast tertip edildiğinin anlaşıldığı, Reisi-i Cumhur Hazretlerinin İzmir'e varmadan bir gün önce suçluların tutuklandığı ve suçlarını itiraf ettikleri, meselenin İstiklal Mahkemesine tevdi edildiği ve mahkeme heyetinin davayı yerinde takip etmek üzere İzmir'e hareket ettiği belirtilmiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 18 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 18 Haziran 1926) Olayın haber alınması üzerine Başvekil İsmet Paşa, Dahiliye Vekili Cemil Bey ile İstiklal Mahkemesi Reis ve azalarını çağırmış ve mahkemenin İzmir'e hareket etmesini sağlamıştır. İzmir suikastı davasını soruşturmak ve yargulamak üzere kurulan İstiklal Mahkemesi üyeleri şu kişilerden oluşmakta idi: Reis: Ali (Çetinkaya), Afyon Mebusu Kılıç Ali, Dr. Reşit Galip, Ali ve Savcı Necip Ali. (Goloğlu, 2011: 214-213, Aydemir, 1969: 271, Erman,1971:22, Kumbuzoğlu, 2020: 5)

Kılıç Ali Mustafa Kemal'e suikast haberini nasıl aldıklarını anılarında şu şekilde aktarmıştır:

“...gece yarısından sonra eve döndüm. Rahmetli annem beni kapıda bekliyordu. İsmet Paşa'nın akşamdan beri beni aradığını ve İçişleri Bakanlığında beklediğini söyledi. Gezide olan Mustafa Kemal Paşa, o gün Balıkesir'den dönecekti. Tanrı şahittir, İsmet Paşa'nın beni telaşla aradığını ve geç vakte kadar İçişleri Bakanlığında beklediğini haber alınca içime

bir kuşku düştü. Acaba Gazi'ye bir şey mi oldu diye korktum. Hemen İçişleri Bakanlığına koştum. İsmet Paşa bakanın odasındaydı... İsmet Paşa elimize bir telgraf uzattı. İzmir Valisi Kazım Paşa'dan geliyordu ve Gazi'ye meşum suikast girişimini haber veriyordu. Kazım Paşa'nın telgrafı açtı ve hiçbir şüpheye yer yoktu: Gazi'nin kişiliğinde vatanın hayat ve esenliğine yöneltilmiş meşum bir suikast olayı ile karşı karşıya bulunuyorduk...Olayı yerinde incelemek ve araştırmak üzere hemen İzmir'e hareket etmeye karar verdik." (Turgut, 2005:413)

İzmir'e vardktan sonra bölge polisince başlatılmış olan soruşturmaya el koyan İstiklal Mahkemesi kamuoyuna bilgi vermek amacıyla bir bildiri yayınlamıştır. (Goloğlu, 2011: 221, Erman, 1971: 41) Bu bildiriye dayanarak açıklama yapan mahkeme başkanı Ali Bey, suçluların silahlarıyla yakalandığını, başlarında Ziya Hurşid'in bulunduğunu ve ilgili kimselerin tutuklandığını, Cumhurbaşkanı'nın öldürülmesi için Ziya Hurşid ve arkadaşlarının görevlendirildiğini belirtmiştir. Ayrıca suikastın önceki kış Ankara'da bazı kimselerin evinde planlandığını ancak yer uygun olmadığı için vazgeçildiğini ve bu girişimin Gazi'yi öldürerek kuvvet yoluyla iktidarı ele geçirmek amacına yönelik olduğunu açıklamıştır. (Hakimiyet-i Milliye, 19 Haziran 1926:1)

Gazi Mustafa Kemal Paşa da suikast girişiminin ortaya çıkması sonrasında kamuoyuna bazı açıklamalar yapmıştır. Örneğin, 19 Haziran 1926 tarihinde İzmir suikastı teşebbüsü hakkında Anadolu Ajansına bir demeç vermiş, "Gazi'nin Beyanati" başlığıyla gazetelerde yer alan bu demeçte, suikast teşebbüsü münasebetiyle cemiyetlerden, müessesattan, memurlardan, kumandanlardan, zabitlerden, mebuslardan, bilumum ve vatandaşlardan samimi teessürlerini muhtevi aldığı mektup ve telgrafnamelerden büyük mutluluk ve minnet duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca temeli büyük Türk milletinin ve onun kahraman evlatlarından mürekkep büyük Türk ordusunun vicdanında akıl ve şuurunda teessüs etmiş olan Cumhuriyetin ve milletin ruhundan mülhem prensiplerin bir vücudun izalesi ile haleldar olabileceği düşüncesinde bulunanların çok zayıf dimağlı bedbahtlar olduğunu beyan etmiştir. (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006: 479, Arı, 1991: 254-256, Hakimiyet-i Milliye, 20 Haziran 1926:1, Cumhuriyet, 20 Haziran 1926:1) İngiliz ulusal arşivlerinde bulunan ve Sir R. Lindsay tarafından 23 Haziran 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain'e gönderilen bir yazıda, Gazi'nin İzmir'de bir otele yerleştiği ve pazar günü çoğunluğu öğrencilerden oluşan büyük bir kalabalığın sokaklarda izdiham yaratarak trafiği durdurduğu ve Gazi'ye sevgi gösterilerinde bulunduğu kaydedilmiştir. Aynı belge de Gazi'nin bu sevgi gösterilerine teşekkür ettiği ve cumhuriyeti kimsenin yok etmeye gücünün yetmeyeceğini açıkladığı not edilmiştir. Lindsay ayrıca

raporunun sonunda Maliye Bakanı Hasan Bey ile suikast girişimi haberleri sonrasında görüşüğünü ve Hasan Bey'in suikaste giden sürecin nedenleri olarak halifelğin kaldırılması, dini kuruluşlara yöneltilen tutumu ve yeni vergilerin halk üzerinde yarattığı hoşnutsuzluğu söylediğini belirtmiştir. (F.O. 424/264, No:314:93)

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1926 tarihinde de millete bir bildiri yayınlayarak şunları söylemiştir:

“Benim şahsımdan çok devletin varlığına yöneltilmiş olduğu açıklık kazanan gizli politik düzenler karşısında tüm ulusun duyduğu, pek ağırbaşlı ve soylu bir şekilde gösterdiği temiz duygular beni avutmaktadır. Bu gösteriler devrim ülkimüzü bütün ulusun canı gibi koruduğuna parlak ve güçlü bir belge olmaktadır. Bu bakımdan, bağımsızlık için ulusun mutluluğu ve esenliği adına duyduğum güveni millet önünde açıklamakla büyük bir onur ve sevinç duymaktayım.” (Goloğlu, 2011: 223)

27 Haziran 1926 tarihinde ise Gazi, şu sözleri kamuoyu ile paylaşmıştır:

“İnsanlar daima yüksek, temiz ve kutsal hedeflere yürümelidirler. Böyle davranışlardır ki, insan olanın vicdanını, dimağını ve bütün insani kavramlarını sağlar. Böyle yapanlar ne kadar büyük fedakârlık yaparlarsa o kadar yükselirler ve böyle davranışlar kesinlikle açık olur. Çünkü alnı açık, dimağı açık, kalp ve vicdanı açık insanlarca yönetilebilen sosyal topluluklar ancak bu anlamda davranışların izleyicisi olabilirler. Düşünce, duygu ve teşebbüslerini gizli tutanlar, gizli amaç uygulamaya davrananlar, kesinlikle arlanmayı ve utanmayı gerektiren, akli ve mantığı dışında hareket edenler olabilirler. Bu gibi Müteşebbislerin sonu, önünde sonunda, umulandırmayacak acısı ve zararlıdır.” (Kocaturk, 1999: 157)

Sir R. Lindsay, 28 Haziran 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain'e gönderdiği resmi yazıda Türkiye'nin bütün siyasi gündeminin Cumhurbaşkanına gerçekleştirilmek istenen suikast girişimine dair olduğunun altını çizmiş, suikast girişimi ve İstikal Mahkemelerinin çalışmaları hakkında bilgi vermiştir. Lindsay, mahkemenin var olan muhalefeti ortadan kaldırma çabasıyla çalışıyor olabileceğinin pek çok kişiyi endişelendirdiğini sözlerine eklemiştir. (F.O. 424/265, No: 326:1)

Soruşturma ve diğer hazırlıkların tamamlanmasından sonra yargılama 27 Haziran 1926'da başlamıştır.³ 27 Haziran 1926 tarihli sayısında Cumhuriyet gazetesi baş yazarı Yunus Nadi *“Gazi Mustafa Kemal'in muhterem şahsı aleyhine tertip edilmiş olan suikastın tarihte ibret ve hayret sahifesi teşkil edecek olan mahkemesi başladı. Mahkemenin karşısına çıkarılan sefilleri nefret ve*

3 TPCF eski Başvekil Rauf Bey ile Dr. Adnan Beyler Türkiye'de bulunmadıkları için mahkeme önüne çıkarılmamışlardır.

istikrahla temaşa ediyorum” demiştir. (Cumhuriyet, 27 Haziran 1926: 1) Sanıkların isim yoklamasından sonra söz alan Savcı Necip Ali Bey, suikast olayının kimlerce ne zaman ve nasıl planlandığını sanıkların ifadelerine de dayanarak açıklayan ilk iddianamesini okumuştur. (Engin, 2011: 93-106, Erman,1971:55, Cumhuriyet 12 Temmuz 1926: 1, Hakimiyet-i Milliye, 12 Temmuz 1926:1) 27 Haziran’da başlayan İzmir suikasti davası 12 Temmuz’da sanıkların savunmalarına geçmiş ve 13 Temmuz’da sona ermiştir.⁴ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi mahkemedeki sual ve cevaplara bu çalışmanın amacı kapsamında yer verilmeyecektir. Ancak şunu belirtmek isteriz ki, meclis adına özel bir kanunla yargı yetkisini kullanan bu mahkemelerde temyiz ve avukat bulundurulması gibi usuller kullanılmamıştır.⁵ İstiklal Mahkemesi hızlıca sorguları gerçekleştirmiş ve netice süratle alınmıştır. Ancak, yargılamalar her safhasıyla halka açık duruşmalarda cereyan etmiştir. (Kocahanoğlu, 2005: 112) Bu usul ve yöntemle çalışan mahkeme kararı okumuş sanıklar hakkında hüküm verilmiştir.⁶

-
- 4 Savcının esasa ilişkin iddianamesinden sonra ertesini 12 Temmuz’da sanıkların savunmalarına geçilmiştir. Ziya Hurşit suikast yapmak istediğini kabullenmiş, suikasttan sonra Sakız’a kaçmayı düşündüğünü dolayısıyla Anayasayı değiştirmeye girişmediğini bu nedenle ancak ceza yasasının 46.maddesine göre cezalandırılmasının istenebileceğini belirtmiştir. Sarı Edip Efe suikast olayına tam anlamıyla katılmadığını İzmir’deki düzenleyicilerden ayrılıp İstanbul’a gittiğini durumu Bristol Oteli’nde Celal Bayar’a haber vermek isterken tutuklandığını söylemiştir. Gürcü Yusuf ile Laz İsmail Gazi Paşa’dan aforlarını dilemişlerdir. Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Caffer Tayyar Paşa ile Bekir Sami (Kunduh) Bey ise başkanının savunma yapacak mısınız sorusuna “Hayır” demekle yetinmişlerdir. (Turan, 2005:144)
- 5 Kılıç Ali de anılarında İstiklal Mahkemelerinin çalışma yöntemlerini açıklamıştır. Bizzat mahkemenin bir üyesi olması açısından açıklamalarına yer verme gereğini duyduk: *“İstiklal Mahkemelerinin kararları kesindi ve temyizi yoktu. Mahkemeler Büyük Millet Meclisi’ne bağlıydı. Kararlarından dolayı sorumlu değillerdi. Kararların yürütülmesinde sivil ve asker bütün görevliler sorumluydu. İstiklal Mahkemelerini ilgilendiren olayların tabkikatı önce hükümetçe yapılır, sonra düzenli bir dosya halinde mahkemeye devredilirdi. Konu, mahkeme heyeti tarafından ayrıca incelenir ve noksanları tamamlandıktan sonra olayla ilgili olanların açık yargılamasına geçilirdi. Suçlular mahkemeye getirildikten sonra, soruşturma memuru tarafından davalı hakkında ileri sürülen suç okunurdu. Davalı bu suçlamalara cevap verir, kendini savunurdu. Deliller karşılıklı ortaya konur, tanıklar dinlenirdi. Mahkemeler kesin olarak açık yapılırdı. Gizli yapılmış tek bir mahkeme yoktu. Verilen karar da açık olarak okunurdu. Asker, sivil bütün devlet memurları mahkemelerin verdikleri kararları derhal infaz etmekte yükümlüydü. Hükümler temyizi olmadı ve derhal infaz edildiği için bu ağır sorumluluk karşısında dava kılı kırk yararcasına incelenirdi.”* (Turgut, 2005:367)
- 6 **Mahkeme Kararı:** İzmit Mebusu Şükrü, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sivas Mebusu Halis Turgut, İstanbul Mebusu İsmail Canbolat, Erzurum Mebusu Rüştü Paşa, Lazistan eskimebusu Ziya Hurşit, Trabzon eski mebusu Halis Turgut, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Sarı Efe adıyla tanınan Edip teğmenlikten emekli Çopur Hilmi, Emekli veteriner Albay Rasim, Ankara valisi Abdülkadir, İaşeci Kara Kemal’in hareketlerine uyan Ceza Kanunu’nun 55. maddesinin; Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu tamamen yada kısmen bozmak ve değiştirmek veya kaldırmak ve adı geçen yasaya dayanılarak kurulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi’ni düşürmek yada kaldırmak ve görevini yapmasına engel olmaya zor kullanılarak girişenler idam olunur. Bu belirtilen eylemi yapmaya fiilen özendirilenler, eğer girişim eylem haline gelirse idam olurlar ve eğer bu girişim yalnızca ıcrasına başlanmış olunursa 7 yıldan az olmamak üzere küreğe konurlar. Büyük Millet Meclisi Hükümetini zorla düşürmek ya da görevini yerine getirmekten zorla alkoymak ya da bu suçu işlemeye özendirme fiilini

Mahkeme sanıkları olayla ilgileri yönünden:

1. Suikastın doğrudan doğruya uygulanmasında görev alanlar,
2. Bunları kışkırtan ve olayı hazırlayan baş düzenleyiciler,
3. Bunların dışında suikastın yapılması ve hazırlanmasına doğrudan katılmayıp engel olmak istedikleri görülmele beraber, Türk inkılabına ve özellikle Mustafa Kemal'e cephe almış ve şüpheli oldukları için uzun zamandır izlenmekte olan eski İttihat ve Terakki mensupları,
4. Kapatılan TPCF üyeleri ve Mustafa Kemal' in en yakın silah arkadaşı olan paşalar olarak gruplandırılmıştır.

Birinci ve ikinci gruptakiler idama mahkûm edilmişlerdir. İttihatçıların durumu Ankara'daki duruşmaya ertelenmiş, paşalar beraat etmişlerdir. Ancak İzmir'de beraat eden paşalar orduya geri dönememişler emekli edilmişlerdir. İdam hükümleri 13 Temmuz Salı'yı 14 Temmuz Çarşamba'ya bağlayan gece yarısından sonra gerekli resmi işlemlerin tamamlanmasının ardından infaz edilmiştir. (Aydemir, 1969: 276-277, Aybars, 1988: 453, Turan, 2005: 145)

İzmir yargulamalarında idam kararı verilen onbeş sanık şunlardır: 1. Ziya Hurşid 2. Şükrü Bey 3. Gürcü Yusuf 4. Laz İsmail 5. Çopur Hilmi

işleyenler ömür boyu yada 10 yıldan az olmamak üzere küreğe konulurlar, şeklinde yazılı olan fıkrası aracılığıyla yine aynı yasanın 57. maddesinin yukarıda yazılı 55 ve 56. maddelerinde açıklanan eylemlerden birini "bir takım kişiler topluca yapar yada yapılması amacını topluca taşırırlarsa, o topluluğa katılmış bulunanlardan asıl başkan ve yönetici durumunda bulunanlar her nerede yakalanırlarsa idam olunurlar" diye yazılı olan önceki fıkrası uygulanarak: isimlerini yukarıda açıkladığımız 15 kişiden Abdülkadir ve Kara Kemal'in gıyaplarında ve 13'ünün yüzlerine karşı olmak üzere idamlarına; Sürmeneli Vahap'ın da sözü geçen yasanın 58. maddesinin "Bir gizli topluluk kurulup da o toplulukta söz konusu suçun yerine getirilmesi için girişimde bulunulmuş olmakla birlikte bu suç gerçekleştirilmeden önlenmiş ve olay yalnızca böyle bir suçun işlenmesine karar verilmiş olmaktan ibaret kalmış ise o halde bu topluluğa katılanlarda geçici olarak kalebentlik cezasıyla cezalandırılır." diye yazılı özel fıkрасını uygulanmasıyla 10 yıl kalebent cezasıyla mahkumiyetine ve 10 Temmuz 1926 tarihinden itibaren yürürlüğe giren yeni Ceza Kanunu'nun ilgili maddesine söz konusu kalebentliğin Geçici Sürgün cezasına çevrilmesine ve sürgün yeri olarak Konya'nın belirlenmesine; Keza Ergani mebusu İhsan, Ardahan eski 62 mebusu Hilmi, Maliye eski nazırı Cavit, Mersin eski mebusu Selahattin, Sivas eski mebusu Kara Vasıf, Erzurum eski mebusu Hüseyin Avni, İzmir eski valisi Rahmi, İstanbul mebuslarından Rauf ve Adnan Bey'lerin yargılanmalarının, işbu davanın devamı olarak Ankara'da görülecek olan dava sırasında yapılmak üzere, haklarında hüküm verilen sanıkların davalarından ayrılmasına; olaya karışıp katıldıkları saptanmış olan Ordu mebusu Faik Erzincan mebusu Sabit, Erzurum mebusu Halit, Dersim mebusu Feridun Fikri, Afyon mebusu Kamil, Gümüşhane mebusu Zeki, Tokat mebusu Bekir Sami, Mersin mebusu Besim, Bursa mebusu Necati, Erzurum mebusu Münir Hüseyin Bey'lerle İstanbul mebusu Kazım Karabekir Paşa, Ankara mebusu Ali Fuat, İstanbul mebusu Refet, Edirne mebusu Cafer Tayyar, Isparta eski mebusu Cemal Paşa'lar ve Erzurum eski mebusu Necati, Canik eski mebusu Ahmet Nafiz Bey'ler ve Torbalılı Emin Efendi, Trabzonlu Naciye Nimet Hanım, Sürmeneli Keleş Mehmet ve Bahçıvan İdris, Mustafa oğlu Şahin Çavuş ve yedek subaylardan Sabahaeddin Efendi ve Giritli Hüseyin oğlu Latif'in beraatlarına...(Erman, 1971:155-156, Savran, 2006: 60)

6. Sarı Efe Edip 7. Abidin Bey 8. Halis Turgut 9. İsmail Canbolat 10. Rüştü Paşa 11. Hafız Mehmed 12. Rasim Bey 13. Miralay Arif 14. Kara Kemal 15. Abdülkadir. İdam mahkumlarının altısı mebus oldukları halde dokunulmazlıkları kaldırılmadan yargılanmış ve hükümler 13 Temmuz 1926 gecesi infaz edilmiştir. Gıyabında mahkûm olanlardan Kara Kemal, saklandığı evde yakalanınca teslim olmayıp intihar etmiştir. Eski Ankara Valisi Abdülkadir ise, Bulgaristan'a kaçmak isterken yakalanmış, Ankara'da tekrar yargılanarak idam edilmiştir. (Kumbuzoğlu, 2020: XI, Kocahanoğlu, 2005:112, F.O.424/265, No: 404:11)

İzmir Suikastı Yargılamaları Hakkında Amerikan Yüksek Komiseri Mark L. Bristol'un Değerlendirmeleri

Mark L. Bristol⁷ 18 Haziran 1926 tarihli belgede Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Cumhurbaşkanı'nın İzmir'e seyahati esnasında hayatına kasteden bir komponun haber alındığını ve bunun Türk resmi yetkililer ve basın tarafından ilan edildiğini belirtmiştir. Devamında komplocuların Mustafa Kemal'in İzmir'e gelişinin arifesinde tutuklandığını, suçlarını itiraf ettiklerini ve de İstiklal Mahkemesinin sanıkları yargılamak üzere Ankara'dan İzmir'e hareket ettiğini ifade etmiştir. (NARA-867.001K31/4)⁸ 23 Haziran 1926 tarihinde olayla ilgili gelişmeleri Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na aktarmaya devam eden Bristol, İstiklal Mahkemesi başkanının yaptığı açıklamaya ve buradan elde edilen güvenilir ancak henüz doğrulanmamış bilgilere göre, TPCF'nın önde gelen isimlerinin İstiklal Mahkemesi'nde suikast planıyla ilgili sorgulanacaklarını ve hatta bazı tutuklamaların gerçekleştirildiğini bildirmiştir. (NARA-867.001K31/5) Aynı tarihteki diğer bir belgede Bristol, basında yapılan yayınlarda, bu komponun TPCF ileri gelenleri ile milli mücadelenin ilk günlerinde Mustafa Kemal'e muhalefet eden milletvekillerinden kurulu eski ikinci grubun önde gelen üyelerince düzenlendiğine işaret edildiğini belirtmiştir. Buna göre, suikastçılar daha önce işlerini Ankara'da ve Gazi'nin uzatılmış gezisi sırasında Bursa'da gerçekleştirmek istemişler ancak daha sonra yakındaki Sakız ve Midilli gibi kaçılması kolay Yunan adaları dikkate alınarak İzmir

7 1919-1927 yıllarında önce Osmanlı Devleti ve Ankara'daki TBMM Hükümetleri nezdinde, Cumhuriyet'in ilanından sonra da Türkiye Cumhuriyeti nezdinde, ABD Yüksek Komiseri sıfatıyla Büyükelçilik vazifesini yürütmüştür. (Özkan, 2021:399-400, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amiral-bristolun-rapor-ve-savas-gunlukleri/>)

8 Central File: Decimal File 867.01, Internal Affairs Of States, Turkey, Government. Mandates, Recognition., October 30, 1923 - November 2, 1929. October 30, 1923 - November 2, 1929. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111512194/GDSC?u=iiht&sid=bookmark-GDSC&xid=a6e9fc35&pg=121. Accessed 3 Jan. 2023

kentini seçmişlerdir. Bristol aynı belgede, komployu organize etmekle suçlananların tutuklanmasının ve yaptıkları itirafların ardından, çok sayıda siyasi şahsiyetin ve muhalefet mensuplarının ülkenin çeşitli yerlerinde tutuklandığını ve toplamda yaklaşık 50 kişinin yargılanmak üzere İzmir'e nakledildiğini yazmıştır. Gazi'nin tehlikeden kurtuluşunu kutlamak için 20 Haziran'da Ankara'da, İstanbul'da ve İzmir'de bu şehirlerin üniversite öğrencilerinin yönetiminde büyük mitinglerin düzenlendiği, bu mitinglere Gazi'nin çocuklarının, okulların, sivil toplum üyelerinin ve vatandaşların katıldığı ifade edilmiştir.⁹ Bristol, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na aldığı bir duyumu da aktarmış ve bu duyuma göre hükümetin ya tüm komployu ürettiği ya da Terakki Partisi liderlerini itibarsızlaştırmak için siyasi olmayan gerçek bir komployu bahane olarak kullandığına dikkat çekmiştir. (NARA-867.001K31/6, Kılıç, 2020: 195-197) İzmir suikastı girişiminin ilk günlerinden itibaren konuyla ilgili ayrıntıları Amerikan Dışişleri Bakanlığı ile paylaşan Bristol, 7 Temmuz 1926 tarihinde de Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir suikast düzenlendiğinin artık şüpheye yer bırakmayan bir gerçek olduğunun altını çizmiş, suikastın kapsamlı sonuçları olduğunu belirtmiştir:

“Geçici olarak İzmir’de bulunan Ankara İstiklal Mahkemesi tarafından yürütülen yargulamalarla ilgili olarak bugüne kadar yapılan toplam tutuklama sayısı yaklaşık 80’dir. Tutuklananlar arasında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın önemli tüm isimleri bulunuyor, bunların arasında eski İttihat ve Terakki Partisi üyeleri de mevcut. Şu anda tutuklu olan ve önde gelen Terakkiperverciler arasında şunlar sayılabilir: Kazım Karabekir Paşa (Terakkiperver partisinin yöneticisi, İstanbul Milletvekili) Ali Fuad Paşa, (Genel Sekreter, Ankara Milletvekili), Cafer Tayyar Paşa (Edirne milletvekili), Refet Paşa (İstanbul Mv), Canbolat Bey (İstanbul Mv.). Rauf Bey ve Adnan Bey Avrupa’da olduklarından hükümet tarafından ulaşılabılır değiller. Eski İttihat ve Terakki Partisi’nin önde gelen isimleri arasında Cavid Bey, Şükrii Bey, Halil Bey, Nesimi Bey ve diğerleri de artık İstiklal Mahkemesi’ndeler. Ön incelemelerin ardından, yargulamanın ilk günlerinde tutuklanan Terakkiperver Fırkanın altı üyesi şimdi serbest bırakıldı. Son zamanlarda basın, Terakkiperver Partisi liderlerini kınamada özellikle sert oldu. Ali Bey’in geçtiğimiz günlerde

9 Suikast nedeniyle Darülfünun eğitim kadrosunun öğrencileri tarafından kınama telgrafi gönderilmiş ve telgrafta “mili varlığı kurtaran ve milli ümitleri temsil eden Gazi Reisimize karşı yapılan menfur girişim kınanmaktadır.” ifadesine yer verilmiştir. (CA. 30.10.1.1.23) 19 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bugünkü profesörlük unvanına tekabül eden fahi müderrislik unvanı veren Darülfünun'un suikast teşebbüsü sonrasında bu kınama telgrafını göndermesi bilhassa önemlidir. (Vakit, 20 Eylül 1338: 3) Vatandaşların gönderdiği kınama telgraflarına bir örnek olarak 16 Temmuz 1926'da Çıldır halkının, “Türkün ve Türklüğün, dolayısıyla İslam'ın reis-i ruhanisi olan” Mustafa Kemal Paşa'nın suikasttan kurtulmasına istinaden kurbanlar kesildiğini haber veren telgrafi gösterilebilir (CA. 30.10.1.1.24.)

yaptığı sert açıklamalardan ve ayrıca Başsavcı tarafından 26 Haziran'da okunan iddianameden de anlaşılacağı üzere, hükümetin Terakkiperver partisi liderlerine azami sorumluluğu tesis etmek için özel bir çaba sarf ettiği görülüyor. Öte yandan, bugüne kadar alınan ifadeler, suçluluklarını en aza indirme ve hükümetin onlara karşı açtığı davayı oldukça zayıf gösterme eğilimindedir.” (NARA-867.001K31/8)

3 Ağustos 1926 tarihli belgede Bristol, İzmir'deki davanın sonuna geldiğini, 11 Temmuz günü Başsavcı'nın, sanıkların münferit davalarının genel bir özetini yaptığını ve daha sonra da iddianamesini okuduğunu aktarmıştır. Mahkemedен 10 sanık için ölüm cezası ve 6 sanık için mahkeme tarafından kararlaştırılacak bir süre için hapis cezası istendiğini ve Ankara'daki müteakip duruşmalar için az sayıdaki kişi dışında kalanların beraatine karar verildiğini açıklamıştır. Bundan sonra idama mahkum edilen ve ertesi gün idam edilen ve sürgün cezası verilen kişilerin isimlerini bir liste halinde paylaşmıştır. Bristol raporunda, idam cezası ve diğer cezalara çarptırılanların isimlerini şu şekilde aktarmaktadır:

1. Şükrü Bey, İzmir Milletvekili,
2. İsmail Canbulat Bey, İstanbul Milletvekili,
3. Arif Bey, Eskişehir Milletvekili,
4. Abidin Bey, Saruhan Milletvekili,
5. Halis Turgut Bey, Sivas Milletvekili,
6. Rüştü Paşa, Erzurum milletvekili,
7. Ziya Hurşid, eski Lazistan milletvekili,
8. Hafız Mehmet Bey, Eski Trabzon milletvekili,
9. Laz İsmail,
10. Gürcü Yusuf,
11. Çopur Hilmi,
12. Sarıefe Edip Bey,
13. Emekli Albay Rasim,
14. Kara Kemal Bey, eski gıda bakanı-gıyaben,
15. Abdülkadir Bey, Eski Ankara valisi-gıyaben.

Konya'da on yıl sürgüne mahkum edilenler:

1. Vahap Bey, Hafız Mehmet'in yeğeni,

Duruşmalarına daha sonra Ankara'da devam edilecek olanların listesi ise şöyledir:

1. *Rauf Bey, İstanbul Milletvekili (yok),*
2. *Adnan Bey, Eski İstanbul Milletvekili (yok),*
3. *Rahmi Bey, Eski İzmir valisi (yok),*
4. *Hilmi Bey, Ardahan eski Milletvekili,*
5. *İhsan Bey, Ergani Milletvekili,*
6. *Cavid Bey, Eski Maliye bakanı,*
7. *Selahattin Bey, Mersin eski Milletvekili,*
8. *Kara Vasıf Bey, Sivas eski Milletvekili (Cezada adı geçmemiştir.)*
9. *Hüseyin Avni Bey, Erzurum eski Milletvekili (NARA- 867.001K31/9, Kılıç, 2020:198-199)*

Bristol raporunda mahkeme sürecinde yaşananları anlatırken, bir taraftan da İstiklal Mahkemelerinin özellikleri ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin, mahkemenin öne çıkan özelliklerinden biri, her zaman tüm mahkeme üyeleri arasında karar ve eylem birliği olduğu yönündedir. Bristol'a göre, tümüyle incelendiğinde İzmir duruşmaları hem yasal hem de siyasal yönden oldukça ilginç olmuştur. Yasal yönden devlet başkanının hayatına kasteden bu suikast girişimi yargının önüne getirilmiştir. Oysaki, Batılı kaidelere göre değerlendirildiğinde ne mahkeme görüldüğü gibi ikna edici olmuştur ne de yargulamalar rafine bir adalet ruhuyla yürütülmüştür. Adaletin en yerleşik ilkelerinden en bariz sapma ise sanıkların ne savunma avukatına ne temyize gitmesine izin verilmemiş olmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk hakkında kapsamlı bir biyografi eseri kaleme alan Lord Kinross da eserinde mahkemelerin nasıl yürütüldüğü konusuna değinmiş, İstiklal Mahkemesinin kuramsal olarak Meclis'e karşı sorumlu bile olsa kendini yasal dokunulmazlık gibi ufak tefek Anayasa kayıtlarıyla bağlı görmeyen ve ülke yasalarının üstüne çıkan bir mahkeme olarak tanımladığını ifade etmiştir. Sanıkların ne avukat tutmaya ne de temyiz etmeye hakları olmadığını altını çizen Kinross, "*Mahkeme tanık dinlemeyi gerekli görmüyor; suçlular sadece bir kez sorgudan geçiriliyor; arkadan yargıç kararını veriyor*" diyerek TPCF'ye mensup paşaların bu nedenlerle kendilerini savunmadıklarını, savunma konusunda söyleyecekleri bir şey olup olmadığı sorulunca "Hayır" cevabını verdiklerini belirtmiştir. (Kinross,1981:650)

Bristol, yargılama boyunca Kazım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa gibi TPCF liderlerine mahkemenin saygılı ve kibar davrandığından hatta zaman

zaman Milli Mücadele'deki katkılarından övgüyle söz edildiğinden bahsetmiş ancak yargılamaların siyasi olarak TPCF liderlerine itibar kaybettirdiğini ve daha önce sahip oldukları kişisel prestiji yeniden kazanmalarının çok uzun bir süre alacağını belirtmiştir. Bristol'un yargılamalarla ilgili bir gözlemi de mahkeminin paşalarla ilgili gerçek niyetini gizlemeyi çok iyi başarmış olduğudur, O'na göre mahkeme bunu o kadar iyi gizlemiştir ki beraatleri okunduğunda kamuoyunda gerçek bir rahatlama hissi uyanmıştır. Bristol, paşaların serbest bırakılmaları ile ilgili olarak da, bu tür önde gelen vatanseverlere ölüm cezası verilmesinin ardından gelebilecek sonuçların farkında olan hükümetin, onları aleni bir sadakatsizlik damgası altında özgürleştirmeyi ve etkilerini azaltmayı yeğlediğini söylemiştir. (NARA-867.001K31/9)

Tüm bunların yanı sıra, İstiklal Mahkemesi'nin İzmir yargılamaları kapsamında davranışının ve kararlarının hukuk dışı ve keyfi olduğunu iddia eden Bristol, bunun tüm İstiklal Mahkemelerinin bir özelliği olduğunun akıldan çıkartılmaması gereken bir gerçek olduğunu belirtmiştir. Türk devriminin olağan hukuk mekanizmasının henüz yeterli bir seviyeye gelmediğini, davaların adalete çok az önem verilerek yürütüldüğünü kaleme alan Bristol tüm bunlara rağmen idam edilen kişilerin komitacı kişiler olduğunu, hepsinin kamuya karşı suç işlemiş kişiler olduklarını, içlerinden çoğunun birinci dereceden adam öldürme suçundan sanık olduklarını belirtmiştir. Dolayısıyla O'na göre Türkiye, toplumsal bakımdan bu kişilerin yitirilmiş olmasından pek zarar görmeyecektir. Bristol tüm bunları eleştirel bir şekilde Amerikan Dışişleri'ne aktarırken yine de Türklerin kendi halklarının zihniyetini yargılamak ve bu zihniyete uygun kamu önlemlerini belirlemek için herhangi bir yabancidan daha iyi bir konumda bulunmaktadır diyerek sözü Ankara'da başlayan yargılamalara getirmiş ve bu yargılamanın İzmir'deki yargılamalardan çok farklı olduğunun altını çizmiştir. Bristol, İzmir yargılamalarını bir devlet adamının hayatına yönelmiş bir suikastın hukuki açıdan soruşturulması, Ankara'daki yargılamaları ise uzun süredir devam eden siyasi farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışacak bir mekanizma olarak değerlendirmiştir. (NARA- 867.001K31/9, Kılıç:2020:203-204)

İttihatçılar Davası

İzmir'deki yargılamalar, bütün suikastçılara cezasını vermiş ve Mustafa Kemal'in karşısındaki TPCF muhalefetini de susturmuştur. Ancak İstiklal mahkemesinin kararında başka bir hüküm fırfası mevcuttu ve adlarından eski İttihatçılar oldukları anlaşılan bazı kimselerin ayrıca yargılanacakları belirtilmişti. Çünkü Savcının isteği üzerine suikast olayının "Ziya Hurşit ve adamlarınca Cumhurbaşkanına duydukları kin ve düşmanlığın doğurduğu

kişisel bir olay olmaktan çok, sanıkların hükümeti devirme gibi nefret edilecek bir amaçla kurulmuş gizli bir komite tarafından kışkırtıldıktan, bu kanlı cemiyette Terakkiperver partili olup da suçları sabit görülmüş olanlardan başka feshedilmiş İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden bazılarının da ilgili oldukları ve sanık diye yargılanan bu kimselerin suçlu görülmüş olmanın yanı sıra daha geniş çalışmalarda da bulunmuş oldukları sezilmiş olduğundan” gerekçesine dayanan İstiklal Mahkemesi, ikinci ve tamamlayıcı bir yargılamanın yapılmasını kararlaştırmıştır. (Goloğlu, 2011: 227, Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926:1)

Kinross da 15 gün sonra Ankara’da başlayan davanın amacını, Gazi’nin geri kalan düşmanlarını, İttihat ve Terakki üyelerini ortadan kaldırmak olarak göstermiştir. Kinross’a göre, buradaki suç nedeni, Mustafa Kemal’in canına kasıt değil fakat rejimi devirmeye yönelmiş siyasal bir girişimdir. Bu İttihatçılarla Milliyetçiler, Envercilerle Kemalciler arasında sürüp gitmiş ve Türk İhtilal hareketini ikiye bölmüş olan bir düşmanlığın son noktası idi. Mahkeme İttihatçı liderlerin Türkiye’den kaçışından sonra ve arkadan Türkiye’ye dönme çabaları esnasında Enver Paşa ile iş birliği yaptıklarını ortaya koymuş, onları Birinci Büyük Millet Meclisi döneminde hükümeti devirmeye kalkmak, ikinci seçimler sırasında karışıklık çıkartmak, TPCF yoluyla muhalefet kurmak, bu amaçla Cavit’in evinde ve Kara Kemal’in yazıhanesinde gizli toplantılar yapmak ve gazetelerde sistematik olarak hükümet aleyhtarı yazılar yazdırmakla suçlamıştır. (Kinross, 1981:653-654)

“Kara Çete” olarak isimlendirilen İttihatçılar davası Ankara’da 2 Ağustos 1926 tarihinde başlamış, sanıkların yoklamasından sonra Savcı Necip Ali Bey iddianamesini okumuştur.¹⁰ Başta Cavit Bey olmak üzere 52 sanık mahkeme huzuruna çıkarılmıştır. Sanıklardan Rauf (Orbay) Bey ile Dr. Adnan (Adıvar) Bey yurtdışında olduklarından duruşmalar yokluklarında sürmüştür. Engin’e göre, yargılananlar doğrudan işin içinde olanlar, TPCF kurucuları ve mensupları ve eski itttihatçı olup Mustafa Kemal ile hareket etmeyenlerden oluşuyordu. Bütün bunların ortak noktası Millî Mücadele sonrasında Mustafa Kemal’in oluşturmaya çalıştığı Halk Fırkası etrafında toplanacak bir iktidar gücüne karşı olmuş olmalarıydı ve bunun sonucu olarak bir kısmı muhalif parti kurmuş, bir kısmı farklı yöntemlerle muhalefete geçmiş, bir kısmı ise Mustafa Kemal’i ortadan kaldırarak iktidara sahip olmayı istemişti. (Engin, 2011:283)

10 Yargulamaların tutanakları Hakimiyet-i Milliye’de “Ankara İstiklal Mahkemesi’nde cereyan eden su-i kasd ve taklib-i hükümet davasına ait resmi zabıtlar” başlığı altında yargılama sırası izleyerek 3 Ağustos 1926’da başlamış ve 10 Teşrin-i evvel 1926 tarihine kadar sürmüştür. (Erdoğan, 2018:IX), Savcının iddianamesi için bkz. (Hakimiyet-i Milliye, 3 Ağustos 1926:1, Erdoğan, 2018:3)

Savcı Necip Ali Bey, İttihat ve Terakki'nin iktidar hırsı içindeki çalışmalarından, ülkeyi Almanya çıkarlarının uğruna harbe sokarak uçuruma sürükleyip ülkeden kaçan liderlerine değindikten sonra suikast olayını ele almıştır. Savcı ayrıca Cavit bey'in evindeki toplantıların olağan toplantılar olmadığını iddia etmiştir. 25 Ağustos'ta sanıklar savunmalarını yapmış, Cavit Bey ve öteki sanıklar bu toplantıların "gizli komite" niteliğinde olmayıp herkesin gözleri önündeki bir evde düzenlenen buluşmalar olduğunu savunmuşlardır. Cavit Bey, canlandırılmak istenen İttihat ve Terakki Partisi için hazırlanan 9 maddelik programla ilgili söz konusu programın İzmit'te Mustafa Kemal ile görüşen Kara Kemal'in verdiği bilgiler çerçevesinde ve gerektiğinde düşüncelerini Cumhurbaşkanı'na iletmek amacıyla hazırlandığını söylemiştir. (Turan, 2005:146-147, Erdinç, 2018: 881, 997) Karar ise 26 Ağustos Perşembe günü açıklanmıştır. Kararda, *"Türk milletinin kuvvet ve kudret kaynaklarının tükenmez olacağından gafil bulunarak o zaman millet ve memleketi düşman ayakları altına atıp kaçmaktan başka çare bulamayan İttihat ve Terakki mensuplarının Milli Mücadelenin sonucunda yine iktidara gelecekleri kanaatinde oldukları, Lozan görüşmele sırasında Cavit Bey'in evinde yapılan gizli toplantılarla, isimleri sayılan Kara Kemal, Şükrii, İsmail Canbolat gibi eski İttihatçıların Gazi Mustafa Kemal'e yaptıkları başyururunun reddinden sonra Ziya Gökalp de dahil olmak üzere bir kısım üyenin siyasi ortamdan ayrıldığı fakat diğerlerinin devam ettiğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Bu gizli toplantılarda Büyük Millet Meclisi'ndeki birinci ve ikinci grupları birleştirip eski İttihatçıları da içine alıp Rauf Bey'in yardımını sağlamak bu olmadığı takdirde açıkca İttihat Terakki olarak ortaya çıkmak kazarı alındığının ve bunların hepsinin de başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Halk Partisi'ni parçalamak için girişimde bulunduğu, Rauf Bey'in de buna araç olduğunu daha sonra TPCF'nin kuruluşu hazırlanarak bu yolla iktidarın ele geçirilmeye çalışıldığı"* belirtilmiştir. Daha sonra sanıkların ayrı ayrı suçları ele alınmıştır. (Aybars, 1988: 462, Engin, 2011: 237-240) Ankara'da açılan davada sanıklara yöneltilen rejimi devirme ve vatana ihanet suçuna karşılık gelen cezalar vatana ihanet yasalarında bulunuyordu. Böylece denilebilir ki, İzmir duruşmalarında ana konu öldürme eylemi, Ankara duruşmalarında ana konu hükümet darbesi ve rejimi değiştirme girişimi olmuştur. (Aydoğan, 2017:174) Mahkeme kararına göre suçlu bulunan sanıklardan Cavit Bey, Dr. Nazım, Ardahan Milletvekili Hilmi ve Yenibahçeli Şükri'nün kardeşi Nail'in Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nı zorla değiştirme girişiminde buldukları için idamlarına karar verilmiştir. (Kandemir, 1955: 50-66) Böylelikle, Cavit Bey ve Dr. Nazım Bey gibi suikat ile ilgisi olmayan İttihatçıları Ankara davasında ölüm cezasına çarptırılmışlardır. Rauf Bey ile İzmir eski valisi Rahmi, 10 yıl sürgün, Salih, Osman Kâhya 10'ar yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Dr. Adnan (Adıvar)

Hüseyin Cahit (Yalçın), Küçük Talat ile öteki sanıklar beraat etmişlerdir. (Kandemir, 1955: 108-119) İdam kararları ertesi gün yerine getirilmiştir. Rauf Bey hakkındaki karar yurt dışında olması sebebi ile uygulanamamıştır. Kendisi Londra'da iken İstiklal Mahkemesi'nin gönderdiği çağrışı almış ancak 1935 yılına kadar yurda dönmemiştir.¹¹ (Turan, 2005:147) Böylece Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'ya suikast girişimi bütün muhalefetin silinmesine yol açmıştır. (Akın, 2019:291)

Kılıç Ali anılarında bu mahkemelerle ilgili tecrübelerinden yola çıkarak şu sözleri paylaşmıştır:

“İstiklal Mahkemelerindeki tecrübelerimiz bize göstermiştir ki saltanatçı ve hilafetçi düşüncede olanlarla bu düşüncenin simgesi olmayı amaçlayanlar, Ankara merkezine karşı daima hınçlıdırlar. Onlar devlet merkezinin İstanbul'da olmasını isterler. Canlandırmak, faaliyete geçirmek istedikleri İttihat ve Terakki'nin gizli programında da devletin adına hayale kapılmayacaklarını, derhal pratik idareye geçeceklerini de söylüyorlardı. Bu devlet merkezinin izlerine Terakkiperverlerde de sık sık rastlanır. Onlarla aynı çizgide olan İkinci Grup'un bile düşünce ve amaç itibarıyla aynı yolda olduğunu biliniyordu.” (Turgut, 2005:419)

İttihatçılar Davası Hakkında Sheldon Leavitt Crosby Ve Charles E. Allen'ın Değerlendirmeleri

Sheldon Leavitt Crosby (Amerikan Büyükelçilik Müsteşarı) 18 Ağustos 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na Ankara'daki İstiklal Mahkemesi yargulamalarının başladığını bildirmiştir. Crosby, bu yargulamaları Mustafa Kemal'e karşı siyasi muhalefetin yargılanması olarak yansıtmıştır. Crosby, savcının iddianamesini okuduğunu ve içlerinde Dr. Nazım Bey, Cavid Bey, Kör Ali İhsan Bey ve Hilmi Bey gibi isimlerin bulunduğu sanıklar için idam cezası istendiğini, Dr. Hüseyinzade Ali Bey, Hamdi Baba, Hilmi Bey, Vehbi Bey gibi isimlerin olduğu sanıklar için de sürgün ve hapis cezası istendiğini belirtmiştir. (NARA- 867.001K31/12)

Crosby, mahkemenin yargulamalar esnasında özellikle aşağıdaki konuları ele aldığına dikkat çekmiştir:

1. 1920 Batum Kongresi başta olmak üzere İttihatçı liderlerin Türkiye'den kaçışlarının ardından yurtdışındaki faaliyetleri
2. İttihatçı Liderler arasındaki yazışmalar

11 Rauf (Orbay) Bey, siyasi hatıralarını anlattığı eserinde İstiklal Mahkemelerinin gönderdiği tebliği Londra'da aldığını belirtmiştir. Rauf bey, tebliğde Cumhurbaşkanına karşı İzmir'de tertiplenen suikast girişiminde müşevvik olduğu gerekçesi sunulduğunu bunun ise akıl ve havsalanın alamayacağı bir garabet ve cüret olduğunu ifade etmiştir. (Orbay, 1993: 195)

3. İttihatçıların, tamamen siyasi manevralarla hükümet değişikliği yapmak amacıyla Birinci Büyük Millet Meclisi'nin birinci ve ikinci gruplarını uzlaştırmaya yönelik gizli çabaları
4. Lozan Konferansı sırasında Cavid ve Hüseyin Cahit beylerin inatçı tavrı
5. Cavid Bey'in evinde ve Kara Kemal'in makamında eski İttihatçıların birkaç kez bir araya gelmesi, Hüseyin Cahit'in "Tanin"indeki muhalif yazıyla eş zamanlı olarak, kesin bir hükümet karşıtı programın benimsenmesine yol açması
6. İkinci TBMM seçimlerinde Canbolat ve Şükrü Beylerin çıkardığı güçlükler
7. İzmir Suikastı

Crosby, Ankara'daki duruşmaları yürüten İstiklal Mahkemelerinin, Napolyon yasasının ünlü ilkesine harfi harfine bağlı kaldığını belirtmiştir: "*Sanık masum olduğunu kanıtlayana kadar suçludur.*" Mahkeme başkanının çeşitli sanıkları incelerken kullandığı sert azarlayıcı ses tonuna dikkat çeken Crosby, mahkemenin bir amacının İttihatçıları ve diğer tüm aşırı gerici unsurları mümkün olan her şekilde itibarsızlaştırmak olarak belirtmiştir. En başından bugüne kadar mahkemenin, önde gelen gericilerden hiçbirinin ifadelerinde masumiyetlerine dair tatmin edici bir kanıt öne sürülmediğini belirten Crosby, bunun Cavid Bey için açıkça doğru olduğu görüşündedir. Ona göre, Cavid Bey'in evi son 3 yıldır siyasi amaçlar için genel bir toplanma yeri olarak hizmet vermektedir. Crosby, ayrıca mahkemelerin tanık sisteminden tamamen vazgeçerek tutuklanan herkese sanık sıfatının verilmesi yönündeki uygulamalarının özünde, cezaların nihai olarak verilmeden önce belirli sayıda kişinin er ya da geç serbest bırakılması gerektiği anlamını taşıdığını da öne sürmüştür. Ayrıca mahkemenin bazı kişileri serbest bıraktığını bunun nedeninin ise mahkemenin kamuoyunu duruşmalar sonunda vermeyi düşündüğü ağır cezalara hazırlamak olabileceğini söylemiştir. Crosby'ye göre, şimdiye kadar sunulan deliller özetlendiğinde İttihatçı liderlere en çok zarar veren noktalardan biri, Halk Fırkası'nın örgütlenmesinin ardından muhtemelen 1923 sonlarında Cavid Bey'in evinde hazırlanan hükümet karşıtı program olmuştur.¹² Crosby son olarak, Batılı bir ülkede bu kararların sıradan

12 1923'de seçim hazırlıklarının devam ettiği günlerde Cavid Bey'in evinde aralarında Kara Kemal, Şükrü Bey, Mehmed Canbolat, Hüseyin Cahit Bey, Dr. Nazım, Rahmi Bey'in de bulunduğu bir toplantı yapılmıştır. Sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki oturum şeklinde gerçekleştirilen toplantıyı Mehmed Cavid Bey yönetmiş, 9 maddelik bir program hazırlanmıştır. Bu toplantı İstiklal Mahkemesi yargılamasında gündeme gelmiş, suçlamaların temelini oluşturmuştur. 21/02/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmet-cavid->

bir siyasi platformda geçebileceğini, ama Türkiye’de İstiklal Mahkemelerinin gölgesi altında bu kararların yazarlarının eylemleri için olmasa bile eğilimleri için acı çekebileceklerini ifade etmiştir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na yazmış olduğu raporda İzmir’deki yargulamaların bir grup siyasi sivil suçluyu bertaraf etmeye yönelik olduğunu, Ankara’daki yargulamaların ise tam anlamıyla muhalefeti ortadan kaldırmayı hedeflediğini aktarmıştır. (NARA-867.001K31/12) İngiliz arşiv belgelerinde de mahkemenin nasıl çalıştığını ve hakimlerin üsluplarına ilişkin bir değerlendirme mevcuttur. İngiliz Maslahatgüzarı Mr.Hoare, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain’e göndermiş olduğu yazıda, Ankara’daki mahkemenin 2 Temmuz’da çalışmalarına başladığını ve savcının iddianemesini sunduğunu belirttikten sonra mahkemenin çalışma yöntemlerini şu şekilde ele almıştır:

“Mahkeme günlük olarak kuruldu. Tüm sanıklar sırayla ve yalnız olarak sorgulandı. Başkanın soruları orta derecede kibar bir dille ifade edildi. Ali Bey, sanıklardan herhangi birinin yalan söylediğini düşündüğünde bunu karşı tarafa ifade ederken bile zorbalıktan eser yoktu.” (E.O. 424/264, No:433:18)

Crosby, daha sonra 1 Eylül 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na bir rapor daha göndermiştir. Burada İzmir yargulamaları ile Ankara yargulamaları arasında pek az bir farklılık olduğunu dile getirmiş, mahkemenin yine en başından beri sabit bir amacının olduğuna ve son infaza kadar bu amacı amansızca sürdürdüğüne dair her türlü kanıt sunduğunu iddia etmiştir. Diğer taraftan mahkemenin geçmişteki ulusal talihsizliklerin sorumluluğunu sanıklara, özellikle de Cavid ve Nazım beylere yüklemeye yönelik ısrarlı ve kararlı bir girişiminin olduğunu da belirtmiştir. Çünkü Crosby, hükümetin en başından beri amacının, tutukluların İzmir komplosuna katkıda bulunup bulunmamasına bakılmaksızın Cavid’in temsil ettiği belirli bir siyasi muhalefet türünü şu ya da bu şekilde itibarsızlaştırmak ve sahneden uzaklaştırmak olduğunu öne sürmüştür. (NARA- 867.001K31/13)

Crosby aynı raporunda sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“İttihatçı liderlere yöneltilen suçlamalar, yasal tanımlarından yoksun bırakılarak sanıkların “milliyetçi” olmadığı yönündeydi. Böyle bir suçlama karşısında en başından bir cezaya çarptırılmışlardı zaten. Aynı zamanda, Mahkeme tarafından alınan ifadenin özetinden ve yargulamalar sırasında elde edilen çok çeşitli diğer bilgilerden, özellikle Cavid ve Nazım’ın fiilen hükümete karşı komplo kurduğu makul bir şekilde açıktır. Eski Ceza Kanunu’nun

bey-1875-1926/?pdf=3917 adresinden erişilmiştir. Kılıç Ali de anlarında bu programın genel olarak İzmir suikastını planlayanların düşüncelerinin bir ürünü ve sonucu olduğunu ifade etmiştir. Cavit Bey’in sorgusu esnasında da bu konu gündeme gelmiştir. (Turgut, 2005:418, Kandemir, 1955:39-40)

Hükümeti devirmek için çalışan gizli karakterli siyasi örgütlerin liderlerine ölüm cezası öngören 55 ve 57. maddelerinde mahkeme, amacını gerçekleştirmek için uygun ve geniş yetkiler bulabilmiştir.¹³ Hukuki denklemlerin bu şekilde ortadan kaldırılmasıyla, Hükümetin otoritesini ve duruma hakimiyetini göstermenin bir yolu olarak bir kez daha güce başvurmakla akıllıca davranıp davranmadığı sorusu ortaya çıkıyor. Böyle bir aşırılığın devam etmesi, az ya da çok ölümcül bir işaret ya da zayıflık olarak yorumlanabilir. Mevcut örnekte durumun böyle olduğunu söylemek biraz tehlikeli olacaktır. Ekonomik ve politik-iktisadi koşullar hakkında iç kesimlerden giderek artan sıklıkta gelen raporlar güven verici olmaktan uzaktır ve Hükümet, genel bir memnuniyetsizlik atmosferini aydınlatmak için bu tür radikal önlemlerin gerekli olduğuna makul bir şekilde karar vermiş olabilir. Bu bağlamda, Türkiye’de kitlesel ataletin bir gerçek olduğu ve ayrıca bugün sadece iki ulusal kahraman olduğu sürekli olarak akılda tutulmalıdır: Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa. Hükümet, siyasi muhaliflerini yok etme politikasını sürdürürken, şüphesiz böyle bir durumdan güç almaktadır. Oldukça popüler ve tanınmış bir şahsiyet olan Cavid’in idam edilmesi Türkiye’deki tüm yabancılar üzerinde çok olumsuz bir izlenim yaratmıştır. Hükümetin gereksiz sertliği Türk çevrelerince de bilinmektedir.” (NARA- 867.001K31/13)

Konuyla ilgili Amerikan ulusal arşivindeki belgeleri incelediğimizde Charles E. Allen (Başkonsolos) tarafından 22 Ekim 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na yazılan bir belgeye de çalışmamızda yer verme gerekliliğini duyduk. Allen, bakanlığa göndermiş olduğu belgede İzmir suikastı davasında yargılanan ve devamında Ankara İstiklal Mahkemesi’nde cezalandırılan bazı isimlerin özgeçmişleri hakkında ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. Belgede ismi olan kişiler, Şükrü Bey, İsmail Canbolat Bey, Hafız Mehmed Bey, Halis Turgut Bey, Arif Bey, Abeddin Bey, Rüşdü Paşa, Ziya Hurşit Bey, Sarı Efe Edip Bey, Albay Rasim Bey ve Laz İsmail’ dir. Bu kişilerin özgeçmişlerini aktaran Allen, sonrasında aşağıdaki iki noktaya dikkat çekmiştir. Birincisi, söz konusu kişilerin çoğunluğu eğitimleri orta ile mükemmel arasında derecelendirilebilecek olan kişilerdir. Başka bir deyişle, görevden alınmalarının topluma bir fayda olarak görülebileceği düşük zihniyetli insanlar değildir. Nitekim mevcut rejimin hiçbir zaman Şükrü Bey’le kıyaslanacak bir Maarif Nazırı olmamıştır. İkinci olarak, birkaç istisna dışında bu kişiler İttihat ve Terakki’nin bir kanadının aktif üyeleri olması sebebi ile Mustafa Kemal’in karşı çıktığı kişilerdir. Allen’a göre, bu nedenle, bu kişilerin idamının Mustafa Kemal Paşa’nın onlardan korkması ve nefret

13 Suikastçılar hakkında uygulanması istenilen o zaman yürürlükte bulunan ceza kanununun 55.maddesi: Türkiye Cumhuriyeti’nin Teşkilat-ı Esasiye Kanununu tamamen veya kısmen tağyir ve tebdil veya ilgaya ve kanunu mezkura tevfikân teşekkül eden Büyük Millet Meclisi’nin iskat veya ifayı vifecen men’e cebren teşebbüs edenler idam olunur. (Erman, 1971:34-35)

etmesinden kaynaklandığından şüphelenmek için mükemmel bir neden var gibi görünmektedir ve hangi açıdan bakılırsa bakılsın bu infazlar mazur görülemez. Çünkü ölüm cezasını veren mahkeme, sanığın temel haklarını hiçe saymıştır. Kararları bu şekilde eleştiren Allen, “ama günün sonunda bu kararların ve mahkemenin tutumunun ne ABD’nin ve ne de Türkiye’deki azınlıkların Türkiye’deki çıkarlarını etkilemediğini” söyleyerek raporuna son vermiştir.

İttihatçılar davası yargulamaları İngiliz ulusal arşivindeki yazışmalara da konu olmuştur. Mr. Hoare 30 Ağustos 1926 tarihinde Sir Austen Chamberlain’e göndermiş olduğu yazıda Ankara’daki yargulamalar sonrası gerçekleştirilen infazların Türk tarihinin bir dönemini sona erdirdiğini fakat muhtemelen yeni bir dönemini de başlattığını belirtmiştir. Bu idamların özgürlük ve ilerleme vaad eden yeni cumhuriyet rejimine yakışmadığını, Ankara’daki infazların İzmir’deki infazlara kıyasla hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda çok daha büyük bir etki yarattığını söylemiştir. (E.O.424/265, No:453: 18)

SONUÇ

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı büyük bir zaferle sonuçlandırılmış, arkasından 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Barış Antlaşması imzalanmış ve yine Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen devrimlerle çağdaş, demokratik ve laik ulusal devletin inşası başlamıştır. Dolayısıyla Türk halkının gönlünde büyük bir sevgi ve saygı kazanan Gazi’nin hayatına kasteden bir suikast tertip edilmesi hem ulusal hem de uluslararası kamuoyunda çok büyük bir tepki ve öfke yaratmıştır.

İzmir’de Gazi’ye karşı tertip edilmesi planlanan suikast Girit’li Şevki’nin 14 Haziran 1926 tarihinde bu girişimi İzmir Valisi Kazım Paşa’ya haber vermesi ile ortaya çıkmıştır. Suikastın öğrenilmesi üzerine hemen Mustafa Kemal Paşa’ya haber verilmiş, İzmir’e hareket edecek olan Gazi’nin seyahatini bir gün tehir etmesi istenmiş, bu arada ilk tutuklamalar ve soruşturmalar gerçekleştirilmiştir. Olayın bağlantıları araştırıldıkça tutuklamalar siyasi çevrelere de yansımış, Ankara ve İstanbul’da TPCF kurucuları dahil pek çok fırka mensubu tutuklanmıştır. Baş vekil İsmet Paşa, olayı öğrenir öğrenmez İstiklal Mahkemesi üyeleri ile görüşmüş kendilerini olayla ilgili davayı yürütmek üzere İzmir’e özel bir trenle hareket ettirmiştir. 27 Haziran 1926 tarihinde İzmir Elhamra Sineması’nda başlayan yargulamalar 13 Temmuz 1926 tarihinde sona ermiştir. Mahkemenin verdiği karara göre olayla doğrudan bağlantısı olan kişiler idam edilmiştir. TPCF kurucuları Paşalar

beraat etmiş, İttihatçı olarak tanımlanan diğer sanıkların dava dosyası ayrılarak Ankara'da yargılanmalarına karar verilmiştir.

İzmir suikastına ilişkin yürütülen İstiklal Mahkemesi yargılamalarını takip eden Amerikalı diplomat Mark L.Bristol 18 Haziran 1926 ve 3 Ağustos 1926 tarihlerinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na açıklamalarda bulunmuştur. Buna göre, davanın başlangıcından bitişine kadar yaşananlar yani davanın seyri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bristol diğer taraftan da mahkemenin çalışma yöntemi ve özellikleri hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Bristol'a göre, mahkeme ne savcının sunduğu iddianame açısından ikna edicidir ne de yargılamalar adalet ruhu içinde gerçekleştirilmiştir. Sanıkların savunma avukatına ve de temyize gitme hakkının olmaması hukukun temel ilkelerine tamamen ters düşmektedir. Mahkemenin özellikle TPCF liderlerine saygılı ve kibar davrandığını ancak her şeye rağmen yargılamaların siyasi olarak prestijlerini bir daha geri kazanılamayacak derecede olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bristol'a göre, mahkeme paşalarla ilgili gerçek niyetini çok başarılı bir şekilde gizlemiştir ve onlara idam kararı vermemiştir çünkü bu kararın kamuoyunda yaratacağı tepkinin her zaman farkında olmuştur. Mahkemenin tercihi paşaları özgürleştirmek ama itibarsızlaştırarak özgürleştirmektir. Bristol, İstikal Mahkemelerinin kararlarını keyfi ve hukuk dışı olarak değerlendirmiş, bunu da Türk hukuk sisteminin yeterli bir seviyeye gelmemiş olmasına dayandırmıştır. Son olarak Ankara'da başlayan yargılamalardan bahsetmiş ve bu yargılamaların İzmir'deki davadan çok farklı olduğunu altını çizmiştir. İzmir yargılamalarını bir devlet adamının hayatına yönelmiş bir suikastın yasal bakımdan bir incelemesi, Ankara'daki yargılamaları ise uzun süredir devam eden siyasi farklılıkları ortadan kaldırmaya çalışacak bir mekanizma olarak yorumlamıştır.

İzmir'deki İstiklal Mahkemesi yargılamaları suikastle doğrudan bağlantısı olan kişileri idam etmiş ve devrimin karşısındaki muhalefeti de susturmuştur. Ancak İttihatçılar olarak bilinen diğer kişiler İzmir'deki davadan ayrılarak Ankara'da yargılanacaktır. Böylece ikinci ve tamamlayıcı bir yargılamanın yapılacağı kesinleşmiştir. Buradaki suç nedeni ise Gazi'nin canına kasıt değil ama rejimi devirmeye yönelik bir siyasal girişim olarak belirtilmiştir. Ankara'daki İttihatçılar davası 2 Ağustos 1926 tarihinde başlamış Savcı Necip Ali Bey'in iddianamesini okumasıyla ve sanıkların yargılanmaları ile devam etmiştir. Bu dava sonucunda vatana ihanet ile suçlanan Cavit Bey, Dr. Nazım, Ardahan Milletvekili Hilmi ve Yeni Bahçeli Şükrü'nün kardeşi Nail'in idamlarına karar verilmiştir. Rauf Bey ile İzmir eski valisi Rahmi, 10 yıl sürgün, Salih, Osman Kâhya 10'ar yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Dr.

Adnan (Adıvar) Hüseyin Cahit (Yalçın), Küçük Talat ile öteki sanıklar beraat etmişlerdir. İdam kararları ertesi gün yerine getirilmiştir.

Ankara'daki İttihatçılar davası hakkında Amerikan Dışişleri Bakanlığına değerlendirmelerde bulunan Amerikalı diplomatlar Sheldon Leavitt Crosby ve Charles E. Allen dava süreci ve sanıkların duruşmadaki izahatları hakkında detaylı bir rapor paylaşmıştır. Crosby, 18 Ağustos 1926 tarihinde yazmış olduğu raporda mahkemenin yargılamalar esnasında ele aldığı konuları açıkladıktan sonra mahkemenin yargılama usulüne eleştiriler getirmiştir. Mahkemenin temel amacının İttihatçıları itibarsızlaştırmak ve tüm aşırı gerici grupları ortadan kaldırmak olduğunu belirtmiştir. Davada İttihatçıları en çok tehlikeye düşüren konunun Cavid Bey'in evinde hazırlanan hükümet karşıtı 9 maddelik program olduğunu belirten Crosby, bu kararların Batılı bir ülkede normal bir siyasi ortamda gerçekleşebileceğini ancak Türkiye'de İstiklal Mahkemelerinin gölgesi altında bunun mümkün olmadığını ifade etmiştir. Crosby, 1 Eylül 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği diğer bir raporda da mahkemenin adaletli davranmadığını, geçmişteki ulusal talihsizliklerin suçunu Cavid ve Nazım Bey'e ısrarla yüklemeye çalıştıklarını iddia etmiştir. Çünkü Crosby'e göre mahkemenin asıl amacı belirli bir siyasi muhalefet türünü her ne olursa olsun yok etmektir.

Amerikalı diplomat Charles Allen ise, 22 Ekim 1926 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na göndermiş olduğu raporda İzmir suikastı kapsamında yargılanan ve idam edilen kişilerin özgeçmişlerini paylaşmış ve bu kişilerin eğitimlerinin ve kültür seviyelerinin çok iyi olduğunu ve hatta başarılarının mevcut hükümet üyeleri ile kıyaslanamayacak derecede olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme kararlarının temel hakları hiçe saydığını belirtmiştir. Benzer değerlendirmeler, İngiliz ulusal arşivlerinde de ele alınmış, infazların Türk tarihinin bir dönemini sona erdirdiği ve özgürlük vaad eden yeni cumhuriyet rejimi ile mahkeme kararlarının çeliştiği savunulmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Amerikan Ulusal Arşivi

Central File: Decimal File 867.01, Internal Affairs Of States, Turkey, Government. Mandates, Recognition., October 30, 1923- November 2, 1929. October 30, 1923- November 2, 1929. MS Turkey: Records of the U.S. Department of State, 1802-1949: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1910-1929. National Archives (United States). Archives Unbound, link.gale.com/apps/doc/SC5111512194/GDSC?u=iiht&xsid=bookmark-GDSC&xid=a6e9fc35&pg=121. Accessed 3 Jan. 2023

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

30.10.0.0. (Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü)

İngiliz Ulusal Arşivi

EO.424/264, “Smyrna Plot”, Constantinople, Tarih: 23 Haziran 1926, No: 314, s. 93.

EO.424/265, “Smyrna Plot”, Constantinople, Tarih: 28 Haziran 1926, No: 326, s. 1.

EO.424/265, “Smyrna Plot And Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 4 Ağustos 1926, No: 404, s. 11.

EO.424/265, “Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 18 Ağustos 1926, No: 433. s. 18.

EO.424/265, “Angora Trials”, Constantinople, Tarih: 30 Ağustos 1926, No: 453. s. 18.

Gazeteler

Ahenk

Hakimiyet-i Milliye

Cumhuriyet

Vakit

Kitaplar

Akın, R. (2019). *Türk Siyasal Tarihi (1908-2000)*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2006

- Aybars, E. (1988) *İstiklal Mahkemeleri*, C: I-II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları
- Aydemir, Ş.S. (1969). *Tek Adam*.C:3. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, M. (2017) *Atatürk ve Türk Devrimi*, İstanbul: İnkılap Yayınevi
- Engin, V. (2011), *Hesaplaşma*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi
- Erdinç, E.Ş. (2018) Ankara İstiklal Mahkemesi Ve Siyasi Yargılama. İstanbul: Türkiye İş Bankası Ve Kültür Yayıncılık
- Erman, Azmi Nihat (1971). *İzmir Suikastı ve İstiklâl Mahkemeleri*. İstanbul: Temel Yayınları
- Goloğlu, M. (2011). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Devrimler ve Tepkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Kandemir, F. (1955). *İzmir Suikastının İçyüzü (I-II)*. İstanbul: Tarih Yayınları.
- Kılıç, S. (2020). *Kazım Karabekir'in Savunması ve İddianame*, İstanbul: Truva Yayıncılık
- Kinross, L. (1981). *Bir Milletın Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Altın Kitap Yayınevi
- Kocahanoğlu, O.S. (2005) *Atatürk'e Kurulan Pusu*. İstanbul: Temel Yayıncılık
- Kocatürk, U. (1999). *Atatürk'ün Fikir Ve Düşünceleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları
- Kumbuzoğlu, M.A. (2020). *İkinci Dönem Ankara İstiklal Mahkemesi (1925-1927)*. C:7/1. Ankara: TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yayınları No.: 1
- Mumcu, U. (1992). *Gazi Paşaya Suikast*, İstanbul: Um:ag Vakfı Yayınları
- Orbay, R. (1993). *Cehennem Değirmeni- Siyasi Hatıralarım 2*. İstanbul: Emre Yayınları
- Turan,Ş. (2005) *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap, İstanbul: Bilgi Yayınevi
- Turgut, H. (2005). *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Makaleler

- Arı, K. (1991). İzmir'deki Suikast Girişimi Sırasında Reiscumhur Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir Gezisi ve Onun Suikastı Nasıl Karşılıdığına İlişkin Bir Anı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 247-259.
- Özkan, K. (2021). Amerikan Basını ve Türkiye'de Görev Yapan Amerikalı Diplomatların Gözüyle Yeni Türkiye'nin Oluşumunda Atatürk'ün Rolü. *Atatürk Yolu Dergisi*, (69), 396- 429.
- Özkaya, Ö. (1991). İzmir Suikastı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VIII/22, 67-74.

Yüksek Lisans Tezi

Savran, S.G. (2006). “1926 İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri”. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Ansiklopedi Maddesi

Atatürk Ansiklopedisi. (2020) *Mehmed Cavid Bey (1875-1926)*. 21/02/2023 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmet-cavid-bey-1875-1926/?pdf=3917> adresinden erişilmiştir

Atatürk Ansiklopedisi. (2020) *Amiral Bristol'ün Rapor ve Savaş Günlükleri*. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/amiral-bristolun-rapor-ve-savas-gunlukleri/>

Bodrum'da Nüfus ve Göçmen İskânı

Metin Menekşe¹

Özet

Batı Anadolu'nun güneyinde önemli bir liman şehri olan Bodrum, 19. yüzyılda Muğla, Milas, Marmaris, Köyceğiz ve Meğri ile birlikte Menteşe Sancağı'na bağlı bir kazadır. Çoğunlukta olarak Müslümanlar ve Rumların yaşadığı, daha sonra Yahudilerin ve Ermenilerin gelip yerleştiği bir kaza olmuştur. Bodrum, sahip olduğu limanı itibarıyla aynı zamanda önemli bir duraklama ve geçiş noktası olmuştur. Osmanlı döneminde Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Ege Adaları ve Kuzey Afrika'dan gelen muhacirlerin, limanda geçici olarak misafir edildiği ve daha sonra başka yerlere nakledildiği veya kaza dâhilinde iskâna elverişli alanlara dağıtıldığı görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda göçe zorlanan Müslümanlar, yanlarına taşıyabilecekleri değerli eşyalarını da alarak en yakın muhacir toplanma alanlarına sığınmışlar, akabinde kara ve deniz yolu ile Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine sevk edilmişlerdir. Muhacirlerin en önemli sevk yerlerinden birisi de Aydın Vilayeti olmuştur. Nitekim Kırım, Kafkasya ve Balkan muhacirlerinin yerleştirilmesi planlanırken Menteşe (Muğla) Sancağı'ndaki iskâna elverişli araziler de bu plana dâhil edilmiştir. Yine, Girit Adası'nda yaşanan olaylar neticesinde adadan ayrılan Müslümanlar içerisinde kendi imkânları ile temin ettikleri vapurlarla Bodrum taraflarına geçenler olmuştur. Aydın Vilayeti merkezi İzmir'e göç edip daha sonra Bodrum'a nakledilerek burada iskân edilen Girit muhacirleri vardır. Muhacirlerin temel ihtiyaçlarının giderilmesi noktasında çalışmalar yürütülmüştür. Barınmaları için ev ihtiyacı söz konusu iken, bununla ilgili bir inşa planının hazırlandığı görülmektedir. Zaman içerisinde barınma, yerli ahaliyle uyum, askerlik gibi konularda birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Bunların biran önce çözüme kavuşturulması için de Merkezi Hükümet tarafından yerel idareye emirler gönderilmiştir.

Neticede, Osmanlı son döneminde gelen muhacirler ile Cumhuriyet döneminde gelen mübadiller Bodrum'da önemli bir nüfusu teşkil etmiştir. Bugün hâlâ bu iki dönemde gelen göçmenlerin 3.-4. kuşak nesli Bodrum'da yaşamaktadır. Her göçmen gurubunun kendine mahsus yerel âdeti, kültürü, dünya görüşü vardır. Bir taraftan, bir araya geldikleri Anadolu toplumu ile birçok ortak inancı, âdeti paylaşmışlar, diğer taraftan da yerel kültürlerini yaşatmaya çalışmışlardır.

1 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1192-3161.

Giriş

19. Yüzyılda Bodrum

Bodrum, Batı Anadolu'nun güneyinde yer alıp, bugün Muğla İli'ne bağlı bir ilçedir. 19. yüzyılda ise Aydın Vilayeti Mentеше Sancağı'na bağlı bir kazadır.² İçinde bulunduğu Mentеше bölgesi, Büyük Menderes Vadisi'nin orta ve aşağı kesimleri güneyinde yer alan bölgeyi kapsamaktadır. *İç Mentеше* ve *Dış Mentеше* olmak üzere ikiye ayrılır. Büyük Menderes'in denize döküldüğü yerden Köyceğiz'e bir hat çizilirse bunun doğusunda kalan kısım *İç Mentеше*, batısında kalan kısım ise *Dış Mentеше* olarak kabul edilir.³ Bodrum, Mentеше yöresinin batısında Güllük Körfezi ile Gökova Körfezi arasında geniş başlı ve dar boyunlu bir yarımda şeklinde yer almaktadır.⁴

Harita 1: Mentеше Bölgesi⁵

2 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 455.

3 Besim Darkot ve Metin Tuncel, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1978, s. 65.

4 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 505.

5 Mübahat S. Küttükoğlu, *Mentеше Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı)*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 10.

Mekteb-i İdadi Tarih ve Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Coğrafya Muallimi Kaymakam Ali Tevfik tarafından yazılan “*Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*” adlı eserde, Aydın Vilayeti’nin sınırları; “*Anadolu-yı şabanenin vilayât-ı meşhuresinden olub şimalen ve şarken Hüdavendigâr vilayeti ile mahdud olarak cenûb-ı şarkiyesinde Konya vilayeti vaki’ ve garbi adalar denizine sahibdir.*” şeklinde verilmiştir. Aydın Vilayeti’nin idarî olarak İzmir, Aydın, Saruhan, *Menteşe* ve *Denizli* olmak üzere beş adet mutasarrıflığa taksim olunduğu belirtilmiştir. Vilayet merkezi İzmir şehridir. İlgili mutasarrıflıkların merkez idareleri kendi isimlerindeki kasabalar ise de yalnız Saruhan Mutasarrıfı Manisa’da ve *Menteşe* mutasarrıfı Muğla kasabasında oturmuştur.⁶

Harita 2: Batı Anadolu Haritası⁷

Binbaşı Ali Saib tarafından kaleme alınan “*Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*” adlı eserde, Aydın Vilayeti’nin, İzmir, Saruhan, Aydın, Denizli ve *Menteşe* olmak üzere beş sancağı olduğu belirtilmiştir.⁸

6 Ali Tevfik, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası, Coğrafya-yı Umumi*, Cilt: III, 2. Baskı, Kasbar Matbaası, İstanbul H.1318/M.1900, s. 257-259.

7 BOA, HRT.h., 1666.

8 Ali Saib, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu-z-Ziya, Kostantiniyye H.1304/M.1886-87, s. 282.

Menteşe Sancağı'nın kuzeyinde Aydın ve Denizli sancakları, doğusunda Konya Vilayeti, güneyinde ve batısında Adalar Denizi yer almaktadır. Muğla Sancağı; *Muğla*, *Milas*, *Bodrum*, *Marmaris*, *Köyceğiz* ve *Megri* (Fethiye) kazalarından ibaret olup, aynı zamanda *Bozüyük*, *Ula*, *Dadya* (Datça) ve *Eşen* isimli dört nahiyeye ve 377 köy ile 46 mahalleye sahiptir.⁹

Harita 3: Menteşe Sancağı Haritası¹⁰

Ali Tevfik'in "*Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*" adlı eserinde, Menteşe Sancağı'na bağlı kazalar aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir (Tablo 1).

Tablo 1: Ali Tevfik'in " <i>Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası</i> " adlı eserinde Menteşe Sancağı Kazaları ¹¹
Menteşe (Muğla) Sancağı Kazaları
Milas, Megri (Fethiye), Bodrum, Köyceğiz (Merkez: Yüksek Kum), Marmaris

Bodrum Kazası'nın coğrafi konumuna bakıldığında, kuzeyde Milas ve Mandalyat Körfezi; doğuda Muğla Kazası; güneyde İstanköy Körfezi ve Boğaz; batıda Adalar Denizi ile çevrilidir. Kazada, 2 nahiyeye, 31 köy ve 11

9 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 455.

10 *BOA, HRT.h.*, 429.

11 Ali Tevfik, *a.g.e.*, s.260.

mahalle bulunmaktadır.¹² Kaza, İzmir'den deniz yoluyla 175 mil mesafede ve 37 derece 4 dakika kuzeyde ve 25 derece 9 dakika doğuda bulunmaktadır. Milas'ın merkezine 140 km. uzaklıktadır. Bodrum Kazası, merkez vilayete (Aydın) 54 saat, merkez livaya (Menteşe) 24 saat, diğer kazalara 12 saat uzaklıktadır.¹³ Mentеше Sancağı'nın yüzölçümü 13.239 kilometredir. Muğla 2.050, Milas 1.863, Bodrum 787, Marmaris 1.390, Köyceğiz 2.660, Meğri 4.489 km² genişliğinde olup bunların içinde en küçüğü Bodrum'dur.¹⁴

Yağlıkzâde Ahmed Rıf'at Efendi'nin 1881-1882 yılları arasında yayımlanan "*Lûgat-i Târihiyye ve Coğrâfiyye*" isimli eserinde belirtildiğine göre, Aydın Vilayeti dâhilindeki Mentеше Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olan Bodrum, *Doridler* zamanında inşa olunmuştur. Bu tarihlerde (1882-1883) ise mamur ve abadan bir özelliكتedir. Nüfusu 6.000 kadar olup, iskelesi işlek ve ticaretgâhdır. Bir rivayete göre tarihçi *Herodot* ile *Denis* burada dünyaya gelmiştir. *Kari* (Karya) hükümdarlarından meşhur *Maussolos*'un zevcesi marifetiyle yapılmış olan türbesi Bodrum civarındadır.¹⁵

Bodrum idari teşkilatının yıllara göre değişimi ile ilgili olarak *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü* tarafından yayımlanan "*Osmanlı Yer Adları*" eserinden istifade edilebilir. Bu eserde Bodrum'un yıllara göre idari taksimatı şu şekilde verilmiştir:

Tablo 2: Bodrum'un Yıllara Göre İdari Taksimatı ¹⁶	
İdari Durumu ve Yıllar	Bağlı Olduğu İdari Birim
Kale (1522)	Isravalos → Mentеше → Anadolu Eyaleti
Nahiye (16. yy.)	Karaova → Mentеше → Anadolu Eyaleti
Kaza (1855-1867)	Menteşe → Aydın Eyaleti (salnâme)
Kaza (1868-1874)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1875)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1876-1923)	Menteşe → Aydın Vilâyeti (salnâme)
Kaza (1924)	Muğla İli

12 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 462.

13 Arzu Baykara, *XIX. Yüzyıl Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2010, s. 9.

14 Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü, İzmir 1905, (Haz. Erkan Serçe), İzmir 2000, s. 8.

15 Ahmed Rıf'at, *Lûgat-i Târihiyye ve Coğrâfiyye*, Cilt: II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299 [1881-82], s.147.

16 Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın, Ankara 2017 s.125.

R. 1261/M. 1845 tarihli *Bodrum Temettuât Defterleri*'nden hareketle idari teşkilata dair bilgi edinilebilmektedir. Nitekim her bir defterin ilk sayfasında idari teşkilata yer verilmiştir. Örneğin Çarşu Mahallesi Temettuât Defteri'nde; *‘Aydın Eyâleti mülbakâtinden Menteşe Sancağı kazalarından Bodrum Kasabası mahallâtından Çarşu Mahallesi ahalisinin emlak ve arazi ve temettuâtlarını mübeyyin defterdir*’¹⁷ ibaresi yer almaktadır.

Ali Saib'in *‘Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*’ eserinde Bodrum hakkında şu bilgilere yer verilmiştir:

‘Bodrum Kazası: livanın cenûb-ı garbisinde ve hemnâmi olan şibh-i cezire üzerinde bulunur. Hükümet merkezi olan Bodrum Kasabası, şibh-i cezirenin sahil-i cenubisinde vaki’ ve merkez livaya 10 saat mesafededir. Kasabada asâr-ı atikadan pek mükemmel bir kal’anın harabesi ehyerm mevcuddur. Bodrum mevk’i-i sahilde olmak hasebiyle ahalisi balık ve sünger saydıyla iştigal ederler.’¹⁸

İzmir Rusya elçisi M. Mostras tarafından 1863 yılında meydana getirilen, *‘Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*’nde alfabetik olarak 768 yere temas edilirken Bodrum için, *‘Bodrum (Halikarnas): Kos Adası’nın karşısında ve İzmir’in güney doğusunda, Takımadada yanında, Menteşe Livası, Aydın Eyaleti’nde, Asya Türkiye’sinin bucağı*’¹⁹ bilgisine yer verilmiştir.

Ali Tefvîk’in *‘Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası*’ adlı eserinde, Bodrum Kasabası’na dair şu bilgilere yer verilmiştir:

‘Sahil-i bahirde kendi ismi ile yâd olunan şibh-i cezirenin cenubunda kadim bir beldedir. İsm-i kadimi Halikarnas olup müverrihin-i meşhureden Herodot’un vatanıdır. Asâr-ı atikası çoktur. Ahalisi denizden çıkardıkları balık, sünger yüzünden hayli istifade etmektedir.’²⁰

Şemsettin Sami’nin H.1308/M.1890-91 tarihli *‘Kamusu’l-Âlam*’ adlı eserine göre Bodrum; Anadolu’nun batı sahilinde İstanköy Adası karşısındaki şibh-i cezirenin güney sahilinde vaki bir koyun içinde bir kasaba ve iskele olup Aydın Vilayeti’nin Menteşe Sancağı’na tabi bir kazanın merkezidir. Güzel bir mevkide olup, küçük lakin sağlam limanı Rodos Şovalyeleri tarafından tesis olunmuş kalesi ve çoğunluğu İslam olmak üzere 11.000 ahali vardır. Pek eski bir şehir olup eski ismi Halikarnas’tır ki meşhur Herodot’un vatani olmuştur. Etrafında pek çok eski eser bulunup henüz hafriyat ve taharriyat

17 BOA., ML. VRD. TMT. d. 01632, s. 1.

18 Ali Saib, a.g.e., s. 297.

19 C. Mostras, *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*, (Fransızca’dan Çev. Ömer Öztürk), Yaba Yayınları, İstanbul 2012, s. 57.

20 Ali Tefvîk, a.g.e., s.268.

icra olunmamıştır. Bodrum Kazası'nın 29 köyü olup 30.000 kadar ahalişi vardır.²¹

Malî 1321 (M.1905) senesine ait olan *Nevsâl-i İktisad*'da, Aydın Vilayeti'nin coğrafyası, ziraatı, ticareti ve iktisadi yapısından bahsedilirken Bodrum Kazası şu şekilde tarif edilmiştir:

*“Bodrum kazası: Şimalen Milas Kazası ve Mandalyat Körfezi, şarken Manisa Kazası, cenuben İstanköy Körfezi ve İstanköy Boğazı ve açıkları, garben Adalar Denizi ile mahduddur. Bu kaza (İsraalos ve Karaâbad) namında iki nahiyeyi ve 40 köyü şamildir.”*²²

Salnamelerden hareketle Bodrum hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Nitekim 1883 ve 1884 yıllarına ait *Aydın Vilayet Salnamelerinde* Bodrum ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

*“Bodrum Kazası'nın ziraatı dün bir mertebededir. Mahsulât-ı mahalliyeden harice yalnız incir ve palamut imrâr olunur. İncir mahsulünün miktar-ı senevisi bir buçuk milyon kilograma baliğ olur. Bodrum sahilinde vâki olmak cihetiyle ahalişi balık ve sünger saydıyla iştigal ederler. Yün kuşak, seccade, halı nesc edilir. Asar-ı atikadan pek mükemmel bir kalenin harabesi ehyevm mevcuttur.”*²³

1. 19. Yüzyılda Bodrum Nüfusu

Osmanlı kaynaklarında 19. ve 20. yüzyıllarda Bodrum'a ait epeyce bilgi vardır. Daha erken dönemlerine ait bilgiler ise sınırlıdır. Zira Bodrum, bu devirlerde henüz kozmopolit veya çok kültürlü durumda değildir. 16-18. yüzyıllar arasında, çok az sayıda Gayrimüslimin yaşadığı bir kent ve bölge olan Bodrum, 19. yüzyıl ortalarından sonra çeşitli ırk ve dinlere mensup olanlar tarafından istila edilecektir.²⁴

Tanzimat'ın ilanından sonra, *Emperyalizm*'in Osmanlı Devleti'ne nüfuz etmesiyle birlikte, Bodrum da dâhil olmak üzere, Ege kıyılarında bazı yerler, eski geleneksel özelliğinden sıyrılarak, yeni roller üstlenmeye başlamıştır. Buralar özellikle Avrupa, Arap Dünyası ile Osmanlı Devleti arasında ticari mekânlar halinde gelişmeye başlamışlardır. Nitekim 1845 yılında, Osmanlı resmi belgelerinde 'kasaba' olarak zikredilen Bodrum, dokuz mahalleden (*Umurca, Çarşı, Kelerlik, Rum, Kâlseli, Tepecik, Yeniköy, Türk-Kuyusu ve Eski*

21 Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-A'lâm*, Cilt: II, Mihran Matbaası, İstanbul H.1308/M.1890-91, s. 1369-1370.

22 *Nevsâl-i İktisad: Aydın Vilayet-i Celilesinin Abval-i Tabiiye, Ziraiye, Ticariye ve İktisadiye ve Sair Abvalinden Bahis 1321 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevsâl-i İktisad*, 1323 [1905], s. 79-80.

23 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1301/M. 1883, s. 225; *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1302/M. 1884, s. 255.

24 M. Akif Erdoğan ve Ahmet Özgiray, *Bodrum Yarımadasının Tarihi Coğrafyası*, Bodrum Belediyesi Yayını, Bodrum 2017, s. 12.

Çeşme mahalleleri) müteşekkil bir kasaba hüviyetine bürünmüştür. Çok sayıda esnaf ve zanaatkâr burada örgütlenmiştir. Gemicilik ve askerlikle ilgili meslekler daha yoğun olarak icra edilmeye başlanmış; bunun yanı sıra sosyal hayat gelişmeye yüz tutmuştur. Türkler, Rumlar ve Yahudiler burada birlikte yaşamaya başlamışlardır. Bodrum'un tarih ve kültürü özellikle Halikarnasos antik kentinden dolayı Avrupalı seyyahların notlarına girmeye başlamıştır.²⁵

Batılı seyyahların ifadelerine göre, henüz 19. yüzyılın başlarında Bodrum'da 2 bin Türk nüfus varken, 110 hane de Rum nüfusu mevcuttur.²⁶ Özellikle 19. yüzyıl boyunca bölgede Rum nüfusu sürekli artış göstermiştir. Rumların dışında Bodrum'da sayıca fazla olan diğer bir Gayrimüslim cemaat de Yahudilerdir. Bu cemaatin Rodos'tan gelip Menteşe Sancağı'na yerleşmesi, 19. Yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlansa da²⁷, nüfus defterlerine göre Bodrum'da ilk Yahudi izlerine ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru rastlanmaktadır.²⁸ Diğer Gayrimüslim cemaat ise Ermenilerdir. Bodrum'da Ermeni nüfusuna dair bilgilere de ancak 20. yüzyılın başlarında ulaşılabilir.²⁹ Nüfus verileri genel olarak değerlendirildiğinde, Bodrum'da Türk/Müslüman nüfusunun daima %80'in üzerinde bir paya sahip olduğu, Rum nüfusunun %16-17, Yahudi nüfusunun da yaklaşık %1 gibi bir ağırlığa sahip olduğu söylenebilir.³⁰

19. yüzyılda Bodrum'un nüfusu ile ilgili detaylı veriler arşiv kayıtlarından edinilebilmektedir. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Nüfus Defterleri Kataloğu* içerisinde yer alan *Bodrum Nüfus Defterleri* kayıtlarına göre, 1831, 1835 ve 1840 yıllarında kaza dâhilinde yer alan mahalle ve köylerin nüfusu şu şekildedir:

25 M. A. Erdoğan ve A. Özgiray, *a.g.e.*, s. 11-12.

26 Tüncer Baykara, "Bodrum", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İstanbul 1992, s. 248.

27 T. Baykara, *a.g.m.*, s. 249.

28 Muttalip Şimşek, "Şer'iyye Sicilleri ve Nüfus Defterlerine Göre Bodrum'da Yaşayan Gayrimüslimler (1831-1904)", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 56, (Temmuz-Ağustos 2016), s. 606.

29 A. Baykara, *a.g.t.*, s. 138.

30 M. Şimşek, *a.g.m.*, s. 607.

Tablo 3: Bodrum Kazası'nın 1831-1835-1840 Yılları Nüfus Sayımları ³¹			
Mahalle/Köy	1831	1835	1840
Mahalle-i Çarşı	128	106	153
Mahalle-i Türkkuyusu	123	122	142
Mahalle-i Kelerlik	95	63	95
Mahalle-i Eski Çeşme	114	155	185
Mahalle-i Tepecik	123	121	152
Mahalle-i Yeniköy	74	88	90
Karye-i Çırcan	109	66	50
Mahalle-i Emurca (Umurca)	188	146	97
Mahalle-i Kilisalık	66	65	75
Kale-i Topçuyan		154	
Reaya-yı Der mütemekkini Bodrum Rum	184	259	
Karye-i Kiran Kuyu Çiftliği			130
Mahalle-i Tersane	51		
Onbaşıyan	8		

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen 1831 nüfus sayımında Bodrum'da, 1.190 Müslüman kaydedilmiştir.³² 19. yüzyılın başlarında Bodrum'a gelen seyyahlar buranın nüfusu hakkında bilgi vermektedirler. *W. Turner*, 1815'te 2.000 Türk ile 110 Rum evi bulunduğunu ve yaklaşık 10.000 kişi yaşadığını belirtir. *Michaud*, 1830'larda toplam nüfusun 2.800 olduğunu, *Wrotchenko* ise 400'ü Rum toplam 1.200 hane bulunduğunu yazmaktadır.³³ 1845 yılı Temettuât defterlerinde ise Bodrum Kasabasında 589 hane olup, Osmanlı nüfus araştırmalarında genel kabul gören "5" katsayısı ile çarpıldığında toplam nüfusun yaklaşık olarak 2.945 olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁴ 1881/1882-1893 genel sayımında ise 11.551 Müslüman, 2.245 Rum, 82 Yahudi ve 3 yabancı uyruklu olmak üzere toplam 13.884 kişi tespit edilmiştir.³⁵

31 Ahmet Yiğit, "XIX. Yüzyıl Menteşe Livası Nüfus Defterleri ve Menteşe'de Nüfus", *Atayurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü* Hakkında Yazılar, (Edit. Mustafa Gökçe-Eren Fehmi Eroğlu), Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla 2020, s. 134.

32 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 235.

33 M. Michaud, *Correspondance Orient (1830-1831)*, Paris 1835, s.499; Turner, *Journal of a Tour In The Levant*, Cilt: III, London 1820, s. 56; Tuncer Baykara, "Bodrum", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İstanbul 1992, s. 249.

34 Defterler için bkz. *BOA., ML. VRD. TMT. d. 01631, 01632, 01633, 01634, 02803, 02804, 02805, 02806, 02807.*

35 K. H. Karpat, 2010, s. 260-261.

Aydın Vilayet Salnamelerinde Bodrum nüfusu hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. 1889'da 11.300 Müslüman, 2.156 Rum, 114 Protestan ve 4 ecnebi olmak üzere toplam 13.574 kişi yer almaktadır.³⁶ 1891'de 11.551 İslam, 2.245 Rum, 82 Yahudi ve 6 ecnebi tebaasından olmak üzere toplam 13.884 kişi bulunmaktadır.³⁷ 1897'de 12.459 İslam, 2.559 Rum, 102 Yahudi, 15 Ecnebi ve 53 Yabancı olmak üzere toplam 15.188 kişi tespit edilmiştir.³⁸ 1898/1899'da ise 12.608 İslam, 2.552 Rum, 95 Yahudi ve 104 yabancı olmak üzere toplam 15.379 kişi bulunmaktadır.³⁹

H.1313/M.1895 Aydın Vilayet Salnamesi verilerine göre, Menteşe Sancağı; 68.962 erkek ve 69.204 kadın olarak toplam 13.866 İslam; 5.926 erkek, 5.393 kadın olarak toplam 11.319 Rum; erkek ve yabancı olarak 6 Ermeni; 59 erkek ve 12 kadın olarak 71 Bulgar; erkek ve yabancı olarak 1 Katolik; 289 erkek ve 246 kadın olarak 535 Yahudi; 67 erkek ve 61 kadın olarak 128 ecnebi ki toplam nüfus 150.226'dır. Kaza dâhilindeki emâkin ise 31.562'dir.⁴⁰ H.1313/M.1895 Aydın Vilayet Salnamesi verilerine göre Bodrum Kazası nüfusu ise; 6108 erkek ve 6093 kadın olarak toplam 12201 İslam; 1.267 erkek ve 1.237 kadın olarak 2.504 Rum; yabancı ve erkek olarak 2 Bulgar; yabancı ve erkek olarak 1 Katolik; 47 erkek ve 55 kadın olarak 102 Yahudi; 7 erkek ve 4 kadın olarak 11 ecnebi ki toplam 14.923'dür. Kaza dâhilindeki emâkin ise 2.811'dir.⁴¹

Menteşe Sancağı nüfusu 1904 yılında toplam 172.762 iken, 1920 yılında 194.304 nüfusa ulaşmıştır. Dolayısıyla 16 sene içerisinde 21.542 nüfus artışı olmuştur. Bodrum Kazası nüfusu ise, 1904 yılında 13.382 iken, 1920 yılında 21.101 nüfusa ulaşmıştır. 16 yıl içerisinde kazada 7.719 nüfus artışı meydana gelmiştir. Menteşe'deki 1904 ve 1920 yılı genel nüfus tablosu aşağıda olduğu gibidir.

36 *Aydın Vilayet Salnamesi*, R. 1305/M. 1889, s. 208.

37 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1308/M. 1891, 422.

38 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1315/M. 1897, 508-509.

39 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1316/M. 1898, 489-191.

40 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 456.

41 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 462.

Tablo 4: Menteşe Sancağı 1904 ve 1920 Yılı Nüfusu ⁴²		
Kaza	1904 Yılı Nüfusu	1920 Yılı Nüfusu
Muğla	60.022	60.788
Fethiye	38.694	40.266
Köyceğiz	21.024	23.045
Marmaris	11.092	12.474
Milas	28.548	36.630
Bodrum	13.382	21.101
Toplam	172.762	194.304

1927 yılı nüfus sayımında Bodrum'da, 7.045 erkek, 8.649 kadın olmak üzere toplam 15.694 kişinin kayıtlı olduğu görülmektedir. Daha sonra yapılan sayımlarda nüfus artışı devam etmiş ve 17.648'e kadar yükselmiştir.⁴³

2. Bodrum'da Göçmen İskânı

İnsanlık tarihi kadar eski olan göç ve göçmen hareketleri, günümüzde de artarak devam etmektedir. Göçün belli başlı birkaç tanımına yer vermek gerekirse *Akkayan*'a göre, kişilerin hayatlarının gelecekteki kısmının tamamını veya bir kısmını geçirmek üzere bir iskân ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi bir yer değiştirme olayıdır.⁴⁴ *Yalçın*'a göre, bir yerden başka bir yere yapılan; sosyokültürel, politik ve bireysel dinamiklerden etkilenen; kısa, orta ve uzun vadeli olabilen; geriye dönüş planlı veya sürekli yerleşim hedefi güden bir yer değiştirme hareketidir.⁴⁵ Görüldüğü üzere göçe ilişkin tanımlarda bir çeşitlilik söz konusudur. Ancak hepsinde ortak unsur olan *yer değiştirme hareketi*, toplumların demografik, kültürel, sosyoekonomik yapısını ve bunların gelişimini biçimlendiren dinamik bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶ Farklı bilimsel disiplinlerin inceleme alanına giren göç; sosyal, politik, ekonomik, ekolojik veya bireysel nedenlerden kaynaklanan hem zaman hem mekân ve hem de amaç açısından irdelenmesi gereken bir değişim sürecidir.⁴⁷

42 Muğla Sıhhiye Müdürü Doktor Esad, *Türkiye'nin Sıhhi-İctimai Coğrafyası, Muğla (Menteşe) Sancağı*, (Haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş), Muğla 2012, s. 61.

43 Arzu Baykara, *a.g.t.*, s. 139.

44 Taylan Akkayan, *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979, s. 20.

45 Cemal Yalçın, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004, s. 12-13.

46 Buket Akıncı, Ahmet Nergiz ve Ercan Gedik, "Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015, s. 61.

47 Canan Emek İnan, "Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, s. 15.

Karpat'ın belirttiği gibi, dünyadaki devletlerin büyük bir bölümü, göçlerin getirdiği insanlar ve sonraki kuşaklar tarafından kurulmuştur. Türk tarihinde de büyük değişiklikleri beraberinde getiren kitle hareketleri genellikle göçler şeklinde gelişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kuruluşunu hazırlayan kitle hareketleri de bu çerçevede gerçekleşmiştir.⁴⁸

Göçlerle ilgili birtakım sınıflandırmalar da söz konusudur. *Yalçın*, göçe neden olan faktörlerin çok olmasının göçün sınıflandırılmasını zorlaştırdığını belirtmektedir. Yalçın'ın yapmış olduğu sınıflandırmada ilk olarak irade esasına göre göçler yer almaktadır. Bunlar *gönüllü* ve *zorunlu* göçler olmak üzere ikiye ayrılır. Gönüllü göçte göç hareketine karar veren bizzat bireyin kendisidir. Zorunlu göçler ise savaş tehlikesi gibi can güvenliğinin söz konusu olduğu, bireylerin yaşamak ya da baskılardan kurtulmak için göç etmekten başka çarelerinin olmadığı durumlarda ortaya çıkan göçlerdir. İkinci sınıflama ise göçün yoğunluğuna göre yapılmaktadır. Bu da *kitlesel* ve *bireysel* göçler şeklinde kendini gösterir. Üçüncü sınıflama ise ülke sınırları esasına göredir. İç ve *dış* göç şeklinde ortaya çıkar. İç göç; bir ülkenin kendi sınırları içinde bölge, kent, kasaba, köy gibi bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine doğru hareket etmektir. *Dış göç* ise, bireylerin birtakım nedenlerle kendi ülkesinden başka bir ülkeye hareket etmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dördüncü sınıflama ise yerleşme süreleri esasına göre yapılır. Bunlar da *geçici* göçler ve *süreklî* yerleşme amacıyla yapılan göçler şeklinde kendini gösterir.⁴⁹

2.1. Osmanlı Döneminde Bodrum'da Göçmen İskânı

18. yüzyılda Çukurova'ya yerleşmiş olan aşiretlerden bir kısmının Muğla Sancağı tarafına geldikleri görülmektedir. Nitekim 1718 yılında aşiretlerden bir kısmı Muğla Sancağı'nın kasaba ve köylerine yerleştirilmiştir. Fakat bir süre sonra yerleşik olmadıkları için buralardan çıkarılmaya çalışılmıştır.⁵⁰

1830 yılı nüfus sayımına ait kayıtlarda, göç hareketliliği ile ilgili verilere ulaşılabilmektedir. Nitekim Menteşe Sancağı'nda göç alanlar içinde en fazla göçmen gelen kaza 46 aile ile Milas'tır. Onu 36 aile ile Muğla, 34 aile ile Bodrum takip etmektedir. Dolayısıyla en fazla göç alan bu yerler, bugün de olduğu gibi kalabalık şehir ve kasabalardır. Yakın mesafelerden Menteşe'ye en çok göçmen olarak gelenler içerisinde ise, sırasıyla; *Beççeliler* (*Betçe*),

48 Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 86.

49 Cemal Yalçın, *a.g.e.*, s. 13.

50 Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 86.

Tavashılar, Tekeliler, Hamidliler, Kırlılar, Ulahılar, Yarangümeliler, Kayalılar, Aburköylüler, Abadlılar yer almaktadır. Daha uzak yerlerden gelip kasaba ve köylerde yerleşmiş olanların sayısı da az değildir. Bolu'dan, Karadeniz'de İsmail'den, Mısır'dan, Adalardan (6 Giritli, 2 İstanköylü, 2 Kıbrıslı, 1 Rodoslu, 1 İyneadalı), hatta Kuzey Afrika'dan (3 Cezayirli, 3 Mağribli) göç etmiş haneler de vardır.⁵¹

R. 1261/M. 1845 tarihli *Bodrum Temettuât Defterleri*'nden hareketle, çeşitli sebeplerle Bodrum kasabasına yerleşmiş, yakın veya uzak şehirlerinden gelmiş ahaliyi tespit etmek mümkündür. Bu tespit, farklı mahallî kültürlerde yetişmiş kimselerin 19. yüzyılda Bodrum'u önemli bir iskân merkezi olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu anlamda ilgili kayıtlar Bodrum'da; *Cezayirli, Giritli, Mağribli, Çinenli, İstanbullu, Erzurumlu, Manisalı, Akşehirli, İstanköylü, Milash, Gölcüklü, Karadenizli, Kayserili, Labsekili, Tavash* menşei kişilerin yaşadığını göstermektedir.⁵²

1821 Rum İsyanı, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, 1853-1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında göç etmek zorunda kalan Müslümanlar, yanlarına taşıyabilecekleri değerli eşyalarını da alarak en yakın muhacir toplanma alanlarına sığınmışlar, akabinde kara ve deniz yolu ile Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine sevk edilmişlerdir.

Anadolu'da muhacirlerin sevk edildikleri yerlerinden birisi de Aydın Vilayeti olmuştur. Nitekim Aydın Vilayeti'ne sevk edilen Kırım ve Kafkasya muhacirlerinin iskân yerleri planlanırken Menteşe (Muğla) Sancağı'ndaki iskâna elverişli ve boş araziler de bu plana dâhil edilmiştir. Muhacirlerin, Aydın, Denizli, Menteşe taraflarındaki iskân yerlerine sevk olunmalarında yol ücretleri yerel ahalice karşılanmıştır. Neticede, Kuban taraflarından gelen halk ile Nogayların bu bölgede yerleştirilmesine çalışılmıştır.⁵³

Çerkez ve Nogay muhacirlerinin iskânı için gerekli olan geniş ve boş arazinin tespit ve tedarik edilmesi amacıyla Muğla civarında Balat Ovası'nın gayet büyük, verimli ve havadar olduğu haber alınmış olduğundan burasının keşif ve muayenesi ve en kısa sürede bir haritası ile birlikte rapor hazırlaması için daha önce Hüdevendigâr Eyaleti'nde görev almış olan *Erkân-ı Harb Kol Aşâlarından Tevfik Efendi*'nin görevlendirilmesi 5 Temmuz 1859 tarihinde

51 Mübahat S. Kütiikoğlu, *a.g.e.*, s. 176-177.

52 Metin Menekşe, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Bodrum Kasabasında Kullanılan Lakaplar (Hane Sahipleri Listesi İle Birlikte)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: X, Sayı:54, Aralık 2017, s. 310-311.

53 Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 150, 156.

talep edilmiştir. Gerekli izin 19 Temmuz 1859 tarihinde de çıkmıştır. Yapılan incelemeden sonra bölgenin iskâna uygun olduğu görülerek Muğla Balat Ova'ya da Çerkez ve Nogay muhacirleri sevk edilmiştir. 1859'den sonra gelen göçmenler yoğun olarak önce Karadeniz sahillerine yakın olan Anadolu ve Rumeli Sancakları, Ege ve Akdeniz limanları ile arazisi geniş bölgelere yerleştirilmiştir. Muğla Balat Ova gibi alanlar bu göçler neticesinde kurulan köyler ile şenlendirilmiştir.⁵⁴

Menteşe Sancağı'na gelen aileler değişik kasaba ve köylere iskân olunmuştur. Mesela, Rusya'nın Abazih bölgesinden gelen Çerkezlerden Muğla Kasabası'na; aslen Dağıstan ahalisinden olan şahıslardan Tavas Kazası'na bağlı Yarengüme Köyü'ne; yine, Çerkezlerden Gökabad Kazası'na, Dalaman Kazası'na bağlı Akçataş Köyü'ne, Balat Ovası'na, Marmaris'e ve Köyceğiz Kazası dâhilinde Döğüşbelen Ovası'na iskânlar yapılmıştır.⁵⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında topraklarından ayrılmak zorunda kalan muhacirler için arazi araştırması yapılmış ve bu anlamda Mentеше (Muğla) Sancağı dâhilinde 18.500 dönüm arazinin iskâna elverişli olduğu tespit edilmiştir. Akabinde muhacirlerin iskânı için gerekli çalışmalar yapılmıştır.⁵⁶

Bodrum Kazası dâhilinde Tırnova'dan muhacirlerin olduğu görülmektedir. Nitekim 1894 yılına ait bir arşiv vesikasında, Tırnova muhacirlerinin geçim sıkıntısı çektiklerinden bahsedilmiştir. Bodrum Kazası'nın Dirmil Köyü'nde yaşayan Tırnova muhaciri Salih, geçim sıkıntısı çektikleri için civardaki 20 dönüm arazinin kendisine tahsis edilmesini istemiştir. Bununla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen yazıda, daha önceki emsaller de dikkate alınarak gereğinin yapılması istenmiştir.⁵⁷

19. yüzyılın sonlarında Girit Adası'ndan göçler yaşanmıştır. Girit'te özellikle 1897-1898 yıllarını büyük sıkıntılar içerisinde geçiren Müslümanlar, toplu halde yaşadıkları yerlerde her türlü hastalığa, yoksulluğa kurban gidecek bir hale düşmüşlerdir. *Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde sıkışıp kalmışlardır.*⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin zayıf düşmesini

54 Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Mentеше Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies*, C. 4, S. 8, 2009, s. 1175.

55 Erdoğan Keleş, *a.g.m.*, 1183.

56 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 163.

57 Erdal Taşbaş, "Bodrum'da Göçmen İskânı", 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu (30 Ekim-1 Kasım 2013) Bildiriler*, (Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray), Cilt II, İzmir 2014, s. 808.

58 Lieutenant Clarke to Captain Shaw, "Report on Sanitary Work in Candia, Crete", The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence*

fırsat bilen emperyalist devletlerin kışkırtmalarıyla, o yıllara kadar yiyecek içeceklerini bölüşen, birbirlerine adeta akraba kadar yakın olup kardeş gibi yaşayan Girit halkı birbirine düşürülmüş, düşman edilmiştir. O tarihten itibaren yaratılan kargaşayla, trajik olaylarla, çoluk çocuk, genç, kadın, ihtiyar demeden yaşanan katliamlarla hayat yaşanmaz bir hal almaya başlamıştır. Herkeste, her an gerçekleşecekmiş gibi gelen ölüm korkusu nedeniyle aileler evlatlarının akıbetlerini de düşünerek adadan gizlice veya alenen kaçmaya başlamıştır.⁵⁹

Girit'te bulunan İngiliz Yüzbaşı *Clarke*, adada yaşanan son hadiselerle ilgili olarak raporunda şu bilgilere yer vermiştir:

“Şehir merkezlerine yeni gelenlerin çoğu, zavallı bir durumda olup para ya da geçim kaynakları da olmadığından mülklerini terk etmek zorunda kalmışlardır. Hristiyanların terk etmiş oldukları evlerini işgal edip toplu halde yaşamaya başlamışlardır. Onlar, her türlü hastalığa kurban gidecek bir halde, perişan yaşamaktadırlar. Bir taraftan denizle diğer taraftan düşmanlarca çevrili surlar içinde, berbat bir durumda bulunmaktadırlar.”⁶⁰

Ada Müslümanlarının bu acı durumu, memleketin çeşitli yerlerindeki Müslümanlarca da üzüntüyle karşılanmıştır. Bir zamanlar sahip oldukları iktidardan vazgeçerek tâbi millet durumuna düşmekten başka yapabilecekleri bir şey kalmamıştır. Diğer taraftan, Müslümanların önemli bir kısmı, sosyal azınlık olmaktansa yurdundan ayrılmayı tercih etmiştir.

Osmanlı Hükümeti, Girit'ten gelen göç dalgaları karşısında başlangıçta ikilemde kalmıştır. Muhacirleri kabul etse göçü teşvik etmiş olacak ve Girit'teki İslam varlığı sona erecektir. *Nüfusun* azalması, *nüfuzun* da ortadan kalkmasına neden olacaktır. Fakat kabul etmese, âsi Rum çetelerinin ellerinde katliama uğrayacaklar ya da açlıktan, hastalıktan öleceklerdir. En nihayetinde Hükümet, Müslümanların Girit'te korunamayacağı gerçeği ile yüz yüze kalacak ve istemeyerek de olsa maddi-manevi bütün zorluklara katlanılarak muhacirlerin gelişlerini kabul edecektir.

Girit'te Rum âsilerce gerçekleştirilen yağma ve katliam olayları sonrasında can güvenlikleri kalmayan Müslüman halk, Anadolu'da; Aydın, Adana, Konya, Hüdavendigar, Halep vilayetlerine; Ege Adalarından İstanköy ve Rodos'a; Balkanlar'da Selanik'e; Arap coğrafyasında: Beyrut, Suriye vilayetlerine ve

Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC), Turkey No: 1 (1899), London: April 1899, s. 146.

59 Hüseyin Yeter Şakar, *Mázimdeki Bodrum ve Bodrumlular*, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Kocair ve Cezmi Çoban), Bodrum 2019, s. 20.

60 Lieutenant Clarke to Captain Shaw, “Report on Sanitary Work in Candia, Crete”, The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC), Turkey No: 1 (1899)*, London: April 1899, s. 146.

Bingazi sancağına göç etmek zorunda kalmışlardır.⁶¹ 1897-1913 döneminde, Doğu Akdeniz'i çevreleyen Ege Adaları, Balkanlar, Anadolu, Afrika ve Ortadoğu gibi oldukça geniş bir alana yayılan Girit muhaciri sayısının tahminen 60.000 civarında olduğunu söylemek mümkündür. Göçmenlerin biran önce tespit edilen iskân mahallerine ulaşmaları için büyük çaba harcanırken aynı zamanda onların günlük ihtiyaçlarının giderilmesi için de çalışmalar yürütülmüştür. Sahip oldukları birçok şeyi geride bıraktıkları ve beraberlerinde çok az şey getirebildikleri için muhacir meskenlerinin devlet bütçesiyle inşa edilmesine karar verilmiştir. Muhacirlerin özel durumları dikkate alınarak esnaftan olanları için şehir merkezlerinde, çiftçi olanları için de köylerde meskenler inşa edilmesine çalışılmıştır. Esnaf sınıfına yeterli miktarda sermaye verilmesi kararlaştırılırken, çiftçilere de boş arazi, tohumluk, çift öküzü, tarım araç-gereçleri yardımıyla bulunulmuştur. Mahsulün alımına kadar da yiyecek vs. gibi günlük ihtiyaçlarının karşılanmasına devam edilmiştir.⁶²

Aydın Vilayeti merkezi İzmir'e göç eden Girit Müslümanlarının bir kısmı Bodrum dâhilinde iskân edilmiştir. Nitekim 3 Nisan 1899 tarihinde İzmir'e gelen muhacir sayısının toplam 13.163 nüfusa ulaşmasıyla birlikte bunlardan bir kısmının kendi rızaları ile Aydın demiryolu hattı güzergâhında yer alan kasabalara, bir kısmının da Çeşme, Bodrum, Kuşadası gibi sahil boylarına yerleştirilmesine çalışılmıştır.⁶³

Girit'ten ayrılan Müslümanlar içerisinde kendi imkânları ile temin ettikleri vapurlarla Bodrum taraflarına geçenler olmuştur.⁶⁴ Nitekim 9 Mayıs 1899 tarihli komisyon raporunda, İzmir'e göç eden muhacir sayısı 16.000

61 Girit göçlerine dair örnek çalışma için bkz. Süleyman Beyoğlu, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, s. 123-138; Metin Menekşe, "XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:42, Şubat 2016, s. 715-734; Metin Menekşe, "Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, s. 557-566.

62 Girit Müslümanlarının zorunlu göçü ve yürütülen iskân çalışmaları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Metin Menekşe, *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.

63 BOA., Y.MTV, Dosya No: 188, Gömlek No: 119, 22 Mart 1315/3 Nisan 1899.

64 Örneğin, *Hacı David Kumpanyası*'nın vapurları doğrudan Bodrum'a uğramaktadır. Nitekim sefer güzergâhı ile ilgili verilen bilgi şu şekildedir: Her Cuma günleri: (Selanik Hattı), İzmir'den hareketle Midilli, Limni, Selanik, Kavala, Karaağaç ve Dedeağaç'a; (Antakya Hattı) İzmir'den hareketle Sakız, Çeşme, Karlovası, Vati, Kalimnoz, Sömbeki, Rodos, Makri, Meis, Finike ve Antalya iskelelerine uğramaktadır. Her Salı günleri (Herkit Hattı) İzmir'den hareketle Sakız, Çeşme, Karlovası, Vati, Kuşadası, Güllük, Patnoz, Leryos, İstanköy, **Bodrum**, Kalimnoz, Sömbeki, Rodos ve Herkit iskelelerine uğramaktadır. Bkz. Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü, İzmir 1905, (Haz. Erkan Serçe), İzmir 2000, s. 125.

nüfus olarak bildirilmiştir. Muhacirlerden 4.068 nüfusu diğer vilayetlere sevk edilmiştir. 1.500 muhacirin ise İzmir'e uğramaksızın Kuşadası, Bodrum, Çeşme kazalarına kendi imkânları ile geçtiği belirtilmiştir. Geriye kalan 10.432 nüfustan 900'ü Birunâbad nahiyesine, 300'ü Karşıyaka'ya, 100'ü Kilizman (Güzelbahçe)'a ve 300'ü de Buca Cuma Ovası'na göç etmiştir. 5.740 muhacir ise İzmir'in merkez mahallelerinde ikamet etmiştir.⁶⁵

Söke ve Milas kazalarında bulunan muhacirlerden İzmir'e sevk edilenler olmuştur. Örneğin, Milas'ta bulunan muhacirlerden 14 hanede 48 kişinin önce Milas'tan Güllük'e 39 adet deve ile geçtikleri, daha sonra Güllük'ten vapur ile İzmir'e ulaştıkları tespit edilmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla develerin de arabalarda olduğu gibi yakın mesafelerde nakil aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim 19. yüzyılda bu bölgede ulaşım aracı olarak deve, merkep ve katır kullanımı yaygındır. Bu dönemde devenin en yaygın kullanıldığı kazalar ise Muğla ve Meğri'dir.⁶⁷ Bodrum'un kara ulaşımı kadar deniz ulaşımı da önemlidir. Hem devlet hem de özel vapur şirketlerinin işlediği görülmektedir. Özellikle İdare-i Mahsusa vapurları aktif olarak seferler düzenlemektedir. Örneğin, İdare-i Mahsusa vapurları, Dersaadet hattında her Perşembe günü İzmir'e uğrayarak; *Sakız, Çeşme, Vati, Kuşadası, Güllük, Bosrum, Sömbeki, Marmaris, Meğri, Rodos, İstanköy, Kalimnos, Leryos, Batinoz, Karyot, Sakız* iskelelerine gitmekte, İzmir'den hareketinden bir hafta sonra da çıkış noktası olan İzmir'e dönmektedir.⁶⁸

25 Eylül 1899 tarihli arşiv kaydından hareketle Milas-Güllük-İzmir arasında yapılan muhacir naklinde kullanılan araçlar ve nakil ücretlerine dair ortaya çıkan tablo aşağıda olduğu gibidir (Tablo 5).

65 BOA., DH. MHC., Dosya No: 16, Gömlek No: 83, 27 Nisan 1315/ 9 Mayıs 1899.

66 BOA., DH. MHC., Dosya No: 27, Gömlek No: 84, Lef: 5-1, 13 Eylül 1315/ 25 Eylül 1899.

67 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 436; *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1311/M. 1893, s. 222.

68 *Aydın Vilayet Salnamesi*, H. 1313/M. 1895, s. 76.

Tablo 5: Milas-Güllük-İzmir Arasında Muhacirlerin Sevkiyatında Kullanılan Nakil Araçları ve Masrafı⁶⁹

Her bir Nüfusun Masrafı (Kuruş)	Ekmek ve Katık Parası	Milas'tan Güllük'e Nakil Masrafı	Güllükten İzmir'e Nakil Masrafı	Kayık Parası	Nüfus	Hane Sayısı	Hane Reisi İsmi	Milas'tan Güllük'e Kullanılan Deve Adedi
92	12	30	40	10	2	1	Mehmed Cemalaki	3
113	18	20	60	15	3	1	Ali bin İsmailaki	2
123	18	30	60	15	3	1	Hasan bin Orhanaki	3
349	54	70	180	45	10	1	Selim bin Abdülbakaki	7
215	30	60	100	25	5	1	Nuri bin Abdullah	6
72	12	10	40	10	2	1	Ahmed bin Hasan	1
72	12	10	40	10	2	1	Ömer bin Mustafa	1
216	36	30	120	30	6	1	Seyid bin Ahmed Halilaki	3
82	12	20	40	10	2	1	Hasan bin Ahmed Halilaki	2
82	12	20	40	10	2	1	Ali bin Ahmed Halilaki	2
82	12	20	40	10	2	1	Ahmed Halilaki	2
132	12	20	80	20	4	1	İbrahim Ağaki	2
82	12	20	40	10	2	1	Ahmed Ağa	2
123	18	30	60	15	3	1	Ali bin Ağagaki	3
1.835	270	390	940	235	48	14		39

Tabloda görüldüğü gibi 48 kişiden oluşan 14 muhacir hanesinin Milas'tan İzmir'e nakli için; ekmek ve katık bahası, Milas-Güllük arası deve nakil ücreti, Güllük-İzmir vapur ücreti, Güllük ve İzmir'de kayık ücreti olarak Milas mal sandığından toplam 1.835 kuruş harcanmıştır. Bunun içerisinde, Milas'tan Güllük'e kadar kullanılan 39 adet deve için de 390 kuruş nakliye ücreti ödenmiştir. Dolayısıyla her bir deve için 10 kuruş nakliye ücretinin alındığı anlaşılmaktadır.⁷⁰

69 BOA, DH. MHC. Dosya No: 27, Gömlek No: 84, Lef: 5-1, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.

70 BOA, DH. MHC. Dosya No: 27, Gömlek No: 84, Lef: 5-1, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.

14 Ekim 1899 tarihli arşiv vesikasında, 21 Haziran 1899 tarihinden 14 Ekim 1899 tarihine kadar iskân edilen Girit muhacirleri hakkında ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir. Aydın Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalarda ne kadar muhacirin yerleştirildiği ve ne kadar muhacirin *misafayette* bulunduğu kayıt altına alınmıştır. Muhacirlerin yerleştirilmiş oldukları mahaller aşağıdaki tabloda olduğu gibidir (Tablo 6).

Tablo 6: Aydın Vilayeti Dâhilinde Yerleştirilen ve Hâlâ Misafayette Olan Girit Muhacirleri ⁷¹						
Yer	Toplam Nüfus		Yerleşmiş Olanlar		Misafayette Olanlar	
	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane
İzmir merkezi ve köyleri	4.224	917	3331	686	893	234
Bodrum Kazası	593	140	562	131	31	9
Alaşehir Kazası	106	24	25	5	81	19
Aydın Sancağı	393	102	340	68	53	34
Manisa Sancağı	1.164	232	1124	223	40	9
Söke Kazası	740	203	150	41	590	162
Urla Kazası	79	19	18	3	61	16
Tire Kazası	632	126	442	88	190	38
Kuşadası Kazası	255	57	250	56	5	1
Milas Kazası	180	40	180	40	-	-
Menemen Kazası	467	113	136	35	331	78
Toplam	8.833⁷²	1.973	6.558	1.376	2.275	600

Tabloda görüldüğü üzere 8.833 Girit muhaciri Aydın vilayetinin çeşitli mahallerinde ya tam olarak yerleştirilmiş ya da geçici olarak ikame edilmiştir. Bunlar içerisinde Bodrum Kazası'nda iskân edilen muhacir sayısı 131 hanede 562 nüfustur. Henüz iskân edilemeyen geçici olarak ikame edenler ise 9 hanede 31 nüfustur.⁷³

1899 yılı Ekim ayı içerisinde, Aydın Vilayeti dâhilinde iskân edilmeyi bekleyen 11.181 Girit muhaciri için yeni bir sevk ve iskân planlamasının yapıldığı görülmektedir. Buna göre, Halep, Şam, Beyrut vilayetleri ile Bingazi ve Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına 11.180 nüfus muhacirin daha gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Muhacirlerden bir kısmının da Aydın

71 BOA, DH. MHC., Dosya No: 21, Gömlek No: 51, 2 Teşrinievvel 1315/14 Ekim 1899; BOA., Y. PRK. MYD., Dosya No: 22, Gömlek No: 55, 2 Teşrinievvel 1315/14 Ekim 1899.

72 Toplamada hata yapılmıştır. Tarafımızca yapılan kontrol sonucu elde edilen rakam verilmiştir.

73 BOA, DH. MHC., Dosya No: 21, Gömlek No: 51, 2 Teşrinievvel 1315/14 Ekim 1899.

Vilayeti dâhilindeki Menteşe Sancağı'na iskân edilmesi hedeflenmiştir. Yani, 11.181 nüfus Girit muhacirinden 4.180 nüfusun yarısının Menteşe sancağına, diğer yarısının da Karahisar-ı Sahib'e gönderilmesi planlanmıştır.⁷⁴

1899 yılında meydana gelen şiddetli deprem⁷⁵ nedeniyle Menteşe Sancağı'nda yaklaşık 80.000 nüfus meydana kalmıştır. Muhacir evlerini inşa etmesi planlanan duvarcı ve dülgeler, depremde zarar gören bu insanların evlerini onarmakla meşguldürler. Bu nedenle kışın yaklaştığı bu dönemde öncelikli işin bu insanlar olduğu belirtilmiş ve muhacirlerin bölgeye iskânının ilkbahara kalacağı öngörülmüştür. Dolayısıyla iskân memuru Reşat Bey'in de ilkbahara kadar vilayet dâhilinde kalmasının uygun olacağı bildirilmiştir.⁷⁶

Menteşe Sancağı'na tâbi Milas ve Bodrum kazalarında Girit muhacirlerinin iskân edilmesi çalışmalarına dair birtakım verilere ulaşılabilmektedir. Milas'taki muhacir ileri gelenlerinden bazıları bir arzuhal hazırlamışlar ve Yüksek Muhacirin Komisyonu'na sunmuşlardır. Arzuhalde, Milas kazasında iskânlarına uygun bazı boş araziler ve yabancı zeytin ağaçları bulunduğu bahsederek oralarda iskânlarını talep etmişlerdir. Konuyla ilgili olarak bölgede bulunan iskân memuru tarafından da destekleyici bilgi gelince gerekli işlemlerin yapılması merkezden bildirilmiştir.⁷⁷ Bodrum kazasında ise 150 hane Girit muhacirinin olduğu ve bunların iskânları ve işlerinin temini hususunda gerekli çalışmaların yürütüldüğü 1900 yılı Kasım ayında haber verilmiştir.⁷⁸

Bodrum kazasında bulunan Girit muhacirleri ile ilgili 1906 yılında bir iskân düzenlemesi yapılmıştır. 25 Ekim 1906 tarihli düzenlemeye göre, R.1315/ M.1899 yılı ile Bodrum kazasına gelen Girit muhaciri miktarı 581 nüfustur. Bu muhacirlerden 110 nüfusuna mesken inşası sağlanmış ve ziraat için gerekli olan aletler de kendilerine verilmiştir. Merkezce görevlendirilen

74 BOA, DH. MKT. PRK., Dosya No: 2209, Gömlek No: 4, 23 Eylül 1315/5 Ekim 1899.

75 Anadolu'da XIX. yüzyılın son büyük depremi olarak nitelendirilebileceğimiz 1899 Aydın-Denizli depremi, Kandilli Rasathanesi'nin verilerine göre IX şiddetinde olmuştur. 20 Eylül Çarşamba günü sabaha karşı saat 4 civarında gerçekleşen deprem, yaklaşık 40 saniye sürmüştür. Güney-kuzey istikametinde gerçekleşen bu deprem, Aydın, Denizli, Muğla, İzmir ve Manisa'yı şiddetli bir şekilde sarsmıştır. 1899 depremi ile ilgili olarak Aydın Valiliği tarafından hazırlanan ve 26 Eylül 1899 tarihli Ahenk gazetesinde yayımlanan en ayrıntılı resmi rapora göre, vilayet genelinde hayatını kaybedenlerin sayısı 724, yaralıların sayısı ise 738'dir. Aydın'da 350, Köşk, Sultanhisar, Atça ve Nazillî'de 2.052, Kuyucak ve Ortakçı'da 2.931, Sarayköy'de 720 mesken olmak üzere toplam 12.932 mesken yıkılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Zafer Atar, "Fotoğraflarla 1899 Aydın-Denizli Depremi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII/27, (2013), s. 5-32.

76 BOA, DH. MHC., Dosya No: 21, Gömlek No: 51, 7 Teşrinievvel 1315/19 Ekim 1899.

77 BOA, DH. MHC., Dosya No: 17, Gömlek No: 3, 7 Temmuz 1315/ 19 Temmuz 1899.

78 BOA, DH. MHC., Dosya No: 33, Gömlek No: 13, 23 Teşrinievvel 1316/ 5 Kasım 1900.

Teftiş Heyetinin kazaya ulaştığı 1906 yılı Ekim ayında, henüz iskân edilemeyen 471 muhacir tespit edilmiştir.⁷⁹

Bodrum'da bulunan Girit muhacirlerinin ihtiyaçlarına göre bir sınıflandırılma yapılmıştır. Mesken, arazi ve sermaye ihtiyaçları göz önünde bulundurulurken bir düzenleme söz konusu olmuştur. 164 hanede 581 nüfus Girit muhacirinin ihtiyaçlarına göre dağılımı aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 7: Bodrum Kazasında Bulunan Girit Muhaciri Sayısı ve İhtiyaç Alanlarına Göre Dağılımı ⁸⁰									
1899 Yılından İtibaren Bodrum'a Gelen Girit Muhacirlerinden Sadece Meskene İhtiyacı Olanlar					Mesken İnşası ve Sermaye Verilmesi Gerekenler				
Geldiği Yer	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Hane Sayısı	Geldiği Yer	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Hane Sayısı
Girit	366	182	184	116	Girit	105	42	63	20
Mesken Tedarik Etmiş Olup Yalnız Bir Miktar Sermayeye İhtiyacı Olanlar					Ne Meskene Ne de Sermayeye İhtiyacı Olup Zi-kudret Olanlar				
Geldiği Yer	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Hane Sayısı	Geldiği Yer	Toplam Nüfus	Erkek	Kadın	Hane Sayısı
Girit	17	10	7	5	Girit	93	48	45	23

Tabloda görüldüğü üzere, 1906 yılında, Bodrum'da bulunan Girit muhacirlerinin büyük bir bölümü henüz ev tedarik edememiş olup *misaferette* olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Sermayeye ihtiyacı olanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Aynı zamanda güçleri yetmediği için herhangi bir işi yapamayacak durumda olan muhacirler de bulunmaktadır.

Muhacirler için tesis edilen mahalle ve köylerde çarşı ve pazarların muntazam bir şekilde taksim edilmesi söz konusu olmuştur. Aynı zamanda muhacir evlerinin bölgenin iklim ve coğrafi koşullarına göre yapılmasına, hayvanların barınması için de elverişli olmasına dikkat edilmiştir. Evlerin resim ve planlarının çizimi için de *Mühendishane-i Berrî Hümayûn*'dan yetişmiş olanlardan seçilecek bir heyetin iskân mahalline gönderilmesi

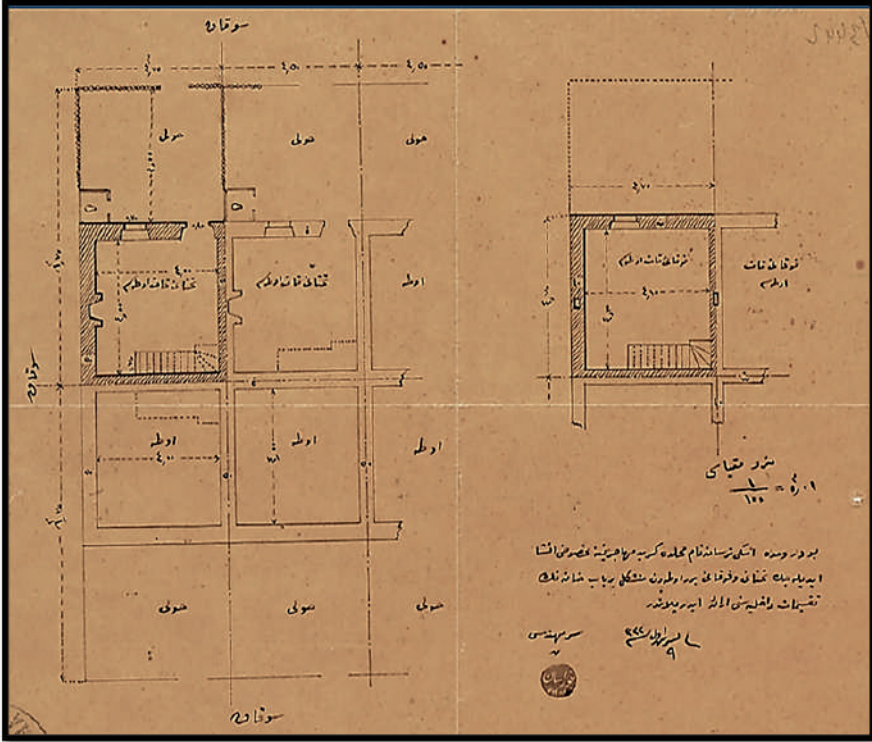
79 BOA, DH. MHC., Dosya No: 70, Gömlek No: 8, Lef: 19-1, 12 Teşrinievvel 1322/ 25 Ekim 1906.

80 BOA, DH. MHC., Dosya No: 73, Gömlek No: 8, Lef: 4-1, 8 Teşrinievvel 1322/ 21 Ekim 1906.

istenmiştir.⁸¹ Nitekim Bodrum'da bulunan Girit muhacirlerinin iskânı için de ev planının çizildiği görülmektedir. Bodrum'da Eski Tersane isimli mahalde Girit muhacirlerine mahsus inşa edilecek *tahtânî* ve *fevkânî* birer odadan müteşekkil bir bâb evin iç taksimatını gösteren bir plan hazırlanmıştır. Bu plan, 9 Teşrinievvel 1322/22 Ekim 1906 tarihinde Sermühendis Havrasan

tarafından hazırlanmıştır.⁸²

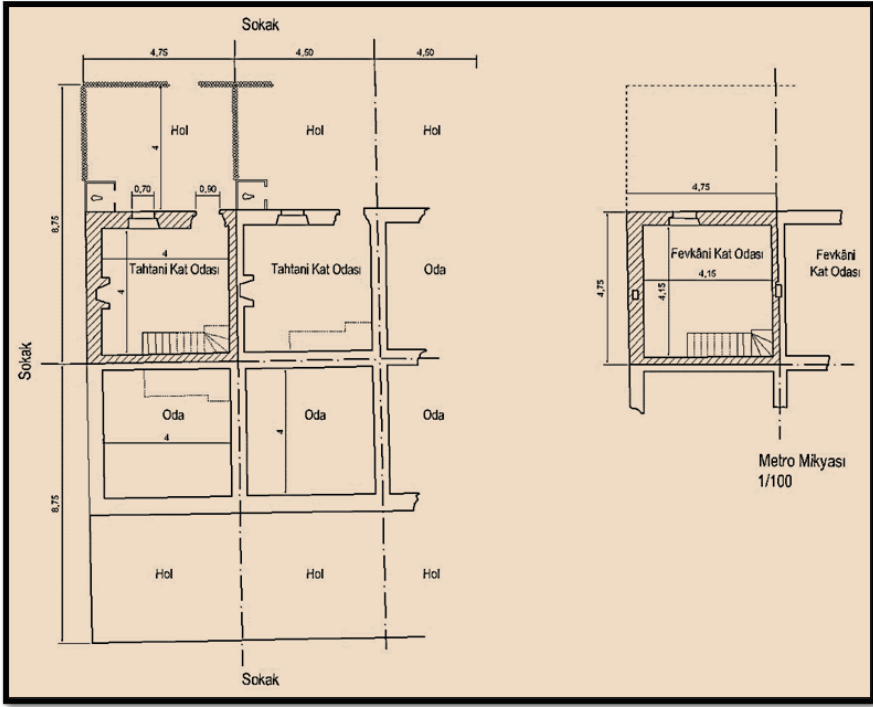

Plan 1: Girit Muhacirlerine Mahsus İnşa Edilecek "Tahtânî ve Fevkânî" Birer Odadan Müteşekkil Bir Bâb Hanenin İç Taksimatını Gösteren Plan⁸³

81 BOA., İ. HUS., 73/120, 17 Mart 1315/29 Mart 1899.

82 BOA, PLK.p., 3442, 9 Teşrinievvel 1322/22 Ekim 1906.

83 BOA, PLK.p., 3442, 9 Teşrinievvel 1322/22 Ekim 1906.

Plan 1: “Tahtâni ve Fevkâni” Bîrer Odadan Müteşekkil Bir Bâb Hanenin İç Taksimatını Gösteren Plan⁸⁴

Bodrum Şer'iyye Sicilleri'nde verilen bilgilerden hareketle ikamet edilen mekânlar hakkında bilgi alınabilmektedir. Buna göre, gayrimüslimlerden maddi durumu orta derecede olanların genelde “*tahtâni*” diye tabir edilen tek katlı evlerde; maddi durumu iyi olanların ise “*fevkâni ve tahtâni*” şeklinde ifade edilen iki katlı evlerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.⁸⁵ Muhacirler için inşası planlanan evlerin de hem *tahtâni* hem de *tahtâni* ve *fevkâni* olarak planlandığı görülmektedir (Bkz. Plan 1).

Yürütülen çalışmalara rağmen, muhacirlerin uzun bir süre yerleştirilemedikleri görülmektedir. Nitekim 14 Haziran 1909 tarihli arşiv vesikasında bu durumdan bahsedilmiştir. On bir sene evvel Giri'ten Bodrum kazasına göç eden muhacirlerin hâlâ iskân edilemedikleri ve bu nedenle zor durumda buldukları belirtilmiştir.⁸⁶ Zira muhacirler adına, İmamzâde *Mehmed Velîyüddin* imzalı bir arzuhal hazırlanmış ve merkeze gönderilmiştir.

84 İlgili planı orijinalinden hareketle çizen *Yüksek Mimar Aysun ALP*'e çok teşekkür ederim.

85 M. Şimşek, *a.g.m.*, s. 613.

86 *BOA, DH.MKT., 2843/55, 25 Cemaziyevvel 1327/14 Haziran 1909.*

Arzuhalde muhacirler, ihtiyaç duydukları hanelerin, emsalleri gibi inşa edilerek sefaletten kurtarılmalarını talep etmişlerdir.⁸⁷ Neticede muhacirlerin bu talepleri üzerine gereğinin yapılması Aydın Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁸⁸

Osmanlı Hükümeti, topraklarını terk etmek zorunda kalan muhacirlere, yeni yaşamlarını kurana kadar vergiden askerliğe kadar çeşitli alanlarda muafiyetler tanımıştır. Nitekim aynı durum Girit muhacirleri için de söz konusu olmuştur. Girit muhacirlerinin 2 yıl vergiden muaf tutulmalarına karar verilmiştir.⁸⁹ Askerlik işlemleri ile ilgili olarak ise, Seraskerî makamı tarafından nasıl bir yol izleneceği hususu Şura-yı Devlet'e 29 Haziran 1902 tarihinde sorulmuştur. İlgili tezkire 24 Kasım 1902 tarihinde Tanzimat Dairesi'nde görüşülmüş ve neticede Girit muhacirlerinin 6 yıl askerlikten muaf tutulmaları kararlaştırılmıştır.⁹⁰ Daha sonra aynı karar Sadaret tarafından da 20 Ocak 1903 tarihinde onaylanmıştır.⁹¹

Bodrum Kazası'nda bulunan Girit muhacirleri, 1905 yılına gelindiğinde hâlâ iskân edilememişlerdir. Fakat muhacirlerin 1321/1905 yılı askeri kurasına dâhil edilmeleri durumu ortaya çıkmıştır. Bu ise muhacirlerin daha fazla perişan olmalarına sebep olacağından ilgili duruma dair muhacirler tarafından bir arzuhal kaleme alınmış ve merkeze sunulmuştur. Neticede durum değerlendirilmiş ve Girit muhacirlerinin, diğer muhacirler gibi iskânlarının sağlanması, perişan hallerinin son bulması için göç ettikleri tarihten itibaren 6 yıl askerlikten muaf tutulmaları uygun görülüp Seraskerliğe bildirilmiştir.⁹² Seraskerlikten yazılan cevapta, muhacirlerin iskânının tamamlanması için göç tarihlerinden itibaren 6 yıl askerlikten muaf tutulmaları kabul görmüştür.⁹³

Bodrum'da bulunan Girit muhacirlerinin başka bir yere sevki işlemlerinde zaman zaman zorlamaya başvurulduğu görülmektedir. Nitekim 4 Eylül 1899 tarihli arşiv vesikasında, kazada bulunan 300 muhacirin Bingazi'ye sevki konusunda *cebr ve şiddet* uygulandığı belirtilmiştir. Bununla alakalı olarak muhacirler adına *Veliyüddin* ve *Emin* imzalı merkeze arzuhal sunulmuş ve durum anlatılmıştır. Bunun üzerine ilgili durumun tahkik edilmesi ve orada bulunan 1.500 nüfus Girit muhacirinin de iskânlarının temin edilmesi istenmiştir. Ayrıca muhacirlerden 100 nüfusu taşıyan geminin Bodrum Limanı'na ulaşmasıyla birlikte onların karşılanması ve sağ salim sahile

87 BOA, BEO, 3561/267002, 10 Cemaziyelevvel 1327/30 Mayıs 1909.

88 BOA, DH.MKT., 2843/55, 25 Cemaziyelevvel 1327/14 Haziran 1909.

89 BOA, A. MKT. MHM., Dosya No: 509, Gömlek No: 30, 11 Temmuz 1317-24 Temmuz 1901.

90 BOA, İ. AS., Dosya No: 43, Gömlek No: 21, 11 Teşrinisani 1318/24 Kasım 1902.

91 BOA, İ. AS., Dosya No: 43, Gömlek No: 21, 7 Kânunusani 1318/20 Ocak 1903.

92 BOA, A.MKT.MHM. 526/21, 4 Muharrem 1323/11 Mart 1905.

93 BOA, A.MKT.MHM. 526/21, 30 Muharrem 1323/6 Nisan 1905.

indirilmesi esnasında iyi hizmetleri görülen görevlilerin ödüllendirilmesi söz konusu olmuştur. Bu görevliler; Karantina Memuru Rüştü Efendi, Mahkeme Bidayet Azasından Mustafa Efendi, Başkâtip Ali Efendi ve Polis Memuru Zühdü Efendi'dir. Bu memurların ödüllendirilmeleri hususunda muhacirler müteaddit defa talepte bulunmuşlardır. Neticede, Bodrum Kaymakamlığı tarafından, iyi hizmette bulunan bu memurların nasıl ödüllendirilebilecekleri Aydın Valiliği'ne sorulmuştur.⁹⁴

Girit muhacirlerinin birtakım uygunsuz hareketlerde buldukları yönünde iddialar da söz konusu olmuştur. Nitekim Bodrum ve İstanköy kazalarına göç eden Girit muhacirlerinin, kendilerine yakınlık gösteren ve yardımda bulunan Dadya (Datça) Nahiyesi Müdürü Giritli Ahmed Kemal Efendi ile iyi anlaştıkları ve bu yakınlık dolayısıyla da Giritli Ahmed Kemal Efendi'nin korumasındaki Dadya sahillerine kayıklarla yanaşıp ormana zarar verdikleri, hünnap, zeytin gibi ağaçları keserek aldıkları yönünde Rüsumat memuru Mehmed Rüştü tarafından imzalı bir evrakla merkeze haber verilmiştir. Bunun üzerine Hükümet, Mehmed Rüştü Efendi'nin iddialarıyla ilgili olarak gereken tahkikatın ve suçlular hakkında işlemlerin yapılmasını Aydın Vilayeti'ne bildirmiştir.⁹⁵

Muhacirlerin, yerleştikleri bölgedeki yerli ahalinin yaşam biçimlerine, mesleki örgütlenmelerine etkileri olmuştur. Nitekim Bodrum'da yerleştirilen Giritli muhacirler, ev pansiyonculuğunun ilk müteşebbisleri olmuşlardır. Mübadele döneminde yerli halka nazaran daha modern bir yaşayışa sahip olan bu insanlar, gelenlere evlerini pansiyon olarak açan ve onları ilk kucaklayan kişiler olmuşlardır.⁹⁶ Bodrum'da yerleşen Giritlilerin, toplumsal hayata bakışta, kadınlara yaklaşımda da etkili oldukları görülmektedir. Nitekim 1950'lilerde ilçeler arası yapılan maçlarda, genç, yaşlı, çoluk çocuk, bilhassa siyah beyaz çizgili futalı (ipekli peştamal) futasız kadınlar birlikte sahanın etrafını doldurmuşlardır. O yıllarda, kadınlara gösterilen böyle bir müsahahanın, hiçbir çevre ilçede olmadığı, bu medeni tutumda mübadeleyle Bodrum'a gelen Girit kökenli halkın büyük rol oynadığı belirtilmiştir. Giritlilerin, yerli halka oranla daha modern ve toleranslı oldukları ifade edilmiştir.⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Girit muhacirleriyle ilgili birtakım gelişmeler yaşanmıştır. Savaş esnasında Bodrum'da yaşayan bazı muhacirlerin düşman tarafından zarara uğratıldığı görülmektedir. Nitekim

94 BOA, DH.MKT., 2242/43, 27 Rebiülahir 1317/4 Eylül 1899.

95 BOA, DH.MKT., 958/2, 13 Rebiülevvel 1323/18 Mayıs 1905.

96 Hüseyin Yeter Şakar, *a.g.e.*, s. 147.

97 Hüseyin Yeter Şakar, *a.g.e.*, s. 86.

Girit muhacirlerinden Mehmed Kapudan Kalabacaki? ve refikası tarafından yazılan arzuhale göre düşman, yegane geçim vasıtaları olan kayıklarını tahrip etmiştir. Onlar da bu mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine hadise, İzmir Merkez Liman Başkanlığı tarafından tahkik edilmiş ve neticede Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, mağdur muhacirlerin geçimlerini sağlayabilmeleri için gerekli kolaylığın sağlanması istenmiştir.⁹⁸

1915 yılında Fransız kruvazörü Duplex, Bodrum'u bombardımana tuttuğu zaman Bodrum'da yaşayan Yahudilerden bir kısmı Milas'a sığınmıştır. Birinci Dünya Savaşı uzun bir süre devam edince de Milas'ta yerleşmişlerdir. Bodrum'da çok az Yahudi kalmıştır.⁹⁹

Balkan Harbi ile başlayıp 1920'li yıllara kadar devam eden göç hareketiyle birlikte Balkanlardan Anadolu'ya önemli miktarda Müslüman-Türk nüfus gelmiş ve onlar için belirlenen iskân yerlerinden birisi de Menteşe Sancağı ve dolayısıyla Bodrum Kazası olmuştur. Balkan Harbi esnasında muhacirlerin önemli bir uğrak noktası olan İzmir şehrinde muhacir nüfusu arttıkça Aydın, Manisa, Menteşe bölgelerine sevkîyat söz konusu olmuştur. Örneğin, Balkan Savaşları esnasında Selanik'ten sadece İzmir Limanı'na gelen muhacir sayısı 10 bini bulurken, bunların çoğunluğu da Manisa ve Menteşe civarına gönderilmiştir.¹⁰⁰

Rodos, İstanköy gibi adalardan Bodrum'a göç eden ahali vardır. Bunlardan bir kısmı önce Girit'ten İstanköy veya Rodos'a, daha sonra Bodrum'a göç ederken; bir kısmı da doğrudan Bodrum'a göç etmiştir. Örneğin, 1896 yılından itibaren, Girit'te isyan, öldürme ve katliam olayları çekilmez bir hal alınca *Klavura İbrahim Reis*, Petras isimli piyade tipi on iki metrelik yelkenli teknesiyle eşini ve çocuklarını kaçırmayı planlamıştır. En nihayetinde günler sonra ailesini salimen İstanköy adasına ulaştırmıştır. 1897 yılında gelip yerleştikleri İstanköy adasında, 1923 yılına kadar yirmi altı yıl kalmışlar, 1923 yılında Mübadele anlaşması gereğince de Bodrum'a iskân edilmişlerdir.¹⁰¹ Yine, Pansiyonculuğun ilk önderlerinden biri olan Süleyman Kocaoğlu, aslen İstanköy kökenli olup, bilinmeyen bir sebepten dolayı adadan sınır dışı edilmiş ve Bodrum'a gelip yerleşmiştir. Süleyman Kocaoğlu, ilk yıllar dükkân açıp ticaretle uğraşmış, Bodrum halkına uyum

98 BOA, *DH.İ.UM.*, 89/1, 6 Ramazan 1333/18 Temmuz 1915.

99 Avram Galanti Bodrumlu, *Bodrum Tarihi*, Işık Basım ve Yayınevi, İstanbul 1945, s. 40.

100 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 56 ve 77.

101 Hüseyin Yeter Şakar, *a.g.e.*, s. 20.

sağladıktan sonra halkın sevgi ve teveccühüyle Çarşı Mahallesi muhtarı seçilmiş ve uzun yıllar bu görevi sürdürmüştür.¹⁰²

2.2. Cumhuriyet Döneminde Yaşanan Göçler: 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi

1923 yılında Türkiye, yeni bir devlet olmanın getirdiği iç ve dış pek çok mesele ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin dağılma döneminde kaybedilen topraklardan gerçekleşen göçler, bu yeni dönemin de en önemli meselelerinden biri olmuştur. Anadolu'ya yönelik farklı zamanlarda dışarıdan göçler bulunmakla beraber Yunan işgali ile birlikte ülkede iç göçün de yaşandığı görülmektedir.¹⁰³

1923 Mübadele sürecine bakıldığında, ilk etapta, Türk-Yunan göçmen sorunlarını çözmek üzere Milletler Cemiyeti tarafından Norveçli *Dr. Fridtjof Nansen*'in¹⁰⁴ görevlendirildiği görülmektedir. Daha sonra Türkiye delegasyonu reisi İsmet Paşa ve Yunanistan delegasyonu reisi Venizelos'un önerisiyle bir bağımsız, bir Türk ve bir Yunanlı delegenin yer aldığı bir komisyon teşkil edilmiştir. *Dr. Fridtjof Nansen*'in de danışmanlığını yaptığı komisyon, İtalyan delegeşi *Montagna*'nın başkanlığında 2 Aralık 1922'de toplanmıştır.¹⁰⁵ Bundan sonra yürütülen çalışmalar neticesinde de 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da "*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*"¹⁰⁶ imzalanmış ve yasal yönden yürürlüğe girmiştir.¹⁰⁷ Bu anlaşmaya göre İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak kaydıyla Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dinine mensup Rumlar ile Yunan topraklarına yerleşmiş Türkler 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklardır. Bu kimselerden hiçbiri Türk Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye'ye ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Yunanistan'a

102 Hüseyin Yeter Şakar, *a.g.e.*, s. 151-152.

103 Milli Mücadele döneminde yaşanan iç göç ve basında yankıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Nilgün Nurhan Kara, "Büyük Taarruz Öncesinde Basında Muhacirler", *100. Yılında Milli Mücadele ve Bandırma'da Son Kurşun*, (Ed. Mehmet Karayaman vd.), Palet Yayınları, Konya 2022, s. 361.

104 Mübadele meselesinde Dr. Nansen'in rolü hakkında detaylı bilgi için bkz. Nilgün Nurhan Kara, "Türk- Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Şubat 2019, Yıl 12, Sayı: XXXVIII, s. 491-511.

105 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995, s. 16-17.

106 Antlaşmanın tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983, s. 177-183.

107 Bu dönemle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002; Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995; *Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007; *Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.

dönüp yerleşemeyecektir. Sözleşme 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren göç eden ve göç etmesi gereken gerçek ve tüzel kişileri kapsamıştır.¹⁰⁸

1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin de eklenmesiyle 1923 yılından itibaren iskân meselesi, devletin halletmesi gereken problemler arasında ilk sıralarda yer almıştır. Mübadiller de dâhil olmak üzere 1923-1930 yılları arasında gelen nüfus, resmi bir istatistikte aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir.¹⁰⁹

Göç Edenler	Nüfus
Mübadil	499.239
Gayri mübadil	172.029
Harikzede	14.312
Mülteci	35.936
Yerli ahali	18.430
Şarktan garbe nakledilenler	2.774
Toplam	742.720

2.2.1. Bodrum'da Mübadillerin İskânı

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” çerçevesinde mübadillerin Anadolu'ya iskân edileceği 10 alan belirlenmiştir. Bu alanlardan birisi olan 4. Alan: **İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe ve Afyon** illerinden meydana gelmiştir. *Menteşe (Muğla)* İlinin 6 ilçesinden birisi olan Bodrum İlçesi de bu dönemde Balkanlar ve Ege Adalarından gelen mübadillerin önemli iskân alanlarında birisi olmuştur. 15 Ocak 1924 tarihinde Muğla İlinin Bodrum İlçesi'nde **İmar ve İskân Komisyonu** kurulmuştur. *Seyr-i Sefain İdaresi* elindeki *Gülcehal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Gülnihal* ve **Ümit** adlarında vapurlarla Niş, Priştine, Köprülü, Girit-Kandiye, Rodos ve İstanköy'den gelen mübadillerin Bodrum'a taşınmalarına çalışılmıştır. Daha sonra kendilerinin hem barınmaları sağlanmış hem de geçimlerini sağlamaları için arazi dağıtılmıştır.¹¹¹

108 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 18-19.

109 İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932, s. 137.

110 İskân Tarihçesi, s. 137.

111 Bodrum'a gelen mübadillerin iskân sürecine dair detaylı bilgi için bkz. Bayram Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç (1923-1990)*, Muğla 2013, s.16-29; Bayram Akça, “Lozan Barış Antlaşmasından Sonra Balkan Ülkelerinden Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 51 (2001), s.785-828; Bayram Akça-Metin Menekşe, “Lozan

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu içerisinde Bodrum'a gelen mübadillere ait "Mübadil Tasfiye Talepnamesi" bulunmaktadır. Mübadele sözleşmesinin 11. Maddesi gereğince mübadele sürecini denetlemek, mallara değer biçerek tasfiye etmek üzere Karma Komisyon kurulması **öngörülmüştür. Mübadeleye tâbi olan kişilerin** bırakmış oldukları taşınır ve taşınmaz malların, ilgili komisyon tarafından tasfiye edilmesi planlanmıştır. Tasfiye edilecek mallara değer biçilmesi ve sürece ilişkin tüm itirazların karara bağlanmasının, yine komisyon tarafından yürütülmesi düşünülmüştür.¹¹² *Mübadele İmar ve İskân Vekâleti*, söz konusu mal dökümlerinin kayıtlarını tutmakla görevlendirilmiştir. Mübadeleye tabi taraftarların taşınmaz mal varlıklarını gösteren ve "Mübadil Tasfiye Talepnamesi" olarak isimlendirilen bu belgeler, dört nüsha halinde hem mübadilin gideceği ülkeye hem de kendisine verilecek şekilde hazırlanmıştır.¹¹³

Bodrum'a gelen Girit mübadillerine ait tasfiye talepnamesi **örnekleri** şu şekilde verilebilir:

-Girit vilayeti Hanya livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen kaptan Hasan oğlu Ali'ye ait tasfiye talepnamesi¹¹⁴,

-Girit vilayeti Hanya livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen kaptan Numan oğlu Hasan'a ait tasfiye talepnamesi¹¹⁵,

-Girit vilayeti Kandıye livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen Hasan kızı Zeynep'e ait tasfiye talepnamesi¹¹⁶,

-Girit vilayeti Kandıye livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen kaynakçı İsmail oğlu Süleyman'a ait tasfiye talepnamesi¹¹⁷,

-Girit vilayeti Kandıye livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen sabun ustası Bayramaki oğlu İsmail'e ait tasfiye talepnamesi¹¹⁸,

Antlaşması'ndan Sonra Bodrum İlçesi'ne İskân Edilen Balkan Muhacirleri", 3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu (30 Ekim-1 Kasım 2013) *Bildiriler*, (Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray), Cilt I, İzmir 2014, s. 1-15.

112 Mihri Belli, *Türkiye- Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Çev. Müfide Pekin, Belge Yayınları, İstanbul 2006, s. 26-27; Ercan Çelebi, "Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt V, Sayı 12, 2006, s. 36-37.

113 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 89-90.

114 BCA, *Yer: 130-16-13-2/64-191-4*, Tarih: 21.11.1926.

115 BCA, *Yer: 130-16-13-2/64-191-5*, Tarih: 21.11.1926.

116 BCA, *Yer: 130-16-13-2/97-412-9*, Tarih: 29.04.1925.

117 BCA, *Yer: 130-16-13-2/97-412-12*, Tarih: 29.04.1925.

118 BCA, *Yer: 130-16-13-2/78-284-15*, Tarih: 04.07.1930.

-Girit vilayeti Laşid livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen Mustafa Hacı İbrahimaki oğulları Ahmet, Sait, Hüseyin ve kızı Mirace'ye ait tasfiye talepnamesi¹¹⁹,

- Girit vilayeti Laşid livasından gelip, Muğla ili Bodrum ilçesinde iskân edilen Mahmut Reis oğlu Mustafa ve eşi Hanım çocukları Hidayet, Behçet, Kamer, Yedigâr'a ait tasfiye talepnamesi¹²⁰.

SONUÇ

19. yüzyılda Bodrum; Muğla, Milas, Marmaris, Köyceğiz ve Meğri ile birlikte Menteşe Sancağı'na bağlı bir kazadır. 19. yüzyıl boyunca başta Müslümanlar ve Rumlar olmak üzere, sonraki zamanlarda Yahudilerin ve 20. yüzyılın başlarında Ermenilerin gelip yerleştiği bir kaza olmuştur. Bu süreçte, Gayrimüslim nüfusun hiçbir zaman Müslüman nüfusu geçmediği görülmektedir.

Batı Anadolu'nun güneyinde önemli bir liman şehri olan Bodrum, bulunduğu konumu itibarıyla aynı zamanda önemli bir duraklama ve geçiş noktası olmuştur. Osmanlı döneminde Kırım, Kafkasya, Balkanlar, Ege Adaları ve Kuzey Afrika'dan gelen muhacirlerin limanda geçici olarak misafir edildiği ve daha sonra başka bir yere nakledildiği veya şehrin elverişli alanlarına dağıtıldığı görülmektedir.

1821 Rum İsyanı, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı, 1853-1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşları esnasında ve sonrasında göçe zorlanan Müslümanlar, yanlarına taşıyabilecekleri değerli eşyalarını da alarak en yakın muhacir toplanma alanlarına sığınmışlar, akabinde kara ve deniz yolu ile Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine sevk edilmişlerdir. Muhacirlerin en önemli sevk yerlerinden birisi de Aydın Vilayeti olmuştur. Nitekim Kırım ve Kafkasya halkından muhacirlerin yerleştirilmesi planlanırken Menteşe (Muğla) Sancağı'ndaki iskâna elverişli araziler de bu plana dâhil edilmiştir. Yine, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında topraklarından ayrılmak zorunda kalan muhacirler için arazi araştırması yapılmış ve bu anlamda Menteşe (Muğla) Sancağı dâhilinde 18.500 dönüm arazinin iskâna elverişli olduğu tespit edilmiştir.

Girit'te yaşanan olaylar neticesinde adadan ayrılan Müslümanlar içerisinde kendi imkânları ile temin ettikleri vapurlarla Bodrum taraflarına

119 BCA, Yır: 130-16-13-2 /122-575-7, Tarih: 23.04.1925.

120 BCA, Yır: 130-16-13-2 /122-573-7, Tarih: 28.08.1929.

geçenler olmuştur. Yine, Aydın Vilayeti merkezi İzmir'e göç edip daha sonra Bodrum'a nakledilerek burada iskân edilen Girit muhacirleri vardır.

1899 yılında Bodrum Kazası'na gelen Girit muhaciri miktarı 581 nüfustur. Merkezce görevlendirilen Teftiş Heyeti'nin kazaya ulaştığı 1906 yılı Ekim ayında, bu muhacirlerden 110 nüfusuna ev inşasının sağlandığı ve ziraat için gerekli olan aletlerin de temin edildiği görülmüştür. Fakat geçen zamana rağmen henüz iskân edilemeyen 471 muhacir tespit edilmiştir. Bu muhacirler için de iskân çalışmalarına devam edilmiştir. Muhacirlerin barınmaları için ev ihtiyacı söz konusu iken, bununla ilgili bir inşa planının hazırlandığı görülmektedir. Zaman içerisinde barınma, yerli ahaliyle uyum, askerlik gibi konularda birtakım problemler de ortaya çıkmıştır. Bunların biran önce çözüme kavuşturulması için Merkezi Hükümet tarafından yerel idareye emirler gönderilmiştir.

Osmanlı son döneminde gelen muhacirler ile Cumhuriyet döneminde gelen mübadiller Bodrum'da önemli bir nüfusu teşkil etmiştir. Bugün hâlâ bu iki dönemde gelen göçmenlerin 3.-4. kuşak nesli Bodrum'da yaşamaktadır. Her göçmen gurubunun kendine mahsus yerel âdeti, kültürü, dünya görüşü vardır. Bir taraftan, bir araya geldikleri Anadolu toplumu ile birçok ortak inancı, âdeti paylaşmışlar, diğer taraftan da yerel kültürlerini yaşatmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, A. MKT. MHM., 509/30, 11 Temmuz 1317-24 Temmuz 1901.
 BOA, A.MKT. MHM. 526/21, 30 Muharrem 1323/6 Nisan 1905.
 BOA, A.MKT. MHM. 526/21, 4 Muharrem 1323/11 Mart 1905.
 BOA, BEO., 3561/267002, 10 Cemaziyelevvel 1327/30 Mayıs 1909.
 BOA, DH. MHC., 27/84, Lef: 5-1, 13 Eylül 1315/25 Eylül 1899.
 BOA, DH. MHC., 17/3, 7 Temmuz 1315/ 19 Temmuz 1899.
 BOA, DH. MHC., 21/51, 2 Teşrinievvel 1315/14 Ekim 1899;
 BOA, DH. MHC., 21/51, 7 Teşrinievvel 1315/19 Ekim 1899.
 BOA, DH. MHC., 33/13, 23 Teşrinievvel 1316/ 5 Kasım 1900.
 BOA, DH. MHC., 70/8, Lef: 19-1, 12 Teşrinievvel 1322/ 25 Ekim 1906.
 BOA, DH. MHC., 73/8, Lef: 4-1, 8 Teşrinievvel 1322/ 21 Ekim 1906.
 BOA, DH. MKT. PRK., 2209/4, 23 Eylül 1315/5 Ekim 1899.
 BOA, DH.İ. UM., 89/1, 6 Ramazan 1333/18 Temmuz 1915.
 BOA, DH. MKT., 2242/43, 27 Rebiülahir 1317/4 Eylül 1899.
 BOA, DH. MKT., 2843/55, 25 Cemaziyelevvel 1327/14 Haziran 1909.
 BOA, DH. MKT., 958/2, 13 Rebiülevvel 1323/18 Mayıs 1905.
 BOA, HRT.h., 1666.
 BOA, HRT.h., 429.
 BOA, İ. AS., 43/21, 11 Teşrinisani 1318/24 Kasım 1902.
 BOA, İ. AS., 43/21, 7 Kânunusani 1318/20 Ocak 1903.
 BOA, PLK.p., 3442, 9 Teşrinievvel 1322/22 Ekim 1906.
 BOA., DH. MHC., 16/ 83, 27 Nisan 1315/ 9 Mayıs 1899.
 BOA., DH. MHC., 27/84, Lef: 5-1, 13 Eylül 1315/ 25 Eylül 1899.
 BOA., İ. HUS., 73/120, 17 Mart 1315/29 Mart 1899.
 BOA., Y. PRK. MYD., 22/55, 2 Teşrinievvel 1315/14 Ekim 1899.
 BOA., Y.MTV, 188/119, 22 Mart 1315/3 Nisan 1899.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliye Nezareti, Varidat Muhasebesi, Temettuât Kalemî Defterleri(ML. VRD. TMT. d.): Umurca Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 01631. Çarşu Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 01632. Kelerlik Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 01633. Rum Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 01634. KİLİSELİ Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 02803. Tepecik Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 02804. Yeniköy Mahallesi Temettuât Defteri; ML. VRD. TMT. d. 02805. Türkkuyu Mahallesi Temettuât Defteri; ML.

VRD. TMT. d. 02806. Eski Çeşme Mahallesi Temettuât Defteri;ML. VRD. TMT. d. 02807.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü Muhacirin Fonu; BCA, Yer: 130-16-13-2 /64-191-4, Tarih: 21.11.1926; BCA, Yer: 130-16-13-2 /64-191-5, Tarih: 21.11.1926; BCA, Yer: 130-16-13-2 /97-412-9, Tarih: 29.04.1925; BCA, Yer: 130-16-13-2 /97-412-12, Tarih: 29.04.1925; BCA, Yer: 130-16-13-2 /78-284-15, Tarih: 04.07.1930; BCA, Yer: 130-16-13-2 /122-575-7, Tarih: 23.04.1925; BCA, Yer: 130-16-13-2 /122-573-7, Tarih: 28.08.1929.

Salnameler

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1301/M. 1883.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1302/M. 1884.

Aydın Vilayet Salnamesi, R. 1305/M. 1889.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1308/M. 1891.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1311/M. 1893.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1313/M. 1895.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1315/M. 1897.

Aydın Vilayet Salnamesi, H. 1316/M. 1898.

Kaynak Eserler, Resmi Yayınlar ve İncelemeler (Kitap, Makale vs.)

AHMED RIF'AT, *Lûgat-i Târihiyye ve Coğrafiyye*, Cilt: II, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1299/1881-1882.

AKÇA, Bayram ve MENEKŞE, Metin, “Lozan Antlaşması’ndan Sonra Bodrum İlçesi’ne İskân Edilen Balkan Muhacirleri”, *III. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu(30 Ekim-1 Kasım 2013) Bildiriler*, (Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray), Cilt I, İzmir 2014, (ss. 1-15).

AKÇA, Bayram, “Lozan Barış Antlaşmasından Sonra Balkan Ülkelerinden Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 51 (2001), (ss.785-828).

AKÇA, Bayram, *Cumhuriyet Dönemi Muğla’da Göç (1923-1990)*, Muğla 2013.

AKINCI, Buket, NERGİZ, Ahmet ve GEDİK, Ercan, “Uyum Süreci Üzerine Bir Değerlendirme: Göç ve Toplumsal Kabul”, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: I, Sayı: 2, Temmuz-Aralık 2015.

AKKAYAN, Taylan *Göç ve Değişme*, İstanbul 1979.

ALİ SAİB, *Coğrafya-yı Mufassal-ı Memâlik-i Devlet-i Osmaniye*, Matbaa-i Ebu-z-Ziya, Kostantiniyye H.1304/M.1886-87.

ALİ TEVFİK, *Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası, Coğrafya-yı Umumi*, Cilt: III, 2. Baskı, İstanbul: Kasbar Matbaası, 1318/1900.

ARI, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul 1995.

- ATAR, Zafer, "Fotoğraflarla 1899 Aydın-Denizli Depremi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII/27, 2013, (ss. 5-32).
- AYDIN, Mahir, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1990.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 108, Ankara 2010.
- BAYKARA, Arzu, *XIX. Yüzyıl Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2010.
- BAYKARA, Tuncer, "Bodrum", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: VI, İstanbul 1992, (ss. 247-249).
- BELLİ, Mihri, *Türkiye- Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Çev. Müfide Pekin, Belge Yayınları, İstanbul 2006.
- BEYOĞLU, Süleyman, "Girit Göçmenleri (1821-1924)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 2, İstanbul 2000, (ss. 123-138).
- BURSALI MEHMET TAHİR, *Osmanlı Müellifleri*, Cilt: III, (Haz. A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- CEVAT SAMİ VE HÜSEYİN HÜSNÜ, İzmir 1905, (haz. Erkan Serçe), İzmir 2000.
- ÇELEBİ, Ercan, "Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, Cilt V, Sayı 12, 2006.
- DARKOT Besim ve TUNCEL, Metin, *Ege Bölgesi Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1978.
- Egeyi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Renée Hirschon), İstanbul 2007.
- EMEK İNAN, Canan, "Türkiye'de Göç Politikaları: İskân Kanunları Üzerinden Bir İnceleme", *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, Ocak-Haziran 2016, (ss. 10-33).
- ERDOĞRU, M. Akif ve ÖZGİRAY, Ahmet, *Bodrum Yarımadasının Tarihi Coğrafyası*, Bodrum Belediyesi Yayını, Bodrum 2017.
- GALANTİ BODRURLU, Avram, *Bodrum Tarihi*, Işık Basım ve Yayınevi, İstanbul 1945.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- İPEK, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

- İskân Tarihçesi, Hamit Matbaası, İstanbul 1932.
- KARA, Nilgün Nurhan, “Büyük Taarruz Öncesinde Basında Muhacirler”, *100. Yılında Milli Mücadele ve Bandırma’da Son Kurşun*, (Ed. Mehmet Karayaman vd.), Palet Yayınları, Konya 2022, (ss.361-374)
- KARA, Nilgün Nurhan, “Türk- Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Şubat 2019, Yıl 12, Sayı: XXXVIII, (ss. 491-511).
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1995.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KARPAT, Kemal H. *Osmanlı’dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KELEŞ, Erdoğan, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı’nda İskânı”, *Turkish Studies*, C. 4, S. 8, 2009, (ss. 1165-1188).
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., Menteşe Sancağı 1830 (Nüfus ve Toplum Yapısı, TTK Yayınları, Ankara 2010, s. 176-177.
- Lieutenant Clarke to Captain Shaw, “Report on Sanitary Work in Candia, Crete”, The Konak, 15 February 1899, Telegraphic No: 234, Ek: 1, *Foreign Office, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (FOFCRAC)*, Turkey No: 1 (1899), London: April 1899.
- MENEKŞE, Metin, “Girit Göçmenlerine Ait 1905 Tarihli Bir Yevmiye Defterinde Tespit Edilen Bazı Bilgiler”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı (26-28 Nisan 2017)*, Cilt: I, Niğde 2017, (ss. 557-566).
- MENEKŞE, Metin, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bodrum Kasabasında Kullanılan Lakaplar (Hane Sahipleri Listesi İle Birlikte)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: X, Sayı:54, Aralık 2017, (ss. 307-329).
- MENEKŞE, Metin, “XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası’nda Girit Muhacirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:42, Şubat 2016, (ss. 715-734).
- MENEKŞE, Metin, *Girit Müslümanlarının Zorunlu Göçü: Sevk ve İskân (1897-1913)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Muğla 2018.
- MİCHAUD, M. *Correspondance ’Orient (1830-1831)*, Paris 1835.
- MOSTRAS, C., *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafya Sözlüğü*, (Fransızca’dan Çev. Ömer Öztürk), Yaba Yayınları, İstanbul, 2012.
- MUĞLA SIHHİYE MÜDÜRÜ DOKTOR ESAD, *Türkiye’nin Subhî-İctimâî Coğrafyası, Muğla (Menteşe) Sancağı*, (Haz. Bayram Akça ve Erdoğan Keleş), Muğla 2012.

- Nevsâl-i İktisad: Aydın Vilayet-i Celilesinin Ahval-i Tabiiye, Ziraiye, Ticariye ve İktisadiye ve Sair Ahvalinden Bahis 1321 Sene-İ Maliyesine Mahsus Nevsâl-i İktisad*, (1323 [1905]). (Haz. Cevad Sami ve Hüseyin Hüsnü), İzmir, Keleşyan Matbaası.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yayınları, Ankara 2010.
- SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, Yayın No: 26, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın, Ankara 2017.
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983.
- ŞAKAR, Hüseyin Yeter, *Mâzîmdeki Bodrum ve Bodrumlular*, (Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Kocair ve Cezmi Çoban), Bodrum 2019.
- ŞEMSETTİN SAMİ, *Kamûsü'l-A'lâm*, Cilt: II, Mihran Matbaası, İstanbul, H.1308/1890-91.
- ŞİMŞEK, Muttalip, “Şer'iyye Sicilleri ve Nüfus Defterlerine Göre Bodrum'da Yaşayan Gayrimüslimler (1831-1904)”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 56, (Temmuz-Ağustos 2016), (ss. 603-624).
- TAŞBAŞ, Erdal, “Bodrum'da Göçmen İskânı”, *3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu (30 Ekim-1 Kasım 2013) Bildiriler*, (Hazırlayanlar: M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray), Cilt II, İzmir 2014, (ss. 803-815).
- TOSUN, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002.
- TURNER, W. *Journal of a Tour In The Levant*, Cilt: III, London 1820.
- YALÇIN, Cemal, *Göç Sosyolojisi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2004.
- Yeniden Kurulan Yaşamlar 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (Der. Müfide Pekin), İstanbul 2005.
- YİĞİT, Ahmet, “XIX. Yüzyıl Menteşe Livası Nüfus Defterleri ve Menteşe'de Nüfus”, *Atayurttan Muğla'ya Türk Tarihi ve Kültürü Hakkında Yazılar*, (Edit. Mustafa Gökçe-Eren Fehmi Eroğlu), Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları. Muğla 2020.

Muğla-Menteşe İlçesi'ne Mübadillerin İskânı Meselesi (1923-1930)

Seher Akça¹

Özet

Cumhuriyet döneminde Balkanlardan Anadolu'ya birçok göç yaşanmıştır. Bu göçlerin en yoğun yaşandığı yıllar mübadele dönemi olmuştur. Bu mübadele döneminde Anadolu'dan Yunanistan'a 1.200.000 kişi giderken Balkanlardan Anadolu'ya da 400.000 kişi gelmiştir. Bu gelenlerin 4.968 kişisi Muğla İline ve bunun da 459 kişisi Mentеше İlçesi'ne iskân edilmiştir.

Bu mübadillerin iskânı sırasında sorun yaşanmaması için dönemin hükümet önce İmar ve İskân Vekâleti kurmuş ve vekâlet de her il ve ilçede İmar ve İskân Komisyonları oluşturmuştur. Muğla'da da Vali'nin başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun; yerleşim yerlerini tespit etme, sağlık sorunlarını çözüme, taşınma işini düzenleme ve ev, arsa, zeytinlik gibi malların dağıtımını adaletli bir şekilde yapma gibi görevleri vardı.

Mübadele olayının bazı avantajları ve dezavantajları olmuştur. Muğla-Menteşe İlçesi'ne Rodos Adası Kavala, Drama, Tikveş gibi yerlerde tarımla uğraşan kişiler gelmiş ve bu da bölge tarımının gelişmesine katkı sağlamıştır. Ancak, gidenler Mentеше İlçesi'nde zanaat ve ticaret ile uğraşan kişiler olduğu için bu da bölgede ticaret ve zanaat faaliyetlerini olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyet döneminde Balkanlardan Anadolu'ya birçok göç yaşanmıştır. Cumhuriyet döneminde bu göçlerin en yoğun yaşandığı yıllar Mübadele dönemi olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğindeki Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanması üzerine taraflar Lozan'da bir araya gelmiştir. Lozan görüşmeleri sırasında *Lord Curzon*'un başkanı olduğu komisyon esir ve ahalinin iadesi konusunu görüşürken

1 Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, seherakca@mu.edu.tr, Orcid: 0000-0003-4987-8087

Norveçli Dr. Fridtjot Nansen² azınlıkların mübadelesi fikrini ortaya atmıştır. İşte bu bağlamda 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da Türk ve Rum heyetleri arasında “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*”³ imzalanmış ve yasal yönden yürürlüğe girmiştir.⁴ Bu anlaşmaya göre İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak kaydıyla Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dinine mensup Rumlar ile Yunan topraklarına yerleşmiş Türkler 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu mübadeleye tabi tutulacaklardır. Bu kimselerden hiçbiri Türk Hükümeti'nin izni olmadan Türkiye'ye ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadan Yunanistan'a dönüp yerleşemeyecektir. Sözleşme 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren göç eden ve göç etmesi gereken gerçek ve tüzel kişileri kapsamıştır.⁵ 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin de eklenmesiyle 1923 yılından itibaren iskân meselesi, devletin halletmesi gereken problemler arasında ilk sıralarda yer almıştır. Mübadiller de dâhil olmak üzere 1923-1930 yılları arasında gelen nüfus, resmi bir istatistikte aşağıdaki tabloda olduğu gibi gösterilmiştir.⁶

Tablo 1: 1923–1930 Arasında Ülke Genelinde İskâna Tâbi Tutulan Nüfus⁷

SIFAT	NÜFUS
Mübadil	499.239
Gayri mübadil	172.029
Harikzede	14.312
Mülteci	35.936
Yerli ahali	18.430
Şarktan garbe nakledilenler	2.774
Toplam	742.720

2 Mübadele meselesinde Dr. Nansen'in rolü hakkında detaylı bilgi için bkz. Nilgün Nurhan Kara, “Türk- Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Şubat 2019, Yıl 12, Sayı: XXXVIII, s. 491-511.

3 Antlaşmanın tam metni için bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983, s. 177-183.

4 Bu dönemle ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002; Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul 1995.

5 Kemal Arı, *a.g.e.*, s. 18-19.

6 Metin Menekşe, “Girit Müslümanlarının İskân Yerlerinde Karşılaştıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu: Ana Dilde Yabancılaşma”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, 19(30), (2021), s. 11.

7 Menekşe, *a.g.m.*, s. 11.

Mübadele anlaşmasından sonra bu işi yürütmek üzere 13 Ekim 1923 tarihinde *Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti* teşkil edilmiştir. Vekâlete, İzmir Mebusu Necati Bey vekil olarak seçilmiştir. Vekâlet, mübadillerin yerleştirilebilmesi ve işlemlerinin yürütülebilmesi için 1923 yılının Kasım ayında “İaşe”, “Misafirhane”, “İskân ve İmar Komisyonlarının Teşkili ve Vazifelerine Ait Talimatname” olmak üzere üç talimatname yayımlanmıştır.

Lozan Konferansı'nın tamamlanmasından bir hafta önce, 17 Temmuz 1923'te İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'ne göre Anadolu sekiz iskân mıntikasına ayrılmıştır.⁸ İskân mıntıkları ve buralara yerleştirilecek mübadillerin nüfusu ve geldikleri yerler ve yaptıkları işleri itibarıyla dağılımları aşağıdaki tabloda olduğu gibi düzenlenmiştir.

Tablo 2: Anadolu'da Mübadiller İçin Belirlenen Sekiz İskân Mıntikası⁹

Gelinen Bölge	Tütüncü	Çiftçi-Bağcı	Zeytinci	Toplam	İskân Edilen Bölge
Drama ve Kavala	30.000			30.000	Samsun
Serez (Siroz)	20.000	15.000	5.000	40.000	Adana
Kozana, Nasiliç, Kesriye, Grebene	2.500	15.000	5.000	22.500	Malatya
Kayalar, Vodine, Katrin, Alasonya, Langada, Demirci	3.500	25.000	15.000	43.500	Amasya, Tokat Sivas
Drama, Kavala, Selânik	4.000	20.000	40.000	64.000	Manisa, İzmir Menteşe, Denizli
Kesendre, Sarisa, Avrathisar, Nevrokop	20.000	55.000	15.000	90.000	Çatalca Tekirdağ
Preveze, Yanya	15.000	40.000		55.000	Antalya, Silifke
Midilli, Girit ve Diğerleri		30.000	20.000	50.000	Ayvalık, Edremit, Mersin, Adalar
Toplam	95.000	200.000	100.000	395.000	

Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, daha sonra ihtiyaç doğrultusunda sekiz iskân mıntikasını, 10'a çıkarmıştır. Bu iskân alanları ise şu şekilde düzenlenmiştir¹⁰:

8 Zekai Güner, “Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 1459-1466.

9 Menekşe, *a.g.m.*, s. 12.

10 Arı, *a.g.e.*, s. 50-52.

1. Alan: Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Amasya, Çorum, Tokat.

2. Alan: Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkkilise, Çanakkale.

3. Alan: Balıkesir.

4. Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe (Muğla), Afyon.

5. Alan: Bursa.

6. Alan: İstanbul, Çatalca, Zonguldak.

7. Alan: İzmit, Bolu, Bilecik, Eskişehir, Kütahya.

8. Alan: Antalya, Isparta, Burdur.

9. Alan: Konya, Niğde, Kayseri, Aksaray, Kırşehir.

10. Alan: Adana, Mersin, Silifke, Kozan, Ayıntap, Maraş

Verilen rakamlara göre, iskân mıntıklarına yerleştirilecek olan nüfus 395.000 olarak tahmin edilmiştir. Bunların 95.000 kişinin tütüncü, 200 bin kişinin çiftçi-bağcı, 100.000 kişinin de zeytinci olacağı düşünülmüştür. Fakat uygulamanın sonucunda dağılım oldukça farklı olmuştur.¹¹

Cem Behar tarafından hazırlanan “Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)” adlı yayında ise, 1923-1927 yılları arasında illere göre iskân edilen mübadil sayıları aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi verilmiştir.

11 Arı, a.g.e., s. 54.

Tablo 3: İllere Göre İskân Edilen Mübadil Sayıları (1923-1927)¹²

İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı	İl	Mübadil Sayısı
Adana	8440	Çanakkale	11638	Isparta	1175	Mersin	3330
Afyon	1045	Cebeli Bereket	2944	İstanbul	36487	Muğla	4968
Aksaray	3286	Çorum	1570	İzmir	31502	Niğde	15702
Amasya	3844	Denizli	2728	Kars	2512	Ordu	1248
Ankara	1651	Diyarbakır	484	Kastamonu	842	Samsun	22668
Antalya	4920	Edirne	49441	Kayseri	7280	Şanlıurfa	290
Artvin	46	Elâzığ	2124	Kırklareli	33119	Şebinkarahisar	5879
Aydın	6630	Erzincan	116	Kırşehir	193	Sinop	1189
Bahkesir	37174	Erzurum	1095	Kocaeli	27687	Sivas	7539
Bayazıt	2856	Eskişehir	2567	Konya	5549	Tekirdağ	33728
Bilecik	4461	Gaziantep	1330	Kütahya	1881	Tokat	8218
Bitlis	3360	Giresun	623	Malatya	76	Trabzon	404
Bolu	194	Gümüşhane	811	Manisa	13829	Van	275
Burdur	448	Hakkâri	310	Maraş	1143	Yozgat	1635
Bursa	34543	Hatay	1037	Mardin	200	Zonguldak	1285
Toplam	112.898		78.818		163.475		108.358
Genel Toplam: 463.549							

Mübadillerin coğrafi bölgelere dağılımına bakıldığında 100.000'den fazlası Trakya'da olmak üzere toplam 260.000'in üzerinde mübadilin yerleştiği Marmara Bölgesi ilk sırada yer almıştır. İskân edilen toplam mübadillerin yarısından fazlasına (%58) ev sahipliği yapan Marmara Bölgesi'ni sırasıyla Ege Bölgesi (%13), Karadeniz Bölgesi (%11), İç Anadolu Bölgesi (%10) ve Doğu Anadolu Bölgesi (%2,5) izlemiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi (0,5) ise mübadil iskânından en az pay alan coğrafi bölge olmuştur.¹³

Muğla-Menteşe İlçesi'ne Mübadillerin İskânı Meselesi

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” çerçevesinde mübadillerin Anadolu'ya iskân edileceği 10 alandan birisi olan 4. Alan: İzmir, Manisa, Aydın, Menteşe ve Afyon illerinden meydana gelmişti. İşte bu Menteşe (Muğla) İlinin 6 ilçesinden birisi olan Menteşe İlçesi de bu dönemde

12 Menekşe, a.g.m., s. 13.

13 İbrahim Erdal, *Mübadile: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006, s. 352.

Balkanlar ve Ege Adalarından gelen mübadillerin önemli iskân alanlarında birisi olmuştur¹⁴. Bu mübadiller buldukları yerlerden Mentеше İlçesine taşınır ve iskân edilirken aşağıdaki çalışmalar yapılmıştır:

1- Muğla-Menteşe İlçesi'nde Kurulan İmar ve İskân Komisyonu

Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine Dair Sözleşme ve Protokol'ün 11.maddesi mübadele sırasında nakil ve iskân işlemlerinin düzenli bir şekilde yapılması için il ve ilçelerde komisyonlar kurulmasını içermekteydi. Bu amaçla Vekâlet 29 Kasım 1923 tarih ve 55 nolu kararname ile il ve ilçe merkezlerinde vali ve kaymakamların başkanlığında İmar ve İskân Komisyonları" kurulmasını kabul etmiştir. Bu komisyonun görevleri arasında; kendi bölgesine iskân edilecek kişilerin yerleşme biçimini belirlemek, onların resmi işlemlerini yürütmek, her türlü sorunlarını çözmek, terk edilmiş malların tasnifi ve kayıtlarını düzenlemek, bunlardan onarıma gereksinim olanları belirlemek ve bu durumu mıntıka müdürlüklerine aktarmak vardı¹⁵.

Bu bağlamda 15 Ocak 1924 tarihinde Muğla İlinin Mentеше İlçesi'ne kurulan İmar ve İskân Komisyonu şu kişilerden oluşmuştu:¹⁶.

Başkan; Asaf Bey (Vali)

Üye: Rağıp Bey (Belediye Başkanı)

Üye: Nabit Bey (Muhasebeci)

Üye: Hüseyin Arni Bey (Sıhhiye Müdürü)

Üye: Fahri Bey (Meclis-i İdare'den)

Üye: Süleyman Osman Bey (Jandarına Kumandanı)

Üye: Neşet Bey (Mühendis)

Üye: Üye: Mehmet Cemal Bey (Ziraat Mühendisi)

Üye: Salih Bey (Umur-ı Tasarrufiye Müdürü)

Üye: Ali Bey (Orman Müdürü)

14 Muğla tarihi ve Muğla'ya göçler ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Bayram Akça-Seher Akça, "Muğla'nın Tarihi", Muğla Kent Ekonomisi, Editörler: Ozan Bahar-Mehmet Avcı, Detay Yayıncılık, Ankara,2021,s.1-16, Bayram Akça- Seher Akça, "TBMM'ye Gönderilen Belgeler İşığında Millî Mücadele Döneminde Mentеше (Muğla) Sancağı", Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt.8, Sayı.3,2022,s.380-397; Akça, Bayram, "Lozan Barış Antlaşmasından Sonra Balkan Ülkelerinden Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 51 (2001), s.785-828; Bayram Akça, Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç, Muğla Valiliği Yayınları, Muğla, 2013, s.17.

15 Arı, a.g.e, s.55-56.

16 Akça, Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç, s.17.

2- Muğla-Menteşe İlçesi'nde Yerleşim Alanlarının Tespiti

13 Ekim 1923 tarihinde Ankara Hükümeti tarafından Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kurulduktan sonra vekâletin en önemli konularından birisi Türkiye'ye gelecek mübadillerin yerleşim alanlarını belirlemek olmuştur. Nitekim Türkiye'den göç eden Rumların geride bırakmış olduğu taşınmaz mallarının çok olduğu yerler mübadiller için yerleşim alanları olarak düşünülmüştü. Ancak tek başına yeterli değildi. Çünkü mübadillerin hem geldikleri yerlerin hem de yeni yerleşeceği yerlerin ekonomik ve fiziksel özellikleri tespit edilerek onların en az uyum sorunu yaşayacağı yerlere iskân edilmeleri gerekiyordu¹⁷.

Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kurulmadan önce 17 Temmuz 1923 tarihinde yapılan bir çalışmada mübadillerin iskânı için Türkiye'de 7 yerleşim bölgesi belirlenmişti. Ancak Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kurulduktan sonra bu 7 yerleşim bölgesini az bulmuş ve yeni bir çalışma başlatmıştır. Vekalet daha önceki çalışmayı da göz önüne alınarak bu defa mübadiller için 10 iskân bölgesi tespit etmiştir¹⁸.

1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalana *"Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol"* çerçevesinde Muğla-Menteşe İlçesinde de Rumların terk ettiği Orta Mahalle, Cumhuriyet Mahallesi, Orhaniye Mahallesi, Ahiköy, Akgedik, Bencik, Cazgırlar, Bozüyük, Eskihisar gibi yerler Balkanlar ve Ege Adalarından gelecek olan mübadillerin yerleşim alanları olarak belirlenmiştir¹⁹.

3- Muğla-Menteşe İlçesi'ne Mübadillerin Taşınması

Mübadillerin Yunanistan'dan Anadolu'ya ve dolayısıyla Muğla-Menteşe'ye taşınmasında, konuyla ilgili sözleşmelerin yapılması, taşıma sürecinde yaşanacak sorunları çözüme ve taşıma araçlarının belirlenmesi gibi konular İmar ve İskân Vekâlet'inin üzerinde durduğu en önemli konulardan birisi olmuştur. Bu amaçla, vekâlet önce taşıma işini yapacak şirketi belirlemek için bir ihale açmıştır. Bu ihaleyi Türk Vapurcular Birliği içinde en büyük taşıma filosuna sahip olan Seyr-i Sefain İdaresi kazanmıştır. Bu dönemde bu idarenin elinde Gülcemal, Akdeniz, Reşit Paşa, Kızılırmak, Şam, Giresun, Gülnihal ve Ümit adlarında vapurlar vardı. Bu vapurlar Selanik, Kavala, Langaza, Tikveş, Drama, Vodina, Midilli Adası, Sakız Adası, İstanköy

17 Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç*, s.19.

18 Tosun, *a.g.e.*,s.85-87.

19 Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002,s.41-42.

Adası, Kırcaali, Dobruca, Üsküp, Silistre, Varna, Bosna gibi yerlerden gelen mübadilleri malları ile beraber Muğla-Menteşe'ye taşımıştır²⁰.

4- Muğla-Menteşe İlçesi'nde Mübadillerin Sağlık Durumu

1923-1930 yılları arasında yaşanan mübadele sırasında Mübadele İmar ve İskân Vekâlet'inin en fazla hassasiyet gösterdiği konulardan birisi de mübadillerin sağlık durumu olmuştur. Bunun için vekâlet Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin desteği ile Yunanistan'ın mübadil bindirme limanlarında sağlık denetim kurulları oluşturmuştur. Bu kurullar, mübadilleri sağlık denetiminden geçirmiş, onlara gerekli aşıları yapmış ve hatta bulaşıcı hastalığı olanları karantinaya almıştır. Bu işlemlerden sonra vapurlara bindirilen mübadiller Türkiye'ye ve bir kısmı da Muğla-Menteşe'ye gelmiştir. Türkiye'de her indirme iskelesinde yine sağlık denetim kurulları kurulmuştur. Bu kurullar bu defa indirme limanlarında sağlık ocağı veya dispanserler kurmuştur. Bu gelen mübadiller bu limanlarda tekrar sağlık taramasından geçirilmiş, aşısı eksik olanlar aşılanmış, bulaşıcı hastalığı olanlar karantinaya alınmış ve yardıma muhtaç olanlara da maddi ve manevi yardım edilmiştir²¹.

5- Muğla-Menteşe İlçesi'nde Mübadillere Ev ve Toprak Dağıtılması

30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan "*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*" ün 8. Maddesi göçmenlerin terk ettiği ülkede bırakacağı veya yanına alabileceği mallarla ilgili hükümleri içeriyordu. Bu protokolün 9.12.13 ve 14. Maddeleri ise taşınmaz mallarla ilgili tasfiye kurallarını açıklıyordu. Bu bağlamda Yunan Hükümeti bir "Karma Komisyon" kurmuş ve bu komisyon da mübadillerin geride bıraktığı malların türünü, miktarını ve bunun altın para cinsinden değerini gösteren mal bildirim tutanakları hazırlayarak bunları mübadillerin ellerine vermiştir. Bu tutanaklara göre mübadiller geldikleri yeni yerlerde malının değerine karşılık yeni mallar almıştır. Bunun yanında Türk Hükümeti de 6 Temmuz 1924 tarihinde "Emval-i Gayrimenkule-i Metrukenin Kanunen Hakkı-ı İskânı Haiz Muhacirine Tevziini Mübeyyin Talimatnamenin Mer'iyete Vazına Dair Talimatname" yayınlamıştır. Bu talimatnameye göre, terk edilmiş taşınmaz mallardan pay alma hakkına sahip olan mübadillerin bu malları hangi yöntemle ve nasıl alabileceği belirlenmiştir. Burada genel ilke Rumlardan kalan bağ, bahçe, zeytinlik, ev, arsa, dükkân gibi taşınmazların mübadillere adaletli bir şekilde dağıtılması olmuştur. Bu konuda İllerde Vali

20 , Arı, s.36-37.

21 Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç*, s.22.

ve İlçelerde de Kaymakamın Başkanı olduğu komisyonlar görevlendirilmiştir. Muğla-Menteşe İlçesi'nde de Vali Asaf Bey'in Başkanı olduğu komisyon mübadillere Rumlardan kalan malların dağıtımında görev almıştır²²

I No'lu Mentese İlçesi İskân Tevzi Defteri'ne Göre; 1924-1929 Yılları Arası Muğla-Menteşe'ye İskân Edilen Mübadillerle İlgili Bilgiler Aşağıdadır²³.

Aile ve Kişi Sayısı	Meslekleri	Geldikleri Yer	Verilen Mal	Malın Yeri
54 Aile ve 228 Kişi	Hamal-1	Selanik-Drama	Hane-18	Orta Mah
	Rençber-27	Kavala-Ziha	Tarla-435 Dönüm	Cumhuriyet Mah
	Tütüncü-1	Langaza-Vodina	Dükkân-1	Rum Mah
	Çalgıcı-1	Nevrekop-Kırcaali	Bağ-1	Ahiköy
	Boyacı-1	Midilli-Sakız Ada.		Akgedik Köyü
	Kurabiyeçi-1	İstanköy-Rodos Ad		Bencik Köyü
	Aşçı-1	Dobruca-Silistre		Cazgırlar Köyü
	Memur-1	Üsküp-Koçana		
		Varna-Pravada		
		Tikveş-Bosna		

II No'lu Mentese İlçesi Tevzi Esas Defteri'ne Göre; 1924-1929 Yılları Arası Muğla-Menteşe'ye İskân Edilen Mübadillerle İlgili Bilgiler Aşağıdadır²⁴

Aile ve Kişi Sayısı	Meslekleri	Geldikleri Yer	Verilen Mal	Malın Yeri
94 Aile ve 231 Kişi	Rençber-93	Selanik	Hane-18	Cazgırlar Köyü
	Bakkal-1	Kavala	Tarla-5428 Dönüm	Necikler Köyü
		Langaza	Bağ-2 Dönüm	Bozüyük Köyü
		Tikveş		Eskihisar Köyü
		Drama		Ahiköy
				Merkez

22 Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç*, s.22-23.

23 Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç*, s.25.

24 Akça, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç*, s.19.

Yukarıdaki iki tablo incelenecek olur ise 1923 tarihli “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” çerçevesinde 1924-1929 yılları arasında Balkanlar ve Ege Adalarından Muğla-Menteşe İlçesi'ne 148 aile ve bunların oluşturduğu 459 kişi mübadil olarak göç etmiştir. Bu gelen kişiler bölgede Rumların boşalttığı mahalle ve köylere iskân edilmiştir. Rumların bölgeden gitmesi ile ise bölgede duvarcılık, kuyumculuk, şarapçılık, kireççilik, terzilik, marangozluk, tenekecilik, eczacılık, fırıncılık gibi zanaat kollarında eksiklik hissedilmiştir. Türkiye ve dolayısıyla Muğla-Menteşe'de sermaye ve işgücünün büyük kısmına sahip olan bu kesimin aniden buradan Yunanistan'a gitmesi bölge ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Hatta bu dönemde yani 1923 yılında Muğla Valisi Asaf Bey bölgedeki zanaatçı açığını bir nebze gidermek için Mübadele ve İmar ve İskan Vekaletine gönderdiği bir yazıda gelen mübadillerden yapı ustası olanların seçilerek Menteşe'ye gönderilmesini istedi ise de bu konuda başarılı olamamıştır²⁵.

Sonuç

Cumhuriyet döneminde en fazla göç olayı, 30 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da imzalanan “*Türk ve Rum Ahali Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*” çerçevesinde, 1924 ile 1930 yılları arasındaki mübadele döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde Anadolu'dan tahmini 1.200.000 Rum Yunanistan'a göç ederken buna karşılık Balkanlardan ve Ege Adalarından Anadolu'ya tahmini 460.000 Türk gelmiştir. Bu gelenlerden 4.968 kişi Muğla İline ve bunun da 148 aileden oluşan 459 kişisi Muğla-Menteşe İlçesine iskân edilmiştir.

Mübadele olayı Hem Yunanistan'a hem de Türkiye'ye bazı avantajlar ve dezavantajlar sağlamıştır. Bu bağlamda mübadiller yüzünden kısa vadede iskân, iaşe, sağlık, eğitim ve işsizlik gibi bazı sorunlarla karşı karşıya kalan Yunanistan uzun vadede Anadolu'dan gelen Rumların yanında getirdikleri sermaye, müteşebbislik ruhu ve zanaatkârlığı ile kısa zamanda kalkınma hamlesini başlatmıştır. Buna karşılık Balkanlardan Anadolu gelen Türklerin %90 köylü ve çiftçi olduğu için ekonomik olarak tarım dışında bir avantaj sağlamamıştır.

1923-1930 yılları arasında Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Ege Adalarından Muğla'ya ve dolayısıyla Menteşe'ye gelenlerin çoğu zeytinci, hayvancı, fırıncı, çiftçi, sebzeçi, incirci, esnaf gibi meslekleri icra eden kişilerden oluşmuştu. Bu bağlamda bu gelen

25 Temel, Mehmet, “Mübadil Rumlarla Birlikte Muğla'dan Giden Değerler”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler; Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, Editör: Zehra Aslan, ATAM Yayınları, Ankara, 2022, s.62-72.

kişilere Menteşe- Merkez ve köylerinde Rumlardan kalan bağ, bahçe, tarla, ev ve dükkânlar verilmiştir. Ancak Tüm Anadolu'da olduğu gibi Muğla-Menteşe'den de Yunanistan'a göç eden Rumlar genellikle değirmencilik, taş ustalığı, kuyumculuk, terzilik, barutçuluk, şarapçılık, değirmencilik, kireççilik, kuyumculuk, meyhanecilik, fırıncılık, eczacılık gibi meslekleri icra ettikleri için bölgede bu mesleklerin eksikliği hissedilmiştir. İşte bu bağlamda 1923 yılında dönemin Muğla Valisi hükümete gönderdiği bir yazıda; eskiyen veya tamirata muhtaç evlerin tamiri için bölgede yeterli yapı ustasının kalmadığını ve bu nedenle gelen mübadiller arasında yapı ustası olanlardan bir kısmının Muğla'ya gönderilmesini istemiştir. Ancak gelen mübadiller daha çok zeytinci, reçber, tütüncü gibi kişiler olduğu için vali bu konuda başarılı olamamıştır. Diğer taraftan Selanik, Drama, Tikveş, Langaza, Dobruca, Silistre gibi yerlerden gelenler, geldikleri yerlerde daha teknik şartlarda tütüncülük ve bağcılık yaptıkları için bu tekniği Muğla-Menteşe'de de aynen uygulamışlar ve sonuçta bölgede tütüncülüğün ve bağcılığın gelişmesine vesile olmuşlardır.

Ancak diğer taraftan ise Balkanlar ve Ege Adalarından gelen mübadiller geldikleri yerlerde daha teknik şartlarda tarım yaptıkları için bu tekniklerini beraberinde Muğla-Menteşe İlçesine de getirmişler ve dolayısıyla bölgede tarımın gelişmesine oldukça fazla katkı sağlamışlardır.

Kaynaklar

- Akça, Bayram, “Lozan Barış Antlaşmasından Sonra Balkan Ülkelerinden Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 51 (2001), s.785-828.
- Akça, Bayram, *Cumhuriyet Dönemi Muğla'da Göç (1923-1990)*, Muğla Valiliği Yayınları, Muğla, 2013.
- Akça, Bayram, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002,s.41-42Akça, Bayram –Akça, Seher, “*Muğla'nın Tarihçesi*”, Muğla Kent Ekonomisi, Editörler: Ozan Bahar-Mehmet Avcı, Detay Yayıncılık, Ankara,2021,s.1-16.
- Akça, Bayram –Akça, Seher, “*TBMM'ye Gönderilen Belgeler Işığında Milli Mücadele Döneminde Mentеше (Muğla) Sancağı*”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt.8, Sayı.3,2022,s.380-397.
- Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
- Erdal, İbrahim, *Mübadele: Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, İstanbul 2006.
- Güner, Zekai, “Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskân Politikası”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi ICENAS 38*, 10-15, 2015, s. 1453-1466.
- Kara, Nilgün Nurhan, “Türk- Yunan Mübadele Meselesinde Dr. Nansen”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Şubat 2019, Yıl 12, Sayı: XXXVIII, s. 491-511.
- Menekşe, Metin, “Girit Müslümanlarının İskân Yerlerinde Karşılaştıkları Kültürel Uyum ve Toplumsal Kabul Sorunu: Ana Dilde Yabancılık”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19(30), (2021), s.1-50.
- Menekşe, Metin; “XX. Yüzyıl Başlarında Kuşadası'nda Girit Muhacirleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:42, Şubat 2016, s. 715-734.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, Ankara 1983.
- Temel, Mehmet, “Mübadil Rumlarla Birlikte Muğla'dan Giden Değerler”, *19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'ye Yapılan Göçler, Göçmenlik ve Sosyal Uyum*, Editör: Zehra Aslan, ATAM Yayınları, Ankara, 2022,s.62-72.
- Tosun, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002.

Demokrat Parti Dönemi'nde Türkiye-Yugoslavya İlişkileri ve Yugoslavya'dan Gelen Göçmenler (1950-1960)

Muhsin Ertürk Budak¹

Özet

Bu çalışma 1950-1960 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nde Demokrat Parti Dönemi Türkiye ile Yugoslavya arasındaki siyasi, ticari, kültürel ve sportif ilişkileriye beraber göç konusunu ele almaktadır. 1950 yılında Türkiye'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin dış politika anlayışında özel bir öneme sahip olan Balkan toprakları bölgesel ittifak açısından önemli bir konuda sahiptir. Bu bölgede en büyük toprak parçasına sahip olanlardan Yugoslavya'nın birden fazla millete ev sahipliği yapması dikkate değerdir. Türkiye ise Yugoslavya ile ilişkilerini Balkan Paketi ve Balkan İttifakı ile geliştirerek devlet yetkilileriyle karşılıklı ziyaretlerde bulunmuştur. Gelişen ilişkiler sonucunda her ne kadar iki devlet ideolojik olarak farklı kutuplarda bulunsalar da siyasi, ticari, kültürel ve sportif alanlarda ilişkiler artarak devam etmiştir. Türkiye ile Yugoslavya bir taraftan ilişkilerini geliştirirken bir taraftan da göç konusu yüzünden iki devlet arasında sorunlar ortaya çıkmıştır. Yugoslavya'nın bölgede yaşayan Türklere karşı uygulamış olduğu asimilasyon politikası ve göçe zorlama durumu Türkiye'ye yıllar boyunca göçmen gelmesine sebep olmuştur. Türkiye ise bu göçmenleri geri çevirmeyerek sistemli bir şekilde topraklarına almıştır. Göçmenler ülkeye alındıktan sonra belirli şehirlerde iskan edilmiş ardından geçimlerini sağlamlaları için iş hayatına alınmışlardır.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaklaşık olarak 500 yıl kalan Yugoslavya toprakları ile Osmanlı toprakları arasındaki irtibat Balkan Savaşları (1912-1913) sonucunda Batı Trakya ve Makedonya'nın kaybedilmesiyle kopmuştur. (Akşin, 2014: 50). I. Dünya Savaşı sonrasında taraf devletlerden biri olan

1 Kafkas Üniversitesi, Kağızman Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler ve Danışmanlık Bölümü, Öğretim Görevlisi

Yugoslavya, Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında Lozan Konferansına çağrılan devletlilerden biri olmuştu.² Yugoslavya, Türkiye'nin Meriç Nehri batısında toprak almasını istemeyerek çalışmalarını bu yönde yapınca Lozan Barış Antlaşmasını imzalamamıştır. Bundan dolayı Türkiye ile Yugoslavya arasında savaş durumu resmi olarak devam ediyordu. Bu durumu ortadan kaldırmak için 28 Ekim 1925 tarihinde Ankara bir "Dostluk Paktı" imzalanmış ve savaş durumuna son verilmiştir (Öksüz, 1996: 102, Gönülbol, Sar, 1997: 99).

I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya ve İtalya'nın Avrupa'daki yayılmacı hareketleri Balkan devletlerini tedirgin ederken durumu ortadan kaldırmak için yeni yollar da aranmıştır. 6-10 Ekim 1929 tarihleri arasında "Uluslararası Barış Bürosu" aracılığı ile Yunanistan'ın başkenti Atina'da düzenlenmiş olan Evrensel Barış Kongresi'nde eski Yunanistan Başbakanı Papanastasiu bir Balkan Antantı kurma fikrini ortaya atmıştır. Bu fikir Türkiye ve Yugoslavya tarafından da olumlu bir şekilde karşılandı (Uysal, 2007: 53).

5 Ekim 1930'da Atina'da I. Balkan Konferansı toplanınca birliktelik konusunda da önemli bir adım atılmış oldu. 20-26 Ekim 1931'de İstanbul'da II. Balkan Konferansı, 23-26 Ekim 1932'de ise Bükreş'te III. Balkan Konferansı ve 5-11 Kasım 1933'de Selanik'te IV. Balkan Konferansı toplanmıştır. Türkiye ile Balkan devletleri arasında iyi ilişkilerin temelleri atılırken Balkan Konferansları da toplantılarına devam etmiştir. Balkan devletleri arasında görüşmeler devam ederken Ekim 1933'te Yugoslavya Kralı Alexandre'nin İstanbul'u ziyaret etmesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile yapmış olduğu görüşme Balkanlar'da birlik kurulmasını olumlu yönde etkilemiştir (Öksüz, 1996: 102-104). 27 Kasım 1933'te Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Belgrat'a yapmış olduğu ziyaret sonrasında aynı tarihle Türkiye ile Yugoslavya arasında "Dostluk, Saldırmazlık, Yargusal Çözüm, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması" imzalandı (Soysal, 2000: 441).

Tüm bu toplantılar neticesinde 9 Şubat 1934'de Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Atina'da bir Balkan Antantı imzalandı (Değerli, 2008: 121-127). Bu imza sonrası Yugoslavya Başbakanı M. Stoyadinoviç ve eşi 28 Ekim 1936'da Ankara'yı ziyaret ettiler (Cumhuriyet: 28 Ekim 1936). Bu ziyaret sırasında Atatürk Yugoslav gazetecilere şunları söyledi:

"Görüyorsunuz ki ve müşahede etmişsinizdir ki, Türk devlet adamları ve Türk milleti Yugoslav milletine, Yugoslav devletine ve Yugoslav hükümetine karşı en

2 Yugoslavya 1 Aralık 1918'de Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya, Bosna-Hersek ve Karadağ'dan meydana gelen "Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı" olarak ortaya çıktı. 1929 yılında kabul edilen yasa ile devletin adı "Yugoslavya Krallığı" olarak değiştirilmiştir.

samimi hisler beslemektedir. Bu dostluk tezahürünün bütün Türkiye tarafından Yugoslavya hakkında beslenen hakiki hislere tercüman olduğuna eminim. Tabakkuk ettirdiğimiz müşterek dostluk devam edecektir. Bu dostluğun devamına ve daima daha ziyade resanet bulmasına çalışacağım. Bu dostluk bütün sulh dostları için remiz teşkil eder. Böyle bir dostluk ancak insani ve kardeş hisleriyle istikrar bulabilir. İki milletimiz arasındaki dostluk, ifadesini yalnız sözlerde bulmuyor. Bu söylediklerim, kurvetine inananların bir ifadesi olarak telakki edilmelidir”³

Yugoslavya Başbakanı Stoyadinoviç’in ziyareti 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı’na denk geldiği için Atatürk ile birlikte bayramın resmi tören geçitlerinde yer almıştır. Stoyadinoviç’in 1963 yılında yayınlanan “*Ne Savaş Ne De Pakt*” isimli anı kitabında Atatürk’e ait izlenimlerini şu sözlerle anlatmaktadır:

“Atatürk baloya alışkanlığıma aykırı olarak daha erken gelerek beni onurlandırmıştı. Giymiş olduğu Frankın üzerinde biçbir nişan yoktu. Neşesi yerinde olan Atatürk, bütün gece konu üzerinde yalnız Türkçe konuştu. Yanında olan bir genç ise onun sözlerini Fransızcaya çeviriyordu. Ancak Atatürk, çok kez bu gencin sözlerini kızgın bir biçimde keserek düzeltiyordu. Bu olaylar, O’nun Fransızcaya çok iyi bildiğini ortaya koyuyordu.”(Turp, 2013: 34).

Yugoslavya Başbakanı’nın ziyaretine karşılık 12 Nisan 1937’de Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü Yugoslavya’nın başkenti Belgrat’a bir ziyaret gerçekleştirmiştir (Turp, 2013: 33-37, Cumhuriyet 12 Nisan 1937).

II. Dünya Savaşı’nın başlaması ve Yugoslavya’nın Almanlar tarafından işgal edilmiş olması Türkiye tarafından yakından takip edilen edildi. Yugoslavya sınırları içerisinde bulunan Türk ve Müslüman varlığı Türkiye’yi tedirgin eden konuların başında geliyordu. Balkan Antantı her ne kadar üye devletlere sınır güvenliği garantisi verse de antantın başarısı Balkan bölgesi dışından gelecek tehditlere karşı üye devletlerin direnme isteği ve gücüyle sınırlıydı. II. Dünya Savaşı’nın başlaması bu antantı yıkan en önemli gelişmedir. Üye devletler son toplantıyı 1940 yılında Belgrat’ta yaparken antant işlevini çoktan beri yapamaz duruma gelmiştir (Gönlübol, Sar, 1997: 106-107).

Karşılıklı ziyaretler, verilen ılımlı mesajlar ve Balkan Antantı’ndan anlaşıldığı üzere Atatürk’ün yapmak istediği bir taraftan barışı korumak aynı zamanda komşularıyla dostluk ve beraberlik içinde yaşamaktır. Bunun için Türkiye Cumhuriyeti kuruşundan beri üzerine düşen görevi fazlasıyla yapmaya gayret etmiştir (Ünal, 1989: 1997-1998).

3 Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 490.

Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Yugoslavya ile Siyasi, Ticari, Sportif ve Kültürel İlişkileri

Siyasi İlişkiler

II. Dünya Savaşı devam ederken Alman uçakları Belgrat'ı bombalayınca Yugoslavya ordusu 6 Nisan 1941'de 12 günlük direniş sonrası teslim olmak zorunda kaldı. Alman askeri gücüne dayanamayan Yugoslavya işgale uğrayınca ülkede iki farklı direniş hareketi ortaya çıktı. Bunlardan biri Sırbistan'da Albay Draza Mihaloviç liderliğinde Çetnikler ve diğeri de Yugoslav Komünist Partisi'nin genel sekreteri olan Josip Broz Tito liderliğinde partizanlardı. Bu iki grup hem kendi arasında savaşıırken hem de Alman ve İtalyan işgaline karşı direnmişlerdi. Ancak Tito'nun, Partizan hareketleri ülkenin tamamına yayılınca Sırbistan, Bosna-Hersek ve Karadağ'da örgütlenen Çetniklere karşı üstünlük sağlanmıştı (Türp, 2013: 12-13).

Partizanların başarı kazanması üzerine Tito başkanlığında 29 Kasım 1943'te Bosna'nın Yayçe Kasabası'nda Yugoslavya Anti-faşist Ulusal Kurtuluş Konseyi toplanarak ülkenin bundan sonra federal bir temel üzerine yapılandırılması kararı alınmıştır. Ayrıca Tito Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği'nden almış olduğu destekler sonucunda 1943 yılında Yugoslavya'nın federal bir topluluk olduğunu da ilan etti. Böylece Doğu ile Batı olarak bölünmüş olan dünyada Yugoslavya, Türkiye'nin aksine tercihinin Doğu bloğundan yana kullanmıştır. Hatta Yugoslavya'da 1946 yılında kabul edilen anayasa 1936'da Moskova yönetiminin anayasasına benzer nitelikler göstermiştir (Öztürk, 2022: 36). Tüm bu gelişmeler sonrasında 13 Ocak 1953 tarihinde Tito Yugoslavya Devlet Başkanı seçilmiştir (Salep, 2012: 102-103).

II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi iktidarına karşı artan muhalif hareketler yeni partilerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. 7 Haziran 1945 tarihinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan tarafından dönemin iktidarı CHP'ye "*Dörtlülük Takrir*" verildi. Yaşanan tartışmalar sonucunda ismi geçenler tarafından 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti resmen kuruldu. 1946 seçimlerine hazırlıksız yakalanan DP henüz yeni kurulduğu için seçimlere istediği ölçüde hazırlanamayarak seçim sonucunda muhalefet pozisyonunda kalmıştır. Dört yıl muhalefette kaldıktan sonra 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan "*Beyaz Devrim*" olarak da bilinen seçimlerde DP iktidar koltuğuna oturmuştur (İnal, 2010: 25).

DP'nin on yıllık yönetiminde ABD ve Batı dünyası ile sıkı şekilde bağ kurmaya önem vermiştir. DP'nin iktidara gelmesiyle bölgesel olarak, geçmiş

dönem dış politikalarına nazaran pek farklılık görülmesine de bölgesel anlamda DP Balkanlar'a özel bir önem vermiştir. Ancak Balkanlar'da Yugoslavya'nın, SSCB güdümünde Türkiye'den farklı dış politikalar takip etmesi, Balkan Ülkeleri arasında da işbirliği yapacak bir ortamın bulunmaması iki devleti doğrudan işbirliği yapmaktan alıkoymuştur. Özellikle 1948 sonrası Cominform'dan çıkarılan Yugoslavya'nın Batı ile yakınlaşmaya başlaması, zamanla Türkiye'yle de iyi ilişkiler kurmasını sağlamıştır. Hatta Türkiye Yugoslavya'nın batıya açılabilmesi için bir köprü görevi görecektir (Armaoğlu, 1989: 449-451).

Yugoslavya her ne kadar Sovyet güdümünde bulunsa da Türkiye tarafından konum ve rejiminden dolayı özel bir öneme sahipti. Hatta Yugoslavya Batı dünyasına yakınlaşmaya başlayınca Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes, Yugoslavya'nın NATO'ya alınmasını dahi öneren isim olmuştur. İki ülke arasında karşılıklı olarak yapılan ziyaretlerde ilişkilerin gelişmesine olanak sağlayınca Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 20-25 Ocak 1953'te Yugoslavya'ya bir ziyarette bulundu. Bu ziyaret kısa sürede oluşacak olan Balkan Pakti'nin da temellerini atmıştır. Tito Yunanistan'ın da dâhil olacağı bir üçlü antlaşmanın imzalanması için acele edilmesini istemiş aksi takdirde bu durum için "*Tarihi bir hata olur*" tabirini kullanmıştır (Milliyet, 7 Şubat 1953). İki ülkenin ilişkilerini sağlam bir zemine oturtmak için 15 Şubat 1953'te Türkiye ve Yugoslavya arasında vize anlaşması yapılması da kararlaştırılmıştır (BCA 30.18.1.2-131.9.11).

Yugoslavya'nın Cominform'dan çıkarılması ve Yunanistan'ın komünistlere sağladığı yardımlara son vermesi Türkiye'nin bu devletler ile ilişkilerinin yumuşamasına zemin hazırlamıştır. Bu üç devletin yakınlaşmasının ana sebebi benzer siyasi kaygılara taşınmalarıdır. Pakt için 21 Haziran 1952'de Yugoslav askeri heyeti Türkiye'ye gelerek görüşmelere başlamıştır (Akşam, 21 Haziran 1952). Balkanlar'da birlik kurulması için "*Balkan Pakti*" veya resmi adıyla "*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*" Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında 25 Şubat'ta Atina'da hazırlandıktan sonra 28 Şubat 1953'te Ankara'da imzalanmıştır (BCA, 30.1.0.0-61.376.5). Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Dışişleri Bakanı Köprülü, Yunan Dışişleri Bakanı Stephanopoulos, Yugoslav Dışişleri Bakanı Popoviç birer konuşma yapmışlardır (Milliyet, 1 Mart 1953). 18 Mayıs 1953 tarihinde de Türkiye antlaşmayı tasdik etmiştir. Bu pakt SSCB karşısında duran Batı dünyası tarafından oldukça iyi karşılandığı görülmektedir. Bu paktın en önemi sonucu ise ilk kez bir sosyalist devletin SSCB güdümünden çıkarak kendi isteğiyle Batı ile resmen işbirliği yapmış olmasıdır (Tuncer, 2013: 82).

25 Aralık 1953'te Başbakanı Menderes Yugoslavya'da yayınlanan Borba gazetesine yeni yıl dolayısıyla bir demeç vererek ilişkileri daha da sıcak bir havaya girmesine sebep oldu (BCA, 30.1.0.0-13.79.15.1). Balkan Paketi sonucunda yakalanan olumlu hava imzacı devlet liderlerinin karşılıklı ziyaretleriyle de taçlandı. Yugoslavya lideri Tito, 12 Nisan 1954'te Türkiye'ye ziyarette bulunduktan sonra Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı ülkesine davet etti (Horay, 2007: 110-111). Bu davete kayıtsız kalmayan Cumhurbaşkanı Bayar mahiyetiyle birlikte Yugoslavya'yı ziyaret için 27 Ağustos 1954'te yola çıkmıştır (BCA, 30.18.1.2-136.74.8, BCA, 30. 18.1.2-137.79.9). Ziyarete eşlik eden Ziya Şakir⁴ bizlere şu bilgileri vermekte:

“Bugün yine İstanbul şehri, en canlı ve en heyecanlı günlerinden birini yaşadı. Buna sebep de Muhterem Cumhurbaşkanımız Celal Bayar, Yugoslav Federatif Halk Cumhuriyeti Başkanı Mareşal Josip Tito cenaplarının kısa bir müddet evvel Türkiye'yi ziyaretlerini iade etmek üzere yola çıkulacaktı.

Bu yolculuğa büyük bir ehemmiyet veriliyordu. Ağustos ayının ilk günlerinden beri Türk ve Yugoslav gazetecileri bu ziyaret etrafında neşriyat yapıyor; diğer Avrupa ve Amerika matbuatında da bu meseleye dair ehemmiyetli yazılar göze çarpıyordu.

Hiç şüphesiz ki gerek Tito'nun ziyareti ve şimdi de Bayar'ın ziyareti iade etmesi, yemek içmek; bir kaç günü hoşça geçirmek için değildi. Bu ziyaretler, çok yüksek bir siyasi maksadı ihtiva etmekte idi. İki büyük devlet adamı, Balkan İttifakını geliştirecek; bilhassa Türk ve Yugoslav hükümetleri arasındaki dostluğu takviye ederek, müttefik kuvvetleriyle cihan sullunun idamesini temin edeceklerdi...

Hemen hemen Yugoslavya'nın bütün gazeteleri Cumhurbaşkanımızın ziyaretine ehemmiyetle temas ediyor ve hepsi de yazdıkları yazılarda, Türkiye-Yugoslavya ittifakının yalnız Balkanlar da değil; cihan sullunun idamesinde de esaslı menfaatler sağlayacağını belirtiyordu...

Sayın Cumhurbaşkanımız Florya'dan gelmiş olduğu Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan, Başvekil Adnan Menderes, Devlet Vekili ve Başvekil Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, Devlet Vekili Dr. Mükerrem Sarol, Milli Müdafaa

4 Gazetesi, tarihçi ve politikacı olan Ziya Şakir 1950-1955 yılları arasında yapılan yerel seçimler de DP'nin İstanbul Belediye Meclisi'nin Fatih'ten aday gösterilmiş ve seçilmiştir. Şakir'in politik girişimlerinde Celal Bayar ve Adnan Menderes'in önemli katkıları olmuştur. Bayar ile tanışıklığı Balkan Savaşları dönemine dayanmaktadır. Bu tanışıklık ilerleyen yıllarda devam etti. Bayar'ın cumhurbaşkanlığı döneminde Yugoslavya ve Yunanistan gezilerine katılarak gezi sonrasında yaşananları kitap haline getirmiştir. Güngör Göçer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakir, Doktora Tezi, Isparta 2011, s. 28, Ziya Şakir, Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Yugoslavya Seyahat Hatırası, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1954.

Vekili Ethem Menderes ve yaverleriyle Acar motörüne bindi. Savarona gemisine doğru hareket etti... Yolculuk deniz yolu ile oldukça yorucu geçmişti.

Nihayet 31 Ağustos'ta o zaman gelmişti. Sabilden ayrılan zarif ve bembeyaz bir motor; son süratle ilerledi. Savaronanın indirilmiş olan merdivenine rampa etti. Bu motorle Tito'nun muavini ve Federal Meclis Reisi Vekili (Rodoljub Colakoviç) ve diğer yüksek mevki sahibi birkaç devlet erkânı gelmişlerdi. Bu zatlar, merdivenden çıkarak bir ihtiram kıt'ası tarafından selamlandı. Ve sonra, Muhterem Cumhurbaşkanımız tarafından karşılandı. Bu Yugoslavya ile ilk temastı... Halk, istinasız olarak yollara dökülmüştü, bu coşkun halk, Muhterem Cumhurbaşkanımızı alkışlara gark ederken, adeta birbirleriyle rekabete girişmekteydi...

Birbirini takip eden ormanlardan ve ucu bucağı görülmeyen mısır tarlalarından geçtikten sonra, 2 Eylül 1954 Perşembe günü tam saat 17'de Belgrad istasyonuna muvasalat ettik. Belgrad, Muhterem Cumhurbaşkanımızı çok büyük merasimle karşıladı. Tren gara girmeden evvel, selam topları atılmaya başlandı. Muazzam garın peronunda, başta Tito olmak üzere, Yugoslav Cumhuriyeti Devlet erkânı ile mahşeri bir kalabalık vardı... Sonra Bayar Yugoslav radyosuna bir beyanat verdi... Belgrad ziyareti sonrasında Bayar Saray-Bosna'ya hareket etmiştir. 7 Eylül 1954'de de Zagreb ziyaret edilmiştir. Bu ziyaretler boyunca birçok karşılıklı görüşme ve kurum ziyaret edilerek dostluk mesajları verilmiştir. (Şakin, 1954:3-91). Cumhurbaşkanı Bayar'ın bu seyahati 17 gün sürmüş ve 13 Eylül 1954 tarihinde heyet yurda dönmüş yapmıştır.

28 Şubat 1953'te "Balkan Paktı" ve 7 Kasım 1953'te "Ankara Dostluk ve İş Birliği Ek Antlaşması'nın" imzalanmasından sonra 9 Ağustos 1954 tarihinde imzalanan "Bled İttifakı" paktın bir askeri ittifaka dönüşmüş şeklidir. "Siyasi İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Antlaşması" ve "Balkan İstisare Meclisi'nin" Kuruluşu iki ülke arasındaki ilişkileri 1930'lu yıllarda olduğu gibi olumlu bir havaya sokmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı Bayar'dan sonra Başkan Menderes'te davet üzerine 6 Mayıs 1955'te Yugoslavya'ya bir ziyarette bulundu. Başbakan Menderes: "kanımızca dünyanın genel durumundaki gerginliklerin biraz gevşemeye doğru gittiği yolundaki iyimser iddialar ciddi nedenlere dayanmaktan çok duygulara seslenmektedir." sözleriyle Balkanlar'da tarafsız kalmanın imkânsız olduğunu vurgulamak istemiştir. (BCA, 30.18.1.2-139.41.8, Sakin, Salep, 2012: 224). Ziyaret sırasında Menderes'in bu sözleri sarf etmesinin arka boyutunda Yugoslavya'nın SSCB ile yakınlaşması vardı. Bu dönemde SSCB ile Yugoslavya'nın 1948'de kopan ilişkilerinin tekrar olumlu bir havaya girmesi Türkiye tarafından tepkiyle karşılanmıştır. 10 Mayıs 1955'te yurda dönen Başbakan Menderes şunları söylemiştir:

“Yugoslavya’da gördüklerimiz ve işittiklerimiz Türk dostluğunun ve ittifakının o memlekette milli bir siyaset haline gelmiş olduğunu bize anlatmaktadır. Size Yugoslavya’dan muhabbetler ve selamlar getirdim, hepimize en derin hürmetlerimi arz etmekle bahtiyarım” (Milliyet, 10 Mayıs 1955).

Türkiye her ne kadar Yugoslavya ile ilişkilerini bozmaya çalışmasa da “Kıbrıs Sorunu” yüzünden Yugoslavya’nın takındığı tavır Türkiye’de şaşkınlık yarattı. Yugoslavya bu olayın dışında kendini tutmaya çalışsa da BM’nin 1957 yılında yapmış olduğu toplantıda Yunan tezini savunmuştur (Horay, 2007: 111, BCA, 30. 01. 0. 0-41. 244. 9). Yugoslavya’nın bu tarihten sonra hem Balkan Pakt’ına gereken önemi vermemesi hem de Stalin’in ölümü üzerine SSCB ile tekrar yakınlık kurmaya başlaması Batı dünyasını memnun etmemiştir. Tüm bunlara rağmen Balkan Pakt’ı veya Balkan İttifakı’nın NATO’nun sağ kanadını ve özellikle Balkanlar bölgesini güçlendirmiş olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak taraf devletlerin politika değişimlerine gitmesi yüzünden sağlam bir zemine oturtulamamıştır. Yugoslavya dışında Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan “Kıbrıs Sorunu” da Balkan Pakt’ının zayıflamasına yol açan başlıca gelişmelerdendir. Kıbrıs Sorunu’ndan dolayı Türk-Yunan ilişkileri sarsılmış buda Balkanlar’da iş birliğinin bozulma sürecini hızlandırmıştır. Olayların BM’ye taşınması Balkan Paktına vurulan en büyük darbe olmuştur. Balkan İttifakı’nın imzalanmasından bir hafta sonra Kıbrıs için Yunanistan’ın BM’ye resmi başvuruda bulunması Türkiye’yi zor durumda bırakırken 6-7 Eylül olayları da ikili ilişkileri kopma noktasına getirmiştir (Akın, 2013:117). Balkan İttifakı özellikle Türkiye’nin NATO’ya katılmasıyla Batı dünyası adına attığı ilk adım olma özelliği taşıyordu. Türkiye yaptığı pakt ve ittifaka sadık kalsa da Yunanistan ve Yugoslavya için aynı şey söylenemez. Özellikle Ankara-Atina arasında ki uyuşmazlıklar Balkanlar’da askeri ve siyasi anlamda bir iş birliğinin olamayacağını en büyük göstergesi olmuştur.

Bu kopmalardan sonra Türkiye Balkanlar’da istediğini bulamamış ve yönünü Orta Doğu’ya çevirmek zorunda kalmıştır. Yunanistan ve Yugoslavya aslında iki düşman gruba bölünmüş bölgenin ikili ilişkilerini geliştirmiş ancak bunu yaparken Türkiye’yi bunun dışında tutmaya çalışmışlardır. Mustafa Kemal Atatürk Döneminde 1934 tarihli Balkan Antantı başarısız olup zamanla işlevini yitirdiği gibi Balkan Paktı da birkaç ay içerisinde yaşanan devletlerarası sorunlar yüzünden işlevini yitirerek kısa zaman içerisinde tarihe karışmıştır (Kodaman, 2013: 52).

Ticari İlişkiler

Türkiye ile Yugoslavya arasında siyasi ilişkilerin yanı sıra bu dönemde ticari, sportif ve kültürel ilişkiler üst seviyede gerçekleşmiştir. 1950 yılı

itibari ile Türk-Yugoslav ticari ilişkileri hızla artmaya başlamıştır. 5 Ocak 1950'de Ankara'da *“Türkiye Yugoslavya Ticaret ve Ödeme”* Antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmanın süresi dolunca 4 Mayıs 1951'de uzatılmıştır (BCA,30.18.01.02,125.36.5)

1953 yılında Devlet Demiryolları ihtiyaçları için yük vagonları Yugoslavya'dan ithal edilmiş ve 1000 vagon satın alınmıştır (BCA, 30.18.1.2,131.1.1). Dönemin Ticaret ve Ekonomi Bakanı Enver Güreli Yugoslavya'ya resmi bir davetli olarak ziyarette bulunmuş ve iki ülkenin ticari meseleleri ele alınmıştır (BCA,30.10.00.00,15.85.26). Ekonomik ilişkileri geliştirmek adına önemli bir adımda 12 Ocak 1953'te imzalanması kararlaştırılan *“Ticaret ve Ödeme Antlaşması”*dır (BCA,30.18.01.02,131.1.5). Bu antlaşma sonrası Milliyet Gazetesinde *“Türk-Yugoslav Ticaret Antlaşması Akdedildi”* başlığı ile haber yer almış ve 70 milyon dolarlık bir ticaret hacimden söz edilmiştir (Milliyet, 27 Şubat 1953).

Türkiye ile Yugoslavya arasında bu dönemde kömür ithali de gündemi meşgul ederken Yugoslavya'dan Türkiye'ye 500 bin kilo kömür geldiği dönemin basınında yer almıştır (Akşam, 19 Mart 1954). İki ülke arasında 26 Şubat 1953'te denizlerde geçişi düzenlemek adına da *“Seyri Sefain Sözleşmesi”*, 16 Nisan 1953'te *“Hava Ulaştırılmalarına Dair Antlaşma”*, 31 Mart 1955'te *“Türk-Yugoslav Mal Mübadelesine Ait Protokol”*, 8 Mayıs 1955'te *“Orta Vadeli Pamuk ve Buğday Anlaşması Hakkında Protokol”*, ve 15 Temmuz 1956-31 Ağustos 1957 *“Türk-Yugoslav Mal Mübadelesine Ait Protokol”* metinleri imzalanmıştır (Sakin, Salep, 2012: 117-135, BCA, 30.18.01.02,140.65.20).

Kültürel İlişkiler

Türk-Yugoslav ilişkileri siyasi ve ticari anlamda bu dönemde gelişim göstermesine rağmen kültürel ilişkiler bir o kadar sönük kalmıştır. Kültürel olarak iki ülke arasındaki bu dönemde ilk gelişme 8 Haziran 1950'de Yugoslav uyruğunda bulunan Mehmet Tayyip Okiç'in Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dogmatik Bilimler Dersi Profesörlüğüne getirilmesi olmuştur (BCA,30.18.01.02,122.47.20). 20-25 Haziran 1957 tarihleri arasında Yugoslavya'nın Opatija şehrinde yapılacak olan Milletlerarası İdari İlimler Enstitüsü Toplantısına Türkiye temsilcisi olarak Dâhiliye Vekâleti Tetkik Kurulu Başkanı Hayri Orhon katılmıştır (BCA, 30.18.01.02,146.30.9).

17 Eylül 1957'de Cumhurbaşkanı Bayar, Florya Köşkü'nde Yugoslavya'nın Ankara Büyük Elçisini kabul etmiş ve ikili arasında sohbet gerçekleştirilmiştir. Sohbetin konusu iki ülkenin ekonomik iş birliği olmuştur (BCA,30.01.00.00,40.236.13). Cumhurbaşkanı Bayar ve Başbakan Menderes dışında İstanbul Valisi ve aynı zamanda Belediye Başkanı olan Prof.

Dr. Fahrettin Kerim Yugoslavya'ya bir seyahat gerçekleştirmiştir. Ziyareti sonrası Vali Kerim izlenimlerini rapor olarak hazırlamış ve başbakanlığa sunmuştur (BCA,30 01.00.00,111.703.3).

Sportif İlişkiler

Türkiye ve Yugoslavya arasında 1950-1960 arasında en kısıtlı ilişkiler sportif anlamda olmuştur. Yugoslavya'nın önemli futbol takımlarından olan Dinamo Ankara'ya gelerek maçlar yapmıştır. Bu maçlarda Ankaragücü'nü 2-0, Garnizon takımını ise 2-1 mağlup etmişlerdir (Milliyet, 20 Şubat 1952). Yine futbolda Türkiye ve Yugoslavya Milli Takımları karşılaşmış ve maç 2-2 beraberlikle sonuçlanmıştır (Milliyet, 7 Haziran 1953). Yugoslavya ev sahipliğinde yapılacak olan güreş müsabakalarına ise Türkiye'yi temsilen İstanbul "*Güreş Kulübü*" katılmıştır (Milliyet, 5 Eylül 1952). Voleybol Kızlar Arası Turnuvasında ise Türkiye ve Yugoslavya karşılaşmış, maçı Türkiye kazanmıştır (Milliyet, 28 Mayıs 1953). Dağcılık ve Eskrim Türkiye ekibi Yugoslavya'ya davet edilerek bireysel ve takım olarak maçlar yapılacağı belirtilmiştir (Milliyet, 23 Aralık 1955). Erkek Basketbol Turnuvasında ise Yugoslavya Türkiye'yi 82-67 mağlup etmeyi başarmıştır. (Milliyet, 1 Temmuz 1956). Yugoslavya'nın Poliş şehrinde açılacak olan hakemlik kursuna da Cezmi Başar ve Tahir Arcan isimli Türk hakemler katılarak eğitimlerini almışlardır. (Milliyet, 19 Ağustos 1958). Yugoslavya'nın Split şehrinde 11 ülkenin katıldığı Güreş Şampiyonası'nda Türkiye birinci olmuştur. (Milliyet, 2 Eylül 1959) Sportif ilişkilerin bir sonucu olarak çeşitli branşlarda birçok Yugoslav sporcu o dönemde Türkiye'nin farklı kulüplerinde spor hayatına devam etmeyi sürdürmüştür. Hatta Türkiye'de spor literatürüne giren "*Yugoslav Faulü*" tabiri de günümüzde kullanılmaya devam etmektedir.

Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçün Sebepleri ve Gelen Göçmenler

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda toprak kayıplarına başlayınca çekildiği bölgelerde yaşayan Türkler başta olmak üzere farklı etnik kökenlere mensup Müslümanların kitleler şeklinde Anadolu'ya göç ettiği bilinmektedir. Bu durumun yaşandığı bölgelerin başında Balkan toprakları geliyordu (Tepealtı, Aşık, 2022: 67). Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan hızlı bir şekilde çekilmesi sonrasında bölgede kalan Türklere ve Müslümanlara karşı yönetimlerin bakış açısı olumsuz olunca bu durum geri dönüşü olmayan göçlere sebebiyet vermiştir (Bozkurt, 2010: 57).

Anadolu topraklarına yönelik ilk göç hareketi 1785-1800 yıllarında Kafkaslar, Balkanlar ve Kırım bölgelerinden gelirken, son göç hareketleri ise 1989'da Bulgaristan'dan gelen göçmenler ile olmuştur (Çavuşoğlu, 2007: 123-125). Balkanlarda yaşayan Müslüman toplumların dini kimlikleri etnik

kimliklerinden daha önce gelmektedir. Balkanlarda yaşayan ancak Türk olmamasına rağmen Müslüman olduğu için kendini Türk olarak tanımlayan büyük bir çoğunluk bulunmaktadır. Onlara bu bağlılığı yaşatan kuşkusuz “Osmanlı” mirasıdır (Bozkurt, 2010: 55).

Balkanlar’dan büyük göçler 1877-1878 (93 Harbi) Osmanlı-Rus Savaşı ile başladı. 1870’ten 1914 yılları arasında Balkanlardan 1 milyon göçmen Anadolu topraklarına gelince sosyal dengede de bozulmalar meydana gelmiştir (Kazgan, 1970: 315). I. ve II. Dünya Savaşı sonrasında oluşan ideolojik kutuplaşmalar göçlere zemin hazırladı. Sırp, Hırvat ve Sloven topraklarından Türkiye’ye 1919-1926 yılları arasında 131.000 göçmen gelmiştir. Bölgeden gelen göçmenlerin sayısı 1949 yılında 117.212 kişiye kadar ulaşmıştır. Yugoslavya’nın baskıları karşısında 1941 yılında Makedonya’da “*Yücel Teshilatı*” adıyla bölgede Türklerin hakları korumak için bir teşkilat kurulmuştur. Ancak bu teşkilatın üyeleri susturulmuş ve cezalandırılmışlardır. (Çalışkan, 2014: 141).

Balkanlarda Yugoslavya lideri Tito ile başlayan yeni dönemde Türkler ve Müslümanların yaşamış olduğu sorunlar, Türkiye tarafından yakından takip edilerek konuya gerekli hassasiyet gösterilmiştir. Genel durumu anlamak ve çözümler bulmak için bölgede Türklerin yaşamış olduğu sorunlar rapor haline getirilmiştir. Yugoslavya’nın bu dönemde ilk baskısı Müslüman Türk kadınlarına karşı izlediği politikalarıdır. 12 Ocak 1951 tarihinde yayımlanan kanun ile kadınların ferace giymeleri yasaklanmış ve bu yasağa uymayanlara hapis veya para cezası verilmiştir (Tepealtı, Aşık, 2022:70). Yugoslavya’nın temel hedefinde Türkleri kültürlerinden koparmak ve Slavlaştırmak vardı. Uygulanan politikalar sonucunda Yugoslavya’dan Türkiye’ye yapılmakta olan göçlerde artmaya başlamıştır. Ancak bu dönemde Yugoslavya Türkiye’ye yapılan göçlere ilk etapta pek sıcak bakmamıştır. Bunun da iki temel sebebi bulunuyordu. Göç edenler ülkenin iç durumu hakkında dışarıya bilgi verebilir veya göçlerin artması halinde bu durum ülke rejiminin başarısız olduğunu dünyaya duyurabilirdi. Yugoslavya göç edecekler için sınırlarını açık tutsa da ilk zamanlarda yapılan göçlere engel olmaya çalışmıştır (Zaim, 1958: 435).

Yugoslavya’daki yeni yönetim anlayışı ekonomik olarak Türkleri zor durumda bırakmak amacıyla tarım ve toprak sektörüne kota koyma politikasını tercih ederek sıkı bir politika izlemeye başlamıştır. Hali hazırda kendi ihtiyacını dahi zor karşılayan Türk çiftçisi, borçlu bir hale sokularak köylerini terk etmeye zorlanmıştır (Zaim, 1958: 437). Bunun gibi baskılar sonucunda Yugoslavya’dan Türkiye’ye göç artmaya başladı. Bu dönemde Yugoslavya’daki Türklerin yaşamış olduğu sorunları Türkiye’nin Belgrad

Büyükelçisi Ağâh Aksel bir mektupla Cumhurbaşkanı Bayar'a şu şekilde aktarmıştır:

“Çok Sayın Reisi Cumbur Hazretleri

Mareşal Tito'nun zati devletlerine yapmış olduğu ziyaret esnasında vaki maruzatım üzerine lütfen göstermiş olduğunuz yüksek alakadan cesaret alarak bu defa da Yugoslavya'da bulunan zavallı ırkdaşlarımız hakkında almakta olduğum mektuplara istinaden maruzatta bulunmaya ve yüksek himaye ve alakamızı istirham ictisar ediyorum.

Belgrad'da vazifeye başladığım andan itibaren miktarı yüz bin ila yüzirmibin arasında olduğunu tahmin ettiğim bu ırkdaşlarımızın bilhassa Makedonya'da bulunanların acıklı ve feci durumları nazarı dikkatimi celp etmişti. Temaslarım ve tetkikatım bu zavallı ırkdaşlarımızın bir müddet daha oralarda aynı hayat şartları altında kalmaları halinde ya tenessur edip Slavlaşmaya veya yol olmaya ve kalabileceklerin de bugün Niş havalisinde tesadüf edildiği veçhile “tabirimi maruz görüün” çingeneleşmeye mahkûm olacakları kanaatini verdi.

Bundan başka zaruretler dolayısıyla orada mecburen kalmış bulunan birçok ailelerin bir kısım efradının muhtelif zamanlarda memleketimize gelmiş ve yerleşmiş ve bu suretle ailelerin ikiye bölünmüş olduğunu müsaade ettim. Bittabi bu vaziyeti yazmış olduğum müteadit raporlarla Hariciye Vekâletine bildirdim ve neticede bölünmüş olan ailelerin birleştirilmesi için Yugoslavya'daki ırkdaşlarımızdan bir kısmının “serbest göçmen” olarak ve hükümetten hiçbir yardım istemeyeceklerine dair Türkiye'deki akrabaları tarafından taahhütname verilmek şartıyla Türkiye'ye gelmelerine müsaade edilmiştir. Diğer taraftan Yugoslavya Hükümetiyle bu hususta yaptığım temaslar ve görüşmeler sonunda bu gibilerin orada bırakmak mecburiyetinde olacakları cüz'i miktarda malları ile ellerindeki paralarının bakli ve buna mümasil hususlar hakkında mutabakata varmış idim.

Bütün bunlar ve bu işe müteallik her husus vaktinde mufassal ve muvazzah raporlarla Hariciye Vekâletine bildirilmiş idi. Bilahare şahsi ve şifahi maruzatım üzerine yüksek iradelerine ve başvekilimizin emirlerine binaen başvekâlet müsteşarının riyasetinde bir komisyon kurulmuş ve bu zavalluların “serbest göçmen” gibi manasız ve her tarafta zararlı bir sistemle değil doğrudan ve hükümetimizin yardımı ile memlekete nakillerinin tezekkürü ve tespiti tekarriür etmişti. İlk toplantısına iştirak ettiğim bu komisyonun hiç üleri bir adım atmadığını öğrendim.

Asırlarca Türk Milletinin sınır muhafızlığını yapmış olan bu hala Klaguzlu, Kara Halil abası, Çeşme Mahallesi, Yeni Mahalle, Sarıcalar, Pınarlı ve buna mümasil Türk adları taşıyan köylerde yaşayan ve gerek dil ve gerekse yaşayış ve

giyiniş tarzlarını asla değişmemiş bulunan bu Yörüklere ve halis Türklerin bugünkü hallerinin daha da kötüleşmekte olduğunu anlamakta olduğum ve büyük ümitle yazılmış olan feryatnamelerden öğreniyor ve buna zati devletlerinin alakalarını arz ve yok olmaya mahkûm bu çok muztarîp Türk kitlelerinin bir an evvel memlekete getirilip yerleştirilmesini ve ölümden ve sefaletten kurtarılması ve bu hususta fülüyata geçilmesi hususunu rica ve istirham eder sonsuz tazimatının kabulünü temenni ve niyaz ederim.” (Köksal, 2004: 34-38, BCA,30.01.00.00, 40.238.17).

Makedonya toprakları Türklerin göçe zorlandığı toprakların başında geldiği için özel bir öneme sahipti. Makedonya'dan göç eden bir kişi o dönem yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: *“Biz Makedonya'dan 1955 yılında geldik. Yaşadığımız zorluklar çoktu o zamanlarda. Hükümet bizlere çok hak tanımıyordu. Kuran-ı Kerim'i bile toprak altında saklamak zorundaydık çünkü bize baskı yapıyorlardı. Biz çok zulüm gördük onun için Türk topraklarına gelmek tek çaremizdi, iyi ki de geldik. İlk geldiğimiz yıllarda yabancı yerler olduğu için çok zorlandık dilimiz yoktu anlaşıyorlardık kimseyle.”* Başka bir göçmen ise şunları aktarmıştır: *“Türkiye bizim vatanımızdı. 1955 yılında biz baskılardan, hayatımızı rahat yaşayamadığımızdan dolayı Türkiye'ye geldik. Biz Türk'üz. Üsküp'ü çok seviyorduk orada doğdum büyüdüüm ama buraya geldiğim için pişman değilim.”* (Sinan, Kapan, 2019: 40). Bu durum yapılan göçlerin bir tercih değil zorunluluk olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Yugoslavya'dan göç meselesi diğer Balkan göçleri kadar önemli olduğu halde dünya basınına hemen hiç yansımamıştır. Bahsi geçen dönemde göç dalgası 1953 yılında artmış ve 1956 sonrasında ciddi bir seviyeye ulaşmıştır. Göçün artışında en önemli sebep Yugoslavya'nın Balkan Pakti'nden kopma göstererek Türkiye'ye karşı tavır değişikliğine gitmiş olmasıdır. Bu göç hareketlerini hukuki bir zemine oturtmak için iki ülke 1953 yılında *“Serbest Göç Antlaşması”* imzalamıştır (Tekin, 2018: 258).

1923-1960 yılları arasında Türkiye'ye göçmen, mübadil ve sığınmacı olarak gelenleri sayısı 1.204.205 kişi olduğu bilinmektedir. Bu göçmenler arasında Yugoslavya göçmenlerinin sayısı 269.101 olarak belirtiliyor. 1952 yılında ise 1024 kişi gelmiş ve bunların büyük bir kısmı program halinde yerleştirilmiştir (Geray, 1962:7-13). Filiz Doğanay Yugoslavya'dan 1950 yılına kadar 14.494 kişinin iskân edildiğini ve Türkiye'ye ise Cumhuriyet döneminde toplam 77.431 aileye mensup 305.158 kişinin göç ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Yugoslavya'dan yapılan göçlerin Bulgaristan ve Yunanistan'da olduğu gibi siyasi zorlamalardan değil, göçün sosyal ve ekonomik nedenlere dayandığı da belirtmektedir (Doğanay, 1997: 196-201).

1952 ve 1953 yılları arasında sınır kapılarının kapalı olmasından dolayı göç sayısının düşük kaldığı göze çarpmaktadır. 1956 yılı kişi sayısı, 1958 yılı ise aile sayısı en fazla göçmenin geldiği yıl olarak kayıtlara geçmiştir (Geray, 1962: 8-15) Sabahaddin Zaim'in raporunda verdiği rakamlara göre; 1950-1957 yılına arasında Yugoslavya'dan 48.308 kişi ve 11.441 aile Türkiye'ye gelmiştir. 1958 yılının ilk yedi ayında 2316 aile ve 8316 kişi ülkeye giriş yapmıştır. (Zaim, 1958: 446). Başka bir kaynakta ise Yugoslavya'dan 1950-1959 yılları arasında 138.585 kişi geldiği belirtilmektedir (Tepealtı, Aşık, 2022: 72). Daha kapsamlı sayı veren Ferruh Solak ise 1946-1961 yılları arasında Yugoslavya-Makedonya göçmenlerinin 160.000 kişi olduğunu belirtmektedir (Solak, 1995: 5).

Yıllar	Nüfus	Aile
1952	73	32
1953	1.113	303
1954	9.728	2.437
1955	17.000	4.047
1956	31.969	8.083
1957	30.162	8.250
1958	30.137	8.741
1959	18.403	4.795
1960	13.304	3.417

(Çavuşoğlu, 2007: 136)

Bu verilen rakamların dışında bölgede kalmış olan Türklerin ülkelerine gelme talepleri de dikkat çeken konulardan birisidir. Hatta Türkiye'ye gelmiş olanlar Yugoslavya'da kalan akrabalarını getirebilmek içinde devlet kurumlarına resmi başvurularında bulunmuşlardır. Bu taleplerin birçoğu karşılanarak göçmenler Türkiye'ye sistemli bir şekilde getirilmiştir (BCA, 272.0.0.12-63.192.3.5, BCA, 272.0.0.12-63.192.4.5, BCA, 30.1.0.0-80.507.10).

Göçmenlerin ülkeye gelmesi kadar ülke içerisinde iş hayatına dâhil edilmesi ve iskânı belli bir program dâhilinde yapılmıştır. Gelen her göçmen ülkenin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunabilecek bir unsur olarak düşünüldüğünde iş hayatına katılmaları için gerekli kolaylıklar sağlanmıştır (Köksal, 2004: 43). Türkiye'ye gelen göçmenler taşınmaz malları Yugoslavya'da kaldığı için hayatlarına sıfırdan başlamak zorunda kaldılar ve zaman içerisinde iş hayatına da atıldılar. Ege ve Marmara bölgelerine gidenler tarım işçisi olarak sanayi sektöründe istihdam edilirken bunlar beş yıl boyunca vergiden muaf tutuldular. Sosyal alanlarda ise büyük bir sorun yaşanmayarak gelenler Türkiye'de bulunan akrabalarının yardımı ile sosyal

yaşam standartlarına ve koşullarına hızlıca uyum sağladılar. Ancak gelenlerin belli başlı hukuki kurallar çerçevesinde ülkeye girişleri yapılmıştır. Göçmen adaylarının “Serbest Göçmen Vizesi” alabilmesi için süreç şu şekildedir:

- *Aday, yerel makamlardan “milli” etnik kökeninin Türk olduğunu belirten belge alacaktır.*
- *Aday, yerel makamlardan aldığı “milli” etnik kökeninin Türk olduğunu belirten belge ile bölgede ki Türk temsilciliğine başvurarak ve burada uzman memurlar tarafından Türkçe bilip bilmediği, Türk kültürüne bağlı olup olmadığı, dolayısıyla Türk bilinci taşıyıp taşımadığı sınanacaktır.*
- *Başvuru sırasında adaydan, Türkiye’deki akrabaları ile ilgili ayrıntılı bilgi istenecektir.*
- *Bölgedeki Türk temsilcilikleri ile Türkiye’deki makamlar arasında yapılacak bilgi alışverişine dayanarak yürütülecek araştırmanın sonucuna göre, başvurunun uygun bulunması halinde adaya “serbest göçmen vizesi” verilecek, aksi takdirde verilmeyecektir. (Tepealtı, Aşık, 2022: 72, 73).*

Yugoslavya’dan Türkiye’ye bu dönemde her gün ortalama 100 Türk ailesi geldiği dönemin başında yer almıştır (Milliyet, 6 Mart 1955). 1956 yılında gelen göçmenler konusunda İçişleri Bakanlığı talimatıyla sıkı bir denetim politikası uygulandığı görülmektedir. Bu denetimin gerekçesi göçmen adı altında Çingene, Arnavut veya Boşnaklarında Türkiye’ye geliyor olmasıdır. Ayrıca ülkeye giriş yaparken yanlış bilgi verenlere cezai işlem uygulanacağı da belirtilmiştir (Milliyet, 8 Kasım 1956). Göçmenler ülkeye giriş yapınca yardım talep etmeleri halin de bu talepleri de karşılamaya çalışılmıştır. Göçmenler için yardım programı şu şekildedir:

“1) İskâna tabi olurlar.

2)Kendilerinin ve yanlarında getirdikleri gümrükten muaf bütün eşya hayvanlarının sınırdan yerleşecekleri yere kadar nakliye masrafları devlet tarafından ödenirdi.

3)Muhacirlerin sınırdan içeriye girdikten sonra iskân edildikleri güne kadar geçen sürede ve iskânlarından itibaren bir yıl içinde yatacakları, yiyecekleri, yakacakları ve tedavileri ücretsiz olarak temin edilirdi.

4)Çok fakir olanlara bir defaya giyecek yardımı yapılırdı.

5)Hükümet yardımlarıyla iskân edilen bir aileye nüfus ve ihtiyacına göre ev ve ev yeri, sanatkâr ve tüccarlara dükkân ve mağaza veya yeri ve kullanılması için bir miktar sermaye; çiftçilere çift hayvanı, alet ve edevatı, tohumluk, ahır ve samanlık veya yeri verilirdi. İskânları esnasında hükümetin verdiği talimata

göre yapı yapılması için malzeme veya para verilirdi. Bununla ilgili olarak devlet ormanlarından kereste verilebilir ve bu yapıların yapımında muhacirlerin kendileri, askerler, devlet memurları ve müstahdemler de çalıştırılabilirdi”(Köksal, 2004: 46).

Göçmenlerin iskânı ise başlı başına bir sorun teşkil etmiştir. İlk etapta sınır illerde geçici olarak iskân edilmişlerdir. Yerleşim işlemleri tamamlananlar Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, İstanbul ve Kocaeli illerine götürülerek barınmalarına olanak sağlandı. İstanbul göç alan iller içerisinde en yüksek sayıya ulaşmıştır. 1930'larda Makedonya'dan göç etmiş olan Sabahaddin Zaim şöyle aktarmaktadır:

“Gelenler umumiyetle çalışkandır Beş yıl müddetle vergiden muaf oldukları için fabrikalarda, şayet talep varsa tercih edilmektedir. Mesken problemi bütün göçmenler ve hususiyile büyük şehirlerde kalanlar için en büyük müşkülâtı teşkil etmektedir. Büyük şehirlerde esasen mesken darlığının mevcut olması ve kiralarn çok yüksek bulunması şartları ağırlaştırmaktadır.” (Zaim, 1958: 447, 448).

İskân işlemleri yapılırken Türkiye'nin göçmenleri kabul etme aşamasında titiz olduğu konular vardı. Bu konulardan en önemlisi de Türk soyundan olmaktı. Türk soyundan olmayan veya Türk kültürüne bağlı olmayan unsurların Türkiye'ye yerleşmesine izin verilmemiştir. Toplu yâda aile şeklinde gelenlerin iskân bölgesi belirlenirken geldikleri yerin iklim şartları da bölgelere uyum sağlama açısından belirleyici unsur olmuştur

Türkiye iç politikada göçmenlerin yerleşim işlerini uygulamaya koyarken gelenlerin de Yugoslavya'da kalmış olan malları için gerekli görüşmeler yapılmıştır. Yugoslavya tarafından devletleştirilen mal, hak ve menfaatlerin geri alınabilmesi için 3 Temmuz 1956 tarihinde Belgrat'ta *“Tazminat Anlaşması”* imzalanmıştır (BCA,30.18.1.2-157.24.19). Antlaşmaya göre Yugoslavya Türkiye'ye 3.750.000 dolar ödemesi yapacaktır. Paranın sekiz sene içerisinde taksit halinde ödenmesi kararlaştırılmıştır.

Sonuç

1918'de kurulan Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı I. Dünya Savaşı'nın bitişiyle kurularak Slav halklarını tek bir çatı altında topladı. Her ne kadar parlamenter monarşi ülkede hâkim olsa da Sırp lar yönetimin her aşamasında etkin konumda bulunuyorlardı. Bu durum zaman içerisinde Hırvat ve diğer Slav halklarının itirazlarına neden oldu. Bu itirazlar neticesinde 6 Ocak 1929'da meclis feshedilerek ülkenin de adı Yugoslavya olarak değiştirildi.

Türkiye Cumhuriyeti ise kuruluş aşamasında Yugoslavya ile benzer bir kadere sahipti. İki ülke de I. Dünya Savaşı sonrası kurulmuştu. Türkiye'nin

dış politikasında önemli bir yere sahip olan Yugoslavya'ya karşı Atatürk Dönemi'nde barışçı bir politika izlendi. Lozan Konferansı sonrasında Balkanlar ile iyi ilişkilerini geliştirmek isteyen Türkiye Balkanlar'da Yunanistan, Romanya, Yugoslavya'nın da bulunduğu bir Balkan Antantı oluşturulması için öncülük eden devletlerin başında geliyordu. Balkan Antantı her ne kadar kısa süre de olsa ılımlı bir hava yaşatmış olsa da istenilen sonuç alınamamıştır.

Türkiye ile Yugoslavya iki savaş arası dönemde ilişkilerini sağlam tutmaya çalışsa da Yugoslavya'nın SSCB ideolojisine yakın olması Türkiye'yi bazı çekincelere sevk etmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Türkiye'de çok partili hayatın başlaması ve batı sistemine uyum sağlanması yeni bir sayfa açtı. Türkiye'de 1946 yılında kurulan Demokrat Parti, 1950 yılında iktidara gelince dış politika anlamında bölgesel birlikteliklere geçmiş dönemde olduğu gibi önem vermeye başladı. Yugoslavya'da ise iç Alman işgali sonrasında yaşanan iç savaşla beraber Tito önderliğinde komünist yönetim iş başına gelince tamamen SSCB etkinliği artmış oldu.

1948 yılında Yugoslavya SSCB ekseninden dışlanınca 1950'li yıllarında iki ülke arasında üst düzey ziyaretler yaşanmıştır. Devlet liderlerinin karşılıklı ziyaretleri, Yunanistan'ında dâhil olduğu Balkan Paketi ve ardından Balkan İttifakı iki ülkeyi birbirine yakınlaştırmıştır. Türkiye ile Yugoslavya ilişkileri siyasi, ticari, kültürel ve sportif anlamda güzel şekilde ilerleme kaydederken Yugoslavya'dan yapılan göçler bir o kadar can sıkıcı hale gelmiştir. Bu can sıkıcı ortam içerisinde Yugoslavya'nın batı dünyasına yakın duran Türkiye karşısında tekrar SSCB ile yakınlık kurmaya çalışması tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepki Balkan Paketi'nin de artık işlevsiz hale geldiğini de gözler önüne sermiştir. 1950-1960 yılları arasında Yugoslavya topraklarından Türkiye'ye gelen göçler yıllar içerisinde dalgalanma göstermiş olsa da süreklilik arz etmiştir. Türkiye bu durum karşısında gerekli önlemleri alarak göç konusuna titizlik göstermiş ve göçmenlerin iskânı için çalışmalar sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Milliyet

Akşam

Arşivler

Devler Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA 30.18.1.2-131.9.11

BCA, 30.1.0.0-61.376.5

BCA, 30.1.0.0-13.79.15.1

BCA, 30.18.1.2-136.74.8

BCA, 30. 18.1.2-137.79.9

BCA, 30.18.1.2-139.41.8.

BCA, 30. 01. 0. 0-41. 244. 9

BCA, 30. 18. 01. 02, 125. 36. 5

BCA, 30. 10. 00. 00, 15. 85. 26

BCA, 30. 18. 01. 02, 131. 1. 5

BCA, 30. 18. 01. 02, 140. 65. 20

BCA,30.18.01.02,122.47.0

BCA, 30. 01. 00. 00, 40. 236. 13

BCA, 30. 18. 01. 02, 146. 30. 9

BCA, 30. 01. 00. 00, 111. 703. 3

BCA, 272.0.0.12-63.192.3.5

BCA, 272.0.0.12-63.192.4.5

BCA, 30.1.0.0-80.507.10

BCA, 30.18.1.2-157.24.19

BCA, 30.18.1.2,131.1.1

Kitap, Tez ve Makaleler

Ağaoğlu, S. (1972). *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Sorun*. İstanbul: Baha Matbaası.

Akgün, S. (2012). "Kosova Türklerinin Tarihten Bugüne Kimlik Mücadelesi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 34, 11-36

Akın, F. (2013). *Türkiye'de Azınlık Politikaları 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Akşin, S. (2014). *Kısa 20. Yüzyıl Tarihi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Armaoğlu, F. (1989). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Aslan, E. (2014). *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti*, Yüksek Lisans Tezi, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Bağcı, H. (2014). *Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar*. Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Bektaş, F. (2006). *Demokrat Parti'nin Ortadoğu Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Bozidar, J. (2006). *Vahşi Avrupa Batı'da Balkan İmajı* (Çev: Haşim Koç), İstanbul: Küre Yayınları.
- Bozkurt, G. S. (2010). "Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 51-95.
- Çalışkan, B. (2014). "1953 Göçü Sonrası Yücellerin Memleket/Yugoslavya ve Anavatan/Türkiye Algıları" *İnsan ve Toplum*, 4, 8, 137-162.
- Çavuşoğlu, H. (2007). "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve) Nedenleri", *Bilig*, 41, 123-154.
- Çeçen, A. (2016). *Türkiye ve Balkanlar*. Ankara: Astana Yayınları.
- Demirel, T. (2021). *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Doğanay, F. (1997), "Türkiye'ye Göçmen Olarak Gelenlerin Yerleşimi" *Toplum ve Göç*, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Mersin 20-22 Kasım 1996, Ankara: DİE Sosyoloji Derneği Yayınları, 194-205.
- Eroğul, C. (2003). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: Yordam Yayınları.
- Geray, C. (1962). *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler, Türk İktisadi Gelişme Araştırma Projesi*, Ankara: SBF Maliye Enstitüsü Yayınları.
- Göçer, G. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Popüler Bir Tarihçi: Ziya Şakin*, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gönlübol, M. (1969). *Olaylarla Türk Dış Politika (1919-1995)*, Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Gönlübol, M., Sar, C. (1997). *Atatürk ve Atatürk'ün Dış Politikası 1919-1938*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Göreci, C. (2004). *Türk Basımında "İkinci Balkan Antantı" (1952-1955)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Gümüş, M. (2006). *1950-1960 Arası Türk Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Horay, M. (2017). *Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Avrupa Politikası*. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Işık, S. (2011). *Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- İnal, T. (2010). *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti Farklılığı ve Dış Politikaya Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İpek, N. (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kınalı, G. (2017). *Türk Siyasi Hayatında Refik Koraltan'ın Yeri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Köksal, Ü. (2004). *Yugoslavya'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler (1923-1960)*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Merih, T. (2006). *Soğuk Savaş ve Türkiye 1946-1960*, Ankara: Ebabil Yayıncılık,
- Mütercimler, E., Öke M. (2004). *Düşler ve Entrikalar Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Oran, B. (2003). *Türk Dış Politikası*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Öksüz, H. (1996). *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Atatürk Döneminde Balkan Politikası (1923-1938)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü.
- Öztürk, M. (2022). *Tito Dönemi Türkiye-Yugoslavya İlişkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Sakin, S. ve Salep M. (2012). *Balkanlar'da Güvenlik Arzusu Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya İlişkileri ve Balkan Paketi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sander, O. (1969). *Balkan Gelişmeleri ve Türkiye*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sander, O. (2000). *Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: İmge Kitapevi
- Sander, O. (2006). *Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: İmge Yayınevi.
- Saray, M. (2000). *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Sezer, Y. (2006). *Demokrat Parti'nin İlk İktidar Yıllarında Balkan Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Sinan, G., Kapan, K. (2019). "Makedonya'dan Türkiye'ye Yapılan Göçlerin Mekânsal Analizi", *I. İstanbul Uluslar arası Coğrafya Bildirisi Kitabı*. 431-445.
- Solak, F. (1995). "Türkiye'ye Göçler", "Gök" Aylık Dergi, 1, 9, Ankara, 6-11.
- Soysal, İ. (1985). *Balkan Paketi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sönmezoglu, F. (2006). *Türk Dış Politikası*, İstanbul: Der Yayınları.

- Tepelatı, F., Aşık, S. (2022), “Balkanlardan Dönüş: Eski Yugoslavya Bölgesinden Anadolu’ya Müslüman Göçleri”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı*, 66-89.
- Tetik, İ. (2015), *Demokrat Parti’nin 1950-1960 Yılları Arasında Uyguladığı Siyasi Politikaların Türk Demokrasisine Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü.
- Tuncer, H. (2013). *Menderes’in Dış Politikası Batı’nın Güdümündeki Türkiye*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Turp, M. (2013). *Türkiye-Yugoslavya İlişkileri (1923-1950)*, Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üçarol, R. (2006). *Siyasi Tarih (1789-2001)*, İstanbul: Der Yayınları.
- ÜNAL, S. (1989). “Atatürk’ün Balkanlarda ki Barışçıl Politikası”, *IX TTK Kongresi*, Ankara, 1985-1998
- Yalçın, C. (2004). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.
- Yerasimos, S. (2004). *Milletler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu (Çev: Şirin Tekeli)*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücel, S. (2001). *Demokrat Parti*, İstanbul: Ülke Kitapları Yayınları.
- Zaim, S. (1958). “Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XIX, 437-448.

Muğlalı Bir Türk Milliyetçisi: Hamza Sadi Özbek

Bayram Akça¹

“Hayatın her safhasında muvaffak olabilmek için muhakkak ülkü sahibi olmak lazımdır. İnsan bir maksat için yaşar. Her işin de muhakkak bir ülküsü vardır. Harp bir ülkü için yapılır. Çalışmak bir ülküye ulaşır. En basit kâfaların bile bir ülküsü vardır. Fakat biz yüksek kültürlü ülküden bahis etmek istiyoruz. Bilhassa gençlerin her fazla belirtilmiş bir ülküye malik olmaları lazımdır.”²

Özet

1912 yılında Muğla’da doğan Hamza Sadi Özbek İlk ve Orta Okulu Muğla’da ve Liseyi de İzmir’de tamamladıktan sonra Ankara Maliye Okulu’na girmiştir. Buradan mezun olduktan sonra Aydın’da Tahsisat Müdürlüğünde memuriyet görevine başlayan Hamza Sadi Özbek bu görevde iken Türk milliyetçiliği üzerine yaptığı faaliyetlerden dolayı 1944 yılında” Irkçılık ve Turancılık Davası”ndan dolayı tutuklanıp İstanbul’da yargılanmış ve ceza almıştır.

1947 yılında Milaslı Halide Hanım ile evlenip bu evlilikten 3 çocuk sahibi olan Hamza Sadi Özbek 1950 yılından itibaren Muğla’da Maden İrtibat Memuru olarak çalışmaya başlamıştır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde bağımsız Muğla Milletvekili adayı olan Hamza Sadi Özbek 1951 yılında da Muğla’da Türk Milliyetçiler Derneği’nin kurucuları arasında yer almıştır. 1965 yılında tekrar Adalet Partisi’nden Muğla Milletvekili aday adayı olan Hamza Sadi Özbek 1971 yılında Muğla’da vefat etmiştir.

Diğer yandan daha lise yıllarında Türk milliyetçiliğine ilgi duymaya başlayan ve bu konuda şiirler yazan Hamza Sadi Özbek 1941 yılında Muğla’da yayınlanan Muğla’da Halk Gazetesi’nde Türkcülük adlı köşesinde altı tane, yine 1941 yılında aynı gazetede Vazife adlı köşesinde bir tane ve 1942-1943 yıllarında da yine aynı gazetede fikirler adlı köşesinde Türk milliyetçiliği üzerine yedi tane yazı yazmıştır. Bu yazıları ile Hamza Sadi Özbek Muğla’da Türk milliyetçiliğinin gelişmesine ve kökleşmesine öncülük eden bir fikir adamı olarak tarihteki yerini almıştır.

1 Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, abayram@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7396-3498

2 *Muğla’da Halk*, 13 Şubat 1943.

Giriş

Ailesi, Eğitim ve Meslek Hayatı

Hamza Sadi Özbek, Osmanlı Devleti'nin çökmekte olduğu bir zaman olan 1912 yılında Muğla'da doğmuştur. Babası Özbekistan kökenli ve ilmiye sınıfına mensup Mehmet Selahattin Efendidir. Annesi ise yine Özbekistan kökenli Hasanpalaoğlu Hacı İsmet Efendi'nin kızı Sıdıka Hanım idi. İlkokul ve Orta Okulu Muğla'da tamamlayan Hamza Sadi Bey önce Bursa Lisesi'ne sonra da İzmir Lisesi'ne devam etmiştir. İzmir Lisesi'nde iken hocalarından Tahsin Burdurlu'nun etkisinde kalarak milli duyguları gelişen Hamza Sadi Bey 16 yaşından itibaren Muğla'da yayınlanan *Muğla'da Halk Gazetesi*'nde Türk milliyetçiliği üzerine şiirler yazmaya başlamıştır.³

Resim 1: Hamza Sadi Özbek⁴

İzmir Lisesi'ni bitirdikten sonra Ankara Maliye Meslek Okulu'na giren Hamza Sadi Bey, buradan Maliyeci sıfatıyla mezun olmuştur. Hamza Sadi Bey Ankara'da öğrenci iken birçok milliyetçilik faaliyetinin içinde yer almıştır. 1944 yılında Aydın'da Tahsisat Müdürlüğü'nde görev yaparken "1944 Irkçılık-Turancılık Davası" sebebiyle önce tutuklanan sonra da yargılanmak üzere İstanbul'a götürülen Hamza Sadi Bey, burada yargılandıktan sonra beraat etmiş ve İzmir-Torbalı'da tekrar memuriyet hayatına başlamıştır. 1950 yılında Muğla Maden İrtibat Memurluğu görevine başlayan Hamza Sadi Bey, bu görevde iken Yatağan linyit kömürlerinin keşfinde ve işletilmesinde büyük emekleri olmuştur⁵.

3 Umurbey Özbek Özel Arşivi.

4 *İlkadım Gazetesi*, Yıl:3, Sayı: 674, 21 Ağustos 1965.

5 Umurbey Özbek Özel Arşivi.

1947 yılında Milaslı Türkmen ailelerinden Feyzullah Ağa'nın kızı Halide Hanım ile evlenen Hamza Sadi Bey'in bu evlilikten Neslihan ve Yeşimcan adlı iki kızı ile Umurbey adlı bir oğlu olmuştur.⁶

1950 yılında ise, 1942 yılında Muğlalı 40 dokumacının bir araya gelerek kurduğu Muğla Güzelyayla Dokumacılar Kooperatifi'nin çeşitli nedenlerle tasfiyesi gündeme gelmiştir. İşte bu aşamada yani 1950 yılında kooperatifin müdür vekilliğine Hamza Sadi Bey tayin edilmiştir⁷.

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılacak olan Milletvekili Genel Seçimleri öncesi 25 Nisan 1950 tarihinde Muğla Bağımsız Milletvekili Aday Listesi açıklanmıştır. Bu listede Muğla Maden İrtibat Memuru Hamza Sadi Özek de yer almıştır. Ancak 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde Hamza Sadi Bey çeşitli nedenlerden dolayı Milletvekili seçilememiştir. Milletvekilliklerinin hepsini DP adayları kazanmıştır⁸.

1956 yılına gelindiğinde Ankara'da Muğlalı yüksek tahsil öğrencileri tarafından Muğla İli Yüksek Tahsil Derneği kurulmuştu. 1957 yılında ise bu derneğin Muğla'da da bir şubesinin açılmasına karar verilmiştir. Bunun için Muğla'da önce bir müteşebbis heyeti oluşturulmuştur. Bu heyet içinde Hamza Sadi Bey de yer almıştır. Dernek kurulduktan sonra ilk idare heyeti seçimi sonucu Hamza Sadi Bey derneğin muhasipliğine getirilmiştir⁹.

1960 yılından sonra memuriyetten ayrılan Hamza Sadi Bey ticaret ve kömür işletmeciliği ile meşgul olmaya başlamıştır. 1971 yılında ise amansız bir hastalığa yakalanan Hamza Sadi Bey önce Ankara'da bir süre tedavi görmüş sonra da Muğla'ya getirilmiş ve 5 Kasım 1971 tarihinde de hakkın rahmetine kavuşmuştur. Hamza Sadi Bey'in mezarı Muğla Şehir Eski Mezarlığı'ndadır¹⁰.

1- Siyasi Hayatı

Hamza Sadi Özbek hiçbir zaman siyasetten uzak durmamıştır. Bazen aktif siyasetin içinde yer alırken bazen de basın-yayın yoluyla, sivil toplum örgütleri vasıtasıyla veya daha farklı şekillerde bu faaliyetlerine devam etmiştir.

6 Bayram Akça, "Hamza Sadi Özbek", *Türk Yurdu*, Cilt.20, Sayı.159, Ankara, Kasım 2000, s.40.

7 Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002,s.200.

8 Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-196)*, s.104.

9 Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-196)*, s.132.

10 Bayram Akça, *Hamza Sadi Özbek*, s.40.

Nitekim Hamza Sadi Özbek ilk siyasi deneyimini 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan Milliyetçiler Genel Seçimlerinde Muğla Bağımsız Milletvekili adayı olarak yaşamıştır. Bu bağlamda 25 Nisan 1950 tarihinde Muğla Bağımsız Milletvekili Aday Listesi açıklanmıştır. Bu listede Muğla Maden İrtibat Memuru Hamza Sadi Özbek de yer almıştır. Ancak 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde Hamza Sadi Bey çeşitli nedenlerden dolayı Milletvekili seçilememiştir. Tüm Milletvekilliklerini Demokrat Parti almıştır.

14 Mayıs 1950 tarihinde Türkiye’de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesinden sonra Hamza Sadi Özbek Muğla’da Türk Milliyetçiliğinin yayılması için faaliyetlerine hız vermiştir. İşte bu bağlamda 2 Temmuz 1951 tarihinde Muğla’da Hamza Sadi Özbek’in Başkanlığında “Türk Milliyetçiler Derneği”nin bir şubesi açılmıştır. Bu derneğin en önemli faaliyetleri arasında “Kore Savaşı Gazilerini Karşılama Töreni” ve Tarihçi Zeki Velidi Togan’ı Muğla’ya getirerek ona çeşitli yerlerde ve çeşitli konularda konferanslar verdirmek olmuştur¹¹.

Hamza Sadi Özbek bazen de Muğla’yı ziyaret eden hükümet yetkililerine Muğla’nın sorunlarını anlatarak Muğla’nın gelişmesi konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur. Bu bağlamda 21 Haziran 1959 tarihinde Muğla’yı ziyaret eden Nafia Vekili, Maarif Vekili, Demokrat Parti Umumi Heyeti Azası Tefik İleri 25 Haziran 1959 tarihinde Muğla Kocahan Mevkii’nde halkın sorunlarını dinlemiştir. İşte bu toplantıda Hamza Sadi Özbek Muğla’nın sorunlarını ortaya koyan bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında Hamza Sadi Özbek; Muğla’nın su, sağlık, eğitim, tarım, ulaşım, imar ve banka sorunlarını ayrıntılı olarak izah etmiştir¹².

1965 yılına gelindiğinde Hamza Sadi Özbek tekrar aktif siyasete dönmüş ve bu defa Adalet Partisi’nden Muğla Milletvekili Adayı olmuştur. Hatta bu adaylığı Muğla yerel basınında oldukça fazla ses getirmiş ve o dönem Muğla’da çıkan *İlkadım Gazetesi* yazarlarından İsmet Ünal Türker kendisiyle projeleri konusunda bir röportaj dahi yapmıştır¹³.

2- Irkçılık-Turancılık Davası

1940’lı yıllar aşırı sol fraksiyonların devlette örgütlendiği dönem olmuştur. Ancak II. Dünya Savaşı’nın ortalarına doğru yani 4 Ağustos 1942 tarihinde Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun TBMM kürsüsünden “Biz Tük’üz, Türkçüyüz...” şeklindeki konuşması Türk Milliyetçilerine güç vermiştir. Fakat

11 “Milliyetçiler Teşkilatlanıyor”, *Orkun Dergisi*, Sayı.47, 24 Ağustos 1951,s.16

12 *Umurbey Özbek Özel Arşivi*

13 *İlkadım Gazetesi*, 21 Ağustos 1965.

bu konuşma sözde kalmış ve bunun hemen ardından Milli Eğitim Bakanlığına sol görüşlü Hasan Ali Yücel getirilmiştir. Bu durum üzerine 1944 yılında Türk Milliyetçilerinin önde gelenlerinden Nihal Atsız sahibi olduğu *Orkun Dergisi*'nde Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun komünizm tehlikesine karşı uyanık olması konusunda bir yazı kaleme almıştır. Bu yazının hemen ardından bir dönem sosyalist olan ama daha sonra sosyalizm aleyhine konferanslar veren İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun İstanbul-Eminönü Halkevi'nde verdiği konferansta sosyalist görüşlü öğrenciler olay çıkarmıştır. Bu olayın basına yansımaları üzerine Nihal Atsız sahibi olduğu *Orkun Dergisi*'nde 1 Mart 1944 tarihli 15. sayısında Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na hitaben, "*Türklüğün hâkim olduğu bu ülkede Türklerin hakarete uğradığını*" belirten bir mektup yayınlamıştır. Bu derginin 16. sayısında ise Nihal Atsız ikinci bir mektup daha yayınlamıştır; "*Bütün Türk Milliyetçilerinin Başbakanıdan komünistlerin ezilmesini istediğini*" belirtmiştir. Nihal Atsız'ın bu mektupları Maarif Vekili Hasan Ali Yücel'i endişelendirmiş ve kendisini mahkemeye vermiştir. 26 Nisan 1944 tarihinde yapılan mahkemenin ilk duruşması olumsuz geçmiştir. Ancak 3 Mayıs 1944 tarihinde yapılan ikinci duruşmada milliyetçi öğrenciler gövde gösterisi yapmış ve bu durum üzerine duruşma ertelenmiştir. Ancak 9 Mayıs 1944 tarihinde yapılan ikinci duruşmada Nihal Atsız bu mahkemenin ideolojik bir hesaplaşma olduğunu belirtmiştir¹⁴.

1944 yılına gelindiğinde ise II. Dünya Savaşı'nın sonu görünmüştür. İşte böyle bir ortamda yani 1944 yılında 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı kutlamalarında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü halka hitaben yaptığı konuşmada, Türk Milliyetçiliğini vatan hainliği ile suçlamıştır. Bu konuşmanın hemen ardından ülke genelinde milliyetçilikle ilişkisi olan 13 kişi "*gizli cemiyet kurmak ve hükümeti devirmek gibi sebeplerle*" tutuklanarak yargılanmak üzere İstanbul'a götürülmüştür. Bu kişiler arasında Aydın'da Tahsisat Müdürlüğünde memur olarak çalışan Hamza Sadi Özbek de yer almıştır. Bu kişiler İstanbul-Tophane'de bulunan Sıkıyönetim Mahkemesi'nde bir yıldan fazla yargılanmışlardır. Bu kişiler yargılanma süresince de İstanbul-Sirkeci'deki Emniyet Müdürlüğü'nün bulunduğu "Sansaryan Hanı"nda "Tabutluk" denen özel işkence yerinde tutulmuşlardır. Daha sonra da bu 13 kişi mahkeme tarafından hapis cezasından idam cezasına kadar çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Ancak daha sonra Askeri Yargıtay tarafından "*milliyetçiliğin Anayasa'ya aykırı olmadığı*" kararının vermesi üzerine I Nolu Sıkıyönetim Mahkemesi'nin 13 kişi hakkında vermiş olduğu çeşitli cezalar bozulmuştur. Böylece Hamza Sadi Özbek de dâhil 13 kişi cezaevinden tahliye edilmiştir¹⁵.

14 Hakkı Öznur, "Ülkücü Hareket", *Portreler*, Cilt.6, Ankara, 1999, s.8-11.

15 Hakkı Öznur, *a.g.e.*, s.15-16.

3- Türk Milliyetçiliği Üzerine Basında Çıkan Yazıları

Hamza Sadi Özbek, İzmir’de daha lise öğrencisi iken hocalarından Tahsin Burdurlu’nun etkisi ile Türk Milliyetçiliğine ilgi duymaya başlamıştır. İşte bu bağlamda Muğla’da yayınlanan *Muğla’da Halk Gazetesi*’nde Türk Milliyetçiliği üzerine şiirler yayınlamaya başlamıştır. 1941 yılına gelindiğinde ise Hamza Sadi Özbek yine *Muğla’da Halk Gazetesi*’nde seri halinde” *Türkçülük*” adlı köşesinde altı yazı kaleme almıştır. Bunlar aşağıda olduğu gibidir;

26 Nisan 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek “Muğla da Halk Gazetesi”nde “Türkçülük” adlı köşesinde Türk Milliyetçiliği üzerine aşağıdaki birinci yazıyı yayınlamıştır:

“Türkçülük ne demektir?- Türkçülük başka diğer milletlerdeki cereyanlar emsal midir?- Diğer milletlerde, kendileri için böyle cılık veya cılık (Fransızcılık- İngilizcilik- Almancılık- v.b) yapılmış mıdır?

Önce bu cihetleri inceleyelim.

Umumi manada Türkçülük; Büyük Türk milletinin yükselmesini istihdaf eden umumi bir fikir cereyanının ve bu fikir cereyanına müstenit fiili mesainin adıdır.

Umumi manada Türkçülük; Büyük Türk milletinin yükselmesi, modern medeniyetin (kendi cibilli hasletlerini bozmamak şartıyla) seviyesine ulaştıktan sonra, bu seviyenin üstüne çıkarak hakiki kadrosunda hâkim ve adil olabilmesi için müspet prensipler esası dâhilinde çalışmaktır.

Bu hal başka milletlerde görülmemiştir. Vakua her millet, içindeki bazı münferit veya cem’i faaliyetler, hattı- zatında kendilerinin yükselmelerine matuftur. Belki bu da o millet bakımından bir çeşitcılık veya ... cılıktır. Bununla beraber bu hal başka milletlerde doğrudan doğruya vaki olmamıştır. Mesala; İngilizcilik- Fransızcılık-İspanyolculuk v. b gibi cereyanlar görülmemiştir.

Bu memleketlerde halen mevcut olan, ve vaktiyle mevcut olmuş bulunan bir çok siyasi fırkalar görülmüştür ve görülmektedir. Din bahsinde de milli olmayan, daha ziyade bütün beşeriyeti istihdaf eden dini ve içtimai cereyanlar görülmüştür.”¹⁶

16 *Muğla’da Halk*., 26 Nisan 1941, Yazarın “Türkçülük” adlı köşesinde yayınladığı ikinci yazıya ulaşılamamıştır.

10 Mayıs 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek “Muğla’da Halk Gazetesi”nde “Türkçülük” adlı köşesinde Türk Milliyetçiliği üzerine aşağıdaki üçüncü yazıyı yayınlamıştır:

“Bunlardan başka bir de (Pan-Turanizm) mevcuttur. Bazı kimseler Pan-Türkizm ile Pan- Turanizm’i karıştırmıştır. Hâlbuki bunlar mahiyet itibari ile birbirine karışmamıştır. Hâlbuki bunlar mahiyet itibari ile birbirinden oldukça ayrıdırlar. Pan-Türkizm, malum olduğu üzere, Bütün dünya Türklüğünün birleşmesini istihdaf eden, bu Türkler tarafından ortaya konmuş ve tarihte bu hal zaman zaman tabakkuk etmiştir.

Pan-Turanizm ise, Turuğuna (ırkına) mensup bütün milletlere şamildir. Bilindiği gibi Türkler Turuğunun birer koludur. Turuğunun diğer kolları; Moğol-Mançu-Macar-Fin-Eston ve Bulgarlardır.

Pan-Turanizmi ilk olarak ortaya atan Macarlardır. 1868-1884 yılları arasında Macarlar bir taraftan Pan-İslavizm, diğer taraftan Pan-Cermanizm gibi kuvvetli cereyanlar arasında kalmışlardır. Bu cereyanlar karşısında mağlup olmamak, benliklerini ve nihayet millet olarak Macarlıklarını koruyabilmek, yani bu iki kuvvetli cereyana mukavemet edebilmek için, kendilerinin de mensup olduğu Tur Uruğunun (Turan ırkını) teşkil eden bütün kavimlerin birleşmeleri düşünce ve lüzumunu ileri sürüyorlardı. (O zamanlarda yapılan faaliyetler üzerine kurulmuş olan cemiyetler hala vardı. Ezcümle Budapeşte’de halen (Turan) cemiyeti mevcut olup bu cemiyetin Macar Parlamentosunda mebusları bile bulunmaktadır.12 Şubat 1941 tarihinde Turan Cemiyeti’nin Peşte’deki yıllık toplantısına, Türk, Fin, Macar ve Bulgar mümessilleri iştirak etmiş, hatta Türk Elçisi ve Elçilik erkâmı da hazır bulunmuştur. Bu toplantıda Türk Elçisi de söz almış, bilahare Başkan cemiyet namına Türk Elçisine teşekkür etmiştir).

Yukarıda sayılan cereyanların birer organları bulunuyordu.”¹⁷

17 Mayıs 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek “Muğla da Halk Gazetesi”nde “Türkçülük” adlı köşesinde Türk Milliyetçiliği üzerine aşağıdaki dördüncü yazıyı yayınlamıştır:

“-İslamcılar, Sebülürreşad etrafındaydılar (Mehmet Akif-Eşref Edip- M. Şemsettin)

-Gaspçılar, İctihadı tesis etmişlerdi (Abdullah Cevdet- Süleyman Nazif- Kılıç zade Hakkı)

-Türkçüler, Türk Yurdu'nu kurmuşlardı. (Ziya Gökalp-Yusuf Akçura-Ağaoğlu Ahmet- Mehmet Emin-Ömer Seyfettin-Necip Asım v.b)

Hakikatte mevzu bahis olması gelen Türk Milleti idi. Türkçülerin mevzuu yalnız Türk Milletinden ibaretti. Hâlbuki gerek Sebülürreşadçılar, gerek İctihatçılar bir İslam ve Osmanlı milletinden bahis ediyorlardı. Ne İslamcılığın ve ne de Osmanlıcılığın Türk Milleti'nin vaziyetini kurtarmak ve yükseltmek noktasından tesirleri yoktur.

Bu böyle olduğu halde hakikat hala görülememekteydi. Yükselmesi istenen Osmanlı İmparatorluğunun; (asırlardır haklarında tatbik edilen iyi idareye rağmen asla birbirlerini sevmemiş, sevememiş olan) türlü ırk, din ve milliyetlerinden müteşekkil bulunduğu bilinmek istenmiyordu. Ezcümle 22 Şubat 1328'de Dar'ül-Fünun Salonunda "Vatan Fikri" ne dair konferans veren Dar'ül- Muallimin Müdürü Satı Bey bu konferansında şöyle demektedir;

...Biz vatan mefhumunu lisan ve ırk esasları üzerine değil, devlet ve tarih esasları üzerine bina etmeğe mecburuz.

...bir müddetten beri ortalıkta büsbütün başka bir fikir intişar ediyor; bazı kimseler lisan ve ırktan başka olan rabitaların hep kıymetten ari olduğunu iddia ediyorlar;

...Osmanlılar sadece bir heyeti siyasiyedir, bu heyetin anasırı arasında hiçbir manevi ve ruhi irtibat yoktur ve olamaz diyorlar; ben bu mütalaalara kesinlikle iştirak etmiyorum.

...Osmanlı Devleti'nin halen istiklalini muhafazaya muktedir olan yegâne İslam Devleti olduğunu, söyleyen Satı Bey konferansına şöyle devam ediyordu;

Bu vaziyet, bu yalnızlık, bittabi onun İslam unsurlarını birbirine daha ziyade yakınlaştıracak, Din birliğinin ehemmiyetini daha ziyade arttıracaktır.

Konferansın bir yerinde; (Din ve Millet ikisi de birdir)Diyen Satı Bey, Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan gayri Müslimler için de;

...Bütün Osmanlı anasırı, yakın vakitlere kadar birçok müşterek felaketler geçirmişler, umumi bir su-i idare altında müştereken ezilmişlerdi, bu felaketler, bu fenalıklar hiçbir unsurun eseri değildi. Onların faili zan edilen unsur da hakikat halde onların kurbanı idi... Şimdi, bu anasırın hepsi önünde müşterek düşmanlar, müşterek tehlike var, hepsinin mukadderatı atiyesi birbirine şiddetle merbut, hepsinin menafı hakikiyesi tamamı ile müttehittirler!

... Bütün bu ahval ve avamil karşısında (Osmanlılık mevhumdur; Osmanlı vatani olamaz) demek, büyük bir hatadır; böyle bir mülahazaya binaen (vatan ile meşgul olmamalı, yalnız milliyete ehemmiyet vermeli, hep Türklük için çalışmalı...) demek daha büyük bir hatadır.¹⁸

24 Mayıs 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek “Muğla da Halk Gazetesi”nde “Türkçülük” adlı köşesinde Türk Milliyetçiliği üzerine aşağıdaki beşinci yazıyı yayınlamıştır:

“(Devamı) dedikten sonra, söylediklerinin hülasasını ve fikrinin esbabı mucibini şu şekilde ifade ediyordu;

Bizim gibi müteaddit milliyetlerden müteşekkil devletlerde vatan ve millet fikirleri, vatan ve millet muhabbetleri birbirine intibak etmez, onun için milliyet muhabbeti ve vatan muhabbeti ile vatani müşterekin selameti endişesiyle mukayyet ve müterafık olmak lazım gelir...

Vatan müşterekin şeref ve menafini nazarı dikkate almayan, vatani müşterekin selameti ve menfaatine muhalif hareket eden bir milliyetperverlik.. her ne milliyetperverliği olur ise olsun (ister Ermeni, ister Arap, ister Türk milliyetperverliği olsun) vatana karşı bir cürüm teşkil eder!

Osmanlılar- Garbcılar bunu istiyorlar ve bu şekilde düşünüyorlardı. Bunların istediği milliyetperverliği Satı Bey şöyle derliyordu;

Bizde milliyetperverlik caizdir ve lazımdır; fakat...Bir şartla; Vatanperverane olmak şartıyla.

Ziya Gökalp Bey merhum; bazen İslamcılıkla Türkçülüğü telifle çalışmıştır. Bunun için;

-Beynelmüllel İslam terbiye kongreleri yapmak suretiyle bütün İslam kavimlerinde müşterek bir terbiye tesisini,

-Bütün İslam kavimlerinin cemaat teşkilatları arasında daimi bir irtibat vücuda getirmeği,

İslam beynelmüleliyeti timsali olan Hilalin kutsiyetini muhafaza,

Gökalp merhumun bu telifi-beyn gayretini, meselenin ruhu bakımından tetkik edersek, (Bütün İslam milletleri arasında böyle bir irtibat tesisi)nde hiçbir fayda melluz olamayacağımı görürüz.

Her fikir hareketinin muayyen ve sarıh bir mevzuu olması icap edeceğine göre, Türkçülüğün mevzuu da gayesinde ancak ve yalnız Türk Milleti olmak lazımdır. Dindaş olan diğer İslam milletleri ile temas yalnız şayanı

arzu olabilir. Dindaşlık gayreti ile milletimizi milli ülkülerden mahrum edebilecek olan her şey elbette retten başka bir şekilde karşılanamaz.

Garbcılık- Osmanlıcılık ve İslamcılığın Türk Milletinin kurtulması ve kalkınması bakımından tesirleri olamazdı. Nitekim bilahare husule gelen vakayı bize öğretmiştir ki; 20. asırda her prensipten üstün milliyet prensibidir. Milliyet prensibini benimsemeyenlerin akubeti hüsrandır. Hadiseler bize, muhtelif dil ve uruklardan (ırklardan) ayrı ayrı anane ve tarihlere sahip olan milletlerden bir birlik ve beraberlik teşkili mümkün değildir ve olamaz, keyfiyetini bütün açıklığıyla göstermiştir.¹⁹

7 Haziran 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek “Muğla da Halk Gazetesi”nde “Türkçülük” adlı köşesinde Türk Milliyetçiliği üzerine aşağıdaki altıncı yazıyı yayınlamıştır

“Diğer taraftan Osmanlılaşmak adı altında Türkçülük hareketleri yapılmak da istenmiştir. Bu zamanlarda ekalliyetler mukavemet ve şamataya başladılar. İmparatorluk bünyesindeki yabancı unsurlar (Arap, Arnavut, Rum, Ermeni, Bulgar, Çerkez v.b) kendi bildiklerini devamda ısrar ettiler. Çocuklarının Türkçe konuşmasına şiddetle karşı oldular. Kiliseler ve Havralar Türk Milletinin aleyhine olacak birçok komploların tertip edildiği komitecilerin yatağı haline gelmişti. Açık ve gizli bütün faaliyetler Türklüğün ve Türk Milletinin aleyhine idi. Dar’ül-Muallimin Müdürü Satı Bey’in istediği “Vatanperverane milliyetçilik” bir gafletten başka bir şey değildi. İşte bu sebeplerdendir ki Türk yurdunu- Türk Ocaklarının Osmanlı İmparatorluğundaki fiili Türkçülük hakkındaki çalışması nazariyatta kalmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti aynı zamanda büyük Türklük âlemini yakından alakadar eden geniş faaliyetlerde de bulunuyordu.

Mesela; Azerbaycan’dan, Kazan’dan, Kırım’dan, Buhara’dan hatta Şarki Türkistan’dan birçok talebeler İstanbul’a geliyor ve okutuluyordu. Hatta türlü namlar altında Asya’ya heyetler dahi gönderilmekteydi.

Ezcümle; Emrullah ve İbrahim Beylerin de bulunduğu beş kişiden ibaret bir heyet deniz yoluyla İran-Hindistan’dan Türkistan’a gönderilmiş, daha evvel de Habibzade Ahmet kemal Bey Kaşkar’a yollanarak “Usul-ü Cedit” üzerine mektepler tesisine başlamıştı. Gerek Ahmet Kemal Bey’in ve gerekse Emrullah ve İbrahim Beylerin de dâhil oldukları heyetin Asya’daki faaliyetleri çok büyük müşkülâtlar içinde yapılıyordu. Bazı devletler Orta Asya’daki bu faaliyetleri şiddetle takip ediyor, nihayet umumi harbin feci neticesi pek çok şeyler gibi bunu da yarıda bırakmak zarureti ile karşılaştırdı.

Daha evvel Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmış olan Kırım'ın Bahçesaray'ından büyük Türk mütefekkeri ve müceddidi Gaspıralı İsmail Bey 1883 yılında çıkarmağa başladığı Tercüman Gazetesi ile şuurlu bir şekilde Türkçülük yapmaktaydı. Gaspıralı İsmail Bey prensiplerini şöyle ifade ediyordu;

(Dilde, Fikirde İş'te Birlik), Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri bütün Türklük âlemine sirayet etmek istidadında idi. Maarifte ve usulü tadrüste yapmak istediği ıslahat üzerine Medrese mensubunu, Hocegan ve Softalar tarafından Ceditçi diye tekfir edilmek istenen İsmail Bey'in mesaisi Türkiye'de dahi müspet tesirini göstermekten uzak kalamamıştır.

Ziya Gökalp tarafından tedvin edildikten sonra şuurlu ve milli bir mahiyet almaya başlayan bu fikrin adı konmuştur. O da Türkçülüktür.

Türkçülük, Türk Milletinin yükselmesini istihdaf eden her türlü hareketi yapmak demek olduğuna göre, Türk tarihi baştanbaşa bununla doludur.

Buraya kadar Türkçülüğün Türkiye'deki yakın mazisinden çok kısa olarak bahsedildi. Bundan sonra Türkçülüğün dış Türk illerindeki yakın tarihinden bahsedilecek, buna müteakip Türkiye Cumhuriyeti devrinden zamanımıza kadar olan Türkçülük hareketlerinden ve Türkçülüğün hali hazır durumundan ve inkişafından bahsedilecek, bilahare de Türkçülüğün yine prensiplerinin ve esaslarının tespitine çalışılacaktır²⁰.

1941 yılının Eylül ayına gelindiği zaman ise Hamza Sadi Özbek yine Muğla'da Halk adlı gazetede "Vazife" başlığı altında Türk Milliyetçiliği üzerine tek bir yazı kaleme almıştır.

13 Eylül 1941 tarihinde Hamza Sadi Özbek'in Muğla da Halk Gazetesi'nde "Vazife" başlığı altında yayınladığı yazı şöyledir:

"Vazife

Bir kimse için vazife iki türdür. Biri cem'i vazife, diğeri de şahsi vazifedir. Cem'i vazife; ; O, kimsenin mensup bulunduğu cemiyete karşı ifasına mecbur olduğu heyeti mecmuasıdır. Şahsi vazife ise; O, şahsın kendini yetiştirmesi ve milletine daha çok faydalı olabilmesi için yapması gereken hususlardır.

Cemiyet fertlerden teşekkül ettiğine göre, kuvvetli ve inançlı fertleri ihtiva eden cemiyetinde kuvvetli ve inançlı olması iktiza eder. Burada üzerinde durulacak husus şudur: Daima cemiyet, her şeyden önce gelir.

Binaenaleyh şahsiyet bahsi üzerinde durmamızın sebebi cemiyete faydasında esas olduğunu kabul ettiğimizdendir. Şahsiyetin tekemmülünde ne kadar ciddi prensipler, esaslı imkânlar varsa cemiyetin istikbalinden o derece emin olmamız lazım gelir.

Binaenaleyh vazife; gaye olarak cemiyetin faydasına istihdaf etmek ve bu faydayı temin için şahsiyetimizi ona göre yetiştirmek olmalıdır. Bu fertlerin gayesidir.

Bir de milletlerde, fertlerin bir mecmuası olan millette gaye aramak iktiza eder.

Önce her milletin bir gayesi olması lazım geldiğini kabul edeceğiz. Çünkü gayesi olmayan milletler, devamlı bir şekilde millet halinde yaşamak kudretinden mahrum ve eninde sonunda başka milletler tarafından yutulmağa mahkûmdurlar.

İşte bizim milletimizin de, büyük çok büyük bir gayesi bulunması lazım gelmektedir. Şurasını işaret edelim ki, gayeler temin edilmez, gayelerin vusulüne imkân yoktur. Yani gaye şu veya bu arzusunun tahakkuku demek değildir. Gaye öyle bir arzu silsilesidir ki, devam eder gider, onun sonunu düşünmek bile mümkün olmaz. Her tahakkuk eden safha gayenin yeni bir başlangıç noktasıdır.

Gaye, tabdide ve tayine sığmayan, yüreklerde her an için milli vecid, milli heyecan kaynağını bütün şiddeti ile harekete geçiren, her türlü yoksulluğu, işkenceyi, hatta zulmü hiçe saydıran, mevki ve saltanatı ehemmiyet verilmeyen bir kuvvet ve kudrettir.

İşte gayede mahdudiyet mevcut değildir.

Milletler fertlerden teşekkül ettiğine göre fertlere milletin gayesini anlatmak lazım gelir. Bu o şekilde anlatılacaktır ki, fertlerden millet için beklenen vazife, fertlerin şahsi mesailerinin, şahsi vazifelerinin müterafiki olabilsin. İşte bu bakımdan dünya milletleri arasında büyük Türk milletinin ve Türk olan herkesin hususi bir vazifesi var demek olur.

Yoksa, bir millet içinde, bu millettten olan şehir ve kasaba halklarının kendi şehir ve kasabalarını istihdaf eden hususi vazifeleri yoktur, olamaz.

Bu sebeptendir ki, düşündüğünü yaptırabilecek adamlarımız, ervelemirde millete, milletçe şayanı kabul bir gayenin istikametini göstermesi lazım gelmektedir. Şunu da unutmamak lazım gelir ki; gaye ile hali- hazırın hiçbir alakası yoktur. Hali-hazırda mevcut olan, temin edilmiş bulunan ve içinde yaşanan ahval gayenin başlama noktası ile bile alakası bulunamaz.

*Her zaman söylediğimizi burada yine tekrar edelim; bazı mürrayilerin dedikleri gibi karnı tok, sırtı pek düşüncesi bir millete, hele büyük Türk milletine bir gaye olmaz.*²¹

1942 yılına geldiği zaman, yani II. Dünya Savaşı'nın dünyayı kavurduğu ve Türkiye'nin de savaşa taraf olmamak için iç ve dış politikada çeşitli manevralar yaptığı bir dönemde²² bu kez Hamza Sadi Özbek Muğla'da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde yine Türk Milliyetçiliği üzerine yedi yazı kaleme almıştır. Bunlar;

22 Ağustos 1942 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde "Türkçülük Mefkûresinin Prensipleri" adlı birinci yazıyı yayınlamıştır.

"Türkçülük Mefkûresinin Prensipleri

Mefkûre, bir millet için en önemli bir gelişme, serpilme kudretidir. Tarih, bir milletin kuvvetli ve diğer milletlere göre üstün bulunuşu sebebini: O milletin, o sıralarda "mefkûre"sinin diğer milletlerin Mefkûrelerinden daha kuvvetli oluşu ile izah eder.

İslamiyet'in ilk yüz yıllarında gösterilen başarı ve büyük Türk Milletinin toponun da bir bayrak, bir idare altında birkaç defa toplanmaları hali, "mefkûre"nin milletler hayatındaki büyük vazifesini bize gösteren önemli örneklerdir.

Her "mefkûre"nin birer ayrı hususiyeti olduğu için " Türkçülük mefkûresi"nin de diğer herhangi bir mefkûreden çok ayrı ve üstün hususiyetleri vardır. Vaktiyle (HALK) gazetesinde, tefrika suretiyle yazılmakta iken yarıda bırakmak zorunda kalan "Türkçülük" yazılarımıza kısaca bahsedildiği üzere bizim milli ülkümüz olan "Türkçülüğün" diğer yabancı fikir hareketleri ile hiçbir ilgisi yoktur.

Millet hayatını ilgilendiren her hangi bir fikir hareketi birçok aksül-ameller uyandırır. Bunun neticesinde, bu uğurda kendilerini feda edercesine çalışanlar; buna dudak bükenler, menfaatleri ve durumları dolayısıyla bu fikir hareketine düşmanca karşılayanlar türerler.

21 Muğla'da Halk, 13 Eylül 1941

22 II. Dünya Savaşı ve Türkiye'ye yansımaları ile ilgili olarak bkz. Seher Akça, "Bir Savaş Bir Kent İkinci Dünya Savaşı ve Samsun", *I. Ulusal Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Samsun 2006 s. 349-366; Seher Akça ve Bayram Akça, "CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Bursa'da Eğitim ve Kültür Hayatı", *Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongre Kitabı*, (Editörler: Nevide Dellal Akpınar, Özgür Yıldız), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 343-345.

Biz bu kısa yazılarımızda bu hususta, izahlarda bulunmayacağız. Yalnız gerektiği vakit bu gibi hallerde yapılan işlerden örnekler vereceğiz.

Gelecek sayıda:

“Türkçülükte ahlak veya (Türkçülükte telifi kabil olmayan hareketler)”

“Dalkavukluk”

Başlığı altında kısa bir yazımızla işe girişeceğiz.”²³

29 Ağustos 1942 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde “Fikirler” başlıklı köşesinde “Türkçülüğün Düşman Olduğu Şeylerden” adlı ikinci yazısını yayınlamıştır:

“Türkçülüğün Düşman Olduğu Şeylerden

“Dalkavukluk”

Bugün içtimai heyeti düşüren sebeplerden biri de şüphesiz ki “Dalkavukluk” tur. Dalkavuğa değer gösterilen bir yerde “Hak” ve “Hakikat” alaşağı edildiği görülür. Mikroplar vücut için nasıl bir tehlike ise, Dalkavuklar da milli ahlak ve milli yapı için ondan daha fazla bir tehlikedir. Zira vücudu yıpratın mikropların önüne geçmek bugün pek zor değildir. Fakat Dalkavukların millet yapısında işledikleri kötülüğün önüne geçebilmek ondan daha çok zor ve hatta tehlikelidir.

Dalkavukluğun el üstünde tutulduğu yerde (Hak) ayaklar altındadır. (Hak'a) saygı gösterilmeyen yerde ise adalet olmaz. O zamanda da millet büyük zarar görür.”²⁴

2 Ocak 1943 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde “Fikirler” başlıklı köşesinde “ Garpcılık ve Milliyetçilik” adlı üçüncü yazısını yayınlamıştır:

“Garpcılık ve Milliyetçilik”

Son zamanlarda yeni milli cereyanlar hayli hızlanmıştır. Bu bilhassa gençler arasında yer bulmuştur.

Biz şuna inanıyoruz ki idealsiz bir gençliğin hiçbir kıymeti yoktur. Ondandır ki biz ideale doğru koşan gençliği alkışlıyoruz. Şoven değil, fakat koyu milliyetçi, şuurlu milliyetçi, asil milliyetçi bir gençlik istiyoruz. Türk gençliğinin bu ideale ulaştığına inanmakla beraber garpcılıkla beraber milliyetçiliğin birleşmesi mümkün müdür?

23 Muğla'da Halk, 22 Ağustos 1942

24 Muğla'da Halk, 29 Ağustos 1942

Bunda hiç tereddütte mahal yoktur. Garp medeniyetini kabul ettik ve başka çare yoktur. Ancak bazılarının yaptığı gibi veya olduğu gibi yalnız garpçı kalmak felakettir. Son cereyanların uyanışında bunun da dahlî vardır.

Biz milliyetçilikle hembal olmuş bir garpçılık istemiyoruz. Japonların ve arkadaşımız olan Finlerin medeniyet dünyasında ilerleme safhalarını daima göz önünde tutalım.

Onlarda en geniş bir garp medeniyeti içinde bile milliyet damgası veya milliyet rengi görülür. Japonların daha iyi, daha kuvvetli garp medeniyeti ile milliyetçiliği meze etmiş bir millet yok gibidir.

Ne yazık ki bunların bize uzak bulunması onların yaşayışlarını bize üstün körü öğretiyor.

En güzel örnek Japonlardır. Onlar nasıl garp medeniyeti ile milliyetçiliği birleştirebilmişler ise biz de böyle yapmalıyız. Fakat en dikkat edeceğimiz nokta şudur:

Taklitten sakınmak! Vê milli hüviyetimizin korunmasına hassasiyetle dikkat etmek.²²⁵

23 Ocak 1943 tarihinde Hamza Sadı Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde " Milliyet Nedir? " adlı dördüncü yazısını yayınlamıştır.

"Milliyet Nedir?"

Dil, kültür, ırk, anane ve his birliği esasına dayanan Türk ulusunun kabul ettiği resmi ve hususi eknomların biridir.

Anayasamıza kadar giren bu eknomu mahiyyeti ve icap ettirdiği sebepler nedir?

Şunu önce söylemeli ki milliyet yeni asrın bir icadı değildir. Tarihin ilk devirlerinde bile "milliyet" mevcut idi. Hele Türklerde! Türklerin en kuvvetli cephesi milliyetleridir. Hatta kendinin zararına da olsa başkalarının da milliyetine hürmetkârdırlar. Milliyetten ve milliyetçilikten daha asıl manasıyla Türkçülükten ayrılmanın zararına Osmanlı Devleti zamanında çok çektik. Bu eknoma dört elle sarılmak lazımdır.

Milliyet Nedir?"

Bunu medeni topluluğun en son inkişaf etmiş bir safhası olarak tarif edenler. Gerçeği de budur. Bu bir cümlemin içinde bir gerçeklik vardır. Milliyet daha doğrusu Türkçülük, dirlik, düzenlik, iyilik, güzellik, kandaşan sevmeklik

*ve düşünmeklik, yurdunu sevmekliktir. Bunları yapabildiğimiz takdirde milliyeti, Türkçülüğü anlamış ve bilmiş oluruz.*²⁶

30 Ocak 1943 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde " Türk Ahlakı " adlı beşinci yazısını yayınlamıştır.

"Türk Ahlakı

Her ulusun kendine mahsus ve kendi karakterine uygun bir ahlakı, fakat bir de uluslararası bir ahlakı vardır. Biz ulusların kendine uygun ahlaklarından bahsedeceğiz.

Maarif şurasının programına kadar sokulan bu milli ahlak işi kafamızda müthiş bir kasırga yarattı. Ta en yüksek yerlere müzakere konusu olacak kadar önem arz eden bu ulusal ahlakın görüşülmesine neden lüzum görüldü? Bizim o temiz, o lekesiz, o kar gibi o nur gibi Türk ahlakı bozuldu mu?

Buna inanıyoruz. Fakat bir gömlek değiştirme hadisesinin ortada bulunduğuna inanıyoruz. Yeni nesli, gençliği bu afetten kurtarmak lazım. Nesillerine sağlam, iyi ve köklü terbiye veren milletler gelecek günlerini temin etmiş, sağlama sağlamış demektir.

Bizim nesillere tamamen iyi diyemeyeceğiz.

Asrımızın genç paraya tapıyor. Ne milli ahlak, ne anane, ne milli terbiyenin icapları onun tuttuğu sakat yoldan döndüremiyor. Biraz manevi cepheyi sağlamak ve kuvvetlendirmek lazım.

*Bizim, yani Türkün ne sarsılmaz, ne granit bir kaya gibi sağlam ve bir kısrak kırmızısı gibi temiz ne güzel ahlakı vardır. Misafirperverlik dendi mi? cesaret, kahramanlık dendi mi? Feragat, fedakârlık dendi mi? asalet ve fazilet dendi mi? akla ilk önce gelen Türk oluyor. Vê bütün dünyanın da bildiği Türk işte bu vasıfları taşıyan ve insanın dediği vakit cidden göğsü kabartan meziyetli adam işte budur. Bu vasıfların pürüzlerle kararmasına hiç de müsaade edemeyiz. Türkün ulusal ahlakı her şeyin üstündedir. Çünkü ulusal ahlakı olmayan milletin ne hayat, ne de tarih sahnesinde işi ve yeri yoktur.*²⁷

13 Şubat 1943 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde " Ülkü " adlı altıncı yazısını yayınlamıştır.

"Hayatın her safhasında muvaffak olabilmek için muhakkak ülkü sahibi olmak lazımdır. İnsan bir maksat için yaşar. Her işin de muhakkak bir

26 *Muğla'da Halk*, 23 Ocak 1943.

27 *Muğla'da Halk*, 30 Ocak 1943.

ülküsü vardır. Harp bir ülkü için yapılır. Çalışmak bir ülküye ulaşır. En basit kafaların bile bir ülküsü vardır. Fakat biz yüksek kültürlü ülküden bahis etmek istiyoruz. Bilhassa gençlerin her fazla belirtilmiş bir ülküye malik olmaları lazımdır.

Nasıl bir gençlik lazımdır? Gençler hangi ülkü ile vasıflanmalı? Bunların her birisi başlı başına bir meseledir. Burada meseleyi birkaç satırla hal etmeye çalışalım.

İyi bir ülkü sahibi olabilmek için onlarda o hissi uyandıracak elemanlar lazımdır. Yani ülkü sahibi terbiyeciler lazımdır. Mekteplerin nasıl bir ülkü verdiklerini burada incelemeyeceğiz.

Ancak bize memlekete için gözünü budaktan sakınmayan gençlik, hayatını her sahada kazanabilecek bir gençlik ve hepsinden üstün olarak kalpleri milliyet ateşi ile tutuşmuş bir gençlik lazımdır. Bunu yapabildiğimiz gün memleketin bizden istediği vazifelerin en büyüğünü başarmış olacağız²⁸.

20 Şubat 1943 tarihinde Hamza Sadi Özbek Muğla da Halk Gazetesi'nde "Fikirler" başlıklı köşesinde " Değerli Düşünceler " adlı yedinci yazısını yayınlamıştır

"Değerli Düşünceler

Başvekilimiz Şükrü Saraçoğlu Maarif Şurasında nutkunu okurken çok kıymetli düşüncelerini beş medde halinde belirtmiş ve bize hepimize yeni bir direktif vermiştir. Bunların bir daha tekrarı yok ve kalplerimize bir daha nakış etmek çok faydalı olacaktır. Bu beş madenin iki numaralı şura azalarına aittir. Fakat dördünü hiçbir an ve hiçbir yerde hatırdan çıkarmamalıyız.

1-Atatürk'ün ve İnönü'nün yarattığı inkılabı ve hamleleri daima göz önünde tutmak

2-Şura azaları ile ilgili

3-Ahlak faydalarını da çok darlığın kısırlığına, çok genişliğinde çözüntüye götüreceğini hiçbir unutmamak

4-Bilginin daha çok yaratıcı olmasına dikkat etmek

5-Fertlerin huzur ve neşesini, cemiyetin huzur ve neşesinde aramak.²⁹

28 *Muğla'da Halk*, 13 Şubat 1943.

29 *Muğla'da Halk*, 20 Şubat 1943.

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Muğla'da dünyaya gelen Hamza Sadi Özbek, çocukluk yıllarında I. Dünya Savaşı ve Atatürk'ün liderliğindeki Milli Mücadele Savaşını, gençlik yıllarında da II. Dünya Savaşı'nı yaşamış bir şahsiyettir. Ailesi Orta Asya kökenli olan ve ailesinden iyi bir milli ve dini eğitim alarak yetişen Hamza Sadi Özbek daha lise yıllarında Türk Milliyetçiliğine ilgi duymaya başlamıştır. Bu dönemde Lise öğretmenininde teşviki ile Türk Milliyetçiliği üzerine gazetelerde şiirler yazmıştır. Gençlik ve memuriyet yıllarında da ilgisini Türk milliyetçiliğine yoğunlaştıran Özbek, bu alandaki faaliyetlerinden dolayı 3 Mayıs 1944'de yaşanan Irkçılık-Turancılık Davasında yargılanan Muğlalı olarak tarihteki yerini almıştır. İstanbul'da yapılan bu yargılamalar sonucu suçlu bulunarak diğer 12 kişi ile beraber cezalandırılan Hamza Sadi Özbek, Türk Milliyetçiliğinin Anayasaya göre suç olmadığı kararına varılması üzerine af edilerek Muğla'ya dönmüştür.

Hamza Sadi Özbek, Türk Milliyetçiliği hakkındaki düşüncelerini topluma ve özellikle gençlere yaymak için zaman zaman basında yazılar da yazmıştır. İşte bu bağlamda Hamza Sadi Özbek ilk olarak 1941 yılında Muğla'ya çıkan Muğla da Halk Gazetesi'nde "Türkçülük" başlığı altında altı yazı yazmıştır. Bu yazılarında Hamza Sadi Özbek; Türklüğün tanımını, Türklüğün amaç ve kapsamını, Pan-Turanizmin anlamını, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılığın amaçlarını, bunu kimlerin temsil ettiğini ve bu konuda hangi dergilerin çıktığını ayrıntılı olarak irdelemiştir.

1941 yılında yine Muğla da Halk Gazetesi'nde "Vazife" adlı yazısında kişinin kendisine ve topluma karşı görevlerinin ne olduğunu belirten tek bir yazı yazmıştır.

1942 ve 1943 yıllarında ise Hamza Sadi Özbek yine aynı gazetede bu defa "Fikirler" adlı köşesinde Türk Milliyetçiliğinin Prensipleri, Dalkavukluk, Batıcılık ve Milliyetçilik, Milliyetin Tanımı, Türk Ahlakı, Ülkü ve Değerli Düşünceler adlı yedi yazı yazmıştır. Bu yazılarında Hamza Sadi Özbek; bir Türk Milliyetçisinin nasıl olması gerektiğini ayrıntılı olarak ortaya koymuş ve böylece Muğla'da Türk Milliyetçiliğinin gelişip kökleşmesinde öncü rol oynamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynağı

Umurbey Özbek Özel Arşivi

Gazeteler

Muğla da Halk, 26 Nisan 1941

Muğla da Halk, 10 Mayıs 1941

Muğla da Halk, 17 Mayıs 1941

Muğla da Halk, 24 Mayıs 1941

Muğla da Halk, 7 Haziran 1941

Muğla da Halk, 13 Eylül 1941

Muğla da Halk, 22 Ağustos 1942

Muğla da Halk, 29 Ağustos 1942

Muğla da Halk, 2 Ocak 1943

Muğla da Halk, 23 Ocak 1943

Muğla da Halk, 30 Ocak 1943

Muğla da Halk, 13 Şubat 1943

Muğla da Halk, 20 Şubat 1943

İlkadım Gazetesi, 21 Ağustos 1965.

Kitap ve Makaleler

“Milliyetçiler Teşkilatlanıyor”, *Orkun Dergisi*, Sayı.47, 24 Ağustos 1951.

Akça, Bayram, “Hamza Sadi Özbek”, *Türk Yurdu*, Cilt.20, Sayı.159, Ankara, Kasım 2000.

Akça, Bayram, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, ATAM Yayınları, Ankara, 2002.

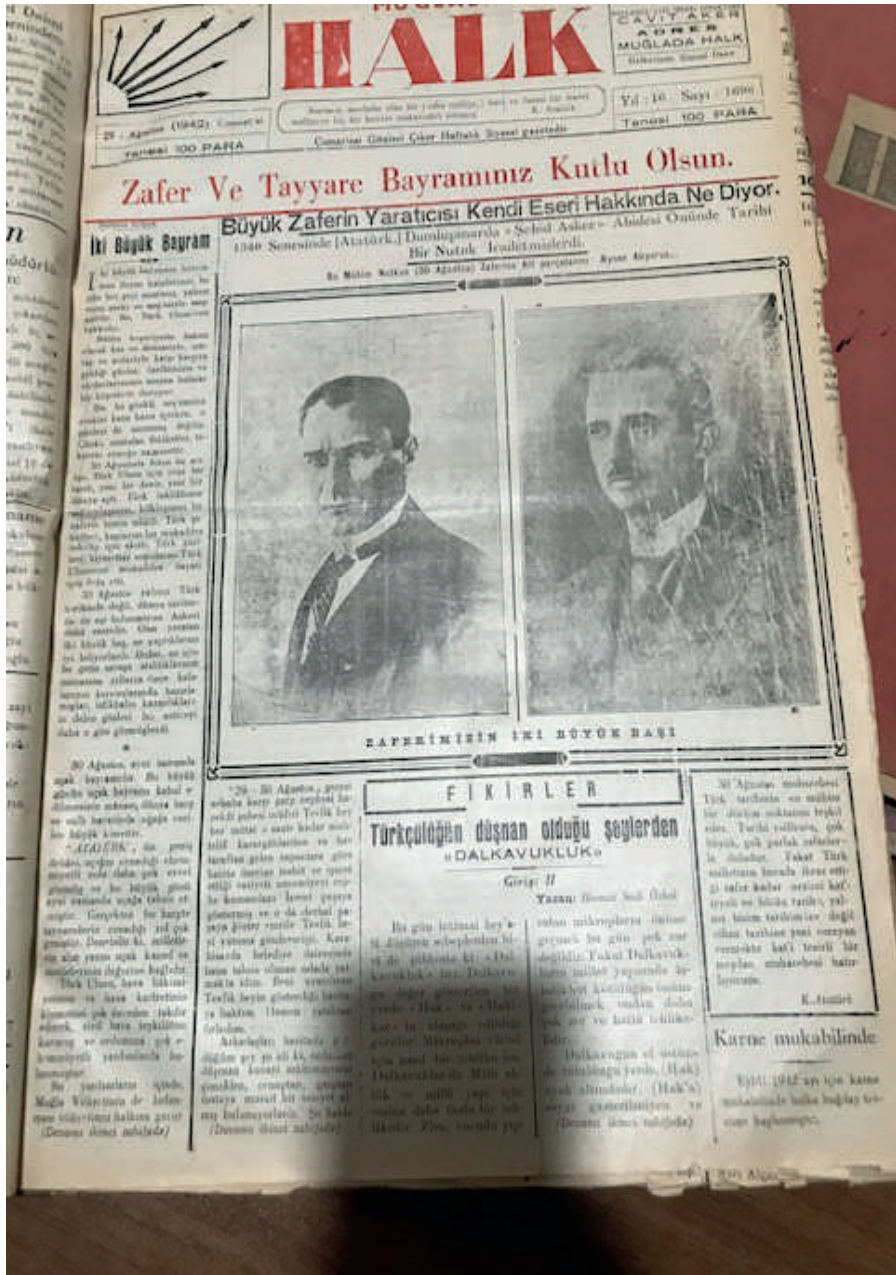
Akça, Seher, “Bir Savaş Bir Kent İkinci Dünya Savaşı ve Samsun”, *1. Ulusal Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu 4-6 Mayıs 2006*, Samsun 2006, s. 349-366.

Akça, Seher ve Bayram Akça, “CHP Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Bursa’da Eğitim ve Kültür Hayatı”, *Çağdaş Eğitim Araştırmaları Kongre Kitabı*, (Editörler: Nevide Dellal Akpınar, Özgür Yıldız), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 343-345.

Öznur, Hakkı, “Ülkücü Hareket”, *Portreler*, Cilt.6, Ankara, 1999.

EKLER:

Ek-1

Muğla'da Halk Gazetesi, 29 Ağustos 1942

Türkiye'nin Dünya Bankası'na Üyelik Sürecinde Yaşanan Politika Değişiklikleri

Özlem Küçük¹

Özet

Bu makale, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan ettiği ve Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamında ABD ve İngiltere'den hibe ve yardımlar almaya başladığı 1941'li yıllardan 11 Mart 1947 tarihinde Dünya Bankası'na üye olana kadar geçen sürede karma planlı ekonomiden liberal ekonomiye geçiş sürecini ve Dünya Bankası'na üyeliğini incelemektedir. İkinci Dünya Savaşı bitimine doğru 1944 yılında yapılandırılan Bretton Woods ikizleri (IBRD ve IMF), insan hakları, çoğulcu demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi siyasi kavramlarla klasik liberalizm üzerine yapılandırılmıştır. Böylelikle, Dünya Bankası ve IMF piyasa ekonomisi ve serbest ticaretin tüm ülke ekonomilerinin çıkarlarına uygun olduğu savını yaymak ve uygulamak üzere hareket etmişlerdir. ABD tarafından Ödünç alma ve Kiralama Yasası kapsamında Türkiye'ye hibe edilen uçaklar ile girişimcilik krizi, Almanya'ya krom satışımız hususunda ABD ile yaşanan restleşmeler, çoğulcu demokrasiye geçiş, dernek kurma yasasında yaşanan değişiklik, 1946 İvedili Sanayileşme Planı'nın rafa kaldırılması 1946 devalüasyonu, 1947 Yabancı Sermayeyi Teşvik düzenlemelerin başlangıcı gibi piyasa ekonomisine yönelik politika değişiklikleri söz konusudur. Böylece kamu mülkiyetine dayalı sanayileşme stratejisi devletçilikten, özel mülkiyet, özel müteşebbis ve yabancı yatırım teşvikine yönelik piyasa ekonomisine yönelen Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 11 Mart 1947'de Uluslararası Yeniden Yapılandırma ve İmar Bankası'na (IBRD) üye olmuştur.

Giriş

IBRD (Uluslararası Yeniden Yapılandırma ve İmar Bankası: 1960 yılında Dünya Bankası ismini alır), Bretton Woods Konferansı (1944) ile ABD ve İngiltere liderliğinde kurulan yenedünya düzenin iki uluslararası kuruluşun

1 Kocaeli Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, ORCID: 0000-0002-7717-2439, ozlem.kucuk@kocaeli.edu.tr

biridir. II. Dünya Savaşı, esasen Avrupa kıtasında büyük bir tahribat üretirken, bölge devletleri bir kez daha büyük bir ekonomik ve sosyal felaketin içine sürüklenmiştir. Dünya Bankası'nın kuruluş misyonu savaş sonrası harap olan Bilhassa Batı Avrupa'nın yeniden inşasına ile az gelişmiş üye ülkelerin kalkınmasına yardımcı olmaktır. 1946 yılında Banka faaliyete geçtiğinde, fakir üye ülkelerin kalkınmasına yardımcı olmak ile ilgili hedefi süresiz olarak ertelenir. 1947'de Banka, yeniden yapılanma için gerekli hammadde ve makinelerin satın alınması için döviz (esas olarak dolar) şeklinde anlaşma yapılan ülkelerin ödemeler dengesini düzenlemek ve sübvans etmek için yaklaşık yarım milyar ABD doları tutarında kredi vermiştir (Alacevich, 2009, s.2; Amaral, Frantz, Rauber, da Silva ve Di Domenico, 2019, s.376).

Sanayileşen ve büyük üretim fazlasına sahip olan ABD, I. Dünya Savaşı sonrası Woodrow Wilson başkanlığında piyasa ekonomisine dayalı “yenidünya sistemi” kurarak barışçıl yollardan geniş pazarlara yayılmak üzere liberal enternasyonalizm idealini uygulamak istemiştir (Yalçın, 2013, s. 920-921). Dönemin şartlarında gerçekleştirilemeyen bu misyon, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan montaj hattına dayalı üretim fazlası ile yeni pazarlara yayılmanın yolu olarak ABD'nin dış yardım politikaları (Ödünç Verme ve Kiralama Yasası, Marshall Planı, vb.) önemli görevleri yerine getirmiştir. Yabancı Sermaye Girişi, esasen İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin ürünüdür. Kökleri, ABD'nin savaş sırasında yıkılan ekonomilerini yeniden inşa edebilmeleri için Batı Avrupa ülkelerine milyarlarca dolar aktardığı Marshall Planı'nda aranmalıdır. Pek çok yönden devlet yardımı akışının başlangıcı olarak kabul edilen Marshall planı, Avrupa'nın endüstriyel toparlanmasında etkili olmuş ve o dönemde hızlı büyüme ve yeniden sanayileşmenin temelini atarak, itibar görmüştür (Yasmin, 2005: Kabir, 2020).

Başkan Harry S. Truman, 1949'daki Açılış Konuşması'nda (Inaugural Address), Amerikan dış politikası için yeni bir yön ilan etmiştir. Konuşmasının dördüncü maddesinde, dünyanın az gelişmiş bölgelerine musallat olan ekonomik geri kalmışlığı ve siyasi istikrarsızlığı düzeltmek üzere “gözüpek yeni bir program” uygulandığını ilan etmiştir. Truman'ın “yabancı kâr için sömürü” olarak tanımladığı “eski emperyalizm”in, küresel refah ve istikrarı güçlendirmenin bir aracı olarak yabancı yerli üretim yeteneklerini geliştirmek üzere tasarlanmış yapıcı bir projeye değiştirilmesi için yenilikçi bir politika çağrısında bulunmuştur. Özel yatırımı kolaylaştırmanın yanı sıra, Dördüncü Nokta'nın can alıcı kısmı, alıcı ülkelerin hibeler veya krediler için ulus üstü kuruluşlara başvurmasına da izin verilmesidir (Macekura, 2021, ss.127 ve 160).

DB ve IMF, politikalarını etkilemenin bir yolu olarak Devletlere sistematik olarak borç vermiştir. Dış borçlanma, borçluları sisteme tabi kılmak için bir araç olarak kullanılırken, günümüzde de bu durum devam etmektedir (Toussaint, 2020). 1962’de Dünya Bankası kredi politikaları değişmeye başlamıştır (Dorn ve Ghodsee, 2021, s.373). IDA (International Development Association) 1960 yılında kurulmuştur. IDA kredileri çok uzun vadeli (40 yıla kadar) ve fakir ülkelere hibeler ise büyük bir paya sahiptir (Gilbert, Powell ve Vines. 1999, s.F598). II. Dünya Savaşı sonrası sömürge kolonilerinden çekilmeler sonrası birçok yeni bağımsız ülke ortaya çıkarken, kalkınma ekonomisi ekonominin yeni bir alt dalı olarak ortaya çıkmıştır (Nielsen, 2011, s.5).

Dünya Bankası’na göre, piyasa ekonomisinde daha yüksek endüstriyel üretkenlik sağlanarak, ekonomik büyüme tetiklenirken yaşam standartları artmaktadır. Bununla birlikte, dünya genelinde gelişmekte olan ülkelerin endüstriyel olarak “uçmalarına” Banka’nın yardım etmedeki rolü konusunda Banka içinde çekişmeli bir tartışma sürmektedir (Shakya, 2011, s.30). Günümüzde girişimciliğin ekonomik kalkınma için vazgeçilmez olduğu genel olarak kabul görmektedir. En azından bu, ekonomik kalkınma sürecinde girişimciliğin önemine ilişkin iddiaların bol olduğu girişimcilik ve işletme yönetimi disiplinlerinde böyledir. Girişimciliğin ekonomik büyümenin motoru olduğu ve bir ekonomideki girişimci sayısının artmasının ekonomik büyümeyi de olumlu etkileyeceği gibi çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Nitekim girişimcilik, istihdam, yenilik ve refah yoluyla ekonomik kalkınma için önemli bir mekanizma olarak kabul edilmektedir (Naudé, 2010, s.2).

Ancak modernleşme ve kalkınma dışı açılmadan gerçekleşebilir görünmemektedir. Küçük (2021)’e göre, 1978’de Dünya Bankası aracılığıyla dışı açık ekonomiye geçen Çin, büyük bir değişim geçirmiştir. Genellikle ABD kökenli yabancı doğrudan yatırımların hızla büyüdüğü Çin’de uzun süreli ve doğrusal bir ekonomik büyümenin yanı sıra, tüketim artmış, halk zenginleşmiş, teknoloji üstünlüğü politikası benimsenmiş ve Çin dünyanın ikinci büyük ekonomisi konumuna yükselmiştir. Zamanın Çin devlet başkanı Deng Xiaoping, Dünya Bankası başkanı Robert McNamara ile 1980’de ki görüşmesinde Çin’in modernleşmek istediği, bunu Dünya Bankası yardımı olmaksızın da başarabileceğini ancak Dünya Bankası’ndan yardım alarak daha hızlı modernleşmek ve kalkınmak istediklerini ifade etmiştir (Küçük, 2021, s.27).

Bağımsızlık akımının yayıldığı ve SSCB tarafından desteklendiği iki kutuplu dünya döneminde koloni olmaktan kurtulan ve siyasal bağımsızlığını kazanan ülkelerin yol ayrımında Dünya Bankası çok önemli bir rol oynamıştır.

Bu süreçte tüm geçiş ekonomileri, IMF, Dünya Bankası ve çeşitli merkez bankalarından gönderilen yabancı uzmanlar tarafından sağlanan dış teknik yardımlardan ve kredilerden yararlanmışlardır. Komünist dönem boyunca, devlet bankaları idari olarak mali kaynaklarını devlet teşebbüsleri tarafından siyasi olarak seçilmiş görev ve projelere kanalize ederek, özel yatırımcı ve yabancı yatırımları kontrol altında tutmuşlardır. Diğer yandan gelişmekteki ülkelerdeki kalkınma politikalarını ve özel girişimin gelişimini etkileyen Dünya Bankası, ithal ikameci dönemde dahi gelişmekte olan ülkelerde yerli ve yabancı sermayenin entegrasyonu için çaba göstermiştir (Roaf, Atoyan, Joshi ve Krogulski, 2014, s.41).

Tanzanya 1961 yılında İngiliz sömürgesinden kurtulmuş bir ülkedir. 1959'un ortalarında, Tanganika ve Birleşik Krallık hükümetlerinin ("Birleşmiş Milletler Vesayet altındaki idari otorite" olarak) daveti üzerine Dünya Bankası, gelecekteki kalkınma için mevcut kaynakları değerlendirmek üzere bir ekonomik araştırma heyetini ülkeye göndermiştir. Dünya Bankası tarafından hazırlanan rapor, bu tür bir gelişmeyi ilerletmek ve pratik önlemler için tavsiyelerde bulunmak, bu tavsiyelerin mali sonuçlarını ifade etmek üzere 1961 yılında yayımlanmıştır (Holtom, 2005).

Bu makale, 1941 ve 1948 yılları arasında, Türkiye'nin piyasa ekonomisi ve demokrasi açılımı, devlet eliyle kalkınmadan, özel sektöre yönelimi ile Dünya Bankası'na üye olmadan önceki politik ve ekonomik koşullardaki güç ilişkilerini ve siyasi ve hukuki düzenlemeler ile dış politikası incelemektedir.

1. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye ABD İlişkileri

Almanya'nın koşulsuz teslimiyeti kabul ettiği ateşkes anlaşmasından üç gün sonra Başkan Harry S.Truman, Sovyetler Birliği'ne verilen ödünç verme-kiralama yardımında ciddi bir kesinti emri verdi. Ertesi gün, direktifi şevkle uygulayan sivil ve askeri yetkililer, limandaki yüklemeleri durdurdu ve hatta denizde Rusya'ya giden birkaç gemiyi bile geri çağırdı. Truman'ın emri doğal olarak Sovyetlerde yüksek sesli protestolara neden oldu. Joseph Stalin, ödünç verme-kiralamanın azaltılmasını, ABD'nin ekonomik baskı yoluyla zorla siyasi tavizler koparma girişimi olarak yorumlamıştır. Nitekim 1943 yılı Adana görüşmelerinde İngiltere Başbakanı Winston Churchill'in Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Saraçoğlu ile yapmış olduğu konuşma kayıtlarında, *Rusya'nın kayıplarının karşılanacağı ABD'nin ve Büyük Britanya'nın Rusya'ya verebileceği çok şeyin olduğu ve Rusya ile yirmi yıllık ekonomik anlaşma yapacakları* hususunda ifadeler bulunmaktadır (Herring, 1969: Öztoprak, 2000).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ABD'nin korunmasında ehemmiyet gördüğü ülkelere 11 Mart 1941 tarihinde ABD Kongresi'nin kabul ettiği

Ödünç Verme ve Kiralama Yasası ile tüm savaş malzemelerinin satışına, kiralanmasına, devrine, ödünç verilmesine, takasına ya da hibe edilmesine dair ABD Başkanına yetki veriyordu. Esas olarak, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası ABD'nin dış politika hedeflerine uygun şekilde yönetilmiştir. Şöyle ki, Ödünç Verme ve Kiralama Yasası, Meksika'nın 1920'ler ve 1930'larda havacılık gelişimini engelleyen maddi engellerin üstesinden gelmesine yardımcı olan ABD ile savaş zamanı ittifakıydı. Bu programla sağlanan ekipman, eğitim, para ve havacılığın sosyo-tekniki Meksika'nın havacılık ağını güncellemesini sağlayarak turizmin genişlemesine katkıda bulunmuştur (Soland, 2019). Benzer şekilde, ABD, Suudi Arabistan'ı 1943 yılında Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamına almıştır. İkinci Dünya Savaşı bitiminde, Suudi Arabistan'ın doğusundaki Dhahran'da Basra Körfezi kıyısında ve Suudi petrol yataklarının merkezinde bir Amerikan hava üssü inşa etmiştir. Böylece İkinci Dünya Savaşı ABD için Ortadoğu'da yeni bir rol ve strateji geliştirmesi için büyük bir fırsat sağlamıştır. Basra Körfezi Komutanlığı, İran üzerinden Rusya'ya Ödünç Verme ve Kiralama ikmal yolunu kurmuştur. Daha sonra Mısır ve Suudi Arabistan'da Amerikan hava üsleri kurulmuştur (Madadi, 1970; Gause, 2010).

İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye Cumhuriyeti devleti, akılcı bir tarafsızlık politikası yürütmüştür. Bu dönem Türkiye için hem siyasi hem de ekonomik bazı sonuçlara neden olmuştur. En önemli siyasi sonuçlardan birisi ABD ile Türkiye yakınlaşmasıdır. Cumhuriyetin kuruluşun ilk evresinde kurulmuş olan krom fabrikaları, savaş yıllarında Almanya'ya krom satarak cari fazla elde etmemizi sağlarken, ekonomik çıkarlarını siyasi hedefleri için ön plana çıkararak ABD için sorun olmuş, Türkiye Milletler Cemiyeti'nden çıkarılmıştır. Diğer yandan İngiltere aracılığıyla Türkiye'ye Ödünç Verme ve Kiralama Yasası çerçevesinde ABD malları ulaşmıştır. Ödünç Verme ve Kiralama kapsamında ABD menşeli 24 adet PP-40D Kitty Hawk savaş uçağı İngiltere'den 57 bombardıman uçağı ile 72 adet Martin Baltimore-187 bombardıman uçağı satın alınmıştır. Gerek satın alınan gerekse hibe edilen bu uçaklarla yerli uçak alımları durma noktasına gelirken yerli üretim kesintiye uğramıştır. CHP içinde savaş uçağı satın almanın üretmekten daha kolay ve kârlı olduğuna dair söylentiler yükselirken yerli uçak üretimi savaş sonrası tamamen tasfiye edilmiştir. Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'ye yapılan 100 milyon dolarlık askeri yardım kapsamında büyük çoğunluğu savaş kalıntısı silahlar ile ufak bir kısmı modern askeri teçhizat ve silahlar gönderilmiştir. Ancak, bu askeri malzemenin bakım ve onarım masraflarını bir hayli yüksek tutan ABD, Türkiye'yi yeni bir Pazar olarak konumlandırmıştır (Bocutoğlu ve Dinçaslan, 2014; Kaynar ve Kaynar, 2018).

Türkiye 26 Haziran 1941'de tarafsızlığını ilan etmiştir. Ancak, 1942 yılının sonuna kadar Moskova'nın asıl kaygısı, Türkleri kendilerine çekmeye ikna etmek değil, Almanların tarafında savaşa girmelerini engellemek olmuştur. Nitekim Stalin Türkiye tarafsızlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra, Ermeni ve Azerbaycan Komünist Partilerinin liderlerine 'cepheden çok uzaktasınız ama bölgeniz bizden daha az tehlikeli değil' mesajını göndermiştir. 1943'ün başlarında Stalingrad'da Sovyet zaferiyle, Mihver Devletleri ile bir Türk ittifakı tehlikesi geçmiştir. Nitekim Moskova, Türkiye'nin Müttefiklerin yanında savaşa girme ihtimalini yeniden gözden geçirmiştir. 30–31 Ocak Adana Konferansı'nın ardından Churchill, Stalin'e Türk liderlerle yaptığı görüşmelerin kendisini Türkiye'nin 1943 bitmeden savaşa gireceği hususunda ikna ettiğini bildirmiş ve Stalin'den Ankara'ya karşı bazı dostane jestler yapmayı düşünmesini istemiştir. Türkiye, Stalingrad zaferi sonrası, Batı'ya yaklaşırken, savaşa girmekten kaçınınca, Stalin'i kızdırmıştır. Ekim 1943'te Moskova Dışişleri Bakanları Konferansı'nda Sovyetler, Türkiye'nin yılsonundan önce Mihver'e karşı savaşa girmesi önerisini sunmuştur. Stalin, Birleşik Krallık Dışişleri Bakanı Anthony Eden'a şunları söylemiştir: "Gelecek yıl Türkiye'nin savaşa katılmasına gerek kalmayacak. Şu anda Türkiye'nin tarafsızlığı... Balkan kanadını koruyarak Hitler'e yardım ediyor. Türkiye bu yıl savaşa girerse, Almanlar yeterli rezervleri olmadığı için karşı koyamazlar. Türkiye barış konferansına katılmak istiyor ve iddiaları var. Barış konferansına katılmayı hak etmesi için zafere katkıda bulunması gerekiyor" (Roberts, 2011).

Nitekim İkinci Dünya Savaşı bitimine doğru Türkiye Sovyet Rusya arasında yaşanan gerilim de ABD ile yakınlaşma nedenleri arasında görülebilir. Şubat 1945'te gerçekleşen Yalta Konferansı'nda Stalin-Roosevelt görüşmesi Montrö Boğazlar Anlaşması'nın (1936 yılının Temmuz ayında imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi 1956 yılında sona erecekti), yenilenmesine ilişkin Stalin'in talebine Roosevelt'in yumuşak yaklaşımı sonrası Sovyetler Birliği'nin, gerek boğazlar üzerinde gerekse toprak talepleriyle Türkiye'ye baskı uygulamaya başlamıştır. Zira Sovyetler Birliği'nden 19 Mart 1945'de gelen nota (17.12.1925 tarihli Türk-Sovyet Anlaşması'nın feshi) gerilim unsuru olmazken akabinde Nisan'ın başında Türkiye tarafından Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi'ne Dostluk Anlaşması'nın yerine yeni bir düzenleme ihtiyacı olduğunu ve Sovyetlerden gelebilecek yeni tekliflere açık olduğunu deklere edilmiştir. Daha sonra Haziran başındaki Molotov ve Selim Sarper görüşmesi Boğazların yönetiminde Sovyetlerin hak iddiası ile toprak talebi iddiasını gündeme getirmiştir. Bu durum güvenlik endişesi üretirken Türkiye ABD'ye yakınlaşarak Batı bloğuna katılmak üzere politika düzenlemelerine gitmiştir. 7 Haziran 1945'te Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talebi

ve Boğazların yönetiminde hak talebi Selim Sarper'e sözlü nota şeklinde iletilmiştir. Sovyet talepleri, Türkiye'de toprak bütünlüğü ve güvenlik endişelerinin artmasına neden oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda kaybedilen topraklar nedeniyle güvenli ittifak ve toprak bütünlüğü ilkesi doğrultusunda hareket eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti yöneticileri bilhassa 1943 Stalingrad muharebesi sonrası tarafsızlık politikasından uzaklaşarak Batı'ya yakınlaşmıştır. Bu endişeler kıskacındaki Türkiye, ABD liderliğindeki Batı bloğuna katılma politikalarını hızlandırmıştır (Dokuyan, 2013; Ataç, 2017).

2. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Tarihi Gelişmeler ve Türkiye

İkinci Dünya Savaşı bitiminin Yalta Konferansı'nın hemen ardından savaş sonrası karar ve paylaşım mekanizmalarından biri olan Potsdam Konferansı'nda ani ölümü nedeniyle F.D.Roosevelt yoktu yerini H.Truman almıştı. Truman'ın konferans sonuna doğru Stalin'in kulağına atom bombasını denediklerini ve başarılı olduklarını söylemesi ile ABD-SSCB ilişkileri yeni bir evreye girmiştir. ABD bir ay bile geçmeden Hiroşima ve Nagasaki'ye atom bombası atmıştır. Potsdam konferansı sonrası ABD, Türkiye'den Sovyetlerin toprak ve boğazların tekrar müzakere edilmesine karşı tepkisiz tavrını bırakmıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin San Francisco Konferansı'na katılımı ve çok partili rejime geçiş sinyalleri, 1946 da ABD tarafından Missouri savaş gemisiyle Washington Büyükelçisi Mühir Ertegün'ün cenazesinin İstanbul'a getirilmesi, 1947'de Truman Doktrinin ilan edilmesi ve Türkiye'ye silah yardımı, 1948 Marshall yardımı, Marshall yardımı karşılığında Türkiye'den talepler, CHP'den yeni iktisadi anlayış söylemleri ve diğer gelişmeler Türkiye'nin Dünya Bankası'na üyelik sürecinde yürüttüğü politiklardır.

2.1. Türkiye'nin San Francisco Konferansı'na Katılımı

Türkiye'nin yeraltı kaynaklarını, değerlendirmek, denetlemek ve işletmek üzere Atatürk'ün emriyle 1935 yılında kurulan Etibank, kömür, demir, krom, bor gibi değerli madenlerin işletilmesi için önemli girişimlere imza atmıştır. Krom tesisleri kurulan ve krom üretimi artan Türkiye, savaş döneminde Almanya'ya krom satışından vazgeçmek istememiştir, Müttefikler İngiltere başta olmak üzere Türkiye'den krom satın alınmaması için ellerinden geleni yapmıştır. İngiltere ile yapılan 8 Ocak 1940 tarihli ticari antlaşma gereği, İngiltere Türkiye'den kurutulmuş meyve ile iki yıl içinde 50.000 ton krom alacakken, taahhüt ettiği kromu satın almamıştır. Birleşik Krallık ve ABD Türkiye'nin Almanya'ya krom ihracatını engellemeye yönelik bir diplomasi yürütmüşler ve krom satışının durdurulması için Türkiye'ye nota göndermişlerdir. Türkiye'nin Almanya'ya krom satarak, tarafsızlık politikasını zedelediği yönünde ifadeler ile Müttefik Devletler tarafından kurulacak olan

Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na katılımı zorlaştıracığı şeklindeki açıklamalar, Türkiye'nin ihracatında çok kritik bir yere sahip olan kromun Almanya'ya ihracatının durdurulmasına, 23 Şubat 1945 tarihinde ise sırf San Fransisco Konferansı'na katılabilmek için Almanya'ya kâğıt üzerinde savaş ilan etmesine neden olmuştur. Böylelikle, Türkiye, dış ticaretinde önemli bir gelir kalemi olan kromun en önemli müşterisi Almanya'ya satışını durdurmak zorunda kalarak, ekonomik politikasında önemli bir değişiklik yapmıştır (Temizer ve Özkan, 2013).

Stalin'in, Müttefiklerin tarafında Türkiye'nin savaşa girmesi hususunda ısrarı ile Montrö Anlaşmasını ve boğazları gündemde tutması, tüm bu baskı unsurları Türkiye'nin Batı'ya yönelmesinde etkili olmuştur. 26.04.1945 tarihinde San Francisco Konferansı toplanmıştır. Kurulacağı Birleşik Krallık Başkını Winston Churchill tarafından bildirilen Birleşmiş Milletler Teşkilatı, bu konferansta son şeklini almıştır. Türkiye, konferansa Hasan Saka başkanlığında 18 müşavir ve iki delege ile katılmıştır (Şatiroğlu, 2012).

Nitekim İkinci Dünya Savaşı yıllarında silahlı tarafsızlık politikası sürdüren ve her an bir savaş tehlikesine karşı temkinli bir duruş sergileyen Türk devleti, uyguladığı sıkı ekonomik tedbirler nedeniyle birçok eleştiri almıştı. Diğer yandan, savaşın kazanılmasında çok önemli bir rolü olan Sovyetler Birliği, bilhassa Potsdam Konferansı esnasında atom bombanın test edildiği ve başarılı olduğunun bildirilmesi ile kendi atom bombasını yapmak için atağı geçmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın kesin kazananı ABD ise, özgürlüklerin ülkesi, barış ve demokrasinin çiçek açtığı yegâne ülke olarak şanına şan katmışken, diğer yandan üretilen sözde özgür dünyada tek partili iktidarlara ve baskıcı rejimlere yer olamazdı. Tüm bu gelişmeler CHP hükümetinin çok partili sisteme geçişi hızlandırması için oluşagelen tarihsel süreci (Sancaktar, 2012),

2.2. ABD'nin Missouri Savaş Gemisini İstanbul'a Göndermesi

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yeni Sovyet Hükümeti ile genç Türkiye Cumhuriyeti'nin batılı güçlere karşı mücadelesi, 1920'den itibaren iki ülkeyi yakın işbirliğine götürmüştür. Ancak bu 'koşulların geliştirdiği dostluk' fikir ayrılıkları ve sürtüşmeden bağımsız değildir. 24 Haziran 1923'te Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'nden Moskova memnun olmamıştır. Bu sözleşmeye göre, Boğaz'ın seyrüseferini denetlemek üzere uluslararası bir komisyon kurulacak ve Boğazlar Bölgesi askerden arındırılacaktı. Daha sonra, iki hükümet Aralık 1925'te bir dostluk ve tarafsızlık antlaşması imzaladı. 1934'te İngiliz-Türk ilişkileri düzelerken, Sovyetler Akdeniz'de

büyüyen İtalyan tehdidi bahanesiyle ilk kez Boğazlar'da üs edinme taleplerini gayri resmi olarak gündeme getirmiştir. Türkiye olası Sovyet tehlikesini bu dönemde fark etmeye başlamış Batı ile özellikle de İngiltere ile yakınlaşmaya daha fazla önem vermiştir. Sovyetler ile imzalanan Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması, 1935'te Kasım 1945'e kadar on yıl daha uzatılmış, daha sonra altı ay önceden niyet bildirimine tabi olarak yenilenmesi yâda yürürlükten kaldırmak üzere otomatik olarak iki yıllık sürelerle uzatılmıştır (Bilgin ve Morewood, 2004).

ABD-Türkiye arasındaki diyalog, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin temkinli yaklaştığı bir konudur.

Zira Birinci Dünya Savaşı bitimine doğru ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından ilan edilen on dört maddeden oluşan Wilson İlkeleri, savaş sonrası kurulacak yenedünya düzeni için direktiflerden oluşmaktadır. Bu öndört ilke arasında en mühimi gerek Rus gerekse Büyük Britanya ve diğer imparatorlukların içerisinde yer alan halklara yaşadıkları topraklarda özgür gelişebilme ve kendini yönetme imkânının verilmesi yönünde ifadelere yer vermiştir. Bu madde esasen istinaden, evvelden Osmanlı topraklarında kurulan Protestan kiliselerinde, eğitim hanelerde, yetimhanelerde, fazlasıyla yayılan Ermeni milliyetçiliğinin hakarete geçirilmesi anlamına gelmekteydi. Böylece Wilson, kendi çıkarlarının hizmet edecek Kürt ve Ermeni devletlerinin kurulabilmesi için Anadolu'nun işgalini görmezden gelmiştir (Akgün, 2015).

Nitekim Türk-Amerikan diplomatik ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, 1927'de bağlar yeniden kurulana kadar on yıllık bir araya sahne olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu Amerikan Büyükelçisi Abraham Elkus'un 1917 yılında ayrılığından sonra, 1927 yılında Türkiye Amerikan Büyükelçisi olarak Joseph Grew atanmıştır. Büyükelçi Grew, Türkiye Cumhuriyeti'nde köklü bir değişim olduğunu keşfetti. Bu önemli dönüşüm, kapsamlı siyasi, sosyal ve ekonomik reformlarla Mustafa Kemal'in ilerici, laik ve milliyetçi yolu ile 1927'den 1944'e kadar olan dönemde, iki büyükelçi Türkiye'yi Amerika Birleşik Devletleri'ni ustaca temsil etmiştir. Ahmet Muhtar (1927-34), diplomatik bağların yeniden kurulmasından sonra ABD'nin ilk Türk Büyükelçisi olarak, yoğun Türk karşıtı kampanyalara cevap vermek zorunda kalmıştır. Türk Dışişleri'nden emekli olunca yerine Mehmet Münir Erteğün (1934-44) geçti. Bu diplomatların her ikisi de Türklere karşı önyargıları ortadan kaldırmak için aktif olarak çalışmıştır. Büyükelçi Erteğün, Türk-Amerikan ilişkilerine sadece yaşamı boyunca değil, vefatından sonra da yoğun bir şekilde hizmet etmiştir (Yılmaz, 2006).

1944 yılında vefat eden Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Mehmet Münir Erteğün'ün yaklaşık 2 yıl sonra ABD'nin en büyük savaş gemisi Missouri ile İstanbul'a getirilişi Türkiye-ABD ilişkilerinde önemli bir kilometre taşıdır. Missouri savaş gemisinin Türkiye'ye getirilişine ilişkin Türk basınında övgülü ve heyecanlı açıklamalar yer almıştır. Merhum Büyükelçi Erteğün'ü öven ve Missouri'nin gelişinin heyecanını yansıtan yazılar yaklaşık bir hafta boyunca kapak haberi olmuştur. Aynı zamanda, haberlerde ABD'nin ne kadar güçlü ve kudretli bir ülke olduğunu, hürriyet ve eşitlik getirdiğini, barış içinde eşit haklara sahip ülkelerin yer aldığı adil bir dünya düzeni kurmak istediğini, hürriyet, hak ve adaletin temsilcisi olduğunu ifade edilmiştir. Bu ziyaret o kadar önemsenmiştir ki, Tekel Missouri zırhlısı ile iki ülke bayraklarının yer aldığı 'Missouri' adlı 30.000 paket anma sigarasını ABD'li ziyaretçiler için üretmiştir. Kız Kulesi bile bir 'Welcome Missouri' afişleriyle süslenmiştir. Missouri zırhlısının boğazdan geçişi şölene dönüşmüş Çanakkale boğazından itibaren gemiyi on binlerce kişi seyretmiş ve tezahürat yapmıştır. Missouri gemisini görmek isteyen Türk Vatandaşlara bir uyarı levhası hazırlanarak ziyaret sırasında mihmandarın tüm talimatlarına uyulması ve geminin arka kısmındaki ABD bayrağına, ayak basar basmaz selam verilmesi istenmiştir. Geminin gelişi nedeniyle İstanbul Belediyesi de Karaköy'den itibaren Beşiktaş'a kadar tüm evleri aynı renge boyattırıştır. Diğer yandan Sovyetler Birliği, ABD'nin Missouri zırhlısı ile boğaza gelmesini İkinci Dünya Savaşı sonrası İran'dan çekilmekte yavaş davranması nedeniyle bir gözdağı olarak algılamıştır (Güler, 2004).

2.3. Devletçilikten Karma Ekonomiye Geçiş Sinyali Olarak 1946 Devalüasyonu, Nedeni, Ekonomik Etkileri

İkinci Dünya Savaşı başlangıcından kısa bir süre sonra Türkiye'nin ithalatında yaşanan sıkıntılar nedeniyle Mayıs 1941'de özel takas, kliring ve serbest döviz olmak üzere değişik ödeme sistemlerine ilişkin ayrıntılı bir dış ticaret kararnamesi yürürlüğe girmiştir. Refik Saydam hükümeti, merkezîyetçi ve devletçi bir politika izlemiş, ardından gelen Şükrü Saraçoğlu hükümeti ise piyasa ekonomisine yönelmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru, bir daha ekonomilerin dışa kapanmayacağı, istikrarlı ve liberal bir dünya düzeni için çalışmalar başlamıştır. Mihver devletlerinin özellikle Almanya'nın yenilgisi sonrası dünya siyasetinde ABD liderliğinde yeni düzen kurulmuş ve Türkiye'nin yönü de bu tarafa çevrilmiştir. 7 Mayıs 1946'da savaş sırasında ABD tarafından Ödünç Verme ve Kiralama Yasası kapsamında Türkiye'ye gönderilen yardımlara ilişkin borçları bir anlaşma ile silinirken, Türkiye yeni ekonomik sisteminin bir parçası olacağına ve gümrük tarifeleri ve kısıtlamalarında hafifletmeye gideceğini bildirmiştir. Savaş sırasında aldığı

yardımlardan dolayı borçları silinen tek ülke Türkiye olmasa da, Sovyetler ile yaşanan gerginlik nedeniyle savaş ihmaline karşın İkinci Dünya Savaşı'nda dış ticaret fazlası ve altın-döviz rezervleri kullanılmak istenmediğinden ABD'den kredi talebinde bulunulmuş. Devalüasyondan bir ay sonra 50 milyon dolarlık bir kredi alınmıştır (Tuna, 2007).

1930'da başlayan devlet öncülüğünde sanayileşme stratejisi devletçiliğin yerini İkinci Dünya Savaşı bitiminde ABD liderliğinde Bretton Woods'da yapılan yeni dünya düzenine dahil olmak üzere liberalleşme ve entegrasyon stratejisine ağırlık veren yeni bir ekonomik politika almıştır. Nitekim savaş sonrası Sovyetler Birliği ve ABD arasındaki siyasi ve ekonomik ilişkilerin son bulması, ABD'nin komünizmin yayılmasına engel olmak istemesi üzerine soğuk savaşın başlaması ve Türkiye'nin Batı bloğunda yerini alması gelişmeler arasındadır. Böylece Türkiye için ulaşım ve iletişim ağlarının gelişimine paralel bir odaklanma ile tarımsal ihracat temelinde dünya pazarına açılmak yeni strateji olarak konumlandırılmıştır (Öniş ve Şenses, 2007).

2.4. 1946 İvedili Kalkınma Planının Uygulamadan kaldırılması ve 1946 tarihli Cemiyetler Kanununda yeni Düzenleme

22 Haziran 1941 yılında Almanya Sovyetler Birliği'ne 1939 yılında karşılıklı saldırmazlık anlaşması yapmış olmalarına rağmen aniden tek taraflı saldırdı. Türkiye'nin bir nebze de olsa rahat bir nefes almasını sağlayan olayın üzerinden birkaç gün geçtikten sonra Türkiye tarafsızlığını beyan etti ve hızlı bir şekilde sanayileşme politikası gereği olarak İvedili Sanayi Planı'nın hazırlanması için İsmet İnönü hükümete talimat verdi. İvedili Sanayi Planı, çok kapsamlı büyük bir sanayileşme hamlesi ile işçi sınıfının oluşturulmasını öngörmekteydi. Meydana gelecek işçi sınıfı Cumhuriyet'in ideolojisine ve yaşam tarzına uygun olması, gelir dağılımı ve sınıfsal farkların azaltılması istenmekteydi. 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulması C.H.P.'nin karşısına güçlü bir rakip çıkmasına sebep olmuştu. Devalüasyon ve Seçimler sonrası Recep Peker hükümeti Bretton Woods kuruluşlarına üye olabilmek için önkoşulları sağlamak, yabancı para cinsinden kredi alabilmek için İvedili Sanayi Planından Türkiye'nin vazgeçmesi gerektiğini düşünmüş ve uygulamıştır (Tekeli ve İlkin, 1974).

1944 yılının Temmuz ayında düzenlenen Bretton Woods Konferansı'na katılan 44 ülkeden birisi olan Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulacak yenedünya düzeninde yerine almak için bilhassa 1946 yılının Ocak ayında kurulan Demokrat Parti'nin sıkı rekabeti de birleşince devletçi ekonomide gevşemeye yönelik politikalar uygulamaya koymuştur. En genel düzeyde, dış yardım kavramı bağışçıların sahip olduğu veya kontrol ettiği, tahsisi

amaç ve çıkarlarına göre değişebilen maddi mal veya hizmetlerden oluşan bir politikadır. Ünlü Amerikalı antropolog Marshall Sahlins tarafından geliştirilen genel kaynak tahsisi tipolojisine göre, toplumunda temel olarak üç tür kaynak tahsisi vardır: ekonomik mübadele, yeniden dağıtım ve bağış. Sahlins'in mevcut dış yardım uygulamasında bağış konusuna bakıldığında genellikle dış yardım olarak adlandırılan şeylerin çoğunun bir ülkeden diğerine, çoğunlukla karşılıksız olan hediyeler olduğu görülür. Dış yardımın ortaya çıkması, bağış yapan ile alan arasında temel bir maddi eşitsizliktir: birinin verecek kaynakları varken diğerinin yoksunluğudur. Politik gerçekçiler için, donör ve alıcı arasındaki maddi eşitsizlik, Soğuk Savaş sırasında stratejik yeteneklerin iki kutuplu dağılımı tarafından belirlenen daha geniş bir politik hiyerarşiye gömülüdür (Tekeli ve İlkin, 1974; Tomohisa Hattori, 2001).

16.06.1938 tarihli 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu, 05.06.1946 tarihli 4919 sayılı kanunla değişmiş ve dernek kurmada tekrar özgürlükler sağlanırken, sınıf esaslı cemiyet kurma yasağı kaldırılmıştır. Böylelikle, hızla işçi sendikaları kurulur. Kurulan sendikalar, bir yandan savaş boyunca uygulanan ekonomi politikalarına tepki gösterirken diğer yandan sosyalist partilerin örgütlendiği işkolları ve alanlarda yoğunlaşmıştır. Ancak ABD ile yaşanan yakınlaşma neticesinde, işçi sendikalarının Marksizm yâda komünizme kayabileceği düşüncesi oluşmuş ve ABD'nin uyguladığı ılımlı sendikacılık politikası doğrultusunda 1947 yılında 5018 sayılı kanunla sendikaların milli menfaatlere aykırı faaliyetlerde bulunması ve siyasetle uğraşmaları yasaklanmıştır (Yavuz, 2016; Akın, 2011).

3. Bretton Woods Sonrası Ulusal Ekonomilerin Dışa Açılması ve Sosyal Devlet

Dünya Bankası Bretton Woods kuruluşlarından birisidir. Kalkınma üzerine dünyada başka bir benzeri olmayan ulus üstü bir finansal güç olmasının yansısı, küresel girişim yeteneği ve yayınladığı yüksek kaliteli araştırma raporları ile küresel normlar koyabilen bir konuma yükselmiştir (Küçük, 2020).

Bretton Woods, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden kısa bir süre önce ve sonra düzenlenen savaş zamanı koalisyonunun (Birleşmiş Milletler) konferans serisinin en tanınan ismi ve yeridir. Zira Bretton Woods üzerine düzinelerce makale yazılan konferanstır. Hot Springs (Mayıs ve Haziran 1943'te gıda ve tarımı tartışan konferans) ve Dumbarton Oaks (Ağustos'tan Ekim 1944'e kadar gelecekteki bir uluslararası organizasyonun ana hatlarını çizen toplantılar) ve Savaş sonrası Birleşmiş Milletler sistemini kuran, Birleşmiş Milletler uzmanları dışında neredeyse hiç kimse tarafından tanımlanamayan

San Francisco (Nisan-Haziran 1945) bile kolayca unutulurken buna karşılık, Temmuz 1944'te New Hampshire, Bretton Woods'ta düzenlenen Birleşmiş Milletler Para ve Finans Konferansı, dünyanın bir görünümü olarak hâlâ anında tanınır ve hatırlanır (James, 2019).

Bundan 79 yıl önce 44 ülkeden gelen temsilciler, İkinci Dünya Savaşı sonrası ekonomi için mali düzenlemeler yapmak üzere New Hampshire, Bretton Woods adlı küçük tatil kasabasında bir araya gelmiştir. Toplantılarda Uluslararası Para Fonu'nu, Dünya Bankası'nı ve Dünya Ticaret Örgütü'nün habercisi olan Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşmasını yapılandırmıştır (Ezell, 2011). Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrası merkezinde ulusal devletler olan yeni bir kalkınma anlayışı benimsenmiştir. Kuzey ülkelerinde (özellikle A.B.D) fordist üretim sistemiyle entegre olan orta vasıflı emeğin önemi artarken, montaj hattına bağlı bu hızlı üretim şeklinin sürdürülebilirliği için yeni pazarlara ihtiyaç duyulmuştur. Diğer yandan 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrası yaygınlaşan dışa kapalı ekonomik sistemden Bretton Woods sonrası dışa açık ekonomilere doğru geçiş söz konusu olmuştur (Sweet, 1994).

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Türkiye'nin liberal iktisat politikalarında tüm dünyada olduğu üzere bir kırılma meydana getirmiştir. 1930 yılından itibaren planlı ve devlet eliyle sanayileşme projesi olarak "devletçilik" başlatılmıştır. 1930'lü yıllarda devletin kurduğu Sümerbank ve Etibak desteği ve finansmanı ile birçok fabrika ve işletme açılmıştır. Tekstil, Demir Çelik, kağıt, selüloz ve çimento fabrikalarını bünyesinde kuran Sümerbank aynı zamanda hem banka hem de tekstil alanında Merinos fabrikası ile tanınmış bir kuruluştur. Sümerbank, 1944 yılında işçilere ücretli izin uygulamasına ve aileleriyle barınmaları için işçilere lojman olanakları sağlayan sosyal politika alanında öncü bir kuruluş olmuştur (Koçak, 2012).

İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulan yeni ekonomik sistem ithal ikameci politikalara izin veriyordu. Birbirine sıkı sıkı eklemelenmiş ulusal devletlerin "kendi içinde kalkınma" şeklinde bir üçlü politika yürütmüşlerdir. Üçlü politika zincirinin ilk ve en önemli maddesi, ekonomik kalkınmayı, ulusal çerçevede sağlanacak zenginlikleri biriktirme süreci olarak ulusal sermaye birikimini destekleyen bir strateji olarak ele alınmasıdır. Böylelikle, gelişmekte olan ülkeler ithal ikameci sanayileşme politikalarını yürütebilmiştir. İkinci olarak, kalkınmanın devlet gözetiminde ve sosyal ve ekonomik yapıcılarının kararlarını etkileyerek koordinasyon sağlanması şeklinde gerçekleşmesidir. Üçüncü strateji ise kalkınmada birincil olarak tarımsal ve kırsal modernleşmenin sağlanması sonrası sanayileşmenin gerçeğe dönüşeceğine inanılmasıdır. 1945'den 1975'li yıllara kadar süren bu dönemde, piyasa

ekonomisinin işleyişinden kaynaklanan sorunların çözümünde sosyal politikalar ön plana çıkmıştır. Nitekim ilgili dönemde sosyal devlet ilkesi ülkelerin yasalarında yer bulmuştur. Kapitalizm-Komünizm savaşı, kendi kaderini tayin etme hakkı ve özgürlük nosyonu, örgütlü işçi hareketleri, sosyalizmin yükselişi gibi tarihsel olaylar, bir uzlaşma yâda köprü olarak, sosyal devlet ve sosyal politikalarının gelişmesinde etkili olurken, gerçekte ABD hiçbir dönem, sosyal devlete taraf değildi. ABD Anayasası'nı diğerlerinden farklı kılan özellik, ifade özgürlüğü ve din özgürlüğü hakkına federal koruma sağlayarak ülkeyi istisnai kılmasıdır. Diğer bir husus ise, dönemin yaygın devletçilik biçimlerine karşı özel mülkiyet hakkının korunmasıdır. Böylece bireyin kendisinin ve kaynaklarının yönetimini kamunun tasarrufundan çıkarılmıştır. Farklı olarak, İngiliz Anayasası, Magna Carta ve Parlamento Kanunları gibi çeşitli kurucu kanunlar içermektedir. Bu bağlamda liberal enternasyonalizm yanlısı iki ABD liderinden Wilson'ın "İlerici Hareket'i" ile F.D.Roosevelt'in "New Deal" programı çeşitli müdahale araçlarıyla bu genelde hukuk yoluyla sosyal adaleti sağlama şeklindeki uygulamalardır ve bir sosyal entegrasyonu içermemektedir. Nisan 1948'de Harry Truman, Amerika Birleşik Devletleri'nin savaş sonrası ekonomik toparlanmayı teşvik etmek için benzeri görülmemiş bir 12 milyar dolar (2022 dolarıyla 151 milyar dolar) harcayacağı Marshall Planını yasalaştırdı. Tarihçiler tipik olarak Marshall Planını (1948-52), ABD dış politikasının baskın ideolojisi haline gelen liberal enternasyonalizmin iki partinin de kucaklaşmasının bir sonucu olarak açıklarlar. II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra iki partinin de üzerinde durduğu liberal enternasyonalist bir fikir birliği yoktu; aslında 1947'ye kadar "liberal enternasyonalistler" yoktu. Mevcut analiz, Planın arkasında birbirine bağlı iki süreci tanımlıyor: yeni bir tür siyasi aktörün, inandırıcı bir şekilde anti-Komünist New Deal liberalinin ortaya çıkışı ve beklenmedik bir Trumancılar koalisyonunun birleşmesi, ABD, bazı durumlarda, misal, sisteme karşı toplumsal hareketlenmeler oluştuğunda yâda sosyal dalgalanmalar arttığında ki bunu çok hızlı ve akılcı analiz ederler, örneğin 1950'li yıllarda Martin Luther King'in o ünlü konuşmasından sonra, yapılan hukuki düzenlemeler, siyah-beyazlar arasındaki tansiyonunun düşmesine neden olmuştur (Young, 2007; Machan, 2010 ; McCourt, D. M.. ve Mudge, S. L. (2022).).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın yeniden inşasına, savaş sonrası Avrupa'nın desteklenmesine, komünizmin yayılmasının önlenmesine ve dünya ticaretinin hızlı bir şekilde başlamasına yardımcı olduğundan, Avrupa Kurtarma Planı (daha çok Marshall Planı olarak bilinir) 1948'de uygulanmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Türkiye'nin Uluslararası Yeniden Yapılandırma ve İmar Bankası'na üye olduğu tarihten bir gün sonra ABD Başkanı Harry

Truman Truman'ın Amerikan Kongresindeki 12 Mart 1947'de yaptığı tarihi konuşması bir nevi soğuk savaşın ilanıydı. Zira Truman konuşmasında komünizmin yayılmasının olası tehlikelerini anlatmış, Yunanistan ve Türkiye'ye askeri yardım yapılması gerektiğini komünizmin bu ülkelerden Batı Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve İran'a yayılmasını önlemek üzere yapılandırıldığını ifade etmiştir. Nitekim modern ABD dış yardım programları, değişen dış politika stratejisini, küresel zorlukları ve ABD'nin yerel önceliklerini yansıtacak şekilde sürekli olarak yenilenmiştir. 1948-1952 yılında Marshall Planı ile bilhassa Batı Avrupa'nın hızla toparlanmasını ve ekonomik iyileştirilmesi sağlanmış oldu. Aynı zamanda savaş sonrası alım gücü sıfırlanan Avrupa, ABD üretimi için sıkıntı oluşturmaktaydı, zira sanayileşmiş ABD'nin üretim hızı frenlenmemeliydi. Avrupa ekonomisinin desteklenmesi ile dünya ticareti hızlı bir şekilde başlarken, ekonomilerin bir daha kapanmamak üzere dışa açılması sağlanmak istenmiştir (Ertem, 2009; Lawson ve Morgenstern, 2020).

Türkiye, yaklaşık 100 milyon \$ civarında dış ticaret fazlası verirken savaş sonrası 1946 yılında yaklaşık 245 milyon dolarlık altın ve döviz stokuna sahiptir. Ancak, savaş sonrası hiçbir ekonomik mantığa dayanmadığı halde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, yoğun bir dış yardım arama çabasına girmiştir. 1947 yılında Amerikalı yetkililerin basında çeşitli açıklamalar yaparak, Türkiye'nin endüstri, ekonomi ve ziraat alanlarında iyi bir noktada olduğunu, ilaveten altın ve yabancı döviz rezervi bakımından da güçlü bir konumda olduğunu ifade etmişlerdir. Diğer yandan aynı zamanlarda Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak T.B.M.M bir açıklama yapmış ve Türk parası değeri yüzde altmış olan 170 milyon değerinde altın rezervimiz olduğunu söylemiştir. Nitekim Türkiye'nin gerek nüfus başına düşen üretim miktarı gerekse ulusal geliri savaş yılları ile kıyaslandığında artmış, dış ticareti ise iyi bir noktaya gelmiştir. Zira, Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrası ivedili bir dış borca ihtiyaç duymazken, eldeki altın rezervleri bir Sovyet tehdidine karşı kullanılmak istenmemiş, aynı şekilde ABD-Türkiye yakınlaşmasının bir koşulu olarak da yeni ekonomik sisteme uyum gösterilmek istenmiştir (Malkoç, 2012).

Aynı zamanda Türkiye, savaş sonrasında gerek CHP içindeki sağ kanadın devletçilik politikalarını benimsememesi gerekse Sovyetlerin Türkiye'ye sözlü notaları, ABD ile yakınlaşmaya neden olmuştur. Böylelikle Türkiye, Dünya Bankası ve IMF'ye üyelik ve Truman Doktrinin ilanı sonrası 1949'da İsrail devletini tanıyarak, Nato'ya üye olmak istemiştir. Tarihçi Prof. Dr. Şemsettin Günaltay döneminde ise, Türkiye'nin ulusal kalkınma planları tamamıyla rafa kaldırılarak, Dünya Bankası'ndan bir kurul çağrılmasına karar verilmiştir. Türkiye ekonomisini, sanayisini, eğitim düzeyini, alt yapısını,

yönetim yapısını, tarımını ve diğer tüm konuları incelemek ve kalkınma raporu hazırlamak üzere Dünya Bankası Türkiye'ye çağırılmıştır. Ancak Bu kurul seçimlerden sonra 1950 yılının ortalarında Türkiye'ye gelmiştir (Albayrak, 2014) .

Sonuç

Dünya Bankası (resmi olarak, Uluslararası Yeniden Yapılanma ve İmar Bankası veya IBRD), 1944'te Bretton Woods Konferansı'nda, İkinci Dünya Savaşı'nın harap ettiği ekonomileri istikrara kavuşturmak ve yeniden inşa etmek için kurulmuştur. 12 Mart 1947 tarihinde ABD başkanı Harry Truman'ın ilan ettiği Truman Doktrini, Sovyetlere karşı özgür halkların direnişlerinin desteklenmesini ilan ederken, Truman Doktrininin açıklamasından yaklaşık iki buçuk ay sonra ABD Marshall Planını açıklayacak ve umutsuzluktan ve politik karışıklıklardan kaçınmak, özgür kurumları desteklemek ve Avrupa ekonomisini restore etmek için kalkınma yardımı yapılacağını beyan etmiştir. Böylece Yeniden Yapılandırma ve İmar Bankası (daha sonra Dünya Bankası adını alır) gelişmekte olan ülkelere odaklanmıştır. Marshall Planı ile Avrupa hızlı bir şekilde tekrar ekonomik olarak istikrara kavuşurken, aynı zamanda ABD ile ekonomik ilişkileri bağımlılık derecesinde gelişmiş ve İkinci Dünya Savaşı sonrası iyiden iyiye Avrupa'yı saran komünizm tehlikesi geçmiştir. Diğer yandan genç Türkiye Cumhuriyeti yaşadığı tarihi tecrübeler ışığında gelişmiş sanayilere ulaşmanın yolu olarak geçmişte bu ülkelerinde uyguladığı planlama ve kamu desteği ile sanayinin oluşturulması için devletçilik adı altında bir politika yürütmektedir. 1929 Ekonomik Bunalımı sonrası liberal ekonomiye olan inancın azaldığı ve tüm dünyada ekonomilerin içe kapandığı dönemde dünya ekonomisine paralel olarak uygulanmaya başlayan devletçilik politikaları ile Türkiye, kısa sürede büyük bir atılım göstermiş, Etibank, yeraltı kaynaklarının işlenmesi krom, bor fabrikalarının kurulması Sümerbank ise Türk sanayisini temsil eden pek çok fabrikanın kurulması ve bu işletmelerde sosyal hakların yaygınlaşmasında öncü rol oynamıştır. Ancak ABD'nin 1941 yılında kabul ettiği ve dış siyaset politikasını yönlendirme aracı olarak kullandığı Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması, pek çok ülkeyi kendine çekmek ve siyasi-ekonomik ilişkiler kurmak üzere kullanılmıştır. Suudi Arabistan, Çin, Türkiye, Meksika gibi birçok ülkenin faydalandığı Anlaşma, Türkiye için bir kırılma süreci ile yerli uçak sanayiindeki ilerlemelerin devletin alımlarının azalması nedeniyle gerilemesine neden olmuştur. Zira ABD uçak başta olmak üzere pek çok silah ve mühimmat göndermiştir ve düşük faizle geri ödeme talep etmiş daha sonra diğer birçok ülke gibi Türkiye'nin de kalan borçlarını silmiştir. ABD ve İngiltere savaş döneminde Türkiye'yi baskılamış, Almanya'ya krom satışı nedeniyle tarafsızlığının

bozulacağı ve Milletler Cemiyeti'nden çıkarılacağını bildirmişlerdir. Oysaki ABD savaş ekonomisiyle daha fazla zenginleşmiş bir ülkedir. Diğer yandan Sovyetler Birliği, Stalingrad muharebesini kazanınca, Türkiye'nin Almanya yanında savaşa gireceği kuşkusundan kurtulmuş, bir an önce Almanlara karşı Balkan cephesinde kendisine yardım etmesini yoksa savaş sonrası kurulacak olan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na katılmayı hak etmeyeceğini söylemiştir. Bir yandan Sovyetlerin Türkiye'yi kendi tarafına çekme çabaları, diğer yandan ABD önderliğinde kurulan yenedünya düzeninin daha cazip gelmesi Türkiye'yi bir yol ayırımına getirmiştir. Böylece, Türkiye Cumhuriyeti devleti, 1944 yılındaki Bretton Woods Konferansı'na ve 1945 yılındaki San Francisco Konferansı'na katılımı ile Batı bloğunda kendine yer bulmak üzere harekete geçmiştir. İsmet İnönü, karma ekonomi yönünde sinyaller vermiş, ABD'den Türk Büyükelçi Münir Erteğün'ün cenazesini getiren ABD'li Missouri savaş gemisinin heyecan ve coşkusuyla karşılanmış, ABD'den kredi alabilmek ve piyasa ekonomisine geçiş yapmak üzere ilk devalüasyon yapılmış, 1946 seçimleri DP'nin yükselişi ile devletçilik politikasının yüksek perdeden eleştirilmesi karşısında, 1946 İvedili Kalkınma Planı'nın ABD'nin önerisi ile Turkish Recovery Plan (Vaner Planı) olarak tarımsal ürünlerin ihracatı yönelimli tekrar düzenlenmesi, 1946 yılı Cemiyetler Kanundaki sınıf temelli sendikacılık politikasındaki değişiklik ve ılımlı sendikacılığa geçiş, tüm bu gelişmeler Dünya Bankası'na üyelik sürecinde genç Türkiye Cumhuriyeti'nin politika değişiklikleridir.

Kaynakça

- Akgün, S. K. (2015). Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler. *Ermeni Araştırmaları*, (50), 13-86. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erma/issue/43016/520831>
- Alacevich, M. (2009). *The Political Economy of the World Bank: The Early Years*. Stanford: Stanford University Press, USA.
- Albayrak, M. (2014). Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Yılları ve Demokratikleşme Sürecinin İlk On Yılı. *Ankara Barosu Dergisi*, 295-312
- Amaral, A.A.N., Frantz, A.H., Rauber, B.V., da Silva, LAD, Domenico, M. Crisis Response Window: Funds Allocation For Economically Disruptive Crises. In Ufrgsmun UFRGS Model United Nations ISSN 2318-3195 (7), 374-421.
- Ataç, K.K. (2017). 2. Dünya Savaşı Sonrası Sovyet Tehdidi ve Türkiye (1945-1946). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (25), 182-212.
- Bilgin, M.S. ve Morewood, S. (2004). Turkey's Reliance on Britain: British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943-47. *Middle Eastern Studies*, 40(2), 24-57. <http://www.jstor.org/stable/4289898>
- Bocutoğlu, E. ve Dinçaslan, M. (2014). 1925-1950 Döneminde Türk Havacılık Endüstrisi ve İkinci Dünya Savaşı Sonrası Konjonktürün Türk Havacılık Endüstrisine Etkileri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), Trabzon
- Dokuyan, S. (2013). İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 119-135.
- Dorn, C. and Ghodsee, K. (2012). The Cold War Politicization of Literacy: Communism, UNESCO, and the World Bank Author. *Diplomatic History*, 36(2), 373-398 Published by: Oxford University Press.
- Ertem, B. (2009). Türkiye ve ABD ilişkilerinde Truman Doktrini ve Marshall Planı, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 377-397, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed/issue/50238/647982>
- Ezell S., A Bretton Woods for Innovation, *World Policy Journal*, 28(3), 17-2, The MIT Press and the World Policy Institute. – Режим доступа : <http://www.jstor.org/stable/41479282>.
- Gause, F.G.(2010). The U.S. and the Persian Gulf. *Great Decisions Publication*, 79-92
- Gilbert, C. Powell, AThed Vines, D. (1999). Positioning the World Bank *The Economic Journal*, 109(459), Features, F598-F633.

- Güler, Y. (2004). I. Dünya Harbi Sonrası Türk–Amerikan İlişkileri 1945-1950. *Abi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (2) , 209-224. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefad/issue/57226/808295>
- Duncan Holtom, D. (2005) Reconsidering the power of the IFIs: Tanzania & the world bank, 1978-1985, *Review of African Political Economy*, 32:106, 549-568, DOI: 10.1080/03056240500467054
- Herring, G. C. (1969). Lend-Lease to Russia and the Origins of the Cold War, 1944-1945. *The Journal of American History*, 56(1), 93–114. <https://doi.org/10.2307/1902065>
- IMF Working Paper Strategy, Policy, and Review Department Classifications of Countries Based on Their Level of Development: How it is Done and How it Could be Done Prepared by Lynge Nielsen I Authorized for distribution by Catherine Pattillo February 2011
- James, H. (2019). “Chapter 12. The Multiple Contexts of Bretton Woods”. *The Bretton Woods Agreements: Together with Scholarly Commentaries and Essential Historical Documents*, edited by Naomi Lamoreaux and Ian Shapiro, New Haven: Yale University Press, 2019, pp. 254-272. <https://doi.org/10.12987/9780300245578-013>
- Kabir, M. A. (2020). Foreign Aid Effectiveness: Evidence from Panel Data Analysis. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 12(3), 283–302. <https://doi.org/10.1177/0974910120961570>
- Kaynar, İ.S. ve Kaynar, A.K. (2018). *Abd-Türkiye İlişkilerinin Gelişiminde “Ödünç Verme ve Kiralama Anlaşması*. Current Debates In International Relations & Law Kitabı içinde. (Ö.K.Küçüksolak ve A.M.Yıldız, Ed.) 109-120.
- Koçak, H. (2012). Paşabahçe Şişe-Cam’ın İlk Yılları: “Milli Fabrika Rejimi” *Çalışma ve Toplum*, 2 (33) , 15-48, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ct/issue/71798/1155210>
- Küçük, Ö. (2020). Dünya Bankası ile Yeni Bir Sosyal Politika Öznesi Olarak Beşeri Sermaye. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (2) , 475-498. DOI: 10.21547/jss.686386
- Küçük, Ö.(2021). Dünya Bankası Ve Çin’in Karşılıklı Faydaya Dayalı İşbirliği: Yenilik Önyargısının Üstesinden Gelmek. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 20-45.
- Lawson, M.L. ve Morgenstern, E.M. (2020). Foreign Assistance: An Introduction to U.S. Programs and Policy. CRS Report, Foreign Aid: An Introduction to U.S. Programs and Policy (CBD.int)
- Macekura, S. (2021). The Point Four Program and U.S. International Development Policy. *Political Science Quarterly*, 128 (1), 127-160.
- Machan, T. R. (2010). The Right to Freedom of Speech, Worship, and Private Property. *Geopolitics, History, and International Relations*, 2(2), 91–99. <https://www.jstor.org/stable/26804353>

- Madadi, H. (1970). United States Involvement in Middle East Politics. *Third Quarter*, 23(3), Third Quarter, 293-303
- Malkoç, E. (2012). Türk Basınında Truman Doktrini ve Türkiye'ye Amerikan Yardımları (1947-1950) . *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 0 (9) , 89-127, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/947/10681>
- McCourt, D. M., & Mudge, S. L. (2022). Anything but Inevitable: How the Marshall Plan Became Possible. *Politics & Society*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/00323292221094084>
- Naudé, W. (2010). Entrepreneurship, Developing Countries, and Development Economics. *New Approaches and Insights*, 34(1), 1-12.
- Onis, Ziya and Senses, Fikret, Global Dynamics, Domestic Coalitions and a Reactive State: Major Policy Shifts in Post-War Turkish Economic Development (October 2007). *METU Economic Research Center Working Paper* No. 20636, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1019997> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1019997>
- Öztoprak, İ. (2000). İkinci Dünya Savaşı Döneminde Adana Görüşmelerinin Siyasi Yönü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI(), 153-192.
- Şatıroğlu, A. (2012). San Francisco Konferansı Sonrası Dünyada Türkiye'nin Yer Arayışı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3 (12) , 23-40. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuosyoloji/issue/522/4928>
- Roaf, J., Atoyan, R., Joshi, B., Krogulski, K. and an IMF Staff Team (2014). 25 Years of Transition Post-Communist Europe and the IMF. *Regional Economic Issues Special Report*, – Washington, D.C.: International Monetary Fund.
- Roberts, G. (2011). Moscow's Cold War on the Periphery: Soviet Policy in Greece, Iran, and Turkey, 1943—8. *Journal of Contemporary History*, 46(1), 58–81. <https://doi.org/10.1177/0022009410383292>
- Sancaktar, C. & Sancaktar, C. (2012). Türkiye'de Çok Partili Rekabetçi Siyasetin Doğuşu: Siyasal Değişimin İç Ve Dış Dinamikleri. *Bilge Strateji*, 4 (7) , 31-64. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/bs/issue/3803/51012>
- Shakya, M. (2011). The World Bank and Private Sector Development: Is “Doing Business” an Extension of the Structural Adjustment Programme or a Departure? *St Antony's International Review*, 7(1), 30-47.
- Soland, P. (2019). The miracle (and mirage) of Mexican flight: Aviation development in Mexico, during and after the Second World War. *The Journal of Transport History*, 40(1), 25–43. <https://doi.org/10.1177/0022526618823931>
- Sweet, S.A. (1994). Work and power in post-Fordist production: A case study of four machine shops. University of New Hampshire the University of New Hampshire Scholars' Repository. Doctoral Dissertation.

- Tekeli, İ. ve İlkin, S.(1974). Savaş sonrası ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayını. Ankara.
- Temizer, A. & Özkan, M. (2013). İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Krom Ticaretinin Siyasi Ve Ekonomik Sonuçları. *Studies of The Ottoman Domain (Osmanlı Hakimiyet Sahası Çalışmaları)* , 3 (4) , 1-17. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ohsc/issue/11013/131735>
- Tomohisa Hattori. (2001). Reconceptualizing Foreign Aid. *Review of International Political Economy*, 8(4), 633–660. <http://www.jstor.org/stable/4177404>
- Toussaint, E. (April 9, 2020). World Bank and IMF support dictatorships. Series: 1944-2020, 76 years of interference from the World Bank and the IMF (Part 10) <https://www.cadtm.org/World-Bank-and-IMF-support-to-dictatorships>, Erişim: 01.10.2021
- Tuna, S.(2007). Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946. Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 7(13), 86-121.
- Yalçın, O. (2013). İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehditi Karşısında Kalan Türkiye'nin Batı ile İşbirliği Yapma Süreci, *Turkish Studies*. 8(5), 919-958.
- Young, E. A. (2007). The Constitution outside the Constitution. *The Yale Law Journal*, 117(3), 408–473. <https://doi.org/10.2307/20455798>
- Yasmin, B. (2005). Foreign Capital Inflows and Growth in Pakistan: A Simultaneous Equation Model. *South Asia Economic Journal*, 6(2), 207–219. <https://doi.org/10.1177/139156140500600203>
- Yavuz, E. (2016). Siyasi Mücadele Ekseninde Erzincan'da Faaliyet Gösteren Dernekler (1941-1960) . Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9 (2) , 105-124. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/26738/281588>
- Yılmaz, Ş. (2006). Challenging the Stereotypes: Turkish-American Relations in the Inter-War Era. *Middle Eastern Studies*, 42(2), 223–237. <http://www.jstor.org/stable/4284443>

Millî Mücadele Dönemi Anadolu Basınında Makalelerin Dilinden Birinci İnönü Muharebesi

Mesut Yavaş¹

Özet

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde İtilaf Devletleri, içlerinde Osmanlı Devleti'nin de bulunduğu İttifak Devletleri ile imzalanacak barış antlaşmalarının şartlarını görüşmek üzere 18 Ocak 1919'da Paris'te bir konferans toplamışlardır. Konferansın 6 Mayıs'ta yapılan toplantısında, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasına karar verilmiştir. Bundan sonraki süreçte hazırlıklarını tamamlayan Yunan birlikleri, 15 Mayıs 1919 sabahı İzmir'de karaya çıkmışlardır. Her ne kadar konferansta Yunanistan'ın işgal bölgesi İzmir Sancağı ile Ayvalık ilçesi olarak sınırlandırılmış olsa da ilerleyen süreçte Yunan Ordusu bunu vahşi bir işgale dönüştürmüş ve Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiştir. Yunanlıların bu ilerleyişi, kuva-yı millîye düşüncesinin doğmasını sağlamıştır. Batı Anadolu'nun farklı bölgelerindeki vatansever asker, esnaf, eşraf, aydın ve diğer yerel gönüllüler bölgelerinde kurdukları kuva-yı millîye birlikleriyle bu işgalleri durdurmaya çalışmışlardır. Bu bölgesel direnişlere rağmen karşısına çıkacak düzenli bir ordunun olmayışı Yunanlıların işini kolaylaştırmıştır, ta ki 1921 yılının Ocak ayına kadar. Diğer yandan Yunanistan'da yapılan 1920 seçimleri sonunda Megali İdea'nın aşırı savunucularından Başbakan Venizelos, iktidarı kaybetmiş ve ülkeyi terk etmiştir. Yurt dışında olan Kral Konstantin ise yeniden ülkesine dönerek tahta oturmuştur. Yeni Kral, kendisinin ve hükümetinin dış politikada Venizelos siyasetinin takipçileri olduklarını göstermek için Yunan Ordusu'na ilerleme emri vermiştir. Bunu yaparken aynı zamanda silah zoruyla Türklere Sevr Antlaşmasını kabul ettirmeyi de ummuştur. 6 Ocak 1921'de başlatılan Yunan birliklerinin ilerleyişi, 9-10 Ocak günlerinde İnönü mevzilerinde yaşanan muharebeler neticesinde durdurulmuştur. Türk Kurtuluş Savaşı'nın dönüm noktalarından biri olan Birinci İnönü Muharebesi'nde genç Türk Ordusu rüştünü ispat etmiştir. Elde edilen bu başarı yurtta sevinçle karşılanmış, zafere susamış halkın moralini yükseltmiş, Milli Mücadele hareketine moral

1 Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, myavas07@gmail.com. ORCID: 0000-0003-3560-2573.

ve motivasyon açısından çok ciddi katkılar sağlamıştır. Milli Mücadele Dönemi basını da yaşananlara duyarsız kalmamış ve bu başarıyı sayfalarına taşıyarak sevince ortak olmuştur. Bu çalışmada Birinci İnönü Muharebesi'nde elde edilen bu başarının, Milli Mücadele Dönemi Anadolu basınında nasıl yankılandığı makaleler üzerinden ele alınmış ve makalelerin dilinden verilmeye çalışılmıştır.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladığında Yunanistan savaşın dışında kalmıştır; fakat İngiltere ve Fransa 1915 yılının başından itibaren bu ülkeyi kendi yanlarında savaşa sokabilmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Buna karşılık toprak ödünü olarak da Batı Anadolu'yu önermişlerdir. Ancak bu dönemde Yunanistan Kralı Konstantin ile Başbakan Venizelos arasında hangi bloğun yanında savaşa girileceği konusunda fikir ayrılığı yaşanmıştır. Kral, İttifak Devletleri'nin yanında olunmasını savunurken Başbakan, İtilaf Devletleri'nin tarafında olunmasını desteklemiştir. Bu durum 1916 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Aynı yılın sonunda Venizelos, Kral'a karşı Selanik'te ayrı bir hükümet kurmuş ve İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katıldığını açıklamıştır. Kral Konstantin ise bu durum karşısında, İngiltere ve Fransa'nın da baskısı sonucu 1917 Haziran'ında tahtından feragat etmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Atina'ya dönen Venizelos, yeni hükümetini kurmaya müteakip 26 Haziran 1917'de, İttifak Devletleri'ne savaş ilan etmiş ve Yunanistan'ı, İtilaf Devletleri'nin yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokmuştur.²

Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri, mütarekeler döneminden iki buçuk ay kadar sonra mağlup devletlerle yapılacak barış şartlarını görüşmek üzere Paris'te bir konferans toplamışlardır. Konferansa 32 devlet katılmış ve konferansta her konu ile ilgili sayısı 50'yi aşan kurullar oluşturulmuştur.³ 18 Ocak 1919'da başlayan konferansın kararlarına Beş Büyük Devlet -Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya, İtalya- hâkim olmuştur. Konferansta bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan bir Onlar Konseyi kurulmuş; fakat bu konseye İngiltere ve Fransa hâkim olmuştur.⁴ Osmanlı mirasından faydalanmak isteyen Venizelos da konferanstan kısa bir süre önce 30 Aralık 1918'de, Dört Büyüklere bir muhtıra vererek Osmanlı topraklarından pay istemiştir. Kendisi bu muhtıra ile Marmara Denizi kıyısından başlayarak Kurşunlu-Uşak-Sarayköy-Muşla doğusu ile Akdeniz kıyısında Kalkan

2 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, s. 501-503.

3 Dursun Ali Akbulut, "Çöken Devlet", *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 13. bs., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2019, s. 148, ss. 131-157.

4 Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Cilt 1-2: 1914-1995, 14. bs., Alkım Yayınları İstanbul, 2004, s. 145.

çizgisinin batısında kalan toprakları, 3000 yıllık bir tarihi geçmişe ve Rum nüfusun çoğunluk iddialarına dayanarak talep etmiştir. Venizelos'un bu talebi Paris'te bir alt komisyonda görüşülmüş, Amerikan ve İtalyan temsilcilerin karşı çıkmaları üzerine de reddedilmiştir.⁵

Paris Barış Konferansı, İzmir'i ve hinterlandını kimin alacağı konusunda İtalya ve Yunanistan arasında yaşanan bir çekişmeye de sahne olmuştur. İngiltere Başbakanı Lloyd George, Paris'te 6 Mayıs 1919'da kendisinin yanı sıra Fransa Başbakanı Georges Clemenceau ve ABD Başkanı Woodrow Wilson'un da yer aldığı Üçler Konseyinde, "Türkiye'deki Rumları korumak" adına İzmir'e 2-3 tümen çıkarmak için Venizelos'a müsaade edilmesini önermiştir. Venizelos da Türklerin çıkarma harekâtından yalnızca on iki saat öncesinde haberdar edilmelerini istemiştir.⁶ Lloyd George'un bu teklifi, zamanlama konusunda manidardır. Çünkü bu teklif, İtalya Başbakanı Vittorio Emanuele Orlando ve onun Dışişleri Bakanı Sannino'nun geçici bir süre için konferanstan ayrıldıkları esnada gündeme gelmiştir. ABD Başkanı Wilson, İtalyanların olmadığı bu toplantıda İzmir'in kontrolünün İtalyanlar yerine Yunanlılara verilmesi konusunda Lloyd George ve Georges Clemenceau ile birlikte hareket etmiştir. Böylece İtalyanların Lloyd George'un önerisini veto etmesine ya da tepki göstermesine fırsat dahi verilmeden, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasına izin verilmiştir.⁷

Yunanistan'ın işgalini mütareke şartlarına uydurmak için kılıfı, Venizelos hazırlamış ve Dört Büyüklere sunmuştur. Başlangıçta işgal bölgesi İzmir Sancağı ile Ayvalık ilçesi olarak sınırlandırılmıştır.⁸ Paris'teki karar vericiler, ilk zamanlarda bunun "geçici işgal" olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak Yunan Ordusu bunu bir vahşi işgale dönüştürecek ve Barış Konferansı'nın kararlarını dikkate almaksızın bütün bölge üzerinde daimi bir Yunan yönetimi kurmayı amaçlayacaktır.⁹

İzmir'in işgali kararı, süratle uygulamaya konulmuştur. Nitekim İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthrope, 13 Mayıs 1919'da İzmir Valisi'ne gönderdiği notada, Mondros Mütarekesi'nin 7. Maddesi gereğince İzmir kışla ve istihkâmlarının 14 Mayıs 1919'da Müttefik Devletler tarafından işgal edileceğini bildirmiştir. Aynı akşam gönderdiği diğer bir

5 Celâl Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 6. bs., haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul, 2021, s. 23.

6 Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgali", *Millî Mücadele Tarihi I*, haz. Berna Türkoğan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2005, s. 57.

7 Stanford J. Shaw, *Türklerin İstiklal Harbi-Batılı Gözüyle Kurtuluş Savaşının Destansı Anlatımı*, EZR Yayıncılık İstanbul, 2017, s. 24-25.

8 Erikan, *a.g.e.*, s. 23-24.

9 Shaw, *a.g.e.*, s. 27.

notayla da 15 Mayıs sabahı İzmir şehrinin Yunan askerleri tarafından işgal edileceğini belirtmiştir.¹⁰ Yunanlılar, Türklerin işgale karşı nasıl bir tepki vereceklerini görmek için işgalden yaklaşık bir ay önce, 12 Nisan'da, küçük bir çıkarma denemesinde bulunmuşlardır. Bundan sonraki süreçte bütün hazırlıklarını tamamlayan Yunan birlikleri, 15 Mayıs 1919 sabahı hiçbir güçlükle karşılaşmadan İzmir'de karaya çıkmaya başlamışlardır. Böylece İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nda Yunanistan'ı yanlarına çekebilmek için vaat ettikleri Batı Anadolu topraklarından bir kısmını, biraz gecikmeyle de olsa, şimdi ona vererek vaatlerini yerine getirmişlerdir.¹¹

Yunan birliklerinin İzmir'e yönelik bu çıkarması, daha ilk günlerden itibaren mahalli halk arasındaki Rumlar tarafından sevinçle karşılanmıştır. Rumların bu neşesi, işgalin bir intikam aracı olarak düşünüldüğünü göstermiştir.¹² Nitekim Yunan askerleri şehre ayak basar basmaz yerli Rumlarla iş birliği yaparak katliamlar yapmışlardır.¹³ İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, halkta büyük bir heyecan uyandırmış ve işgal, Türk halkı tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkinin bir sonucu olarak da Yunanlılara karşı teşkilatlanmaya gidilmiş, her yerde milli cemiyetler ve kuvayı millîye teşkilatları kurulmaya başlanmıştır.¹⁴ Bu işgal iki bakımdan çok tehlikeli görülmüştür. İlki Yunanlıların uzun yıllar Osmanlı yönetiminde yaşamış olmalarının getirdiği psikolojiyle işgal ettikleri bölgelerde işkence ve zulüm yapacakları korkusunu barındırmış olmasıdır ve ne yazık ki Yunanlılar korkulanı yapacaklardır. Diğerisi ise Yunanlıların Batı Anadolu üzerinde birtakım emmeler besledikleri ve fırsat bulduklarında bu emellerini hayata geçirmeye çalışacakları düşüncesidir. Bundan dolayı bu işgalin ilhaka dönüşme ihtimali olmuştur ve bu durum endişe yaratmıştır.¹⁵

Nitekim geçen her gün bu endişenin yersiz olmadığını ortaya koymuştur. Yunanlılar, sadece şehrin işgaliyle de yetinmemişler ve şehrin emniyetini sağlamak bahanesiyle işgal sahalarını Manisa ve Aydın yönünde genişletmeye başlamışlardır. Karaya çıkardıkları bir müfreze ile Ayvalık'ı işgal girişiminde bulunmuşlar; fakat 172. Alay Komutanı Yarbay Ali Bey

10 Ali İhsan Sabis, *Milli Mücadele Hatıraları*, haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları İstanbul, 2021, s. 48.

11 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali-Mondros Mütarekesinden Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşuna Kadar Ulusal Savaşımızın Belgesi*, Cilt 1, 9. bs., İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2000, s. 237.

12 Shaw, *a.g.e.*, s. 28.

13 Sabis, *a.g.e.*, s. 48.

14 Özkaya, *a.g.m.*, s. 60.

15 Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı-Milli Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920*, Temel Yayınları İstanbul, 2006, s. 28.

ve mahiyetindekilerin mukavemetiyle karşılaşmışlardır.¹⁶ 29 Mayıs 1919 sabahı Ayvalık sahilinden karaya çıkarak ilerleyen Yunan birliklerine, 172. Alay askerlerince silahla karşılık verilmiştir. Böylece Türk düzenli birlikleri ilk olarak Ayvalık'ta Yunan işgaline karşı koymuşlardır.¹⁷ Ayvalık'ta ateşle karşılık verilen Yunanlılar, diğer bölgelerde ilerleyişini sürdürmüşler ve 28 Mayıs'ta Aydın'ı, 9 Haziran'da da Bergama'yı işgal etmişlerdir.¹⁸ Yunanlıların Batı Anadolu sahillerinden iç bölgelere doğru ilerlemesi, kuva-yı millîye düşüncesinin doğmasını sağlamıştır. Batı Anadolu'nun farklı bölgelerindeki vatansever asker, esnaf, eşraf ve diğer yerel gönüllülerin kurduğu kuva-yı millîye birlikleri, birbirinden bağımsız olarak hareket etmiş ve bölgelerindeki işgalcilere karşı silahlı mücadeleyi sürdürmüştür.¹⁹ İşgalcilere karşı savaşmak için bölgelerinde savunma birlikleri oluşturan halk, Mondros Mütarekesi'nin şartları gereği İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesi gereken silah ve mühimmatlardan kaçırabildiklerini bu haklı mücadelelerinde kullanmıştır. Trablusgarp Savaşı ile başlayan savaşlar silsilesi sonunda halkın yorgunluğuna ve ülkenin tükenmişliğine rağmen Türk halkının büyük çoğunluğu işgalcilere açık bir cephe almış ve kıt imkânlarına rağmen mücadele etmiştir.²⁰

İzmir'in 1919 Mayıs'ında Yunanlılarca işgali sadece Türk millî hareketini doğurmamış, aynı zamanda 1919-1922 yılları arasında yaşanacak olan Türk-Yunan muharebelerinin de fitilini ateşlemiştir. Yunanlılar, İzmir'e çıktıktan hemen sonra Türklere karşı acımasızca davranarak canavarca eylemlere girişmişlerdir. Bereketli Menderes Vadisi'ni yakıp yıkmışlar ve işgal ettikleri topraklardaki binlerce Türk'ü, işgal altında olmayan daha güvenli bölgelere göç etmeye zorlamışlardır.²¹ Yunanlıların İzmir'den başlayarak Batı Anadolu'nun içlerine kadar devam eden bu ilerleyişi, kuva-yı millîye birliklerinin direnişiyle durdurulmaya çalışılmıştır. Yunan ilerleyişini yakından takip eden Büyük Devletler, 18 Temmuz 1919'da yaptıkları toplantıda Türk millî kuvvetleri ile Yunanlılar arasında bir sınır tespiti yapılmasını kararlaştırmışlar ve bu görevi İtilaf Devletleri Kuzey Anadolu İşgal Kuvvetleri Komutanı General Sir George Milne'e vermişlerdir. General Milne, 10 Ağustos 1919'da Yunan Orduları Başkomutanlığına verdiği emirde işgal altında tuttıkları sınırlardan

16 Sabis, *a.g.e.*, s. 48.

17 Haluk Selvi, "Ayvalık'ın İşgali ve Belediye Çeşmesi Protokolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 51/17 (2001), s. 853.

18 Sabis, *a.g.e.*, s. 49-50.

19 Mücahit Özçelik, *Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş*, Yalın Yayıncılık İstanbul, 2013, s. 8.

20 Nikolay Georgiyeviç Korsun, *Türk Yunan Savaşı 1919-1922*, çev. Celal Pekşen, Kronik Kitap İstanbul, 2020, s. 21-22.

21 Arnold J. Toynbee-Kenneth p. Kirkwood, *Türkiye-İmparatorluk'tan Cumhuriyete Geçiş Serüveni*, çev. Hülya Karaca, Birey Yayıncılık İstanbul, 2003, s. 85.

ileriye geçilmemesini emretmiştir. Diğer yandan tespit edilen bölgenin sınırlarını gösterir bir tezkireyi de 3 Kasım 1919'da Harbiye Nezaretine göndermiş ve belirlenen bu hattın kabul edilmesini istemiştir. Alınan Hükümet kararı üzerine Nezaret, bu tezkireyi kabul etmiştir.²² Yunan ileri harekâtını bir süreliğine de olsa sınırlayan Milne Hattı, Ayvalık-Kozluca'nın kuzeyinden başlamış ve Soma ile Akhisar'ın batısından geçerek Manisa'nın kuzeyine uzanmış, Salihli'nin batısından devam ederek Ödemiş, Aydın doğusundan geçmiş ve Menderes Nehri boyunca devam etmiştir.²³

Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletlerince Paris'te Yunanistan'a vaat edilmiş olan Anadolu toprakları Batı Anadolu'da küçük bir bölgeyle sınırlandırılmış olduğu halde Yunanlılar, bu bölgeyi 1919 yılı Haziran ayı sonuna kadar işgal etmişlerdir. Fakat Türk-Yunan muharebelerinin önemli bir kısmı bu bölgenin çok daha ötesinde, Anadolu'nun içlerinde cereyan etmiştir. Yunan Ordusu'nun İzmir'den 400-500 km. uzaklarda muharebe etmesi siyasi ve askeri olmak üzere iki sebebe dayanmıştır. Venizelos, Türk topraklarında Büyük Devletlerinkine eşit bir bölgeye sahip olmak istemiştir. Barış şartlarını Yunanistan'ın lehine olacak şekilde değiştirebilmek için de Yunan Ordusu'nu Büyük Devletlerin hizmetine amade kılmıştır. Böylece Türk millî kuvvetlerini ezerek Türkleri, imzalatılmak istenilen barış şartlarını kabule mecbur bırakmayı amaçlamıştır. Askerler de askerliğin gereği olarak bu politik durumu desteklemişlerdir.²⁴

İngiltere ve Fransa gibi Büyük Devletlerin onayını alan Yunanistan, Milne Hattı'nda beklemekte olan ordusuna ileri yönde harekât emri vermiştir. Yunan Ordusu, 1920 Haziran sonunda Milne Hattı'nı aşarak üç koldan ilerlemeye başlamıştır. Ordunun bir kolu Balıkesir üzerinden Marmara Denizi'ne uzanmıştır. Şiddetli bir mukavemetle karşılaşmasına rağmen Bandırma, Bursa, Mudanya, Gemlik ve İzmit'i almış; Manisa-Akhisar-Bandırma hattı üzerinde kontrolü sağlamıştır. İçinde iki İngiliz gemisinin de bulunduğu İngiliz ve Yunan gemilerinden oluşan bir filoyla desteklenen ikinci kol da Rodos ve diğer Marmara adalarını işgal etmiştir. Bu kola mensup birlikler, on beş günden çok daha kısa sürede Trakya'daki millî kuvvetleri zayıflatmışlar ve 25 Temmuz 1919'da Edirne'ye girmişlerdir. Asıl üssü İzmir olan üçüncü kol ise doğuya doğru ilerlemiş ve 29 Ağustos'ta Uşak'ı almıştır. Bu işgaller yaşanırken Türk birlikleri henüz tamamen düzenli

22 Mustafa Turan, "İstiklâl Harbi'nde "Milne Hattı"', *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7/21 (1991): 567-579, s. 567-569.

23 Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı-Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle*, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara, 1983, s. 185.

24 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali-Mondros Mütarekesinden Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşuna Kadar Ulusal Savaşımızın Belgesi*, Cilt 2, 9. bs., Kastaş Yayınevi İstanbul, 2000, s. 495.

ordu şeklinde teşkilatlanamadığından sadece ateşkesten sonra ellerinde kalan çok az sayıdaki silah ve mühimmatla direniş göstermeye çalışmışlardır.²⁵

Yunan Ordusu, 1920 yazında Batı ve Kuzey Batı Anadolu ile Trakya'daki işgal sahasını o kadar genişletmiştir ki onları İstanbul'u işgalden alıkoyan sadece İtilaf Devletleri'nin yoğun baskısı olmuştur. Çünkü bu esnada yeni teşkil edilmekte olan düzenli ordu, batıda hala zayıf durumdadır.²⁶ Cepheye bunlar yaşanırken 10 Ağustos 1920'de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Sevr Antlaşması imzalanmıştır.²⁷ Bu antlaşma, İzmir Sancağı ile birlikte Turgutlu, Manisa, Akhisar ve Ayvalık ilçelerinin kademeli olarak Yunanistan'a bırakılmasını öngörmüştür. Ayrıca Batı Trakya'dan başka Edirne'yi de içine alacak şekilde Doğu Trakya'nın tamamını Yunanistan'a vermiştir. Antlaşmaya göre yeni Türk-Yunan sınırının Çatalca'nın 24 km. yakınından geçmesi kararlaştırılmıştır.²⁸

Sevr Antlaşması'nın imzalanması ulusal güçleri, düzenli bir ordunun kurulması konusunda çalışmalar yapan Mustafa Kemal'in etrafında toplamıştır. Diğer yandan Yunanistan'da yaşanan siyasi gelişmeler neticesinde İngiliz Hükümetinin desteğini alan Kral Konstantin, Aralık 1920'de Yunan tahtına çıkmıştır. Akabinde Anadolu toprakları üzerinde "Büyük Yunanistan" kurma fikrini ortaya atmış ve Türk Ordusu'nu ortadan kaldırmak amacıyla saldırıya geçen Yunan Ordusu'nun başına geçmiştir. Konstantin'in esas arzusu onu, Eskişehir'e yani Ankara'ya doğru yönlendirmiştir.²⁹ Bu yönelişin bir sonucu olarak da İnönü'de muharebeler yaşanmıştır. Bunlardan ilki Birinci İnönü Muharebesi olmuştur.

1. Birinci İnönü Muharebesi ve Sonuçları

a. Muharebe Öncesi Yaşanan Gelişmeler

Sivas Kongresi sonrası Ali Fuat Paşa, Heyet-i Temsiliye tarafından Batı Anadolu Kuva-yı Millîye Komutanı olarak atanmıştır. Böylece kuva-yı millîye önce Heyet-i Temsiliyeye, sonra da Türkiye Büyük Millet Meclisine bağlı olarak faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat kuva-yı milîyenin Yunanlılara karşı yapılan Gediz Taarruzu'nda başarısız olması ve Yunan işgalini sona erdirmeye yetersiz kalması üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, 1920 Mayıs'ından

25 Toynbee-Kirkwood, *a.g.e.*, s. 88.

26 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, 21. bs., İletişim Yayınları İstanbul, 2007, s. 223.

27 Korsun, *a.g.e.*, s. 32.

28 Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923*, 3. bs., Bilgi Yayınevi Ankara, 2016, s. 20-21.

29 Korusun, *a.g.e.*, s. 33.

itibaren düzenli ordu kurma çalışmalarına başlamıştır.³⁰ Yunan Ordusu, 22 Haziran 1920’de Milne Hattı’nı aşarak başlattığı taarruz neticesinde 8 Temmuz 1920’de Bursa’yı ve 12 Temmuz 1920’de de İznik’i işgal etmiştir. Sonra da 6 Ocak 1921’de Bursa yöresinden yapacakları bir sonraki saldırıya kadar beklemeye başlamıştır. Yunan taarruzu sonunda Batı Cephesi’nde bazı değişiklikler yaşanmıştır. Başarısız bulunan Ali Fuat Paşa görevden alınmış ve Batı Cephesi, 9 Kasım 1920’de Batı ve Güney Cephesi olacak şekilde ikiye ayrılmıştır. Albay İsmet Bey Batı Cephesi Komutanlığına, Albay Refet Bey de Güney Cephesi Komutanlığına atanmışlardır.³¹

1920 yılı sonunda, Birinci İnönü Muharebesi arifesinde, Anadolu’da bunlar yaşanırken Yunanistan da bazı siyasi gelişmelere sahne olmuştur. 14 Kasım 1920’de seçimler yapılmış ve seçim süresince “Barış”, “Çocuklarımız evlerine dönsün”, “Küçük ama onurlu Yunanistan” sloganlarıyla Anadolu’daki savaşa son vereceklerini vaat eden Venizelos muhalifleri seçimi kazanmışlardır. Böylece 1909 Darbesi ile iktidara gelen ve Yunanistan’ın dış politikasını Megali İdea’yı gerçekleştirmek üzere inşa eden Venizelos, seçimi kaybetmiştir. Venizelos, iktidarı süresince Balkan Savaşları’nda Yunanistan’ın topraklarını iki katına çıkarmış, Paris Barış Konferansı’nda aldıracağı kararlar Yunan birliklerinin Batı Anadolu’ya sevk edilmesini sağlamış, Sevri Antlaşması sürecinde Megali İdea hayalinin gerçekleşmesi için büyük çaba sarf etmiş ve nihayetinde İzmir’in ve Trakya’nın tamamının yönetimini almaya muvaffak olmuştur. Tüm bunlara rağmen sonunda Yunan halkının desteğini almayı başaramayan, seçimi kaybetmiş bir başbakan olarak ülkeyi terk etmiştir.³²

Diğer yandan halkın çağrısına uyan Konstantin, Yunanistan’a dönmüş ve yeniden Kral olarak tahta oturmuştur. Halkın gözünde yücelmek için hemen işe koyulmuş ve Venizelos yanlılarının üç yıldır hapiste tuttuğu General Papulas’ı Batı Anadolu topraklarındaki Yunan Küçük Asya Ordusu’na komutan atayarak Türklere karşı saldırı emrini vermiştir.³³ Çünkü bu dönemde Yunanistan’da “savaş ya da toprak kazancı fikri” hala en çok benimsenen görüşlerden biri olmuştur ve Kral Konstantin de Megali İdea’cılardan biri olarak bunu benimsemiştir. Öte yandan Yunanlılar, İngilizlere çok güvenmişler ve buna paralel olarak da İngiliz Başbakanı Lloyd George, eskiden olduğu gibi hala Yunanlıları desteklemeye devam etmiştir. Böylece Kral Konstantin’in Türk-Yunan savaşını devam ettireceği anlaşılmıştır.³⁴

30 Özçelik, *a.g.e.*, s. 9.

31 Fahrettin Çiloğlu, *Kurtuluş Savaşı Sözlüğü*, Doğan Kitap İstanbul, 1999, s. 34.

32 Hatice Yıldırım, “Türk Basımına Göre Venizelos’un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları”, *Çağdaş Türkiye Tarihî Araştırmaları Dergisi* 20 (41) (2020), s. 510-512, 533.

33 Alprekin Müderrisoğlu, *Sakarya*, Bilgi Yayınevi Ankara, 2018, s. 10.

34 Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi

Aslında devam eden muharebelerden dolayı Yunan Ordusu ile Yunan halkında bir bezginlik başlamıştır. Buna rağmen Türklere karşı savaşı en çok isteyenler, Anadolu'daki Rumlar olmuştur. Diğer yandan yeni Kral ve Hükümeti dışarıda batılı devletlerce, içeride de Venizelosçularca iyi karşılanmak için kendilerini Venizelos siyasetinin takipçileri olarak göstermek zorunda hissetmişlerdir. Hatta Kral tarafından Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanlığına atanan ve Türklere karşı saldırı emri verilen General Papulas, Kral'ın taç giyme töreni için Atina'ya geldiğinde yeni başbakanın kısa sürede Türklere karşı bir taarruz yapması isteğiyle karşılaşmıştır.³⁵ Tüm bunlar Yunanistan'daki yeni siyasi kadronun da Venizelos siyasetinin izinde olduklarını ve Anadolu'daki işgalleri sürdürmek istediklerini, dolayısıyla Türk-Yunan muharebelerinin çok yakında yeniden başlayacağını ortaya koymuştur.

b. Muharebe'nin Sebepleri

Yunanlılar, kendilerince birçok gerekçelerle bu muharebeye karar vermişlerdir. Yunanistan'da 14 Kasım 1920'de yapılan seçimler sonucu yeniden ülkesine dönen ve tahta çıkan Kral Konstantin ile yeni Yunan Hükümetinin Başbakanı Rallis, İtilaf Devletleri'ne karşı Sevr Antlaşması'nın kendilerine verdiği yükümlülükleri yerine getirmekten aciz olmadıklarını göstermek ve onların güvenini yeniden sağlamak için bir askeri harekâta karar vermişlerdir.³⁶ Ayrıca Türklerin büyük bir askeri hazırlık içerisinde olduğu ve saldırıya hazırlandığı yolunda haberler almışlardır. Belki kuşay-ı millîye birliklerinden düzenli orduya geçiş çalışmalarının istihbaratını bu şekilde algılamış olabilirler. Aldıkları bu duyumlar neticesinde hazırlık döneminin biran önce sonlandırılması için zayıf sandıkları Türk Ordusu'na karşı Eskişehir'e kadar ilerlemeyi ve onu kaynaklarından mahrum bırakmayı planlamışlardır. Bunu doğru bir hamle olarak görmüşler ve mevsimin kış olmasını engel olarak değerlendirmemişlerdir. Hatta bunun için İzmir bölgesindeki 3'üncü Tümeni, Bursa civarına taşımaya başlamışlardır.³⁷

Sabahattin Seleke'ye göre, Yunanlılar taarruza Türk Ordusu'nun Çerkez Ethem ile çatışmasından çok daha öncesinde karar vermişlerdir. Çünkü Kral Konstantin'in Yunan davasını ve Venizelos'u desteklemiş olan Lloyd George ile Clemenceau'nun desteğini kazanmaktan başka seçeneği yoktur. Bunun için de Türklere karşı muharebeyi devam ettirmesi ve bunda Venizelos

Ankara, 2019, 17- 18.

35 Erikan, *a.g.e.*, s. 169-170.

36 İzzet Öztoprak, *Türk ve Batı Kamuoymunda Milli Mücadele*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014, s. 189.

37 Erikan, *a.g.e.*, s. 170.

kadar gayretli olması gerekmektedir. Selek, Yunanistan'ın yeni iktidarının Venizelos'un siyasetini takip ettiğini İtilaf Devletleri'ne göstermek için böyle bir yolu seçtiğini ve Yunan taarruzunun "Ethem Olayı" ile doğrudan doğruya bir ilgisinin olmadığını ve bunun sınırlı hedefli bir hareket olduğunu savunmuştur.³⁸

Diğer yandan Yunanlılar, taarruz öncesi Anadolu'da zor durumda kalmışlardır. Bursa-Uşak-Sarayköy hattına kadar geldikleri halde, buradaki Türk kuvvetlerini aşamadıkları gibi siyasî yönden de "Türk Millî Hükümeti"ne taleplerini kabul ettirememişlerdir. Kral Konstantin, Yunan Meclisinin açılışında yaptığı konuşmada muharebeye devam edeceklerini bildirmiştir, bundan dolayı bunu sahada göstermesi gerekmiştir. Sonuç olarak Yunanlılar, Batı ve Güney Cephesi kuvvetlerinin çoğunun Gediz civarında Ethem ve kuvvetleriyle uğraştıkları bir sırada Türk kuvvetlerini sıkıştırarak imha etmek ve bu suretle Türklerin savunma gücünü ve azmini yıkmak için uygun zamanın geldiğine inanmışlar ve harekete geçmişlerdir. Bu inanış Yunan Komutanlığı'nı hazırlıksız ve mevsimsiz bir harekâta sürüklemiştir.³⁹

c. Muharebe'nin Gerçekleşmesi ve Sonuçları

İnönü Muharebesi öncesinde Yunanlıların Anadolu'da işgalci konumunda olan 7 Piyade Tümeni, 1 Süvari Tugayı ve müstakil piyade alayları bulunmaktadı. Yunan Küçük Asya Ordusu'nun Komutanı General Papulas idi. Tümgeneral Petmezas'ın emrindeki İzmir Kolordusu (İzmir, adalar tümenleri, süvari tugayı) Bursa'da, General Nider Komutası'ndaki 1'inci Kolordu (2'nci ve 3'üncü Tümenler) Uşak'ta konuşlanmış durumdaydı.⁴⁰ Yunan Ordusu, 6 Ocak 1921 sabahı saat 7'den itibaren Batı ve Güney Cephelerinden harekâta başlamıştır.⁴¹ Yunan taarruzu başladığı zaman, Batı Cephesi'nde (Yenişehir-İnegöl) hattında 24'üncü Piyade Tümeni ve Geyve'de bir takviyeli alay vardı. Güney Cephesi Komutanı da aynı şekilde Uşak Cephesi'nde İslamköy'de bir takviyeli alay bırakmıştı. 57'nci Tümen de Sarayköy'de konuşlanmış durumdaydı.⁴²

Fakat Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey, kuvvetlerinin önemli bir kısmını Kütahya'ya Çerkez Ethem üzerine sevk ettiğinden, İnegöl Cephesi'nde ancak 24'üncü Tümen'in az mevcutlu alayları perde hattı şeklinde yayılmışlardır.

38 Selek, *a.g.e.*, C. 2, s. 497-498.

39 *Türk İstiklal Harbi*, II'nci Cilt Batı Cephesi 3'üncü Kısım Birinci, İkinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), 3. bs., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara, 1999, s. 148-149.

40 Belen, *a.g.e.*, s. 275.

41 *TİH* II/3: 148-149.

42 Belen, *a.g.e.*, s. 275.

Hem Uşak hem de Bursa istikametinden yürüyüşe geçen Yunan birliklerinin ilerleyişi bundan dolayı kolay olmuştur.⁴³ Diğer yandan Yunanlıların ileri harekâtının haberini alan İsmet ve Refet Beyler, bu haber üzerine Ethem'e karşı küçük bir birlik bırakarak kendi kuvvetleriyle birlikte İsmet Bey İnönü ve Refet Bey de Dumlu mevziini tutmak üzere harekete geçmişlerdir.⁴⁴

İnönü Muharebesi'nin zamanını Yunanlılar, fakat muharebe sahasını Türkler seçmişlerdir. Çünkü Türk Ordusu'nun hazırlanan savunma planına göre Bursa ve Kocaeli yönünden gelecek olası bir düşman taarruzunun İnönü'de karşılanması öngörülmüştür.⁴⁵ Nitekim daha Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışından iki ay sonra taarruza geçen Yunanlıların, Bursa'ya ele geçirip buraya yerleşmişleri üzerine, Anadolu'nun savunması için son derece önemli olan kara ve demiryollarını koruyabilmek için İnönü'de savunma hattı kurulmasına başlanmıştır. Çünkü Marmara Bölgesi'nden İç Anadolu'ya giden tek stratejik yol, İnönü'den geçerek Eskişehir'e ulaşmaktadır ve buradan bir kol da Ankara'ya uzanmaktadır.⁴⁶ Bundan dolayı Türk komuta heyeti, teknik araç gereç ve mevcut bakımından çok üstün olan Yunanlılar ile İnönü yöresinde çarpışmayı planlamış ve birliklerini o bölgede toplamayı kararlaştırmışlardır. Ancak birliklerin toplanabilmesi için Yunan kuvvetlerinin İnönü'de olmalarının engellenmesi ve bunun için de oyalanmaları gerekmiştir. Bundan dolayı kademe kademe çekilen Türk kuvvetleri, Yunanlıları kâfi derecede oyaladıktan ve "Nazif Paşa mevziinde" büyük kayıplar verdirdikten hatta Yenişehir çevresinde karşı bir taarruzla onları geri püskürttükten sonra İnönü'nün kuzeyinde hazırlanmış mevzilere çekilmişlerdir. Böylece düşmanın "On iki saatte Eskişehir'e gelmek hususundaki tasavvuratını" akim bırakmışlardır. Bundan dolayı Yunanlılar, "Savcıbey-Kovalca-Karaağaç savunma hattında kısmen toplanmış" olan Türk birliklerine ancak, 9 Ocak 1921'de saldıramışlardır. Fakat bu saldırı çok şiddetli olmuş ve Türk savunma hatlarının bazı kısımlarında çözümler yaşanmıştır.⁴⁷

6 Ocak'ta ileri harekâta başlayan Yunanlılar, İnönü mevzileri önüne geldikleri 9 Ocak gününe kadar geçen üç günlük ilerleyişleri esnasında, Bilecik ve Bozüyük'ü de işgal etmişlerdir. Yunanlılar İnönü mevzileri önünde göründüklerinde cepheye yetişen Türk kuvvetleri de İnönü'deki yerlerini almışlardır. Böylece 9 Ocak'tan başlayarak durum çok daha ciddi

43 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt 1, (1884-1938), 14. bs., Remzi Kitabevi İstanbul, 2011, s. 169.

44 Belen, *a.g.e.*, s. 275.

45 Selek, *a.g.e.*, C. 2, s. 499-500.

46 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Bilgi Yayınevi Ankara, 2018, s. 262-264.

47 Tansel, *a.g.e.*, C. IV, s. 18-19.

bir hal almıştır.⁴⁸ Şiddetli çarpışmalara sahne olacak olan 10 Ocak günün sisli sabahına kadar İnönü mevziinde toplanabilen Türk kuvvetlerinin durumu şu şekildeydi:

24'üncü Tümen (32'nci ve 143'üncü Piyade Alayları ile 2'nci Piyade Alayı'nın 1'inci Taburu ve tümen bağlı birlikleri).

4'üncü Tümen (58'inci Piyade Alayı ve tümen bağlı birlikleri).

11'inci Tümen (70'inci, 126'ncı ve 127'nci Piyade Alayları ile tümen bağlı birlikleri).

24'üncü Tümen'in 32'nci Piyade Alayı ve 1'inci Taburu ile Tümen Hücum Taburu ve 11'inci Tümen'in 126'nci Piyade Alayı ile Depo Taburu Pazaryeri kesiminde yaptıkları muharebeler sonunda kısmen dağıldıklarından, muharebe yeteneğini kaybetmişlerdi. İnönü mevziinde toplanabilen bu birliklerin genel personel ve silah mevcudu ise 8500 er, 5500 tüfek, 47 makineli tüfek ve 28 top şeklindeydi. Bunların yanı sıra Batı Cephesi emrine verilen Depo Alayı'nın 2'nci Taburu Sincanköy ve Polatlı'dan, 174'üncü Piyade Alayı demiryoluyla Kütahya'dan, 2'nci Süvari Grubu da karadan hareket ederek İnönü'ye gelmek üzere yola çıkmışlardı. Bu birliklerin personel ve silah mevcudu ise 4000 kişi, 850 tüfek, 8 ağır makineli tüfek ve 700 kılıçtan ibaretti.

Diğer yandan 6 Ocak 1921 sabahından 10 Ocak 1921'e kadar Yenişehir ve İnegöl kesimlerinde harekâta katılan Yunan kuvvetleri, yaklaşık olarak iki piyade tümeni, bir süvari tugayı ve kolordu bağlı birliklerinden oluşmaktaydı. Bu kuvvetlerin personel ve silah mevcudu ise 427 subay, 15.816 er ve 12.500 tüfek, 270 makineli tüfek, 120 ağır makineli tüfek ve 72 toptan ibaretti.⁴⁹ Muharebeye katılan her iki kuvvet, personel ve silah bakımından karşılaştırıldığında, Türk kuvvetlerinin Yunanlılara oranla subay sayısında % 12, er sayısında % 47, tüfekte % 52, hafif makineli tüfekte % 94, ağır makineli tüfekte % 42, topta % 62 oranlarında eksik olduğu görülmektedir.⁵⁰

Türk Ordusu'ndan asker, silah ve teçhizat bakımından daha güçlü olan Yunan Ordusu, durgun ve sessiz geçen bir gecenin sonunda, 10 Ocak Pazartesi sabahı sisli bir havada saldırıya geçmiştir. Çarpışmalar saat 06.30'da başlamış ve İntikam Tepesi Yunanlıların eline geçmiştir.⁵¹ Stratejik bakımından çok önemli olan bu tepeyi almak için yapılan karşı taarruz sonuçsuz kaldığı

48 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III* (TBMM'den Sakarya Savaşı'na 23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 357-358.

49 TİH II/3: 194-195.

50 Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, s. 264.

51 Sarıhan, *a.g.e.*, s. 359.

gibi, cephenin sağ kanadındaki Türk kuvvetleri geri çekilmek zorunda dahi kalmışlardır. Hatta Yunanlılar, Batı Cephesi Karargâhının bulunduğu İnönü İstasyonu'nun kuzeyine kadar gelmişlerdir. Bu durumun düzeltilmesi için Kütahya ve Ankara'dan takviye olarak gönderilmiş olan taze kuvvetler de ayaklarının tozlarıyla cepheye sürülmüşler; fakat yapılan bütün fedakârlıklara rağmen günün sonunda durum, Türk kuvvetleri için hiç umut verici olmamıştır.⁵² Gelişmelerden haberdar edilen Genelkurmay Başkanlığı, Batı Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği telgrafta durumun Eskişehir'de tutunmaya elverişli olmaması halinde Eskişehir'deki malzeme ve cephaneyi elden çıkarmadan, gerekirse birliklerin Eskişehir doğusuna alınabileceğini bildirmiştir. Buna rağmen Batı Cephesi birlikleri 10/11 Ocak gecesini 24'üncü Tümen sağda, 11'inci Tümen solda ve 4'üncü Tümen ihtiyatta olmak üzere Çukurhisar mevziinde geçirmişlerdir.⁵³

9 ve 10 Ocak günlerinde her iki taraf arasında şiddetli muharebeler yaşanmıştır. Fakat 10 Ocak, Birinci İnönü Muharebesi'nin en şiddetli yaşandığı gün olmuştur. Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey, hatıralarında o günü şöyle anlatmıştır:

*“10 Ocak'ta düşmanın mukavemeti kırıldı, iradesi çöktü, çekildi. Tekrar ve telaşla eski yerine kadar gitti. Vaziyetin ne olduğunu anlamadan hızla geldiği yere döndü. İşte Birinci İnönü Muharebesi budur... Yunan Ordusu Başkumandanı Papulas, Ethem ile ayrı bir cephede muharebe ettiğimizi hesaba katarak, Türklerden böyle bir mukavemet beklemiyordu. Fakat 9 ve 10 Ocak günleri Türklerin mukabil taarruzlarıyla karşılaşp, o zamana kadar Anadolu'da görmediği bir muharebe tarzına Türk Ordusu'nda rastlayınca, 'Keşif yaptım, bu kadar kâfi, öğrendik' dedi ve bıraktı gitti. Yeni muharebede ısrar etmedi.”*⁵⁴

Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa da 11 Ocak 1921'de Büyük Millet Meclisi Başkanlığına ve bütün vekâletlere gönderdiği telgrafında bu muharebeyle ilgili olarak şu bilgileri aktarmıştır:

*“6 Ocak 1921'de Yenişehir ve İnegöl istikametinden başlayarak çeşitli şiddet ve aşamalarla İnönü mevzilerimize kadar uzanan düşman taarruzu, 9 ve 10 Ocak 1921'de Savcıbey-Akpınar-Karaağaç genel hattında meydana gelen çok şiddetli ve devamlı meydan muharebesinden sonra birliklerimizin kabramanca karşı koymaları ve müdafaaaları karşısında durmuş ve 10/11 Ocak 1921 gecesini düşman taarruzdan vazgeçerek hızla geri çekilmeye başlamıştır”*⁵⁵

52 Tansel, *a.g.e.*, C. IV, s. 19-20.

53 Belen, *a.g.e.*, s. 278.

54 İsmet İnönü Hatıralar, 6. bs., haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi Ankara, 2020, 232-233.

55 Hüsnü Özlü, “Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/82 (2012), s. 39.

Türk birlikleri 10/11 Ocak gecesini mevzilerinde bekleyerek geçirirlerken Yunanlılar, o günkü kayıplarını da dikkate alarak o gece çekilmeye karar vermişler ve bunu 11 Ocak sabahı süratle uygulamaya koymuşlardır. Batı Cephesi Komutanlığı, Yunanlıların çekilmeye başladığını o gün saat 15'te öğrenebilmiştir.⁵⁶ Yunanlıların muharebeyi keserek İnönü mevziinden çekildiklerinin geç öğrenilmesinde, iyi bir keşif yapılamaması ve temasın devam ettirilememesi etkili olmuştur.⁵⁷ Bu geri çekiliş sürecinde düşman ordusu yeterince takip edilememiştir. Bunda Türk kuvvetlerinin sayısının yeteri kadar fazla olmayışı ve mevcut kuvvetlerin çok yorgun olmaları etkili olmuştur.⁵⁸ Nihayetinde Yunan kuvvetleri, 11 Ocak sabahından itibaren takibe uğramadan Bursa'nın doğusundaki Dimboz mevziine çekilmişlerdir.⁵⁹

Yunan Ordusu'nun bu çekilişinde, Türk Ordusu'nun dinamik bir sevk ve idareyle düşmanın iki misli kuvvetine karşı yoğun bir savunma yapmış olması, Yunanlıların bu direniş karşısında kayıplar vererek hırpalanmaları ve ilerleme kudretini gösteremeyişleri etkili olmuştur.⁶⁰ Ayrıca taarruz halindeki Yunan kuvvetlerine karşı İsmet Bey'in savunma düzenindeki inadı ve tutarlılığı, Yunan ileri kuvvetlerinin merkezle bağlantılarını kaybetmiş olmaları bu çekilişi zorunlu kılan diğer faktörler olmuştur. Nihayetinde Birinci İnönü Muharebesi, düşmanın geriye çekilmesi ve Türk kuvvetlerinin muzafferiyetiyle sonuçlanmıştır.⁶¹

Yunanlılar, çekilmeye müteakip 11 Ocak 1921'de bir tebliğ yayımlamışlar ve bu tebliğlerinde, esaslı savunma hattında millîcilerin mukavemetini kırdıklarını; fakat Eskişehir'e girmek istemediklerini belirtmişlerdir.⁶² Diğer yandan Birinci İnönü Muharebesi'nde her iki taraf da kayıplar vermiştir. Türk kuvvetlerinde 4 subay ve 117 er şehit düşmüş, 12 subay ve 85 er yaralanmıştır. Ayrıca 5 subay ve 29 er de esir düşmüştür. Buna karşılık Yunanlıların, kendi kayıtlarına göre, bu muharebedeki kaybı 8 subay ve 49 er ölü, 9 subay ve 145 er yaralı ve birkaç da esir şeklinde olmuştur.⁶³

Yunanlıların Birinci İnönü Muharebesi'nde durdurulması yurttan sevinçle karşılanmıştır. Bu haber, zafere susamış olan halkın moralini yükseltmiş

56 İsmet Görgülü, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, 2. bs., Kastaş Yayınevi İstanbul, 1999, s. 87.

57 TİH II/3: 217.

58 Tansel, *a.g.e.*, C. IV., s. 21.

59 Belen, *a.g.e.*, s. 280.

60 Kahraman Yusufoglu, *Milli Mücadele Hatıraları-Geldikleri Gibi Güderler*, Yılmaz Basım İstanbul, 2015, s. 108-109.

61 İlber Ortaylı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, 13. bs., Kronik Yayınları İstanbul, 2020, s. 210.

62 Sarıhan, *a.g.e.*, s. 360.

63 TİH II/3: 246-247.

ve ülkede sevinç gösterileri yapılmaya başlanmıştır.⁶⁴ Birinci İnönü Muharebesi'nde elde edilen zafer, Mustafa Kemal'i de sevindirmiştir. Bu zafer sonrasında sevincini: “*Bu muharebe ile pek çok şey kurtarılmıştır!*” sözleriyle dile getirmiş ve sonra da “*Hayır, her şey kurtarılmıştır!*” diyerek elde edilen zaferin önemini vurgulamıştır.⁶⁵

Mustafa Kemal, Birinci İnönü Muharebesi sonrasında Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'i Büyük Millet Meclisi adına tebrik etmiştir. Kutlama telgrafında şu ifadelere yer verilmiştir:

“Erkâm Harbiyei Umumiye Reisi ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Beyefendi

İnönü meydan muharebesinde Garp cephesi kıtaatının yüümlü ve kahir kumandanız altında ibraz eyledikleri galebei katiyeden dolayı Zatı Devletlerine ve Kabraman Ordunuzun, bilümm kumandanlarıyla zâbitan ve efradına Büyük Millet Meclisinin kalbi tebrikâtını takdim ve bu muvaffakiyetin mukaddes topraklarımızı düşman istilasından kâmilten tablis edecek olan zaferi katiye bir mukaddemei hayır olmasını eltafi ilâhiyeden tazarru eder ve işbu tebrikâtın umum Garp Ordusu efrat ve zâbitanına iblâğımı rica ederim.

B. M. Meclisi Reisi

*Mustafa Kemal”.*⁶⁶

Mustafa Kemal, kazanılan başarının “Türk'ün sesini duyurmak” diye ağzından düşürmediği parolaya yardımcı olduğunu görmüş ve sevinmiştir. Ordu, bu başarıyla aynı zamanda kişiliğini de kazanmıştır (Erikan, 2021: 183).⁶⁷ Nitekim Birinci İnönü Muharebesi'ndeki bu başarı Nutuk'ta şöyle değerlendirilmiştir:

*“İznik'ten Gediz üzerinden Uşak'a kadar bir hat çekildiğini düşününüz, bu hattın, Gediz'in kuzeyinde kalan parçası iki yüz kilometredir. Gediz'den Uşak'a olan parçası da otuz kilometre kadardır. Düşman, üç tümenle bu hattın kuzey ucundan Eskişehir üzerine yürüdü. Bizim Gediz'de bulunan önemli kuvvetlerimiz, Eskişehir üzerinden bu düşman tümenlerini karşılamaya mecburdu. Karşıladi ve yendi. İnkulâbımızın tarihine, Birinci İnönü Zaferi'ni kaydetti”.*⁶⁸

64 Sarıhan, *a.g.e.*, s. 361.

65 Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları İstanbul, 2020, s. 330.

66 TBMMZC, Devre I, Cilt 7, İçtima 1, 133. İçtima, 13.1.1337 [13 Ocak 1921], s. 279.

67 Erikan, *a.g.e.*, s. 183.

68 Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2003, s. 372-373.

Diğer yandan Genelkurmay Başkanı Vekili Fevzi Paşa da 13 Ocak günü Meclis'te yaptığı konuşmada, Birinci İnönü Muharebesi'ne değinmiş ve genç Türk Ordusu'nun bu muharebeyle ilk rüştünü ispat ettiğini dile getirmiştir.⁶⁹ Bu muharebe sonunda Albay İsmet Bey, 1 Mart 1921'de Miralvalığa (Tuğgeneralliğe) yükseltmiştir. Birinci İnönü Muharebesi'nde elde edilen bu başarı, Batı Cephesi'nde kazanılan ilk zafer olması ve Sevr'i tatbik etmek isteyenlere millî teşkilatın ne demek olduğunu göstermesi açısından tarihi bir öneme sahiptir.⁷⁰ Yunanlılar, İzmir'e çıktıklarından bu yana bu muharebede ilk defa düzenli Türk birlikleriyle çarpışmışlar ve muharebe meydanını bırakarak geri çekilmek suretiyle Türklere gelecek için büyük bir moral üstünlüğü kazandırmışlardır.⁷¹ Birinci İnönü Muharebesi, her ne kadar çok büyük sayıda kuvvetlerin muharebesi olmasa da Türkler, bu muharebede en az vasıta ve kötü şartlar altında en verimli netice almak yolunda başarılı bir sınav vermişlerdir. Bu aynı zamanda, bütün engellemelere rağmen, düzenli bir ordu kurma konusundaki çalışmaların iyi neticeler verdiğini göstermiştir. Nitekim bu çalışmaların ilk meyvesi İnönü'de alınmıştır.⁷² Böylece Türk milletinin yeni kurulan orduya güveni de artmıştır. Elde edilen bu başarı, Türk milletinin çökmüş olan moralini oldukça düzeltmiş, ümitlerini arttırmıştır.⁷³ Birinci İnönü Muharebesi'ndeki bu başarı, yalnızca memlekette maneviyatı yükseltmemiştir, ayrıca Meclisin ve Hükümetinin de morali yükselmiştir.⁷⁴ Kazanılan bu zafer sonrasında Türkiye Büyük Millet Meclisine Anadolu'nun birçok şehir ve kasabalarını, belediyelerini, Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarını, askeri birliklerini temsilen kutlama telgrafları gönderilmiş ve kazanılan zaferden duyulan sevinç dile getirilmiştir.⁷⁵

Birinci İnönü Muharebesi'nde elde edilen zafer sonunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin otoritesi ve tanınırlığı artmıştır. Nitekim TBMM Hükümeti, Afganistan ve Sovyet Rusya tarafından tanınmıştır.⁷⁶ Önce Doğu'da Ermenistan'a, sonra batıda Yunanistan'a karşı kazanılan zaferler, millî hareketin diplomatik konumu hayli güçlendirmiştir. Bu durumda Fransızlar ve hatta İngilizler, Sevr Antlaşması'nın maddelerinin yeniden

69 Sarıhan, *a.g.e.*, s. 363.

70 Hamza Eroğlu, "İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 2/4 (1985): 65-84, s. 70.

71 TİH II/3: 217.

72 Aydemir, *a.g.e.*, s. 171.

73 TİH II/3: 247.

74 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 212.

75 Selek, *a.g.e.*, C. 2, s. 521.

76 Haluk Selvi-Bülent Cırık, *Millî Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, 2. bs., TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları Ankara, 2020, s. 16.

masaya yatırılmasının kaçınılmaz olduğunu anlamışlar ve Londra'da bir konferans yapmaya karar vermişlerdir.⁷⁷ Nitekim Birinci İnönü Zaferi'nde kısa bir süre sonra Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti ile birlikte bu konferansa davet edilmişlerdir. Böylece Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri Ankara Hükümeti'nin varlığını hukuken olmasa bile, fiilen tanımışlardır. İtilaf Devletleri'nin tekliflerine bakıldığında, Sevr'in hükümlerinin tüm korkunçluğuyla hala yaşatılmak istendiği görülmüştür. Değişiklik teklifleri içerikten ziyade ufak tefek bir iki şekil değişikliğinden öteye gitmemiştir. Nihayetinde her iki taraf da kendilerine önerilen teklifleri kabul etmemiştir.⁷⁸ İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nın maddelerini imzalatma konusunda bir kez daha hayal kırıklığına uğramışlardır. Fakat buna rağmen hayallerinden vazgeçmemişler ve umutlarını, Yunan Ordusu'nun başlatacağı bir sonraki taarruza bağlamışlardır. Oysa Birinci İnönü Zaferi, Mustafa Kemal'in de ifade ettiği üzere İkinci İnönü Zaferi'nin, Sakarya melhame-i kübrasının, en nihayet Türk vatanının; Türk istiklâlinin ilk zafer müjdecisi olmuştur.⁷⁹

Birinci İnönü Muharebesi yurt içinde ve yurt dışında geniş yankı uyandırmıştır. Dış basın gelişmeleri süratle sayfalarına taşırken, İstanbul ve Anadolu basını da yaşananlara duyarsız kalmamıştır. Nitekim Türk milletinin moral ve motivasyona ihtiyaç duyduğu bir dönemde elde edilen bu başarı, gazeteler vasıtasıyla daha geniş kitlelere ulaştırılmış ve kazanılan zafer, çok daha üst seviyelere çıkarılmıştır. Buradan hareketle bu çalışmada, Birinci İnönü Muharebesi'nin Millî Mücadele Dönemi Anadolu basınındaki yankıları araştırılmıştır. Fakat bu yapılırken muharebe ile ilgili bilgi, belge ve haberden ziyade bu zafer müjdecisi harbin, Anadolu'da sığağı sığağına nasıl karşılandığı, değerlendirildiği ve yorumlandığı makaleler üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bunun için Anadolu'nun dört farklı noktasından, Millî Mücadele'nin yanında ve safında yer alan dört farklı gazete; Kastamonu'dan *Açıksöz*, Ankara'dan *Anadolu'da Yeni Gün*, Konya'dan *Öğüt* ve Trabzon'dan *İstikbal* gazeteleri bu çalışmanın ana kaynakçasını oluşturmuştur. Bu gazetelerde düşünceleri ve fikirleriyle topluma yön veren ve Millî Mücadele'ye destek olan kalem erbabı, aydınlar, önderler, vd. tarafından bu konuyla ilgili olarak kaleme alınan makaleler tespit edilerek değerlendirilmiş ve Birinci İnönü Muharebesi makalelerin dilinden verilmeye çalışılmıştır.

77 Zürcher, *a.g.e.*, s. 224-225.

78 Şimşir, *a.g.e.*, s. 20.

79 Görgülü, *a.g.e.*, s. 87.

2. Açıksöz Gazetesinde Birinci İnönü Muharebesi

Millî Mücadele Dönemi'nde adından çok söz ettirmiş ve ilk sayısından itibaren Anadolu'daki direniş hareketini desteklemiştir. Kastamonu'da 15 Haziran 1919-14 Aralık 1931 tarihleri arasında yayımlanmıştır.⁸⁰ *Açıksöz* gazetesinin sahibi ve sorumlu müdürü önceleri Hüsnü (Açıksöz) Bey iken sonraları Ahmed Hamdi Bey olmuştur. İlk başlarda haftada bir ve tek sayfa olarak basılan gazete, 16 Eylül 1919'dan itibaren haftada iki gün yayımlanmaya başlanmıştır. 1920-1922 yılları arasında çok geniş sahada okunan *Açıksöz*'ün traji 1500'ü geçmiş ve böylece Kuzey Batı Anadolu'nun en etkili gazetesi haline gelmiştir. Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin de yayın organı olan *Açıksöz*'ün yazı kadrosunda Hasan Fehmi (Turgal), İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), İsmail Habib (Sevük), Mehmet Akif (Ersoy) gibi dönemin önemli kalemleri yer almıştır.⁸¹

Birinci İnönü Muharebesi, *Açıksöz* gazetesinde Yusuf Ziya Bey tarafından kaleme alınan "İnönü'nün Zafer Bayramı" başlıklı makalede ele alınmıştır. Yusuf Ziya Bey makalesinde ilk olarak bayramlarda mazinin değerli sinesinde yatan yakın büyüklerin hatırlandığını, zafer bayramında ise şan ve şeref dolu kahramanların, cennet-mekân şehitlerin akıllara geldiğini dile getirmiştir. İnönü Zafer Bayramı'nın da kendisine "Milano" geçidini, "Milano"nun şanlı ve şerefli kahraman şehidini, Abdülezel Paşa'yı, hatırlattığını bildirmiştir.⁸² Hatta kabri Milano'nun tepesinde bulunan Hafız Abdülezel Paşa için bir şairin kaleme aldığı aşağıdaki duayı da makalesine taşımıştır:

"Bu şanlı harp ile Abdülezel karın ebed

Mezarı olsun İlahî meleklerle ma'bed!

Yusuf Ziya Bey makalesinin devamında, İnönü Muharebesi kahramanlarını hatırlatarak Anadolu'nun imanlı kahramanlarının, Milona kahramanlıklarını -yirmi üç sene sonra- yeniden canlandırdıklarını ve şanlı bir zaferle taçlandırıp yücelttiklerini belirtmiştir. On günden beri İnönü'de inleyen toprakların İslâm âleminin hayat hakkı ve geleceğine kasteden elleri değil, dimağları da kırdığını ve ezdiğini ifade etmiştir. İnönü Zaferi'ni hakkın zaferi olarak nitelendirmiş ve bu zaferin, hakkını kurtarmaya azmetmiş bir milletin büyük ve şanlı bir

80 Uygur Kocabaşoğlu-Aysun Akan, *Mütareke ve Millî Mücadele Basım-Direnış ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer"ın 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul, 2019, s. 81.

81 Öztoprak, *a.g.e.*, s. XXII.

82 Abdülezel Paşa, Konya'nın Hadım ilçesine bağlı Aşağı Hadım Köyü'nde dünyaya gelmiştir. 16 yaşında er olarak girdiği Osmanlı Ordusu'nda 26 savaşa katılmıştır. Hafız Abdülezel Paşa, 1897 Türk-Yunan savaşında tuğgeneral rütbesindeyken Milano Geçidi'nde şehit düşmüştür. Bak. Erol Ülgen, (1996), "1897 Türk-Yunan Savaşı'nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülezel Paşa (1828-1897), Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 42 (1994), s. 169-172.

bayramı olduğunu dile getirmiştir. Hakkın kuvvete galip geldiğini belirterek şüpheli imanı ile aksine inananların, bu kesin delil önünde imanlarını yenileyip kanaatlerini düzeltmelerini istemiştir.

Yusuf Ziya Bey hıyanetin, cinayetin, fesat ve alçaklığın açtığı yollarla İnönü'ye kadar girebilen Yunan'ın zulüm ve alçaklık sürülerinin, bu muharebeyle yüzlerini geriye çevirdiklerini aktarmıştır. Arkalarından aralıksız patlayan, peş peşe gürleyen toprakların; kahraman ağızların gökyüzüne doğru yükselen "Allahu ekber" ilâhî sedasının sadece İslâm âlemine müjdelere işittirmekle kalmadığını, aynı zamansa Avrupa'nın sağır siyasetçilerine de İngiliz siyasetinin iflasını azametle, vakur ve kahredici bir sedayla haykırdığını bildirmiştir.

Ziya Bey, İnönü'de kanlarını döken İslâm kahramanlarının yalnızca Yunan'ın zulüm ve alçaklık sürüleriyle çarpışmadığını, bu kahramanların İngiliz siyasetinin doğurduğu hıyanet, cinayet ve alçaklıkla da uğraştığını ifade etmiştir. Gizli, açık birçok din ve iman düşmanlarının karşısında yalnız kalan Anadolu'nun imanlı aslanlarının, sadece Allah'ına güvendiğini vurgulamıştır. Bu İslâm kahramanları, yaratılıştaki Allah vergisi yiğitliğini ortaya koyarak tarihin altın kalemle kaydedeceği bir şekilde bu büyük zaferi de şan ve şeref dolu tarihlerine ilâve etmiştir. Bu güçlüğü de göğüs germiş, bu saldırıya da vücudunu siper etmiş ve nihayetinde zulüm ve alçaklık sürülerini sürüp çıkarmıştır. Allah'ına yaslanan, dayanan, yalnız bu itikat, bu iman ile çarpışan bir Müslüman topluluğunun, bir yiğitliğin şüphe yok ki ulaşacağı neticenin de bu olacağını ifade etmiştir. Merhamet ve İlâhî adaletin, bundan başkasına izin vermeyeceğini savunmuştur. Çünkü Kur'an-ı Kerim tehlikede idi, o şanı büyük olan kitabın hidayetini iman edenlerin yeryüzündeki yegâne bekâ hakkı ve hâkimiyeti tehlikede idi.

Yusuf Ziya Bey makalesinin devamında İngiliz siyasetini eleştirmiş ve asırlardan beri İslamiyet'in yaşam hakkına ve bekasına musallat olan, her fırsattan istifade ederek İslâmiyet'in bütün can damarlarını emen İngiliz siyasetinin, Gladstone düşüncelerinin vârisi olan İngiliz siyasilerinin, Kur'an-ı Kerim'i insanlığın ilerlemesine, huzur ve rahatına mâni olarak gördüklerini belirtmiştir. Bu düşüncelerinden dolayı da onu yeryüzünden kaldırmak, ona iman edenleri yok etmek ve esir etmek için gerekli alçakça vasıtaları hazırladıklarını bildirmiştir. İman ve itikat edelim ki, İngilizlerin İslâmiyet ile alâkalı siyasetinde tokluk yoktur; tok iken de yemek vardır diyen Yusuf Ziya Bey, İngilizlerin İslâmiyet'e yönelik siyasetinde kahramanlık, mertlik olmadığını; döneklilik ve hilekârlık olduğunu belirtmiştir. Yine aynı şekilde insaf, iyilik, şefkat ve merhametin olmadığını; yerine menfaat, esaret, zulüm ve kan olduğunu dile getirmiştir.

Makalesinde İngiliz siyasetini eleştirmeye devam eden Ziya Bey, İngilizlere göre siyasetin esasen yalancılık olduğunu fakat yalanın da bir kibarca, bir de bir gizli kapaklı söylenişinin olduğunu belirtmiştir. Nice (Nis)'te toplanacak siyaset oyuncularının bütün dünyaya haksızlıkları tamire, Şark'ta sulh ve sükûnu temine çalışacaklarını üstü örtülü olarak - alenen ilân edip dururlarken İngiliz kaplan siyasetinin emir ve işareti çerçevesince beklediklerini hatırlatmıştır. Bunu yaparken siyasetin, o yalancılığın bütün nezaketini unuttuklarını aktarmıştır. İngiliz siyaset oyuncusu İslâm âlemine yeni bir hıyanet ve cinayet tuzağı hazırladığında, diğer siyaset oyuncularının, bunu seyrettiklerini belirtmiştir. Bu cinayet ve hıyanet tuzağından Anadolu'nun sağlam çıkmayacağına artık iyiden iyiye inanan İngiliz aktörünü beklemeye koyulmuşlardır. Çünkü -onlara göre- siyasette hak yoktur, siyasette baş eğilecek tek kuvvet vardır. Anadolu'nun azim ve yiğitliği onları Nice (Nis)'ta toplanmaya sevk etmiştir. O azim ve yiğitliğin yollarına ise yeni bir tuzak kurulmuştur. Bunun için beklemek gerekmektedir. Ziya Bey'e göre, İngiliz siyaseti yeni hazırladığı, yeni icat ettiği bu cinayet ve hıyanet tuzağından Anadolu'nun sağlam çıkamayacağını hayal etmiştir. Ama Allah'a hamd olsun ki İnönü'de inleyen topraklar, bu hayal ve bu rüyanın boş olduğunu ilân etmiştir. Ayrıca Anadolu'nun büyük bayramını, büyük zaferini kutlamıştır.

Yusuf Ziya Bey makalesinin sonunda, iflasını İnönü'de bir defa daha Anadolu topraklarıyla ilân eden İngiliz siyasetinin artık iâde-i itibarına Allah'ın yardımıyla şahit olmayacaklarını dile getirmiştir. Bundan dolayı da İnönü'nün Zafer Bayramı'nın başlı başına bir tarih olduğunu vurgulamıştır. Çünkü bu zafer, hem yeni dönemin müjdecisi hem de İngiliz siyasetinin iflasının ve yok oluşunun sebebidir. Yusuf Bey, son olarak bu şanlı zafer vesilesiyle başta İsmet Bey olmak üzere, bütün komutanları, subay ve erleri kutlamıştır. Ayrıca onların kahramanca hizmetlerini kutlamanın her Türk'ün, bilhassa her Müslüman'ın coşan sinisini yüceltecek bir vazife olduğunu belirtmiştir.⁸³

Yusuf Ziya Bey'in makalesinde genel olarak İnönü Muharebesi'nin Türk milleti için anlam ve önemini izah edildiği, muharebenin neticesinin askeri ve siyasi anlamda içerdiği mesajların ele alındığı ve İngilizlerin, İslam âlemi ile Anadolu'ya yönelik politikalarının eleştirildiği görülmektedir.

3. Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi'nde Birinci İnönü Muharebesi

İlk sayısı 2 Eylül 1918'de Yunus Nadi Bey tarafından *Yeni Gün* adıyla İstanbul'da çıkarılmıştır. Nadi Bey aynı zamanda gazetenin başyazarlığını da yürütmüştür. 9 Ağustos 1920'den itibaren ise Ankara'da *Anadolu'da Yeni Gün* adıyla yayımlanmaya başlamıştır. Sakarya Savaşı sırasında Kayseri'ye

83 "İnönü'nün Zafer Bayramı" *Açıksoz*, 17 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

taşınan gazete, burada 31 sayı yayımlanmış ve Sakarya Savaşı'ndan sonra yeniden Ankara'da yayımlanmaya devam etmiştir. 1924 yılının ilk haftasında kapanmış ve 7 Mayıs 1924'ten itibaren de *Cumhuriyet* adı altında yayın hayatını sürdürmüştür. Ulusal direniş yanlısı basın içerisinde en kuvvetli ve nitelikli gazetelerden biri olmuştur. Mustafa Kemal'in düşüncelerini yansıtmış, Misak-ı Milli'yi desteklemiştir.⁸⁴ *Anadolu'da Yeni Gün*, 1922 yılının ortalarına kadar tek yaprak (2 sayfa) olarak yayımlanmıştır. Gazete, Büyük Millet Meclisi içindeki olay ve gelişmeleri başyazarı ve çok sayıda mebus yazarları vasıtasıyla içerden ve yakından izlemiştir. Ayrıca önemli iç ve dış olayları yerinden takip edebilmek için yurt dışına ya da cepheye muhabir göndermiş ve olayları yerinden ve doğrudan izleyerek o günün koşullarında ileri bir gazetecilik yapmıştır.⁸⁵

Birinci İnönü Muharebesi, Yunus Nadi Bey tarafından *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde kaleme alınan "Son Taarruz" başlıklı makaleye konu olmuştur. Nadi Bey makalesinde ilk olarak Türk mukavemetinin Yunanistan'da Venizelos'u susturduğunu ve Avrupa'nın galip devletlerinin politikalarını da alt üst ettiğini dile getirmiştir. Nitekim İtalya ve Fransa'nın, Sevr Antlaşması'nın maddelerinde değişiklik yapılmasından başka çare kalmadığını açık ve kesin bir şekilde bütün basın aracılığıyla duyurmakta ısrarcı olduklarını belirtmiştir. Fakat İngiltere'nin, Avrupa için artık kaybolmuş olduğunda şüphe olmayan meselenin yakasını bırakmayı bir türlü kabul etmediğini, dün nasıl Başbakan Venizelos'u görevlendirdiyse bugün de Kral Konstantin'i görevlendirme girişiminden vazgeçmediğini aktarmıştır. Venizelos'un iktidardan inmesinin ihtimal dâhilinde Venizelos'tan ziyade İngiltere üzerinde tesiri olduğunu, çünkü Venizelos'un gerçekte İngiltere'nin itaatkâr ve sefil bir aletinden başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.

Yunus Nadi Bey, İngiltere'nin Türkiye'yi parçalamak ve yok etmek gerektiğine inandığını ve bu ülkenin Anadolu'daki elçisi Venizelos'un, İngiltere'nin bu maksadına hizmetten başka bir şey yapmadığını dile getirmiştir. Her ne kadar görünüşte Yunanlılık hesabına çalışıyorsa da gerçekte Venizelos'un hareketinin esasının şüphesiz Yunanistan'dan on kere, yüz kere yüksek olan İngiltere'nin politikalarına hizmetkârlıktan ibaret olduğunu belirtmiştir. Bu konuda bir değerlendirmede bulunarak, eğer Venizelos'un iktidardan düşmesiyle Yunanistan'ın bu İngiliz hizmetkârlığı son bulacak olsaydı, o zaman İngiltere'nin Şark politikasının yıkılmış olması gerektiğini, ama yıkılmadığını bildirmiştir. Venizelos'un iktidardan düşmesini, yıkılmanın belli başlı emarelerinden biri olarak görmüş ve İngiltere'nin, ortaya çıkan

84 Öztoprak, *a.g.e.*, s. XXVIII-XIX.

85 Kocabaşoğlu-Akan, *a.g.e.*, s. 163.

tehlikeye karşı yıkılmağa meyletmış bir binanın altında kalmayı göze alan bir adam hırsıyla tamire çalıştığını ve böylece dış görünüşü korumaya gayret ettiğini dile getirmiştir.

Yunus Nadi Bey, makalesinde İngiltere'nin bu konuda yaptıklarına da değinmiş ve Venizelos'un iktidardan düştüğü haberi Londra'ya ulaştığında, Lloyd George Hükümetinin "Ker" isimli bir amirale derhal İsviçre'nin Lozan şehrine gitmesi emrini verdiğini ve bu emirle birlikte ayrıca orada yapması gerekenlerin yazılı olduğu bir talimatta tebliğ ettiğini bildirmiştir. Nadi Bey, General Ker'in vaktiyle Atina'da bulunduğunu ve Konstantin ile yakından tanıştıklarını, bu eski tanışıklığın yeni vazifeye ait mülakat ve müzakereyi daha kolay kılabilceği için İngiltere'nin nazarında Venizelos'un iktidardan düşüşünün, Kral Konstantin'in Yunan taç ve tahtına dönmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir. Bundan dolayı Yunanistan'da iş görmek için bundan sonra kendisiyle anlaşılacak kişinin Kral Kostantin'den ibaret olabileceğini belirtmiştir. Amiral Ker, Lloyd George'un verdiği talimata göre bu görüşmede Kral Konstantin'e şunları iletmekle görevlendirilmiştir:

Venizelos'un izlediği politikayı terk etmek niyetinde isen İngiltere'nin ve bütün dünyanın husumetleri karşına dikilecektir. Eğer o politikayı takip edersen, kolay anlaşabiliriz ve her şey kolay hal olunabilir. Biliriz Yunanistan harpten usanmıştır. Anladı ki Anadolu seferi ile baş edebilmek kolay değildir. Fakat Yunanistan'a Kral olarak dönmek istiyorsan Venizelos'un siyasetinden feragat etmiş görünmemelisin...

Yunus Nadi Bey makalesinin devamında, bu görüşmeden sonra Kral Konstantin'in bu haber ve baskı altında Atina'ya döndüğünü ve hükümeti ile Anadolu seferinde devam ediyor görünmenin fiilî delillerini vermek mecburiyetinde kalarak Anadolu'daki Yunan ordularını takviye ve hatta İnönü'de olduğu gibi taarruza dahi sevk ettiğini bildirmiştir. Bu sözlerinin Kral Konstantin'in Türklerle harp etmek istemeyeceği anlamına gelmediğinin altını çizen Nadi Bey, Termofil Muharebesi'nin mağlubu olan Kral Konstantin'in Türklerle harp etmek istemeyeceğini belirtmiştir. Fakat Yunan milletinin, Anadolu seferinin Yunanistan için baş edilebilir bir dava olmadığına kanaat getirdiğini, İnönü'deki taarruzun daha ziyade İngiliz baskı ve zorlamasıyla yapıldığını, kendisinin de anlatmak istediğinin tam da bu olduğunu ifade etmiştir. İngilizlerin zorlamasının manevi bir tehdit mahsulü olduğunu, Türklerin karşısındaki fiili düşmanların ise Yunanlılardan ibaret bulunduğunu aktarmıştır. Önünde sonunda Türklerin mukaddes topraklarından kovup çıkarmak mecburiyetinde oldukları ve Allah'ın yardım ve inayeti ile çıkaracakları bu düşmanlarıyla şimdi yeniden yaka paça harbe tutuştuklarını dile getirmiştir.

Yunus Nadi Bey, makalesinin sonunda resmî tebliğlere dayanarak son taarruzun ağırlık merkezinin İnönü istikametiyle Pazarcık'tan Eskişehir'e kadar olan saha olduğunu açıklamıştır. Türk askerinin büyük bir manevra kabiliyetiyle kahramanca harp ettiğini ve bunun çok büyük bir gerçek olduğunu belirtmiştir. Mondros Mütarekesi'nden itibaren Türk milletinin en büyük eksiginin bilhassa mütareke ile silahtan arındırılan ordusunu, ordu olarak meydana çıkarabilmek noktasında toplandığını açıklamıştır. Haricî ve dâhilî pek çok musibetlere rağmen bu sahada emin ve muntazam adımlar atılmaya başlandığını, şimdi ise fiili neticelerin Eskişehir'in kuzeyinde cereyan eden harpte düşmanı toptan telef eden sebat ve mukavemetle idrak edildiğini dile getirmiştir. Bu noktanın takdirinin bu gün değilse yarın millî davanın kazanılması demek olacağını ve şimdiki mücadelenin dahi düşmanın hezimetini neticelenerek yüzlerinin güleceğini belirtmiştir. Son olarak ise orduya olan güvenini göstermek için Türk Ordusu'nun Yunan karşısında aciz ve mağlup olmayacağını, önünde sonunda bunu ispat edeceğini ve millet olarak bundan emin olunması gerektiğini bildirmiştir.⁸⁶

Yunus Nadi Bey'in makalesinde İngiltere'nin Kral Konstantin'i nasıl tahta çıkardığı ve ona ne gibi görevler verdiği konusunda bilgiler aktarıldığı, İngiltere'nin Türklere yönelik politikasına değinildiği ve Anadolu'daki Yunan işgali ile İnönü Muharebesi'nin arkasındaki nedenlerin ele alındığı görülmektedir. Ayrıca Yunanlıların er ya da geç bu mukaddes topraklardan çıkarılacağı, yapılması gerekenin ise millet olarak orduya güvenmek olduğu yönünde tavsiyelerde bulunulduğu anlaşılmaktadır.

4. Öğüd Gazetesi'nde Birinci İnönü Muharebesi

1917-1923 yılları arasında yayımlanan *Öğüd* gazetesinin sahibi, Selanikli Abdulgani Ahmet Efendi idi. Gazetenin başlık klışesinin altında "*Âmâl-i millîyeye hizmetkâr, menâfi-i vataniyeye hürmetkâr ve müstakil'ül efkâr yevmi Türk gazetesidir*" cümlesi yer almaktaydı. Bu cümleden de anlaşıldığı üzere gazete, ulusal kurtuluş hareketinden yana bir tutum benimsemiştir. İtilaf Devletleri aleyhine ve özellikle de İngiltere hakkında yazılar yayımlamıştır. 1917 yılından Ekim 1919'a kadar Afyonkarahisar'da yayımlanmış olan *Öğüd*, bu tarihten itibaren Konya'da *Nasihât* adıyla yayımlanmaya devam etmiştir. 1921 Temmuz'undan itibaren Ankara'da da basılmaya başlayan gazete, iki şehirde birden aynı zamanda yayımlanan ilk günlük gazete olmuştur.⁸⁷ *Öğüd*, "Büyük Mücadele"nin bayrakçısı olan gazeteler arasında özel bir yere sahiptir. Ankara'nın desteğine ve Mustafa Kemal'in özel ilgisine

86 "Son Taarruz", *Anadolu'da Yeni Gün*, 12 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

87 Öztoprak, *a.g.e.*, s. XXI-XXII.

mazhar olması onu özel ve önemli kılmıştır. Gazetenin yayın politikasının oluşturulmasında Mustafa Kemal'in önemli rolü olmuştur. Nitekim Sivas'tan Ankara'ya geldikten sonra gazete ile bizzat ilgilenmiştir.⁸⁸

Birinci İnönü Muharebesi, *Öğüt* gazetesinin 20 Ocak 1921 tarihli nüshasında yayımlanan “Büyük Zafer Karşısında” başlıklı makalede ele alınmıştır. *Öğüt*'ün makalesinde ilk olarak Osman oğullarının bu savaşta aslan kesildikleri dile getirilmiştir. Türklüğün ve İslamiyet'in mukadderatı konu olunca, Eskişehir'in Şark ile Garbı ayıracağı idrak edilince kuruyan kanlar cereyana, görülmeyen mevcudiyetler heyecana, tembel dimağlar faaliyete, mütevekkil ve mütevazı simalar ani harekete başlamış, kelimenin tam anlamıyla Türk'ün ayrıntı kabarmıştır.

Fakat bu kabaran ayrıntı dağılan köpükleri artık beyaz değil kırmızıdır. Bu köpük üç gün Akpınar sırtlarına dağılmış ve sonra dalgalanmaya başlamıştır. Artık o, bir köpük değil bir sancak olmuştur. Kırmızı bir sancak: Türk'ün sancağı ve o sancağın içinde kalan beyaz bir ay yıldız, ancak bir şeyi göstermektedir. Türk'ün temiz ve lekesiz alını. Evet, beyaz alınlarla kırmızı kanlar, sema kadar yüksek vicdanlar ve ay yıldız kadar şaşaalı bir mazi.

Öğüt'ün makalesinde Türk Ordusu'nun 9 ve 10 Ocak 1921'de *Savcıbey-Akpınar-Karaağaç* genel hattında gösterdiği direnişe dikkat çekilmiş ve Akpınar övülmüştür. Nitekim Akpınar'ın, Çanakkale kadar büyük, Çatalca'dan yüksek, Dömeke'den yüce, Plevne'den parlak, Ahıska'dan muhteşem, Kars'tan yüksek, Kanije'den kıymetli, Ergiri'den şanlı, Bağdat'tan şöhretli, Çaldıran'dan dehşetli, İstanbul'dan ulvî, Niğbolu'dan muhterem, Bursa'dan mübarek, İznik'ten kutlu, İnegöl'den aziz ve Yarıhisar'dan, Bilecik'ten hatta Karacahisar'dan daha mukaddes olduğu dile getirilmiştir. Çünkü onlar Türklükle doğmuş ve yaşamış, ama Akpınar onu ölümden kurtarmıştır. Bundan dolayı *Öğüt*, Akpınar'ı bir beşiğe benzetmiş ve orada Türklüğün ölümden sonra dirildiğini bildirmiştir. Hatta Akpınar'ın “Megali İdea”nın gömüldüğü bir lahit olduğunu belirtmiştir.

Öğüt'e göre Akpınar, Türk'ün tarih ve ananelerine de güzel yakışmıştır. Pınar, Türk yurtlarının vasfıdır; aklık, temizlik ve namuskârlık ise Türk'ün neslinin seçkin vasfıdır. Sakarya'nın iki kolu arasında Akpınar sırtlarının kıymeti Sakarya'nın tarihi kadar büyüktür. Gerçi çıplak bir sırt, ne dağlarında ağaçlar, ne kırlarında çiçekler, ne bağlarında yeşillik, ne bir küçük kelebek,

Ne aşk ve ne bir cazibe var sanki bir mezar gibidir

Bu milletin ebedî derdi âh-ı zâr gibidir.

Fakat ne olursa olsun çıplak olsun, çorak, köhne, harap olsun, yalçın kayalık tehlikeli ve kasvetli olsun, orası milletin Hıra Dağı'dır. Milleti seven orayı da sevmelidir. Çünkü orası Akpınar'dır. Orada Sümerlerden yetmiş, Hititlerden elli beş, Selçuklulardan on iki ve Osmanlılardan yedi asır sonra Avrupa'nın ısrarı dışları ve kemiren tırnakları karşısında Türklüğün kurtuluşudur.

Öğüt'ün makalesinde Wilson'un on dört maddesi, Lloyd George'un medeniyet görüşleri ve Clemenceau'nun sosyal esasları hazırlanırken niyetlere bakıldığında uluslararası hissiyatta temizlik ve saflığın değil şeytanlığın hâkim olduğunun görüldüğü dile getirilmiştir. Dün hakarete uğrayan Türklüğün, Türk millî ordusunun doğması ve Türklüğün kuvvetinin neticelerini göstermeye başlamasıyla hürmete nail olmaya başladığı ifade edilmiştir.

Çünkü onun tarihine Akpınar ilâve edilmiştir. Bundan sonra artık Yunanlılar için Termofil, Fransızlar için Maren ne ise Türkler için de İnönü ve Akpınar odur. Belki Akpınar'da fazla hiçbir şey görülemeyebilir. Belki toprakların içindeki kanlardan, çürüttüğü kemiklerden yarın orası hakkında müspet bir fikir elde edilebilecek hiç bir eser kalmayabilir. Belki şimendiferler geçerken, belki bir haritayı mütalaa ederken o sırtlar hakkında insanların akıllarına hiç bir hususî fikir gelmeyebilir. Fakat 11 Ocak 1921 tarihi ve Akpınar sırtları, coğrafya ve tarihini bilen her Türk için o günden itibaren birer iftihar ve gurur noktası olmuşlardır. 17 Kânûn, 10 Temmuz ve 13 Nisan tarihlerine belki daha yüksek bir kıymetle bir de 11 Kânûn-ı sâni ilâve edilmiştir. Ayrıca Karacahisar, İznik, Bursa, Edirne, Kosova, İstanbul, Niğbolu, Mohaç, İşkodra, Belgrat, Bağdat, Çaldıran, vb. zaferler kazandıran tarihî şahsiyetlere; kendilerine İnönü, Akpınar muzafferiyetini kazandıran o günün kahramanları da katılmışlardır.⁸⁹ *Öğüt* gazetesinin makalesinde Birinci İnönü Muharebesi'nin önemine denildiği, muharebenin yaşandığı hatta yer alan Akpınar'ın övüldüğü ve dünya siyasetinin eleştirildiği görülmektedir.

5. İstikbal Gazetesinde Birinci İnönü Muharebesi

Millî Mücadele Dönemi'nin dikkat çeken gazetelerinden biri de Trabzon'da yayımlanan *İstikbal* gazetesi olmuştur. 10 Aralık 1918 ile 17 Mart 1923 tarihleri arasında kesintisiz 6 yıl, 3 ay, 7 günlük (1426 sayı) olarak yayımlanmıştır. Önceleri haftada 2, daha sonra ise 3 gün olarak basılmış, 27 Ocak 1921 tarihinden itibaren ise Cumartesi dışında günlük olarak çıkmıştır. *İstikbal*'in imtiyaz sahibi ve aynı zamanda başyazarı İttihatçı Barutçuzade Faik Ahmet Bey iken, sorumlu müdürlüğünü de Ebülhamid Hüsnü Bey yapmıştır.⁹⁰ Kurtuluş Savaşı dönemimin en önemli gazetelerinden biri olan

89 "Büyük Zafer Karşısında", *Öğüt*, 20 Kânûn-i Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

90 Kocabaşoğlu-Akan, *a.g.e.*, s. 104-105.

İstikbal, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yayın organı olarak da Milli Mücadele’yi desteklemiştir.⁹¹

Birinci İnönü Muharebesi, Milli Mücadele Dönemi’nin Anadolu’daki önemli gazetelerinden *İstikbal*’e de konu olmuştur. Nitekim Faik Ahmet Bey, 18 Ocak 1921’de gazetesinde “Yunanlıların Hezimetî” başlıklı bir makale yayımlamıştır. Ahmet Bey makalesine, şimdiye kadar bu sütunlarda birçok defa Venizelos’un iktidardan düşmesiyle başlayan siyasi yenilgilerden bahsettiklerini hatırlatarak başlamıştır. Yunanlıların bugün askerî hezimetlerinden bahsedebilmelerine vesile olan Garp Ordusu’nun asker ve subaylarına teşekkür etmiş ve onları ne kadar çok takdir etseler, bunun o kadar yerinde olacağını belirtmiştir. Bu ordunun İzmir’in ve Bursa’nın, bu güzel ve tarihi Türk şehirlerinin düşmanın ayakları altında ezilmesine, Türk tarihinin şerefli sayfalarına lekeler sürülmesine razı olmayan Türk’ün, çelikten daha sağlam bir imanla giriştiği mücadelede nihayet kendisini başarıya ulaştıracağına şüphe olmayan tükenmez azmini, müstesna kahramanlıklarla düşmanlarının nazarları önüne koyduklarını ifade etmiştir. İnönü’de elde edilen başarının yalnızca Garp Cephesi’nin ilk zaferi olmadığını, bunun aynı zamanda Yunanlılara Anadolu seferiyle başlarına açılan derdin ne derin bir felâketle son bulacağını göstermeye kâfi gelecek ilk Türk darbesi olduğunu vurgulamıştır.

Makalesinin devamında Yunanlıların şimdiye kadar hiçbir yerde Türk Ordusu ile gerçek manada karşılaşmadıklarına dikkat çeken Faik Ahmet Bey, Yunanlıların işgal ettikleri yerlere de hiç bir direnişle karşılaşmadan girdiklerini belirtmiş ve bunun nedenlerini sıralamıştır. Yunanlıların, bu görünürdeki başarının verdiği neşe ve gururla Türklerin artık harp edecek kabiliyetlerinin kalmadığına inandıklarını, hatta Yunanistan’ın Şark’ta üzerine aldığı vazifenin hiç de tahammülü üstünde olmadığını ve Türklere antlaşmanın [Sevr’in] kabul ve tatbik ettirilmesini ancak Yunan kuvvetlerinin sağlayabileceğini söylemeye başladıklarını bildirmiştir. Ahmet Bey, Yunanlıları bu iddialara sevk edenin kendi silahlarından ziyade İstanbul Hükümetinin millet davasına karşı aldığı muhalif tavırla icrasına koyulduğu tahribatın, düşmanlara verdiği ümitler olduğunu aktarmıştır. Anadolu içlerine nifak ve tefrika tohumları atılmaya devam edildiği müddetçe Yunanlıların, Anadolu’daki Türk vatanperverlerinin bir kuvvet ve kudret eseri gösterebilmelerine ve Yunan kuvvetleri önünde bir mukavemet setti oluşturabilmelerine hiçbir şekilde imkân görmediklerini belirtmiştir.

91 Öztoprak, *a.g.e.*, s. XXIV.

Faik Ahmet Bey, Yunanlıların bu hesaplarında aldandıklarını; Anadolu'dakilerin, Anadolu Türklerinin içten ve dıştan gelen tahrip akınlarına karşı yenilmez ve sarsılmaz bir iman dayanıklılığıyla karşı koyduklarını bildirmiştir. Buna rağmen Yunanlıların hala Türklerin gayretini pek eziyetli bir şantajcılık gördüklerini, ne yapsalar da Yunan ordularıyla boy ölçüşmeye kalkışmayacaklarını zannettiklerini aktarmıştır. Hatta Kral Konstantin'in birkaç defa Anadolu'dan, Anadolu'daki Yunan seferinden bahsederken, bu işin niçin bu kadar uzamasına fırsat verildiğine kendisinin dahi hayret ettiğini dile getirmiş, Kral'ın bu mağrur şaşkınlığını daha çok siyasi şeylere atfetmenin doğru olacağını belirtmiştir. Yunanlıların İnönü mevzilerine yönelik son taarruz planını da değinen Ahmet Bey, bu planın Konstantin tarafından uygun bulunmasına bakılırsa, Kral'ın kanaatinin de Anadolu seferinin kolaylıkla üstesinden gelinebileceği, Yunan ordularının Anadolu içlerine yayılabilmelerine Türklerin engel olamayacakları yönünde olduğunu ifade etmiştir.

Faik Ahmet Bey makalesinde, Kral'ın ve yeni Yunan Hükümetinin bir taraftan mecburi sevkle ve diğer taraftan da Türklerin kendilerine engel olamayacakları kanaatinin verdiği ümit ve güvenle bu son taarruz planını hazırladıklarını, ama bu planın Yunan Ordusu için perişanlıkla neticelendiğini belirtmiştir. Bu durumun Anadolu Türk'ü ve Anadolu seferi hakkında haricin kapıldığı bütün zan ve görüşleri, bütün tahmin ve tasavvurları alt üst ettiğini, büyük Yunanistan hayalinin ne kadar çürük temeller üzerine kurulmuş olduğunu meydana çıkardığını aktarmıştır. Yunan Hükümetini Anadolu'da yeni bir saldırı yapmaya sevk eden sebeplere de değinen Ahmet Bey, İtilaf Devletleri'nin Yunanlılara karşı olan şüpheli bakışlarını ortadan kaldırmak ve Yunanistan'daki değişim sebebiyle İtilaf fikirlerinin Yunan devleti ve hükümeti aleyhindeki tesirlerini yok etmek amacıyla bu taarruzun yapıldığını bildirmiştir. Yunanistan'ın İtilaf Devletleri'nin dostluklarını kaybetmesi halinde onlar sayesinde kazandıklarını tehlikeye düşürmüş olacağını, bundan dolayı da Yunan Hükümetinin, Venizelos iktidardan düştükten sonra Yunanlılar harp istememelerine rağmen son bir fedakârlıkla Anadolu'da yeni bir taarruza karar verdiğini ve bunun Hükümet için adeta bir zaruret hâlini aldığını ifade etmiştir. Yunan Hükümetinin bu taarruza tam zamanında hazırlandığını çünkü Şark meselesini, haliyle Yunanistan'daki değişim dolayısıyla Şark'ta ortaya çıkan yeni durumu tetkik edecek bir takım tedbirler almak üzere bu ayın ortasında Müttefikler Konferansı'nın toplanacağını aktarmıştır.

Faik Ahmet Bey makalesinin devamında, Yunanlıların maksadının Müttefik Devletlerin yapacakları konferansta antlaşmanın Türkler lehinde ve Yunanistan aleyhinde düzenlenmesine vesile teşkil edecek sebepleri ortadan

kaldırmak ve Sevr Anlaşması'nı Türklere uygulamak konusunda yeni Yunan Hükümetinin Venizelos'un siyasetinden ayrılmadığını ve Yunanistan'ın bu vazifeyi ifa edecek kadar kuvvetli olduğunu göstermeyi amaçladığını dile getirmiştir. Taarruz planının hazırlanmasının ve Yunan birliklerinin Eskişehir hattına doğru hücum etmelerinin sebebinin bunlar olduğunu ileri sürmüştür. Taarruz harekâtının sonuçlarına göre de Yunanistan'ın adeta Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olduğunu belirtmiştir. Gerçekten Yunan Ordusu'nun İnönü'de uğradığı büyük hezimet sonucu Bursa'ya doğru perişan bir vaziyette çekilmeye başlamasının, her şeyden önce Türklerin Yunanlıları tepelemeye gücü yettiğinin delili olduğunu bildirmiştir. Diğer yandan Türk Ordusu'nun şimdiye kadar hazırlıklarını tamamlamamış ve hudutlarını muntazam kuvvetlerle takviyeye zaman bulamamış olmasından dolayı ilerleyen düşmanlarına haddini bildirmeye ve dersini vermeye de muktedir bir duruma geldiğini ispat ettiğini aktarmıştır. Bu durumda İtilaf Devletleri'nin yeni konferansta Yunan hayalperestliğine ümit bağlamanın ve güvenmenin artık ister Venizeloscu olsun ister Konstantinci olsun Yunanistan'ın Anadolu'da iş görecektir, anlaşmanın uygulanması yükünü üzerine alabilecek derecede kuvvet taşımadığı gerçeğine göre Şark meselelerini tetkike mecbur kalmalarının pek tabii olduğunu dile getirmiştir.

Faik Ahmet Bey makalesinin son kısmında Yunan Ordusu'nun hiç beklenilmeyen bir darbe ile Eskişehir kapılarında bozulup dağılmasının, Yunan askerlerinin son bir gayretle atıldıkları ileri harekâttan perişan bir şekilde geri çekilmelerinin ve firar etmelerinin, Yunanistan'ın omuzlarına aldığı vazifeleri yerine getirmeye ne derece yeterli olduğunu anlamak için kâfi geleceğini ifade etmiştir. Yunanistan'ın siyasi hezimetten sonra ani ve sersemletici askeri bir hezimete uğradığını belirten Ahmet Bey; disiplinden, manevi kuvvetten eser kalmayan ve her gün yeni yeni çözümlenemeyen emareleriyle zafiyeti ortaya çıkan bir orduya arka çıkmanın faydasız olduğunu, Yunanlılardan efendilerine karşı hizmet bekleme zamanının çoktan geçtiğini belirtmiştir. Faik Ahmet Bey son cümle olarak ise hangi noktadan bakılırsa bakılsın Türk Ordusu'nun pek feci saldırılar ve pek müstesna kahramanlıklarla Garp Cephesi'nde kazandığı bu zaferin, Türk'ün millî davasının çok önemli bir muzafferiyeti hükmünde telakki edilmeye lâyık olduğunu bildirmiştir.⁹²

Faik Ahmet Bey'in makalesinde işgalci konumundaki Yunanistan'ın Anadolu'da bulunmasının ve İnönü mevzilerine taarruz etmesinin siyasi ve askeri nedenlerine değinildiği görülmektedir. Ayrıca Yunanlıların İnönü Muharebesi'nde aldıkları yenilginin askeri ve siyasi sonuçları da değerlendirilmiştir. Batı Cephesi'nde kazanılan bu zaferin Türk tarihi

92 "Yunanlıların Hezimetini", *İstikbal*, 18 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

açısından anlam ve önemine vurgu yapıldığı ve ayrıntılı olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

15 Mayıs 1919'da Yunan birliklerinin İzmir'e çıkarma yapmasıyla başlayan Yunan işgali, İzmir ve çevresiyle sınırlı kalmamış ve bir süre sonra Batı Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmıştır. Yunan işgal kuvvetleri, 1921 yılının ilk günlerinde Milli Mücadele'nin kalbi konumundaki Ankara'ya giden yolların kilit noktası olan stratejik öneme sahip Eskişehir'i ele geçirmek için 6 Ocak sabahı Bursa üzerinden saldırıya geçmiştir. 9-10 Ocak günlerinde İnönü mevziilerinde yaşanan muharebede, Yunan birlikleri ilk defa düzenli Türk kuvvetleri ile karşılaşmış ve kayıplar vererek geri çekilmiştir. Düzenli ordunun Yunanlılar karşısında elde ettiği bu başarı, halkta büyük sevinç yaratmış ve savaşın kazanılabileceği konusunda halka büyük umut olmuştur. Anadolu basını da yüreklere su serpen ve Anadolu'nun birçok şehrinde şevinle kutlanan bu başarıya duyarsız kalmamış ve bununla ilgili bilgi, belge, haber, vb. sayfalarına taşıyarak okuyucularıyla paylaşmıştır.

Diğer yandan Birinci İnönü Muharebesi'nde elde edilen bu başarı, düşünceleri ve fikirleriyle topluma yön veren ve Milli Mücadele'ye destek olan kalem erbabı, aydınlar, önderler, vd. tarafından sığağı sığağına kaleme alınan makalelere de konu olmuştur. Buradan hareketle Anadolu'nun dört farklı noktasından, Milli Mücadele'nin yanında ve safında yer alan dört farklı gazete; Kastamonu'dan *Açıksöz*, Ankara'dan *Anadolu'da Yeni Gün*, Konya'dan *Öğüt* ve Trabzon'dan *İstikbal* gazeteleri bu çalışmanın ana kaynakçasını oluşturmuştur. Birinci İnönü Muharebesi ile ilgili olarak mezkûr gazetelerde yayımlanan makaleler incelendiğinde, muharebenin siyasi, askeri, sosyal, vd. yönleriyle ayrıntılı olarak değerlendirildiği ve yorumlandığı tespit edilmiştir.

Nitekim yapılan değerlendirmelerde İngiltere'nin Şark, Anadolu ve İslamiyet'e yönelik politikaları eleştirilmiştir. Yunanistan'ın İngiliz siyasetinin bir maşası olduğu, İngiltere'nin talebi doğrultusunda Anadolu'da bulunduğu ifade edilmiştir. Yunanistan'ın böyle bir taarruza kalkışmasının altında yatan nedenlere değinilmiş ve İngiltere'nin taleplerini yerine getirmek şartıyla tahta çıkarılan Kral Konstantin'in, Megali İdea'nın ateşli savunucularından biri olduğuna dikkat çekilmiştir. Nitekim kendisinin ve yeni kurulan Yunan Hükümetinin, Sevr Antlaşması'nı Türklere uygulamak konusunda Venizelos'un siyasetinden vazgeçmediğini ve Yunanistan'ın bu vazifeyi yapabilecek kadar kuvvetli olduğunu göstermek için böyle bir taarruza kalkıştığı ifade edilmiştir. Bir başka değerlendirmede ise Yunan milletinin Anadolu seferinin Yunanistan'ın üstesinden gelebileceği bir mesele

olmadığına kanaat getirdiği, buna rağmen İngiliz baskısı ve zorlamasıyla böyle bir taarruza kalkışıldığı dile getirilmiştir. Böylece İngiliz baskısının manevi bir tehdit, Yunanlıların ise fiili bir düşman olduğuna, dolayısıyla iki düşmanla savaşıldığına dikkat çekilmiştir.

İngilizlerin Müslümanlara ve Türklere yönelik politikaları hakkında yapılan değerlendirmelerde ise İngiltere'nin Türkiye'yi parçalamak ve yok etmek gerektiğine inandığı; İngiltere'nin itaatkâr ve sefil bir aleti olan Venizeleos'un da onların bu amacına hizmet ettiği ifade edilmiştir. İngilizlerin İslamiyet'e yönelik politikaları eleştirilirken İngiliz siyasetinin asırlardan beri İslamiyet'in yaşam hakkına ve bekasına musallat olduğu, her fırsattan istifade ederek İslâmiyet'in bütün can damarlarını emdiği vurgulanmıştır. Bundan dolayı Birinci İnönü Muharebesi'nde kazanılan zafer, yalnızca işgalci Yunanistan'a karşı değil aynı zamanda İngilizlerin Şark politikasına karşı kazanılmış bir zafer olarak da nitelendirilmiştir. Bu yenilginin İngiltere'nin Şark politikasını yeniden gözden geçirmesine sebep olacağı öngörülmüştür. İnönü'de patlayan topların sadece İslam âlemine müjdeler duyurmadığı, aynı zamanda Avrupa'nın sağır siyasetçilerine de İngiliz siyasetinin iflasını haykırdığı aktarılmıştır. Ayrıca İngilizlerin Anadolu siyasetinin boş bir hayal ve rüyadan ibaret olduğunu ilan ettiği belirtilmiştir. İnönü'de yalnızca Yunanlılarla savaşılmadığına dikkat çekilmiş, İngiliz siyasetinin ürünü olan hıyanet, cinayet ve alçaklıkla da uğraşıldığı ifade edilmiştir.

Birinci İnönü Muharebesi'nde Yunanlıların başlattığı taarruz harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasıyla ilgili olarak yapılan değerlendirmelerde ise Yunanlıların İnönü'de uğradığı yenilgi, bir hezimet olarak görülmüş ve Yunanistan'ın adeta Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olduğu belirtilmiştir. Yunanlıların çekilişi, Türklerin Yunanlıları tepeleyebilecek bir güce sahip olduğunun delili olarak görülmüştür. Ayrıca Yunanistan'ın, omuzlarına yüklenen vazifeyi yerine getiremeyeceğinin bir göstergesi olarak addedilmiştir. Bu yenilginin büyük Yunanistan hayalinin aslında ne kadar da küçük temeller üzerine kurulmuş olduğunu ortaya çıkardığı belirtilmiştir.

İnönü Muharebesi'nde elde edilen başarı, bir zafer olarak görülmüştür. Bu başarı, başlı başına bir tarih; İnönü de "Zafer Bayramı" olarak nitelendirilmiştir. Çünkü bu zafer, hem yeni dönemin müjdecisi hem de İngiliz siyasetinin iflasının ve yok oluşunun sebebi olmuştur. İnönü Zaferi'nin hakkın zaferi olduğu, hakkın kuvvete galip geldiği, hakkını kurtarmaya azmetmiş bir milletin büyük ve şanlı bayramı olduğu dile getirilmiştir. İnönü'de elde edilen başarının yalnızca Batı Cephesi'nin ilk zaferi olmadığı, bunun aynı zamanda Yunanlılara Anadolu seferiyle başlarına açılan derdin ne derin bir felakete son bulacağını gösteren ilk Türk darbesi olduğu bildirilmiştir.

Makalelerde ayrıca Birinci İnönü Muharebesi'ne katılan askerler de övülmüş, kendileri "Anadolu'nun imanlı aslanları", "Osman oğulları" olarak nitelendirilmiştir. Yunanlıların askeri hezimetlerinden bahsedilmesine vesile olan Garp Ordusu'nun tüm askerlerine teşekkür edilmiştir. Bu muharebenin kahramanları, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndaki Milano Geçidi kahramanlarına benzetilmiş ve 23 sene sonra Milano kahramanlıklarını yeniden canlandırdıkları, şanlı bir zaferle taçlandırdıkları ifade edilmiştir. Ayrıca yiğitliklerini ortaya koyarak tarihin altın kalemle kaydedeceği büyük bir zaferi, şan ve şeref dolu tarihlerine ilave ettikleri; zulüm ve alçaklık sürülerini de sürüp çıkardıkları bildirilmiştir.

Birinci İnönü Muharebesi ile ilgili olarak kaleme alınan makalelerde yapılan değerlendirmelerde, 9-10 Ocak 1921'deki muharebelerin yaşandığı "Savcıbey-Akpınar-Karaağaç" hattında bulunan Akpınar'dan övgüyle bahsedilmiştir. Burası Türklüğün ve İslamiyet'in mukadderatının belirlendiği bir yer olarak görülmüş ve her ikisinin mukadderatının da Akpınar'da ölümden kurtarıldığı ifade edilmiştir. Akpınar, bir beşiğe benzetilmiş ve Türklüğün ölümden sonra orada dirildiği vurgulanmıştır. Türklüğün ve İslamiyet'in mukadderatı söz konusu olunca Türk'ün ayranının kabardığı, bu kabaran ayranın dağılan köpüklerinin de Türk Sancağı'nın al rengini oluşturduğu aktarılmıştır. Akpınar ayrıca Avrupa'nın ısırın dişleri ve kemiren tırnakları karşısında Türklüğün kurtuluşu olarak zikredilmiştir. Elde edilen bu zaferle Türk tarihine 11 Ocak 1921'in ve Akpınar'ın ilave edildiği bildirilmiştir. Diğer yandan aynı Akpınar, Megali İdea'nın gömüldüğü bir lahit olarak nitelendirilmiştir.

Son olarak ise Türklerin Allah'ın yardımı ve inayeti, sarsılmaz ve yenilmez imanlarıyla mukaddes topraklarından Yunanlıları kovup çıkaracakları fakat millet olarak ordusuna güvenmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Türk Ordusu'nun Yunanlılar karşısında aciz ve mağlup olmayacağı, er ya da geç millî davanın kazanılacağı ve yüzlerin güleceği Türk milletine müjdelendirilmiştir.

Kaynakça

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMMZC, Devre I, Cilt 7, İçtima 1, 133. İçtima, 13.1.1337 (13 Ocak 1921), s. 279.

Gazeteler

“İnönü'nün Zafer Bayramı” *Açıksöz*, 17 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

“Son Taarruz”, *Anadolu'da Yeni Gün*, 12 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

“Yunanlıların Hezimetini”, *İstikbal*, 18 Kânûn-ı Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

“Büyük Zafer Karşısında”, *Öğüd*, 20 Kânûn-i Sâni (Ocak) 1337 (1921), s. 1.

Araştırma ve Telif Eserler

Akbulut, Dursun Ali, “Çöken Devlet”, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 13. bs., Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2019: 131-157.

Akbulut, Dursun Ali, *Albayrak Olayı-Millî Mücadele Başlarında Halk Hükümeti Kurma Girişimi Erzurum 1920*, Temel Yayınları İstanbul, 2006.

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Cilt 1-2: 1914-1995, 14. bs., Alkım Yayınları İstanbul, 2004.

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2003.

Atay, Falih Rıfki, Çankaya, Pozitif Yayınları İstanbul, 2020.

Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt 1, (1884-1938), 14. bs., Remzi Kitabevi İstanbul, 2011.

Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı-Askeri, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle*, 2. bs., Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Ankara, 1983.

Çiloğlu, Fahrettin, *Kurtuluş Savaşı Sözlüğü*, Doğan Kitap İstanbul, 1999.

Erikan, Celâl, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, 6. bs., haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Yayınları İstanbul, 2021.

Eroğlu, Hamza, “İsmet İnönü ve I. ve II. İnönü Muharebelerinin İçerde ve Dışarda Etkileri”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 2/4 (1985): 65-84.

Görgülü, İsmet, *Ana Hatlarıyla Türk İstiklal Harbi*, 2. bs., Kastaş Yayınevi İstanbul, 1999.

İsmet İnönü Hatıralar, 6. bs., haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi Ankara, 2020.

Kocabaşoğlu, Uygur -Akan, Aysun, Mütareke ve Millî Mücadele Basım-Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve “Mahşer”in 100 Atlısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları İstanbul, 2019.

Korsun, Nikolay Georgiyeviç, *Türk Yunan Savaşı 1919-1922*, çev. Celal Pekşen, Kronik Kitap İstanbul, 2020.

- Müderrişoğlu, Alptekin, *Sakarya*, Bilgi Yayınevi Ankara, 2018.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Bilgi Yayınevi Ankara, 2018.
- Ortaylı, İlber, Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 13. bs., Kronik Yayınları İstanbul, 2020.
- Özçelik, Mücahit, *Türk Kamuoyunda Sakarya'dan Büyük Taarruz'a (Eylül 1921-Ağustos 1922) Sessiz Bekleyiş*, Yalın Yayıncılık İstanbul, 2013.
- Özkaya, Yücel, "İzmir'in İşgali", *Milli Mücadele Tarihi I*, haz. Berna Türkdöđan, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları Ankara, 2005.
- Özlu, Hüsnü, "Harp Raporlarına Göre Birinci İnönü Muharebesi'nin Analizi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/82 (2012): 25-52.
- Öztoprak, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 2014.
- Sabis, Ali İhsan, *Milli Mücadele Hatıraları*, haz. Erhan Çiftçi, Timaş Yayınları İstanbul, 2021.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü III* (TBMM'den Sakarya Savaşı'na 23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali-Mondros Mütarekesinden Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşuna Kadar Ulusal Savaşımızın Belgesi*, Cilt 1, 9. bs., İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2000.
- Haluk Selvi-Bülent Cırık, Milli Mücadelede TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar, 2. bs., TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları Ankara, 2020.
- Selvi, Haluk, "Ayvalık'ın İşgali ve Belediye Çeşmesi Protokolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 51/17 (2001): 843-863.
- Shaw, Stanford J., *Türklerin İstiklal Harbi-Batılı Gözüyle Kurtuluş Savaşının Destansı Anlatımı*, EZR Yayıncılık İstanbul, 2017.
- Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e 1921-1923*, 3. bs., Bilgi Yayınevi Ankara, 2016.
- Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi Ankara, 2019.
- Toynbee, Arnold J.-Kenneth P. Kirkwood, *Türkiye-İmparatorluk'tan Cumhuriyete Geçiş Serüveni*, çev. Hülya Karaca, Birey Yayıncılık İstanbul, 2003.
- Turan, Mustafa, "İstiklâl Harbi'nde "Milne Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 7/21 (1991): 567-579.
- Türk İstiklal Harbi**, II'nci Cilt Batı Cephesi 3'üncü Kısım Birinci, İkinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921), 3. bs., Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Ankara, 1999.

- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, 5. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- Erol Ülgen, (1996), “1897 Türk-Yunan Savaşı’nın Ünlü Komutanlarından Şehit Abdülezel Paşa (1828-1897), Hayatı ve Hakkında Yazılan Şiirler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 42 (1994): 169-203.
- Yıldırım, Hatice, “Türk Basınına Göre Venizelos’un 1920 Seçimlerini Kaybetmesi ve Yankıları”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 20 (41) (2020): 509-539.
- Yusufoğlu, Kahraman, *Milli Mücadele Hatıraları-Geldikleri Gibi Giderler*, Yılmaz Basım İstanbul, 2015.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, 21. bs., İletişim Yayınları İstanbul, 2007.

Tarih Alanında Seçme Yazılar-II

Editör: Doç. Dr. Yunus Emre Tansü

 ÖZGÜR
YAYINLARI

ISBN 978-975-447-584-5

9 789754 475845